Археолошки институт Београд *Књига LXIII/2013.*

СТАРИНАР

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BELGRADE

UDK 902/904 (050) ISSN 0350–0241
СТАРИНАР LXIII/2013, 1–326, БЕОГРАД 2013.

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE BELGRADE

STARINAR

Nouvelle série volume LXIII/2013

BELGRADE 2013

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

СТАРИНАР

Нова серија књига LXIII/2013

БЕОГРАД 2013.

СТАРИНАР
Нова серија књига LXIII/2013

STARINAR
Nouvelle série volume LXIII/2013

Издавач
Археолошки институт
Кнеза Михаила 35/IV
11000 Београд, Србија
e-mail: institut@ai.ac.rs
Тел. 381 11 2637191

Editeur
Institut archéologique
Kneza Mihaila 35/IV
11000 Belgrade, Serbie
e-mail: institut@ai.ac.rs
Tél. 381 11 2637191

Уредник
Славиша Перић, *директор Археолошког института*

Rédacteur
Slaviša Perić, *directeur de l'Institut archéologique*

Редакциони одбор
Милоје Васић, *Археолошки институт, Београд*
Растко Васић, *Археолошки институт, Београд*
Ноел Дивал, *Универзитет Сорбона, Париз*
Бојан Ђурић, *Универзитет у Љубљани, Филозофски факултет, Љубљана*
Мирјана Живојиновић, *Српска академија наука и уметности, Београд*
Васил Николов, *Национални археолошки институт и музеј, Бугарска академија наука, Софија*
Ивана Поповић, *Археолошки институт, Београд*
Марко Поповић, *Археолошки институт, Београд*
Никола Тасић, *Српска академија наука и уметности, Београд*

Comité de rédaction
Miloje Vasić, *Institut archéologique, Belgrade*
Rastko Vasić, *Institut archéologique, Belgrade*
Noël Duval, *Université Paris Sorbonne, Paris IV*
Bojan Đurić, *Université de Ljubljana, Faculté des Arts, Ljubljana*
Mirjana Živojinović, *Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade*
Vasil Nikolov, *Institut archéologique national et Musée, Académie bulgare des sciences, Sofia*
Ivana Popović, *Institut archéologique, Belgrade*
Marko Popović, *Institut archéologique, Belgrade*
Nikola Tasić, *Académie serbe des sciences et des arts, Belgrade*

Секретар редакције
Оливера Илић, *Археолошки институт, Београд*

Secrétaire de rédaction
Olivera Ilić, *Institut archéologique, Belgrade*

Лектор за српски језик
Александра Антић

Le lecteur pour la langue serbe
Aleksandra Antić

Лектор за енглески језик
Дејв Калкат

Le lecteur pour la langue anglais
Dave Calcutt

Графичка обрада
Данијела Парацки
D_SIGN, Београд

Réalisation graphique
Danijela Paracki
D_SIGN, Belgrade

Штампа
АЛТА НОВА, Београд

Imprimeur
ALTA NOVA, Belgrade

Тираж
400 примерака

Tirage
400 exemplaires

Секундарна публикација
COBISS
SCIndeks

Publication secondaire
COBISS
SCIndex

Часопис је објављен уз финансијску помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Ce périodique est publié avec le soutien du Ministère de l'éducation, de la science et du développement technologique de la République Serbie

САДРЖАЈ – SOMMAIRE

РАСПРАВЕ – ETUDES

Josip Šarić — Smolućka cave – unpublished chipped stone artifacts from excavations in 1987 9

Јосип Шарић — Смолућка пећина – непубликовани окресани артефакти са ископавања 1987. године 21

Aleksandar Kapuran — Late Hallstatt pottery from north-eastern Serbia (6th to 4th century BC) 23

Александар Капуран — Керамика позног халштата у североисточној Србији (VI–IV век пре н. е.) 39

Sofija Petković, Bojana Ilijić — Votive altar of *Lucius Petronius Timachus* 53

Софија Петковић, Бојана Илијић — Вотивни споменик Луција Петронија Тимака 72

Jelena Anđelković Grašar, Emilija Nikolić, Dragana Rogić — "Tomb with Cupids" from Viminacium: a contribution to research of construction, iconography and style 73

Јелена Анђелковић Грашар, Емилија Николић, Драгана Рогић — „Гробница са купидонима " из Виминацијума: Прилог проучавању конструкције, иконографије и стила 100

Ivana Popović, Snežana Ferjančić — A new inscription from Sirmium and the basilica of St. Anastasia . . . 101

Ивана Поповић, Снежана Ферјанчић — Нови натпис из Сирмијума и базилика св. Анастасије 114

Michel Kazanski — Les Gépides et la Crimée 115

Мишел Казански — Гепиди и Крим 130

Иван Бугарски, Вујадин Иванишевић — Раносредњовековна остава гвоздених предмета из Рујковца и слични налази са подручја централног Балкана 131

Ivan Bugarski, Vujadin Ivanišević — Early Mediaeval Hoard of Iron Objects from Rujkovac and Similar Finds from the Central Balkans 152

Дејан Црнчевић — Камени ступчић олтарске преграде из манастира Светог Архангела Михаила на Превлаци 153

Dejan Crnčević — A small Stone Column of the Alter Screen from the Treasures of St. Achangel Michael's Monastery in Prevlaka 169

Marko Popović — The funerary church of the monastery of Žiča – a contribution to the study of medieval monastic burial in Byzantium and Serbia 173
Марко Поповић — Гробна црква манастира Жиче – ка проблему средњовековних монашких сахрана у Византији и Србији 188

ПРИЛОЗИ – APERÇUS

Јасна Вуковић — Фрагменти грнчарије као алатке у каснонеолитској Винчи 191
Jasna Vuković — Pottery sherds as tools in late neolithic Vinča 201

Војислав Филиповић — Гробна целина из старијег гвозденог доба из околине Сврљига 209
Vojislav Filipović — Early Iron age burial complex from the Svrljig area 218

Bebina Milovanović, Angelina Raičković Savić — Seal boxes from the *Viminacium* site. 219
Бебина Миловановић, Ангелина Раичковић Савић — Кутијице за чување печата на локалитету Виминацијум 231

Bojana Plemić — The marble head of a statuette from Mediana (Excavations in 2001) 237
Бојана Племић — Глава мермерне статуете из Медијане (ископавања 2001. године) 243

Жарко Петковић — Auctoritas maiorum у Галеријевом едикту из 311. године 245
Žarko Petković — Auctoritas maiorum in the Edict of Galerius of 311 AD 250

Sonja Vuković, Ivan Bogdanović — A camel skeleton from the Viminacium amphitheatre 251
Соња Вуковић, Иван Богдановић — Скелет камиле из амфитеатра у Виминацијуму 267

Перица Шпехар, Наташа Миладиновић-Радмиловић, Соња Стаменковић — Касноантичка некропола на локалитету Давидовац–Црквиште 269
Perica Špehar, Nataša Miladinović-Radmilović, Sonja Stamenković — Late antique necropolis in Davidovac–Crkvište 284

ХРОНИКА ИСКОПАВАЊА – CHRONIQUE DES FOUILLES

Софија Петковић, Александар Капуран — Археолошка ископавања налазишта Гамзиград – *Romuliana* 2007–2008. године 287
Sofija Petković, Aleksandar Kapuran — Archaeological excavations at Gamzigrad – *Romuliana* in 2007–2008 299

КРИТИЧКИ ОСВРТИ – APERÇU CRITIQUES

Милорад Стојић — Одговор на прилог: О неолитској аутентичности налаза из Белице, Д. Антоновић и С. Перића 301
Milorad Stojić — Response to the contribution: On Neolithic authenticity of finds from Belica by Dragana Antonović and Slaviša Perić 312

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Бисенија Петровић, Милош Спасић — Марија Јовановић, ГОСПОДАРИ ГЛИНЕ И ЖИТА, Нови Сад 2011. 313

Драган Јовановић — Friedrich Laux, DIE DOLCHE IN NIEDERSACHSEN; Prähistorische Bronzefunde (PBF) VI, Band 14, Stuttgart 2011. 314

Драган Јовановић — Petr Nóvak, DIE DOLCHE IN TSCHECHIEN, Prähistorische Bronzefunde (PBF) VI, Band 13, Stuttgart 2011. 314

Марија Љуштина — Susane Sievers, Otto H. Urban, Peter C. Ramsl (Hg.), LEXIKON ZUR KELTISCHEN ARCHÄOLOGIE, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, Band 73, Lexica und Fachwörterbücher, Wien 2012. 315

Оливера Илић — Đorđe S. Kostić, DUNAVSKI LIMES FELIKSA KANICA, Beograd 2011. 317

Перица Шпехар — DIE ANFÄNGE BAYERNS. VON RAETIA UND NORICUM ZUR FRÜHMITTELALTERLICHEN BAIOVARIA, Hrsgb. H. Fehr, I. Heitmeier, Bayerische Landesgeschichte und europäische Regionalgeschichte, Band 1, EOS Verlag St. Ottilien 2012. 318

Иван Бугарски — Csanád Bálint, DER SCHATZ VON NAGYSZENTMIKLÓS: ARCHÄOLOGISCHE STUDIEN ZUR FRÜHMITTELALTERLICHEN METALLGEFÄSSKUNST DES ORIENTS, BYZANZ' UND DER STEPPE, Budapest 2010. 319

IN MEMORIAM

Жарко Петковић — СЛОБОДАН ДУШАНИЋ (1939–2012) 325

JOSIP ŠARIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

SMOLUĆKA CAVE – UNPUBLISHED CHIPPED STONE ARTIFACTS FROM EXCAVATIONS IN 1987

UDC: 903.21"632"(497.11) ; 902.2(497.11)"1987"
DOI: 10.2298/STA1363009S
Original research article

e-mail: j.saric@ai.ac.rs

Received: Decembar 09, 2012
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – Investigations carried out in Smolućka cave in the 1980s pointed to the presence of an important Middle Paleolithic station thus broadening our meagre knowledge about that period in the territory of Serbia. Owing to circumstances, material has not been completely published so we are presenting, in this work, a rather small group of chipped stone artifacts from the Eneolithic and Middle Paleolithic period in order to complete evidence about finds from the Smolućka cave.

Key words. – chipped artifacts, Eneolithic, Middle Paleolithic, Mousterian, Smolućka cave, Serbia.

The first information about a possible Middle Paleolithic find in the territory of Serbia is related to the skull with characteristics of Neanderthal man as was explained at one time by N. Županić.[1] This fossil skull, which had been found in a layer together with the teeth of *Elephas antiques* near the one time Vidin Kapija in Belgrade in 1919, has been lost in the meantime, so the mentioned claims can not be checked.

Felix Milleker published in 1937 a text about surface finds of Paleolithic artifacts from sites in At, Mesića Kanal and Kozluk, on the outskirts of Vršac.[2] In his work, Milleker quoted interpretations of J. G. McCurdy and R. R. Schmidt who were of the opinion that these finds dated from the Mousterian, i.e. Mousterian-Aurignacian (At and Mesića Kanal) and from the Middle Stone Age (Kozluk)

In the beginning of the 1950s the first systematic investigations of the Paleolithic in Serbia also started at the site of the Jerinina cave near the village of Gradac. Archaeological material which was dated, thanks to sedimentological and paleontological analyses, to the Middle Paleolithic was discovered in the course of archaeological excavations carried out in that cave in 1950 and 1951. During 1952, investigations also started in the cave at Risovača on the outskirts of Arandjelovac. The results were equally interesting and archaeological material from the cave that was dated to the Middle Paleolithic was more precisely identified to be of Szeletian provenance.[3] Excavations in the Jerinina and Risovača caves, besides being the first systematic investigations of the Paleolithic in Serbia to the south

[1] Гавела 1956.
[2] Milleker 1937.
[3] Гавела 1988.

* This text is the result of the project: *Archaeology of Serbia*: *cultural identity, integration factors, technological processes and the role of the Central Balkans in the development of European prehistory* (no OI177020) financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

of the Danube, are also important because of the recognition of the Szeletian facies in the Middle Paleolithic material and they mark the beginning of the establishment of a more comprehensible picture of the events that took place during the Middle Paleolithic in the territory of Serbia.[4]

Brodar wrote in 1955 about artifacts from the site Vršac–Zapadna Strana that have the characteristics of the Mousterian techno-complex.[5] Medović published one Paleolithic artifact found at the site of Cigan near Irig[6] and, although he dated the artifact as having Late Paleolithic provenance, sometime later that tool was dated to the Middle Paleolithic.[7]

A paper about segments of a large assemblage of chipped stone artifacts that had been gathered on the Danube bank, a few kilometres upstream from Zemun, was published in 1984. Although most of thmaterial dates from the later prehistoric periods (Late Paleolithic, Mesolithic, Neolithic) there is also one group of artifacts, which reveal characteristics of the Middle Paleolithic techno-complex.[8]

Papers had also been written regarding the first test trench excavations in Smolućka cave in 1984 and in the years following the publication of these works, investigations at the Paleolithic sites throughout Serbia have been conducted, so there are many more published texts with very important results.[9]

The results of excavations in the Šalitrena cave were published in 1986[10] and the results of investigations in the Smolućka cave were published between 1985 and 1987.[11] One accidental, but very important, find of a Mousterian endscraper from Rušanj was published in 1990.[12] In 1993, Kaluđerović published a comprehensive paper about Paleolithic in the light of more recent investigations,[13] and in 1996, reports were published about excavations in the Drenaića cave, on Mt Medvednik,[14] at Kremenac near Niš,[15] in the Mirilovska cave,[16] in cave habitations in the territory of Knjaževac[17] as well as about site surveys in the Sokobanja valley.[18] Synthesis work about the investigations of the Paleolithic conducted in the area of eastern Serbia was published by D. Mihailović, Lj. Đurčić and Z. Kaluđerović in 1997.[19] Investigations in the Hadži Prodanova cave near Ivanjica suggested the existence of Middle and Upper Paleolithic industry and these results were published in 2006.[20] The most recent excavations at the Petrovaradin fortress near Novi Sad brought to light a rich Mousterian (and, to slightly lesser extent, Late Paleolithic) assemblage of chipped stone artifacts.[21]

The most recent data about Middle Paleolithic artifacts discovered in the territory of Serbia are related to finds from the Balanica cave that were published in 2008[22] as well as to the Middle Paleolithic finds from the open-air settlement Samaila – Vlaška Glava.[23]

Material from the site at Kremenac, which was published in 2011, reveals thet besides the Lower Paleolithic characteristics, there are also, to some extent, the characteristics of very archaic and untypical Mousterian.[24]

The Smolućka cave was registered as an archaeological site for the first time in 1983 during the site survey conducted as part of the project "Archaeological site surveying and test trenching of the region of Tutin township" (Fig. 1). Small-scale test trench excavations were conducted on that occasion and it turned out that there were fragments of pottery already in the surface layers dating, most probably, from the Late Middle Ages or from the period of Turkish occupation.[25]

Where the fragments of prehistoric pottery discovered in deeper layers are concerned, the investigators concluded, on the basis of characteristic specimens, that two chronological horizons could be distinguished – one dating from the Early Iron Age and the other from the Late Eneolithic.

From the first arbitrary layers came only a few flint flakes and one endscraper made on a blade that

---

4 Gavela 1968.
5 Brodar 1955.
6 Medović 1970.
7 Marković, Mihajlović, Oches, Jovanović and Goudényi 2004.
8 Шарић 2004, Šarić 2009.
9 Калуђеровић 1984.
10 Jež i Kaluđerović 1986.
11 Калуђеровић 1985, 1986, 1987.
12 Калуђеровић 1990.
13 Kaluđerović 1993.
14 Калуђеровић и Јеж 1996.
15 Калуђеровић и Ђурић 1996.
16 Ђуричић 1996.
17 Сладић и Јовановић 1996.
18 Kaluđerović 1996.
19 Михаиловић, Ђуричић и Калуђеровић 1997.
20 Михаиловић 2006b.
21 Михаиловић 2006a, 2009.
22 Mihailović 2008.
23 Михаиловић и Богосављевић-Петровић 2010.
24 Šarić 2011.
25 Јевтић 1985.
26 Калуђеровић 1985, 1986, 1987.

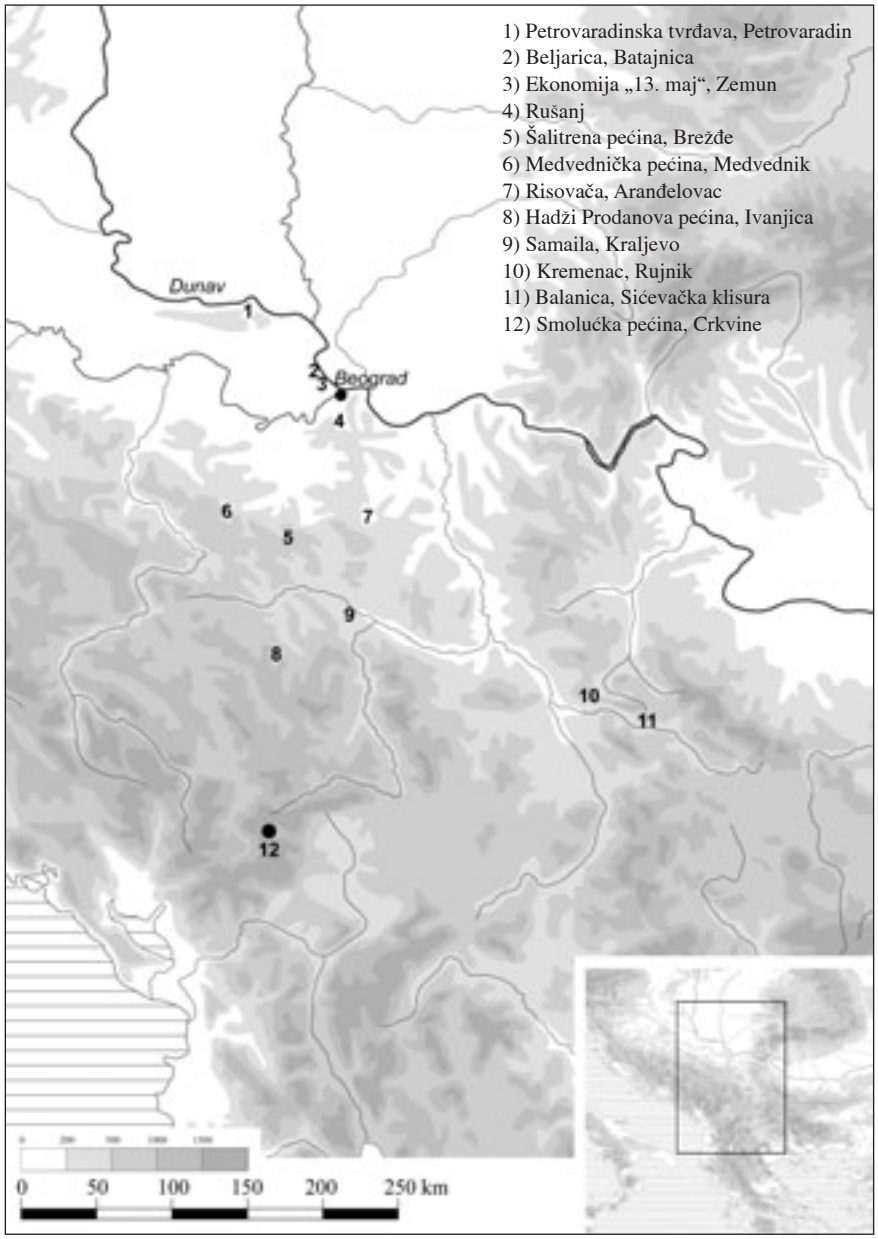

Fig. 1. Location of Smolućka cave (no. 12)

Сл. 1. Положај Смолућке пећине (бр. 12)

have not been dated as either from the Iron Age or from the Eneolithic.

Taking into account certain indications that the cave had been used for habitation, also in an earlier period, i.e. Paleolithic, and considering the lack of any data about Paleolithic sites in the area between Novi Pazar and Tutin and even wider, in the territory of the entire south and west Serbia, it has been decided to pay special attention to speleological features as locations offering a much better chance to discover Paleolithic habitations than is the case with open-air habitations.[26]

The Smolućka cave is situated in the area of the village of Smolućа, after which the cave was named, and a small river flowing below the cave. The size of the cave entrance is around 4.0 x 4.5 m and it opens into the first room, which is separated from the second one by a slightly raised stone cascade approximately 1 m high. In front of the cave is a rather small platform, a so-called talus, from which the path descends to the bottom of a canyon created by the Smolućka River. The position of the cave is very interesting. The entrance is on the right bank of the river on a vertical limestone cliff which, together with the cliff on the left bank, creates an entrance/exit for the small canyon (Fig. 2). Opposite the Smolućka cave, on the cliff known locally as Gurdelj (meaning abyss) and about 4 meters above the

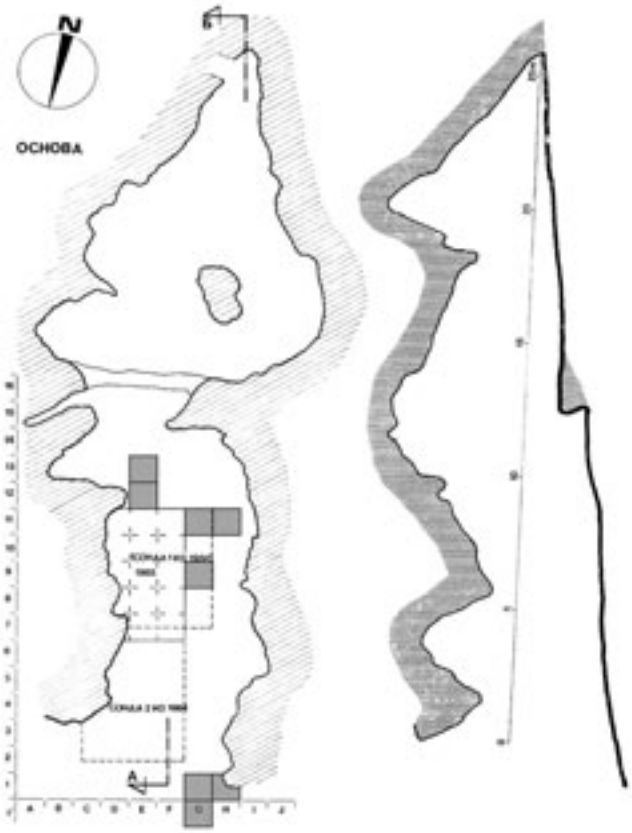

Fig. 2. Entrance in the Smolućka cave in the canyon of the Smolućka river (view from North)
Fig. 3. Badrock of the Smolućka cave and position of the trenches

Сл. 2. Улаз у Смолућку пећину, у кањону Смолућке реке (поглед са севера)
Сл. 3. Основа Смолућке пећине са положајем сонди

bottom of the canyon, is a circular entrance to the cave canal, which is a segment of a more complex cave system. Segments of that system are also the Smolućka cave and the Ćamilova cave whose entrance is some tens of meters above the entrance to the Smolućka cave. A segment of the cave system has been destroyed by strong erosion, enhanced by a period of certainly much more distinct activity of the Smolućka river, which nowadays, in dry periods, sinks into the ground at some spots and then, in the summer months, appears as a permanent and inexhaustible spring at the bottom of the canyon just below the Smolućka cave. A dry cave area with small temperature changes, a large and bright first room, a platform/talus in front of the entrance suitable for everyday activities and offering a good view of the surroundings, the proximity of drinkable water, a sheltered position in the forest, which must have surrounded the cave also during Middle Paleolithic and a steep and easily defendable approach made the Smolućka cave a convenient and desirable habitation for prehistoric man. Besides all the mentioned conveniences, the proximity of drinkable water was certainly a genuine blessing and one of huge importance in the process of choosing the habitation location.

Just such characteristics distinguished Smolućka cave as the most interesting archaeological site within the surveyed territory, and the first, rather large, test trench excavations were conducted in 1984 and continued in 1985. A depth of 2.2 meters was reached in the course of these excavations and nine geological sediments marked I, II, IIa, III, IV, V, Va, VI, VII, VIII and IX were encountered in the trench profiles.[27]

[27] Калуђеровић 1985.

Material remains have been discovered in the sediments/layers I–III which were dated to the Eneolithic and Hallstatt period on the basis of registered pottery. Layers V and Va date, without doubt, from the Middle Paleolithic, layers VI and VII did not provide identifiable material except a small quantity of osteological finds and in layer VIII indications of yet another Paleolithic layer were recorded, while layer IX was not possible to define clearly. Layer IV, without pottery fragments but with osteological material and chipped stone artifacts, also remained insufficiently defined. Because of the small amount of chipped artifacts and their typologically indefinable nature, it was not possible to classify layer IV more clearly, but these artifacts were an indication that this layer also dates from the Paleolithic period.

Excavations carried out in 1986 in layer VIII (sq. F/9, F/10 I F/11) brought to light a well-preserved hearth and a stone structure which, following macroscopic analysis of sediments, confirmed that layer IV dates from interstadial Würm 2/3, while layer V with phase Va dates from stadial Würm 2. This provided decisive confirmation that Middle Paleolithic man inhabited the Smolućka cave.[28]

Investigations at the Smolućka cave also continued in 1987 via excavations inside the cave (sq. G/10, G/11 and sq. G/10' and G11') as well as at the entrance, i.e. on the so-called talus (sq. G/1, G/2 and sq. G/1' and G/2'). It is important to mention that excavations did not reach the bottom of the cave at any place meaning that it is also possible to expect new cultural layers of the Middle Paleolithic in the remaining unexcavated geological sediments (Fig. 3).

The author of the excavations, Z. Kaluđerović, assumed that a certain segment of the discovered chipped stone artifacts from later layers (I–III) date from Late Paleolithic, thus indicating an even longer period of habitation in this cave in the Paleolithic period, additionally increasing its importance. The most important finds excavated in 1987 are the chipped stone artifacts originating from layer IV in the cave interior and from the talus. Although the finds were not published separately, Z. Kaluđerović identified them in his report as Levallois and pseudo-Levallois tools on the basis of technological characteristics. That also dated layer IV, which was, until then, of indistinct age, to the Middle Paleolithic.[29]

These tools, which Z. Kaluđerović mentioned only summarily, will be presented in this work in order to establish, together with published material discovered during excavations in 1984–1985, a more complete picture about the cultural provenance of finds from Middle Paleolithic layers in the Smolućka cave and to also point to the importance of the Eneolithic horizon.

This study includes 29 artifacts in total and of that number, 21 artifacts come from the platform in front of the cave, the so-called talus, where the activities had always been more prominent than inside the cave. Eighteen artifacts from the talus area were found in layer 2, which certainly does not belong to the Paleolithic horizon and could be related to the Eneolithic layer (Fig. 4/1–18).[30] The remaining 3 artifacts from the talus zone were discovered in layer 4, which is associated with layer 4 in the cave interior and they, without doubt, date from the Middle Paleolithic horizon (Fig. 4/18–21).

Eneolithic chipped stone artifacts are represented by small flakes and blades that are all fragmented. The reason for such fragmentariness could be the place it was found, i.e. the talus area, where human activities were more prominent during life in the cave, however, it could also be the result of natural phenomena such as gravitational transport or torrents during heavy rain, when rocks from higher positions rolled down and, while falling, they could have broken existing artifacts. The Eneolithic material contained mostly unretouched specimens (Figs. 4/1–3, 6–8, 10–18), with only one retouched blade (Fig. 4/4) and two retouched flakes which could be identified as lateral sidescrapers (Fig.4/5, 9). Not a single Eneolithic artifact reveals any traces of use according to which it might be possible to define any distinct activity taking place in the cave. Unfortunately, a small number of chipped artifacts from the Eneolithic layer and their typological undifferentiation do not allow a complete picture to be formed of Eneolithic

[28] Калуђеровић 1986.

[29] Калуђеровић 1987.

[30] During initial test trenching in the Smolućka cave only a few chipped stone artifacts were found in the top layers of the trench. The author of the excavations, M. Jevtić, did not define whether they belong to the Iron Age or Eneolithic horizon. The author of this text took part in later excavations as a member of Z. Kaluđerović's team. In the course of those excavations, no chipped artifacts were encountered in the upper layers when new areas were excavated. Specimens, which did not date from the Paleolithic horizon, also did not date from the Iron Age horizon, so they could be classified as certainly of Eneolithic provenance. If there was any mixing of material in the later prehistoric layers then it is more probable that some Eneolithic chipped stone artifacts have been found in the Iron Age horizon rather than authentic Iron Age specimens.

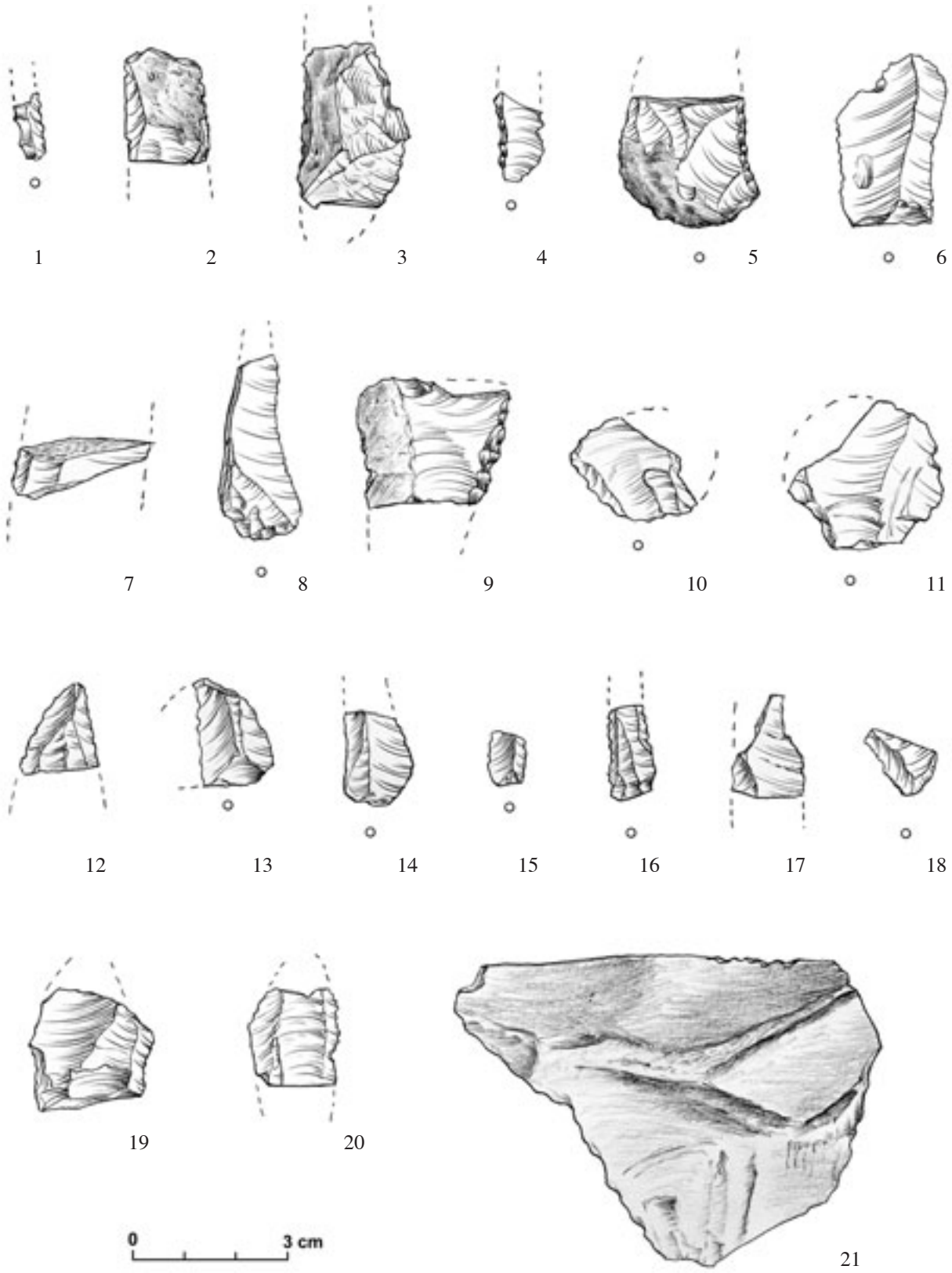

Fig. 4. Chipped artifacts from Eneolithic layer (1/18) and Middle Paleolithic layer (19–21)

Сл. 4. Окресани артефакти из енеолитскої слоја (1/18) и средњопалеолитскої слоја (19–21)

industry in the central Balkans on the basis of these finds. Where Eneolithic finds from the Smolućka cave are concerned, they represent only an additional indicator suggesting the importance of the cave as a habitation in the later prehistoric periods.

Much more interesting and important are the chipped artifacts from the Paleolithic layer. Although Kaluđerović mentions around 200 specimens, only a few have been published and they, together with artifacts studied in this work, are not even close to that number.[31] Considering the 13 specimens published in 1985 and the 11 specimens presented in this text, we only have 24 artifacts which are related to the Middle Paleolithic horizon at the Smolućka cave. It is unclear what happened to the remaining Paleolithic finds, so the specimens from this work, together with the already published artifacts, are the only evidence of the Mousterian horizon at the Smolućka cave.

The following Middle Paleolithic specimens came from the talus area:

– Unretouched flake (Fig. 4/19). Platform trihedral, of trapezoidal shape. The bulb of percussion is very prominent and with no visible scars. The right half and distal end are fragmented, with no noticeable traces of use. Hornstone of gray-olive colour, glossy surface, partially translucent. 2.0 cm x 2.6 cm x 0.4 cm. Sq. G/1, layer 4.

– Unretouched flake (Fig. 4/20), Platform of lentil shape with facets. The bulb of percussion is well pronounced with a large scar. Part of the left edge and part of the distal end are fragmented with no noticeable traces of use. Siltstone (?) of black colour, matt surface, opaque. 2.9 cm x 2.9 cm x 0.5 cm. Sq. G/1, layer 4.

– Massive, asymmetrical, unretouched flake. The platform is not preserved and there is a conspicuous trace of a very pronounced bulb of percussion. Traces of use are indistinguishable. Silicified magnesite of gray-yellowish colour, matt surface, opaque. 5.9 cm x 8.0 cm x 2.2 cm. Sq. H/1, layer 4 or 5, x=0.40 m, y=0,15m, z=2.35 m

The following Middle Paleolithic artifacts came from the excavated area within the cave:

– Fragmented blade (Fig. 5/1). The distal end and part of the right edge are missing. The platform is asymmetrical, triangular and with facets. The bulb of percussion and scar are well pronounced with no retouching or traces of use. Hornstone of gray colour, matt surface, opaque. 4.6 cm x 2.6 cm x 0.6 cm. Sq. E/13, layer 4, point 135.

– Unretouched flake (Fig. 5/2). The remains of a river pebble cortex on the distal end. Although the proximal end is fragmented, a very pronounced bulb of percussion is conspicuous with no traces of use. Hornstone of gray-olive color, glossy surface, partially translucent. 4.4 cm x 3.1 cm x 0.6 cm. Sq. E/12, layer 4, point 149.

– Unretouched flake (Fig. 5/3). The striking platform is large, trapezoidal and concave. On the dorsal side is a scar of triangular flake from the distal direction. The bulb of percussion is very pronounced and asymmetrical with no traces of use. Hornstone of gray-olive colour, glossy surface, partially translucent. 2.8 cm x 2.2 cm x 1.3 cm. Sq. G/11, layer 5, x=0–20 cm, y=80–100 cm.

– Retouched flake (Fig. 5/4). The platform is large, of trapezoid shape and dihedral. The bulb of percussion is slightly pronounced with a visible scar. The right half of the dorsal side is under a river pebble cortex. A direct, irregular lateral retouch was recorded on the left edge. The tool could be identified as a knife but also as a sidescraper with no visible traces of use. Siltstone (?) of black colour, matt surface, opaque. 5.0 cm x 3.1 cm 1.2 cm. Sq. G/11, between points 147 and 160.

– Unretouched flake (Fig. 5/5). The platform is triangular and dihedral. The bulb of percussion is well pronounced and the scar is indistinguishable. There are no visible traces of use. Quartzite of greyish-white colour, glossy surface, translucent. 2.7 cm x 2.0 cm x 0.9 cm. Sq. G/11, layer 5, x=0–20 cm, y=08–100 cm.

– Unretouched flake with characteristics of pseudo-Levallois technology of knapping (Fig. 5/6). The platform is narrow and of sinusoidal shape. The bulb of percussion is well pronounced and the scar is large with no visible traces of use. Hornstone of gray colour, matt surface, opaque. 3.7 cm x 3.6 cm x 0.6 cm. Sq. H/11, point 167, xy=130 x 12 cm

– Unretouched flake (Fig. 5/7). The platform is triangular and dihedral. The bulb of percussion is very pronounced and the scar indistinguishable. The right half of the artifact is fragmented with no visible traces of use. Hornstone of gray colour, glossy surface, opaque. 2.3 cm x 1.7 cm x 0.6 cm. Sq. G/9, layer 4, point from 170 to 175.

– Unretouched flake (Fig. 5/8). The platform is of lentil shape and trihedral. The bulb of percussion is

[31] Kaluđerović 1993.

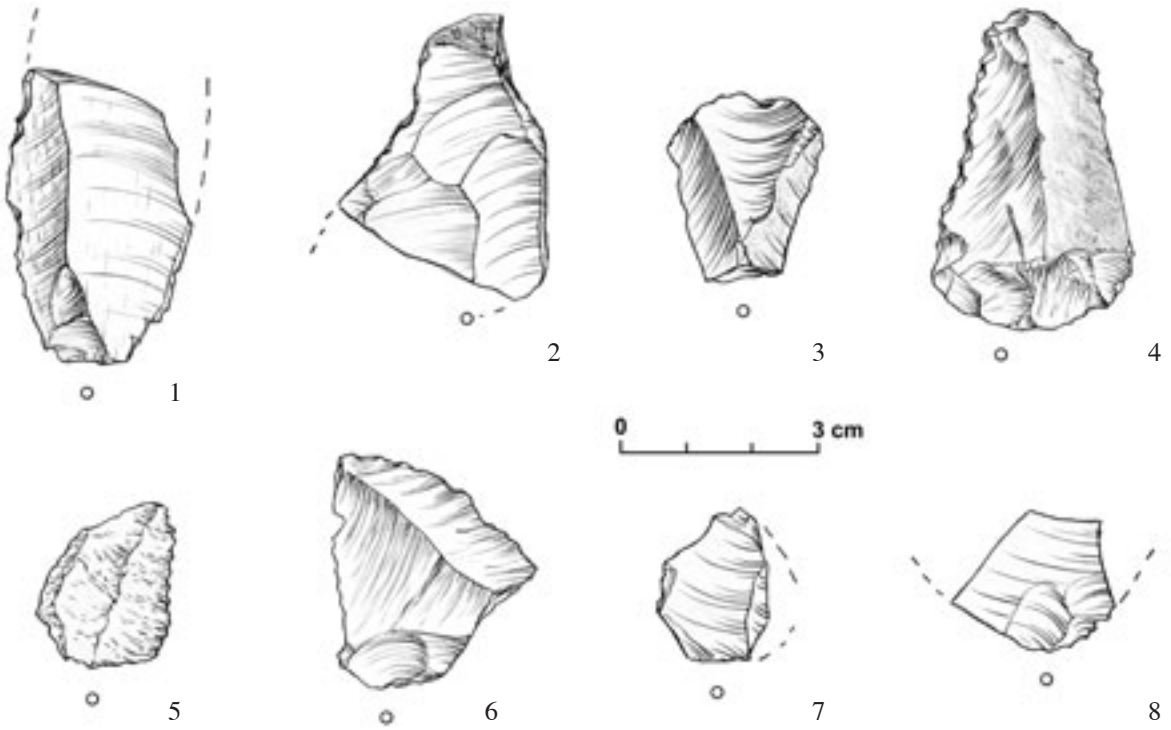

Fig. 5. Chipped artifacts from Middle Paleolithic layers (1/8)

Сл. 5. Окресани артефакти из средњопалеолитског слојева (1/8)

very pronounced and the scar is small. It is fragmented on both edges and on the distal end with no visible traces of use. Hornstone of dark brown colour, glossy surface, opaque. 2.0 cm x 2.4 cm x 0.4 cm. Sq. G/9, layer 4, point 172.

The only retouched specimen is the flake presented in figure 5/4. It is characterised by a lateral retouch with irregular facets executed on the left edge. The tool shape, as well as the retouch position, makes the possible use of this artifact as a blade or as a sidescraper. Traces of use, which might indicate one or other of the functions, have not been identified on this artifact. The tool was made of river pebble flake with the cortex preserved on the right half of the dorsal side. This is an indication of the rational use of all raw materials with suitable characteristics which were available in the immediate vicinity for the production of artifacts.

Unfortunately, all the specimens originating from the Paleolithic horizons excavated in the Smolućka cave in 1987 do not have sufficiently clear and distinct characteristics by which they could be unconditionally related to the Levallois techno-complex. The fact is that the author of the excavations, Z. Kaluđerović, when he was working in the Smolućka cave and while he had in front of him a much larger quantity of artifacts, mentioned the large differences in size, the variation of shapes, thicker flakes, a large bulb of percussion and a large striking platform on the flakes as their main characteristics. All this points to the artifacts having resulted from direct core knapping. According to the cited characteristics, he identified that industry as one with certain characteristics of the Levallois techno-complex but without the possibility of establishing more precisely the level of use of Levallois technology. He also remarked that the appearance of blades is uncommon.[32]

The raw material used for the production of chipped artifacts by former visitors to the Smolućka cave does not reveal a great diversity of material used either in the Eneolithic or in the Middle Paleolithic, regardless of the large chronological interval between these two periods. This indubitably means that both populations were familiar with the same finding places, probably

[32] Калуђеровић 1985.

in the immediate vicinity of the cave from where they obtained the raw material for making chipped stone artifacts but that are not visible today on the surface. Artifacts dating from the Eneolithic horizon were made exclusively of good-quality hornstone of red, grey, grey-olive, brown or beige colour. One of the Middle Paleolithic artifacts from the talus zone is made of grey-olive hornstone (Fig. 4/19), one is of siltstone (?) of black colour (Fig. 4/20), while one is made of silicified magnesite of pale yellowish colour (Fig. 4/21). Out of eight indubitably Middle Paleolithic artifacts from the cave interior, six are made of hornstone of grey, grey-olive and dark brown colour (Fig. 5/1–3, 6–8), one is of fine-grained quartzite of greyish-white colour (Fig. 5/5), while one is of siltstone (?) of black colour (Fig. 5/4).

Certain specimens made of quartzite and silicified magnesite are indicators of the rational use of raw materials when, in the moments of the unavailability of good quality material, all easily obtainable rocks from the immediate vicinity were used in order to produce tools for the successful performing of distinct tasks. A rational attitude towards all available raw materials, which could have been used for the production of necessary tools at the given moment, is the characteristic of all prehistoric cultures. One of the indicators of this approach is the appearance of a river pebble cortex preserved on some artifacts and it confirms that raw material gathered from the Smolućka River had also been used. It is a raw material whose primary sources are somewhere upstream in the mountains from where it was transported by water current and used for the production of artifacts, regardless of the relatively small dimensions of the pebbles.

Along with earlier published artifacts from the Smolućka cave[33], it could be concluded that Middle Paleolithic (Mousterian) industry from that site is represented by the following basic types of chipped stone tools:

– unretouched flakes and blades (some of the specimens have distinctive traces of damage, which could be the result of use).
– retouched flakes and blades
– endscrapers on flakes
– knife (perhaps lateral sidescraper?)
– nosed sidescraper/knife

One should always bear in mind that typology, which we apply today in the process of classification of distinct chipped artifacts, does not necessarily mean that the tool had been used in the way that its name suggests. There are many examples that sidescrapers were in fact knives, blades were used as sidescrapers, burins were used as blades and many other artifacts also combined several functions.

If we take into account the number of basic types of chipped stone artifacts from the Middle Paleolithic horizon, it looks like a very small sample. However, we should not forget that only a small portion of the discovered material has been examined and that among the remaining material (today unavailable) there are most probably some more types of tools. Nevertheless, despite that limiting factor, it is conspicuous that the chipped stone industry from the Smolućka cave is represented by rather rudimentary and crude forms. A very small number of basic types of chipped stone artifacts defines the Smolućka cave itself in a distinct way. Even if we assume that from the cave have come 200 artifacts, (that could not be documented using available material) it is an exceptionally small number of artifacts in comparison with the total excavated area and the depth reached. On the basis of the number of available artifacts, their typology and the density of finds, the inference is that the cave was a temporary habitation in certain periods of the year, most probably in summer months when it was the station of a rather small community which was wandering about this area in search of vegetable and animal food rich in highly valuable proteins. In the winter time the approach to the cave was difficult. The Smolućka River could have been dry or the spring below the cave frozen and, because of low temperatures and the cold wind which gets stronger in the narrow canyon, to stay in the cave becomes unpleasant even in the present day climate, and it would certainly have been even more unpleasant in the former glacial periods.

Considering that the bottom has not been reached in any part of the cave, as we already mentioned, we could assume that all cultural layers have not been discovered. As much as this fact gives hope to future investigators, it does not make it any easier for present day investigators to draw any final conclusions about the cultural provenance of this speleological and archaeological feature.

Dating of charcoal fragments from the Middle Paleolithic layers at the Smolućka cave revealed the date of 38,000 years, thus assigning, with certainty,

[33] Kaluđerović 1985.

this Paleolithic horizon to the Mousterian period and its later phases.[34] Finds of chipped artifacts from stratified layers of the Smolućka cave and their indisputable dating to the Middle Paleolithic period still gives this site a distinct place among the Mousterian sites in the territory of Serbia. The geographical position of this speleological, archaeological and paleontological feature defines the Smolućka cave, for the time being at least, as the southernmost site with Mousterian finds in the territory of Serbia. The proximity of important Middle Paleolithic sites, including the Hadži Prodanova cave and Samaila–Vlaška Glava in Serbia, and Mališina Stijena in the canyon of Ćehotina in Montenegro, indicate the possibility that former inhabitants of the Smolućka cave also belong to the segment of the population inhabiting the aforementioned sites. On the other hand, the relative proximity of the Adriatic region with the exceptionally important Mousterian sites in Montenegro[35], including also Mališina Stijena, possibly indicates the area from which the Middle Paleolithic inhabitants of the Smolućka cave, spreading further to the west and north, also arrived. On the basis of the small amount of chipped artifacts from the Smolućka cave and the absence of any complete sets of comparable C14 dates, it is, at the moment, impossible to draw clear parallels when we consider the chipped stone industries originating from the mentioned sites, so it is therefore impossible to draw any final conclusions about any mutual contacts between these Middle Paleolithic communities.

If investigations are ever to be continued in the Smolućka cave it is certain that new and important data will be obtained for the interpretation of Middle Paleolithic in the zone where the Adriatic region and its mountainous hinterland are connected. In that case it would be possible to establish clearly and unambiguously whether the contacts between populations from these two geographic areas existed or not and if they did, what their direction was, i.e. what the direction of colonisation and settling of the mentioned areas was.

If there are no further investigations, the Smolućka cave will remain as an important indicator that in the neighbouring areas abounding in caves in the limestone massifs, it should also be expected that new, equally important sites, could be found. The proximity of the Pešter plateau, which got its name from the numerous speleological features (pešter means cave in Serbian), is the region to which attention should be directed in future investigations.

Serbia was, until a few decades ago, a genuine blank area on the map of the Balkans where investigations of the Paleolithic sites are concerned. Excavations in the Jerinina cave and Risovača represented a breakthrough in the knowledge about Paleolithic in the territory of Serbia and investigations which have been intensified, particularly after the 1980s when the Smolućka cave was investigated, finally confirmed that the territory of present day Serbia had been inhabited during the Paleolithic period, and to much greater extent than anyone could have assumed in the early days of the investigations.

[34] Hedges et al. 1990.

[35] Basler 1967.

BIBLIOGRAPHY:

Basler 1967 – Đ. Basler, Arheološki nalazi u Crvenoj stijeni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXI/XXII, Sarajevo 1967, 7–30.

Brodar 1955 – S. Brodar, Paleolitik v Vršcu in njegovi okolici, *AV* 6, Ljubljana 1955, 181–203.

Гавела 1956 – Б. Гавела, Економске основе најстаријих насеља у Београду и његовој околини, *Годишњак Музеја града Београда* III, 1956.

Gavela 1968 – B. Gavela, Szeletien-ski facies u paleolitu Srbije, *Starinar н.с.* XIX, Beograd 1968, 13–26.

Гавела 1988 – Б. Гавела, *Палеолит Србије,* Аранђеловац–Београд 1988.

Hedges, Housley, Bronk and van Klinken 1990 – R. E. M. Hedges, R. A. Housley, C. R. Bronk and G. J. van Klinken, Radiocarbon dates from Oxford AMS system: Archaeometry Datelist 11, *Archaeometry* 32, 211–237.

Јевтић 1985 – М. Јевтић, Истраживања гоњих праисторијских слојева у Смолућкој пећини код Тутина, *Новопазарски зборник* 9, Нови Пазар 1985, 21–26.

Jež i Kaluđerović 1986 – Ž. Jež i Z. Kaluđerović, Šalitrena pećina, paleolitsko i neolitsko nalazište, *Arheološki pregled* 26, Ljubljana 1986, 33–34.

Калуђеровић 1984 – З. Калуђеровић, Палеолитска истраживања у СР Србији током 1984. године, *ГСАД* 1, Београд 1984, 32–33.

Калуђеровић 1985 – З. Калуђеровић, Истраживања Смолућке пећине 1984–1985. године, *Новопазарски зборник* 9, Нови Пазар 1985, 5–18.

Калуђеровић 1986 – З. Калуђеровић, Извештај о археолошком ископавању Смолућке пећине 1986, године, *Новопазарски зборник* 10, Нови Пазар 1986, 225–226.

Калуђеровић 1987 – З. Калуђеровић, Извештај о истраживањима археолошког налазишта Смолућка пешина код Тутина 1987. год, *Новопазарски зборник* 11, Нови Пазар 1987, 221–222.

Калуђеровић 1990 – З. Калуђеровић, Кремени стругач из Рушња, *ГСАД* 6, Београд 1990, 167–169.

Kaluđerović 1993 – Z. Kaluđerović, Palaeolithic in Serbia in the Light of the recent Research, *Starinar* XLII, Beograd 1993, 1–8.

Калуђеровић 1996 – З. Калуђеровић, Сокобањска котлина, Палеолитска налазишта, *Старинар* XLVII, Београд 1996, 289–292.

Калуђеровић и Јеж 1996 – З. Калуђеровић и Ж. Јеж, Палеолитско налазиште Дренаићка пећина на Медведнику код Ваљева, *ГСАД* 12, Београд 1996, 49–54.

Калуђеровић и Ђурић 1996 – З. Калуђеровић и Н. Ђурић, Кременац код Ниша, Палеолитско налазиште, *Старинар* VLII, Београд 1996, 289–290.

Marković, Mihajlović, Oches, Jovanović and Gaudényi 2004 – S. B. Marković, D. Mihajlović, E. A. Oches, M. Jovanović and T. Gaudényi, The Last Glacial Climate, Environment and the Evidence of Palaeolithic Occupation in Vojvodina Province, Serbia: An Overview, *Antaeus* 27, 2004, 145–152.

Medović 1970 – P. Medović, Cigan, Irig – paleolitski nalaz, *AP* 12, Beograd 1970, 11–12.

Михаиловић 2006a – Д. Михаиловић, Петроварадинска тврђава – палеолитско налазиште, *Археолошки преглед Српског археолошког друштва* 1, Београд 2003, 9–12.

Михаиловић 2006b – Д. Михаиловић, Палеолитско налазиште Хаџи Проданова пећина код Ивањице, *Археолошки преглед Српског археолошког друштва* 1, Београд 2003, 13–16.

Mihailović 2008 – D. Mihailović, New data about the Middle Palaeolithic of Serbia, in Darlas A. and Mihailović D. (eds.) *The Palaeolithic of the Balkans,* BAR International Series 1819, Archaeopress, Oxford 2008, 93–100.

Михаиловић 2009 – Д. Михаиловић, *Средњопалеолитско насеље на Петроварадинској тврђави,* Нови Сад 2009.

Mihailović and Mihailović 2007 – D. Mihailović and B. Mihailović, Considération sur le Gravettien et l'Epigravettien ancien aux Balkans de l'Ouest, *Paleo* 19, 115–129

Михаиловић и Богосављевић-Петровић 2010 – Д. Михаиловић и В. Богосављевић-Петровић, Самаила – Влашка глава, палеолитско налазиште на отвореном простору, *Наша прошлост* 10, 21–44.

Михаиловић, Михаиловић, Милошевић и Лопичић 2011 – Д. Михаиловић, Б. Михаиловић, Б. Милошевић и С. Лопичић, Технолошка варијабилност у раном средњем палеолиту централног Балкана, *ГСАД* 10, Београд 2011, 7–23.

Михаиловић, Ђуричић и Калуђеровић 1997 – Д. Михаиловић, Љ. Ђуричић и З. Калуђеровић, Истраживање палеолита на подручју источне Србије, у Лазић М. (ур.) *Археологија источне Србије*, Филозофски факултет – Центар за археолошка истраживања, Београд 1997, 33–44.

Milleker 1937 – F. Mileker, Vorgeschichte der Banats, *Starinar* SAN XII, Beograd 1937, 59–79.

Радовановић 1986 – Новија истраживања палеолита у Црној Гори, *ГСАД* 3, Београд 1986, 63–76.

Сладић и Јовановић 1996 – М. Сладић и С. Јовановић, Сондажно рекогносцирање пећинских станишта на подручју Књажевца, *ГСАД* 11, Београд 1996, 228–231.

Ђуричић 1996 – Љ. Ђуричић, Пробна сондирања у Мириловској пећини, *ГСАД* 11, Београд 1996, 173–177.

Đuričić 2006 – Lj. Đuričić, A contribution to research on Bioče Mousterian, *ГСАД* 22, 2006, 179–196.

Шарић 1984 – Ј. Шарић, Прилог истраживању најстаријих култура на територији Београда, *Годишњак града Београда* XXXI, Београд 1984, 5–33.

Šarić 2009 – J. Šarić, Paleolithic and Mesolithic Finds from Profile of the Zemun Loess, *Starinar* LVIII, Beograd 2009, 9–27.

Šarić 2011 – J. Šarić, Lower Paleolithic Site Kremenac near the Village Rujnik (Serbia), *Starinar* LXI, Beograd 2011, 7–22.

Резиме: ЈОСИП ШАРИЋ, Археолошки институт, Београд

СМОЛУЋКА ПЕЋИНА – НЕПУБЛИКОВАНИ ОКРЕСАНИ АРТЕФАКТИ СА ИСКОПАВАЊА 1987. ГОДИНЕ

Кључне речи. – Окресани артефакти, енеолит, средњи палеолит, мустеријен, Смолућка пећина, Србија.

Смолућка пећина је као археолошко налазиште први пут забележена 1982. године, приликом рекогносцирања обављених у оквиру пројекта „Археолошко рекогносцирање са сондирањем подручја општине Тутин“. Недостатак било каквих података о палеолитским налазиштима на простору између Новог Пазара и Тутина, а шире и на територији целе јужне и западне Србије, био је основни разлог да се посебна пажња усмери на спелеолошке објекте као локације које истраживачима нуде знатно веће шансе за проналажење палеолитских станишта него што је то случај са таквим стаништима на отвореном простору.

Смолућка пећина налази се у атару села Смолућа, по којем су име добили и пећина и речица која испод ње протиче. Улаз у пећину има димензије око 4,0 m x 4,5 m и кроз њега се ступа у прву просторију, која је од друге, нешто издигнутије, одвојена каменом каскадом висине око 1 m. Пред улазом се налази мања платформа, са које се стазом спушта на дно кањона који је формирала Смолућка речица.

Уз већ раније публиковане артефакте из Смолућке пећине произлази закључак да је средњопалеолитска (мустеријенска) индустрија тог локалитета заступљена следећим основним типовима окресаног оруђа:

– неретуширани одбици и сечива (неки од примерака имају изражене трагове употребе),
– ретуширани одбици и сечива,
– стругачи на одбицима,
– нож (можда латерална пострушка ?),
– кљунаста пострушка/нож.

Увек треба имати на уму да типологија коју ми данас примењујемо приликом дефинисања одређених окресаних артефаката не значи нужно и да је алатка коришћена на начин који сам назив сугерише. Бројни су примери да су пострушке биле заправо ножеви, сечива су коришћена као пострушке, длета су коришћена као резачи, а многи артефакти су у себи сједињавали и неколико функција.

Веома скроман број основних типова окресаних артефаката и саму Смолућку пећину дефинишу на посебан начин. Чак и уз претпоставку да из пећине потиче 200 артефаката (што није документовано доступним материјалом), реч је о сувише малом броју артефаката у односу на ископавану површину и достигнуту дубину, без обзира на то што дно пећине није откривено, а самим тим нису у потпуности ни дефинисани сви културни слојеви.

На основу броја доступних артефаката, њихове типологије и густине налаза, намеће се закључак да је пећина имала карактер привременог прибежишта у одређеним периодима, највероватније у летњем, а свакако не у зимском, када је приступ отежан, речица пресушена или замрзнута, а због ниских температура и хладног ветра који се појачава на суженом делу кањона, боравак у пећини постаје непријатан.

Датовање фрагмената дрвеног угља из средњопалеолитских слојева Смолућке пећине дало је старост од 38.000 година, што тај палеолитски хоризонт сигурно опредељује као мустеријенски. Налази из стратификованих слојева Смолућке пећине и њихово несумњиво датовање у период средњег палеолита ипак дају овом локалитету посебно место међу мустеријенским локалитетима на тлу Србије. Географски положај овог спелеолошког, археолошког и палеонтолошког објекта Смолућку пећину дефинише, за сада, као најјужнију тачку са мустеријенским налазима на територији Србије. Близина значајних средњопалеолитских налазишта, каква су Хаци Проданова пећина и Самаила–Влашка глава, указују на могућност да и некадашњи становници Смолућке пећине припадају популацији која је насељавала поменуте локалитете. С друге стране, релативна близина јадранске регије са изузетно значајним мустеријенским локалитетима на територији Црне Горе, указује на простор са кога су можда стигли и средњопалеолитски становници Смолућке пећине прошириви се даље ка западу и северу. На основу малобројних окресаних артефаката из Смолућке пећине данас је немогуће повући јасне паралеле у вези са окресаним индустријама које потичу са наведених локалитета. Ако у Смолућкој пећини икада буду настављена истраживања, сигурно ће се доћи до нових и значајних података за тумачење средњег палеолита у зони где се спајају јадранска регија и њено планинско залеђе, дубље у копненом делу. У том случају моћи ће јасно и недвосмислено да се утврди да ли су постојали контакти између популација са та два географска простора или их није било. Уколико даљих истраживања не буде, Смолућка пећина остаће као значајан индикатор да и на околном простору који обилује пећинама у кречњачким масивима, треба очекивати нова, исто тако значајна налазишта. Оближња Пештерска висораван, која је своје име и добила по бројним спелеолошким објектима (пећина-пештер), представља област на коју свакако у будућим истраживањима треба усмерити пажњу.

ALEKSANDAR KAPURAN
Institute of Archaeology, Belgrade

LATE HALLSTATT POTTERY FROM NORTH-EASTERN SERBIA (6th to 4th century BC)

UDC: 903.23(497.11)"–05/–03"
DOI: 10.2298/STA1363023K
Original research article

e-mail: a.kapuran@gmail.com

Received: Decembar 28, 2012
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – By looking at prehistoric collections and unpublished material from the museums in north-eastern Serbia, as well as by surveying and excavating, new information was gained which fulfills the image of material and spiritual culture of prehistoric communities from the end of the Early Iron Age. Usually, for a closer chronological determination, metal jewellery and weapons were considered. Pottery finds were published only occasionally, usually due to contexts which were not clear enough, or due to chronological insensitivity (unless they were grave goods), but also due to stylistic and typological differences not clearly distinguished between the "Basarabi" culture and the culture of "channelled pottery". This paper aims to define features of pottery production from different sites, more precisely, those found in the territory between the Iron Gates, Ključ and the Timok valley.

Key words. – Late Iron Age, pottery typology, eastern Serbia, Central Balkans.

The basic problem faced by Serbian archaeologists during the defining of the material culture of the Late Hallstatt or pre-La Téne period was the small number of sites with a clearly defined stratigraphy within which this period would be easily recognisable. These would be the hill-settlements (tels) of Gradina na Bosutu and Feudvar, both situated on the southern border of the Pannonian plain.[1] Such a situation led to the fact that, for example, the Srem group was presented in literature exclusively as luxurious jewellery finds, coming mostly from graves, or as isolated or hoard finds,[2] (almost all of them without any clear archaeological context). The Zlot group in eastern Serbia is also, in most cases, defined as finds of metal jewellery and weapons, most of which were discovered in the Zlot cave.[3] A much bigger problem is the fact that huge amounts of finds from numerous excavations from the end of the 1960's to the 1980's, on sites which are now under the artificial lakes of the Đerdap I and II dams, were published only as short reports. On the other hand, a reconstruction of the cultural stratigraphy of the Zlot cave was made difficult due to the lack of field documentation from the excavation

[1] Medović i Medović 2010; Roeder 1991, 119–136.

[2] Brunšmid 1902, 1–19; Гарашанин 1973, 512; Vasić 1977, 28–29; Vasić 1987a, 555–558; Popović 1981, 37–41; Medović 2007, 67–72; Медовић 1990, 31; Medović and Medović 2010; Medović and Hänsel 2006, 489–512.

[3] Vasić 1977, 19–20; Vasić 1987b, 660–665; Вукмановић 1990, 49; Јевтић 2004.

* This text is the result of the project: *Archaeology of Serbia*: *cultural identity, integration factors, technological processes and the role of the Central Balkans in the development of European prehistory* (No. OI177020) financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

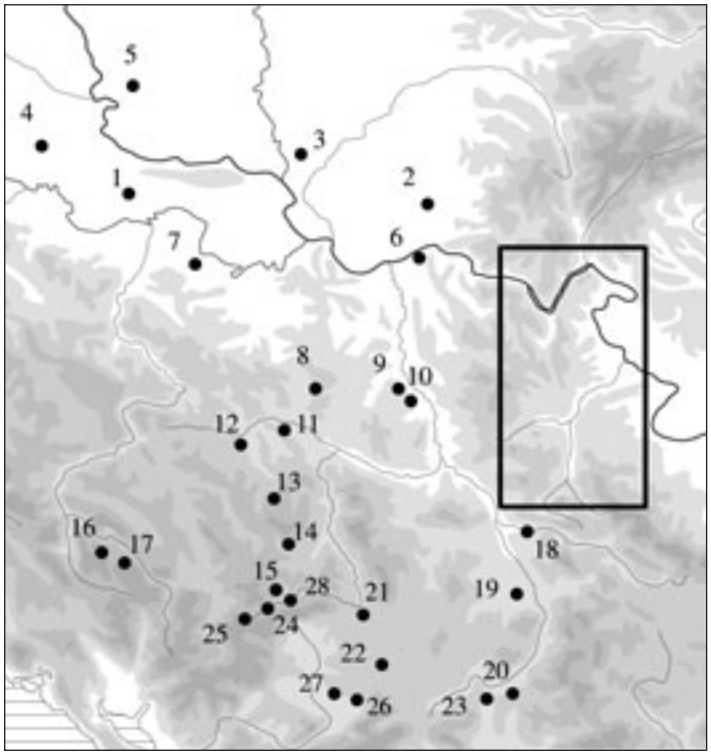

1) Gradina na Bosutu; 2) Židovar; 3) Feudvar; 4) Vinkovci; 5) Doroslovo; 6) Šabac; 7) Pećine; 8) Ljuljaci; 9) Sarina međa; 10) Crvena livada; 11) Atenica; 12) Pilatovići; 13) Trešnjevica; 14) Brvenik; 15) Novi Pazar; 16) Stoiljska gradina; 17) Velika gradina; 18) Vrtište; 19) Hisar u Leskovcu; 20) Meanište; 21) Karagač; 22) Belaćevac; 23) Crkvište i Bunjište; 24) Osaonica; 25) Gradac; 26) Hisar u Suvoj reci; 27) Fuše; 28) Novopazarska Banja

Map 1. Hallstatt settlements and necropoles on Central Balkan teritory

Карта 1. Насеља и некрополе позног Халштата на територији централног Балкана

performed almost half a century ago. Finally, the biggest misunderstandings are caused by ethno-cultural divisions within national archaeology in the Balkans, transferred into scientific interpretations of the material evidence, originating from the interpretations of ancient sources.

Regarding the territory, the finding places of Late Hallstatt in Serbia can be divided into five geographic areas: southern Pannonia, the Morava valley, eastern Serbia, western Serbia, Kosovo and southern Serbia (the southern Morava valley). Most attention was paid to the sites at the edge of southern Pannonia, the hill-settlements (tels) Gradina na Bosutu (Bosut IVc) and Feudvar by Mošorin[4], since here the horizon was clearly definable in the existing stratigraphy. These sites should also be joined by Židovar, where the recent stratigraphic situation also showed the presence of the horizon with pottery finds of the "channelled horizon" (Map 1).[5]

NORTHEASTERN SERBIA

Our overview of the Late Hallstatt pottery production in north-eastern Serbia will begin with the systematically excavated sites and only later will finds be considered which were unearthed during field surveys (Map 2). The first metal and pottery finds from Late Hallstatt were obtained during protective excavations of the Zlot cave, while the next ones came from the Iron Gates region. During the first rescue research of the Iron Gates, three settlements were discovered with pottery and metal finds from this period: Padina, Hajdučka vodenica[6] and Pecka Bara.[7] Systematic excavation on Kuznjica followed, and later, during archaeological research of Đerdap II, Ruženjka was discovered.

New data about the finds of Late Hallstatt material and spiritual culture in north-eastern Serbia were obtained after the research of the sites of Mihailov ponor at Miroč,[8] Banjica in Rgošte near Knjaževac[9] and Mokranjske stene near Negotin.[10] Other sites near the Zlotska (or Lazareva) cave include Trvaj and Selište in

[4] Medović and Hänsel 1988–1989, 22.
[5] Ljuština 2010, 59–78.
[6] Јовановић 1974, Fig. 10.
[7] Минић и Ерцеговић-Павловић 1982–1983.
[8] Jevtić, Peković 2007, 191–220.
[9] Стојић, Илијић 2011, 92–103.
[10] Popović and Kapuran 2011, 297–304; Булатовић, Капуран и Јањић 2012.

Map 2. Late Halstat settlements in the North Eastern Serbia

Карта 2. Насеља позноī халштата у североисточној Србији

Zlot, Kuznjica near Rudna glava, Ruženjka by Mihailovac, Stari salaš, Mokranjske stene – the quarry and Mokranjske stene, the rock shelter in the vicinity of Negotin, Zlatkov rt in Bela reka and Bele stene in Rgotina.

Since very little is known about the stratigraphic – typological features of the Late Hallstatt pottery production outside southern Pannonia, it would be best to focus on forms identical to those from Bosut, from the Zlot cave and from the Ferigile necropolis in Oltenia.[11] Common elements which repeat on finds from several sites possess characteristics of a local production, which creates certain difficulties when trying to separate them from finds which certainly belong to the Basarabi horizon, as happened in the Zlot cave. This is why we shall form our typology on stratigraphically homogenous sites like Mihailov ponor, Kuznjica and Ruženjka. In this case, the sites with a homogenous stratigraphy are the most convenient ones, precisely because of the possibility to include the less known forms in the typology, for which one could say that they were rare, or at least not dominant, among pottery forms from the Basarabi cultural horizons.

The Zlot (Lazareva) cave[12], near Bor, is situated on the eastern edge of the Kučajske mountains and represents the best and almost fully excavated site at the territory of Serbia. This multi-layer site came into being during the early Eneolithic (Bubanj–Salcuta), existing during late Eneolithic (Cotofeni–Kostolac), Middle Bronze Age, the transition from the Bronze into the Iron Age (the Gava horizon) and Early, Middle and Late Hallstatt. The Late Hallstatt horizon is stratigraphically

[11] Vulpe 1967.

[12] Tasić 1969.

less clearly distinguishable from the earlier horizons, although N. Tasić mentions that it is more distinguishable in the inside of the cave, in which remains of a wooden cottage were discovered.[13] Late Hallstatt pottery finds include beakers with an expanded rim and high ribbon-shaped handles, well burnished and decorated incisions and punctuations with incrustation (Pl. I/13–16). Conical bowls with a contracted rim decorated with faceting (Pl. I/8–9), spool-shaped handles on the rim (Pl. I/2,7) and different types of false handles imitating the spool-shaped ones (Pl. I/9) or tongue-shaped handles (Pl. I/3,4,5,8). Biconical bowls which are slightly "S"-profiled (Pl. Ia/20,22). Spherical beakers with a channelled stomach and a high handle are often encountered (Pl. I/15,16) and amphoras with an expanded rim (Pl. Ia/23) decorated with a combination of channelling and punctuating (Pl. Ia/24–25). Pots include conical and spherical forms, with thick rims decorated with zigzag carvings and punctuating (Pl. Ia/34), ribbons with carvings imitating a net (Pl. Ia/29–31) and tongue-shaped handles (Pl. I/33–35). It is interesting that on the rim of a bowl with an expanded rim there are oval stamps identical to those on the Bosut phase IVc pottery (Pl. Ia/22), indicating a narrow cultural connection between the populations along the Danube during the Late Hallstatt period.

Mihailov ponor. The research of the "Sveti gajevi" with stone constructions or cenotaphs on the Miroč mountain in the Iron Gates resulted in very interesting data about material and spiritual aspects of life of the Late Hallstatt Tribali communities of the Danube valley and its inland territory.[14] A point of special importance is that each construction represents a closed context. Pottery finds from the stone constructions of the younger horizon include conical bowls with facetted rims, semi-spherical pots with a cut-off rim, decorated with horse-shoe shaped handles and rows of finger made carvings, biconical two-handled and single-handled beakers with horizontal carvings under the rim combined with punctuations (Pl. X/11) and huge biconical urns with tongue-shaped handles bent downwards (Pl. X/20).[15] The carvings were made in the shape of parallel horizontal or zigzag lines. During the last research campaign in 2012, along with the previously mentioned pottery forms, fragmented wheel-thrown hydrias were discovered with massive horizontal handles, which could have been imported from the Greek colonies along the Black Sea coast.[16]

Kuznjica represents one of the rare systematically excavated sites in north-eastern Serbia, apart from the Zlot cave. It is situated across the Rudna Glava, in the Šaška river valley, in the Iron Gates hinterland. Archaeological research was conducted during the 1970's with thirteen trenches. A homogenous, single-layered cultural stratigraphy was discovered.[17] Bowls are semi-spherical (Pl. II/4,5), conical or conical with an expanded rim (Pl. I/1–3), pots are semi-spherical with applied crescent or tongue-shaped handles (Pl. II/15,16), cups have ribbon-shaped handles above the rim (Pl. II/6,11, 12) while beakers are biconical and possess an expanded rim (Pl. II/7–10,19). Smaller cups are "S"-profiled (Pl. II/11,12). The decoration includes carved parallel lines (Pl. II/5), triangles (Pl. II/18) or finger-made rows of circles (Pl. II 4,19). On the neck of one of the pithoi there is a burnished ornament in the shape of vertical striped ribbons (Pl. II/17).

Ruženjka was excavated during protective activities around the power plant Đerdap II and was situated several kilometres downstream from Mihailovac.[18] The pottery material discovered shows certain elements of the Basarabi culture, while other finds include "grey pottery", some of which was wheel-thrown. Pottery typology includes conical, single-handled cups and conical beakers on feet. Bowls with a contracted rim are channelled both outside and inside, while the conical pots are decorated with finger-prints or horizontally placed ribbons, also decorated with incisions. One of the two-handled beakers resembles a Greek kantharos. The most interesting find from this site is the discovery of a pit for burning pottery with several beakers which remained intact within it.

Mokranjske stene are situated on the edge of the Wallahian plain, at the very cross-point from the mountainous into the plain eco-system. The site consists of two mounds, Kamenolom and Potkapina. The Kamenolom site was partly preserved through excavations during the middle of the seventies, when a profile was obtained which illustrated the cultural stratigraphy of this multi-layer site devastated by a quarry used for

---

13 Тасић 1971, 74.

14 Jevtić 2006; Jevtić and Peković 2007.

15 Peković and Jevtić 2007, Pl. II, Pl. IV.

16 We are very grateful to dr Mirko Peković, custodian of the Military Museum in Belgrade, who made it possible for us to see the finds discovered in 2012. A paper dealing with results of this research is being prepared.

17 Jovanović 1972.

18 Јевтић 1984, 207–214.

obtaining stone for the coastal defences in Prahovo.[19] The older horizons of this stratigraphy consist of Early Hallstatt finds, determined as the Ferigile group by the investigators (Pl. X/17). A slightly better situation was observed on the neighbouring height of Krš, on which the site at Potkapina was investigated. In its stratigraphy, a special mixed horizon of Early Iron Age and La Téne has been observed. From the La Téne period there is a grave of an infant with many pottery grave-goods, which was not common for infant burials during the Late Iron Age.[20] Finds from the Potkapina site share many similarities of shapes and decoration with the Mihailov ponor site (Pl. X/20) and Kuznjica. Even though they were discovered along with the La Téne pottery forms (fructieres and Dacian pots), pottery finds as grave-goods indicate the presence of the Triballi as an autonomous Thracian substrate which inhabited the regions around Timok. Biconical urns (Pl. III/17,18) have parallels among finds from the second phase of the Ferigile necropolis,[21] as well as among pots from Zimnicea[22] and Dobrina.[23]

The **Banjica** site in the village of Rgošte is situated on the right bank of the Svrljiški Timok, some 5 km upstream from Knjaževac.[24] Protective archaeological research was focused on investigations of pits discovered in the profile after the land was tilled. The investigated area belonged to the very edge of the settlement which was positioned several dozens of metres to the north. M. Stojić and B. Ilijić were able to distinguish five prehistoric cultural horizons at this part of the site (Bubanj–Salcuta, Verbicioara, Iron Age I, IIb and III).[25] The pottery discovered above the pits was eroded from the centre of the settlement, which was on a much higher level. The research showed that the prehistoric material is quite homogenous. We consider that the skeleton of a foal, buried at the bottom of pit 4, dates from the Late Hallstatt period, when such rituals were quite common, and not from the Eneolithic, as the authors claim.[26] Pottery finds also indicate this, since they are more similar to the Late Hallstatt period than to the Early Eneolithic. As far as Late Hallstatt pottery production at the Banjica site near Rgošte is concerned, we can mention biconical beakers with channelled shoulders and expanded rims (Pl. IV/1–5). They were decorated with carved parallel lines and rows of punctuations (Pl. IV/1,2). In some cases, on the beakers' or pots' necks there are carved zigzag lines (Pl. IV/5). Conical bowls with contracted rims possess vertical ribbons on their shoulders, while spherical conical pots possess crescent- or tongue-shaped handles (Pl. IV/6). The upper part of one of the pots, or amphora, is decorated with a zigzag line on the expanded rim, forming triangular fields filled with punctuations (Pl. IV/10).

Hajdučka vodenica was excavated between 1966 and 1969, as a part of the protective archaeological research in the Iron Gates.[27] In an amphitheatre-shaped bay, situated between Mali and Veliki Kazan, a multilayer site was discovered which lasted from the Mesolithic, Neolithic, Late Copper (Cotofeni), Late Bronze (Žuto Brdo–Girla Mare), Early (Basarabi) and Late Hallstatt and Late La Téne.[28] In the stratigraphy of the necropolis by Karaula, a horizon with Late Hallstatt was discovered, consisting of bowls with expanded rims decorated with channelling (Pl. VIII/1,4,5,7,17), biconical beakers with out-turned rims (Pl. VIII/8,9,10), biconical bowls with channelled stomachs (Pl. VIII/7, 11) and spherical pots decorated with zigzag lines on the rim (Pl. VIII/13), rows of finger imprints (Pl. VIII/ 14,15) or crescent-shaped applications (Pl. VIII/16). It should be mentioned that, among finds from the Metal Ages, there are also two conical bowls decorated with rows of "S"-shaped stamps and false cord marks, most likely belonging to the Basarabi period, while other finds can be ascribed to the channelled horizon, or more precisely the Late Hallstatt.[29]

Padina by Dobra was excavated between 1966 and 1970, as a part of the protective excavation before the Đerdap I dam was built.[30] The site was spread in three bays, or sectors, of which sector 2 contained a settlement from the Early Iron Age. Due to the slope and intensive erosion, the site showed mixed material and

---

19 Janković and Janković 1976, 22–23.

20 Булатовић, Капуран и Јањић 2013; Popović and Kapuran 2011.

21 Vulpe 1967,127, Pl. XI.

22 Sîrbu 1993: 76, Fig. 16/4.

23 Moscalu 1983, Pl. 2/2.

24 Стојић и Илијић 2011, Капуран 2011.

25 Стојић и Илијић 2011, 93,94.

26 Aleksandar Kapuran took part on this excavation as a team member and he processed the entire pottery findings.

27 We are grateful to B. Jovanović, who made it possible for us to study the documentation and finds from this excavation.

28 Jovanović 1971; Jevtić 1983; Васић 1984.

29 Васић 1984: T.I/2,3; Jevtić 1983: T. VI/9. D. Popović considers that, in the older horizons of the Bosut IVc, there are still motifs of "S" stamping reminiscenct of the Basarabi period. Popović 1981.

30 B. Jovanović kindly made it possible for us to use the documentation and finds from this research.

reverted stratigraphy.[31] Apart from the Mesolithic and the Neolithic, there was also Cotofeni, Early Bronze Age, Verbicioara, Žuto Brdo, Basarabi and Late Hallstatt. Among finds from Late Hallstatt there are conical cups (Pl. IX/1), channelled conical bowls with contracted rims (Pl. IX/3,7–9), amphoras with channelled necks (Pl. IX/12,13) and channelled beakers (Pl. IX/11). The most numerous finds include funnel-shaped pots with thickened rims decorated with zigzag and "X" motifs (Pl. IX/15–21).

Pecka Bara, by Hajdučka Vodenica, was also excavated in 1969 and 1970, as a part of the protective excavation before the Đerdap I dam was built.[32] On a plateau next to the contemporary dock, a settlement from Late Hallstatt with dry-walls was discovered, within which there were residential objects. According to the finds, mostly bronze fibulas and needles, B. Jovanović dated this settlement in the same period as Kuznjica. Pottery finds are barely presented in the publications, but they include bowls with contracted rims (Pl. VII/13) and pots decorated with ribbons (Pl. VII/14).

Baraće, by Tekija, is a site on the Danube bank, some 3 kilometres down the river from Trajan's plate.[33] The stratigraphy of this site shows that it was exposed to erosion for a long time and, therefore, the protective excavation preformed before the Đerdap I dam was built did not offer any important results. Pottery finds obtained during field surveys and sondage excavations show that one is dealing here with a multi-layer site in use during the Eneolithic (Cotofeni), Middle (Basarabi) and Late Iron Age. Apart from a fibula with Scythic features, biconical bowls decorated with a facette[34] and channelled pot stomachs[35] could also belong to the Late Hallstatt period.

Ušće Slatinske reke is situated in the area of the Slatina village, a few kilometres to the south of Brza Palanka.[36] During the protective excavation, a stratigraphy was unearthed, clearly showing two layers, one of Late Eneolithic (Cotofeni) and one of Early Iron Age. The Early Iron Age finds show features of the Basarabi culture, but there are also some finds belonging to the period of the Late Hallstatt.[37] They include a pot with a thickened rim with carved zigzag lines (Pl. VII/15), showing similarities with the Bosut VIc culture, as well as with Late Hallstatt finds from the Zlot cave.[38] They also include an amphora neck shard with burnished ornaments in the manner of "channelled pottery" (Pl. VII/16).

After the overview of the pottery production of Late Hallstatt sites which were excavated systematically or protectively, we will present finds coming from field surveys, mostly taking place at the territory belonging to the Museum of mining and metallurgy in Bor.[39]

– At the site **Bela Stena** in Rgotina, several fragments of typical La Téne pottery were discovered, but also several shards of highly burnished pottery, which can be brought in connection with the Late Hallstatt.[40] Among the elements connected to the Late Hallstatt, there are also typical parallel incisions combined with punctuations under the rims of beakers with biconical necks and expanded rims (Pl. V/1). Bowls are biconical and, according to the diameter of their openings, rather resemble plates (Pl. V/2). Pots are spherical, with sharply profiled rims (Pl. V/3), while among the ornaments there are horseshoe-shaped ribbons and tongue-shaped handles (Pl. V/4).

– At the property of **Z. Pavlović from Selište** near Zlot, pottery was discovered which included semi-spherical bowls and biconical pots decorated with a horizontally incised line (Pl. V/5) and a horizontal row of circular punctuations (Pl. V/6).

– At the site **Pjatra ku Albina** near Laznica, several finds were discovered of highly burnished pottery. Here we present a conical bowl with a contracted rim on a profiled foot (Pl. V/8) and the rim of a spherical pot decorated with horizontally applied ribbon and a vertically placed tongue-shaped false handle (Pl. V/9).

– At the site **Trvaj**, several hundreds of metres form the entrance to the Zlot cave, several metal finds of bronze fibulae and applications were discovered, as well as iron spears from the end of the Early Iron Age.[41] Among the pottery finds, here we choose to present a conical cup typical for this period (Pl. V/10)

---

31 An insight into the complete material was made possible by the author of the research, B. Jovanović, to whom I owe my warmest gratitude.

32 Минић и Ерцеговић-Павловић 1984, 301; Janković 1969; Jovanović 1971, 28.

33 Jovanović 1971; Васић 1984.

34 Васић 1984, T. I/9.

35 Васић 1984, T. I/6–7.

36 Јевтић 1984a.

37 Јевтић 1984a, Fig. 180/4; Fig. 180/7.

38 Јевтић 2004.

39 Капуран 2011; Капуран, Булатовић и Јовановић 2012.

40 Јевтић 2004, 159, 161; Капуран 2011; Булатовић, Капуран и Јовановић 2011.

41 Stanojević 1987–1990; Капуран, Булатовић и Јовановић 2012; Капуран 2011.

– The site **Čoka Njica** is placed on the north of the Banjsko polje, which is the western suburb of Bor.[42] Apart from the pottery finds from the Middle/Late Bronze Age, a fragmented beaker was discovered decorated with parallel incised lines with rhomboid motifs made by punctuating (Pl. V/11), an extremely sharp profiled rim of a spherical pot (Pl. V/12) and a biconical beaker with a high handle on top of which there is a protome, probably belonging to the Late Hallstatt horizon (Pl. V/13).

– At the site **Šetaće** near Rudna Glava,[43] apart from pottery finds from the Cotofeni–Kostolac cultural group, a cup was discovered with a massive handle exceeding the size of the rim (Pl. VI/1).

– On the property of L. Dudić at the site **Džanov Potok, near Brestovac,** two biconical beakers were discovered, one of which possessed a channelled stomach (Pl. VI/3), while the other one possessed a handle exceeding the size of the rim (Pl. VI/2).

– In **Stari salaš,** near the village of Mokranje, in the territory of Negotin, a fragmented pot was discovered with a sharply profiled rim and a stomach decorated with a horizontal row of punctured circles (Pl. V/7).

– During the field survey, at the site Zlatkov Rt in Donja Bela reka, fragmented pots were discovered, one of them hand-made with a tongue-shaped handle under the rim (Pl. VI/5), while the other one was wheel-thrown, resembling a crater of a bowl (Pl. VI/4).

– The site **Ušće Tumanske reke** near Golubac represents a multi-layered site which, according to pottery finds, was inhabited from the Copper Age until La Téne.[44] The finds from the Late Hallstatt period include biconical bowls (Pl. VI/7), cups (Pl. VI/6) and beakers (Pl. VI/8,9) decorated with channelling, as well as a harness strap identical to those discovered at Bosut (Pl. VI/10).[45]

– The site **Mogila** in Salakovac, situated in the middle of the Mlava valley, at the very edge of the Stig plain. During field surveys of this site, pots with thickened rims and an incised "X" ornament were discovered (Pl. VI/11,12).[46]

– The site **Zazidana pećina,** in Ždrelo, is positioned in the eastern part of the Kučajske mountains. During the survey of the cave, D. Jacanović collected pottery belonging to the Late Hallstatt, mostly channelled bowls with contracted rims (Pl. VI/16), spherical bowls decorated with incised lines (Pl. VI/13) and conical pots with applied ribbons (Pl. VI/14,15).[47]

– The site **Grle,** by **Kusjak,** is situated on the Danube bank between Kusjak and Prahovo. The profile along the river showed a stratigraphy with finds from the Late Eneolithic (Cotofeni), Middle Bronze Age (Žuto Brdo–Girla Mare), Basarabi and La Téne. Several pottery finds show features of pottery production from the 6th to the 4th century BC. They include a pot with a thickened rim decorated with a row of "X" incisions (Pl. VII/17), an expanded rim of a pot decorated with a row of punctured circles (Pl. VII/18) and a single-handled beaker with a profiled bottom, imitating wheel-thrown pottery (Pl. VII/19).

Typology of the Late Hallstatt pottery from the sites in north-eastern Serbia

According to M. Jevtić, the phase Ha III, in the territory of the Serbian Danube valley and Morava valley, can be divided into two horizons – the older one consisting of finds from the Zlot group and the younger one including the horizon with grey pottery.[48] He also considers that the Zlot group came into being as a post-Basarabi phenomenon (from the second half of the 6th to the end of the 5th century BC), with contemporary influences of the Scythian elements and the Ferigile group from Oltenia.[49] According to the research results, in the Ključ (Horse head shape Danube valley) area in north-eastern Serbia there are almost no finds from the Kalakača period (except Vajuga and some caves in the middle of the Iron Gates), while the Basarabi pottery discovered at a great number of sites in the Iron Gates inland region rather represents its bad imitations, quite different from its richly decorated model from the territories of Pannonia and the Morava valley.

Typological features of the pottery production of the phases Bosut IVb and Bosut IVc, showing clear differences between the horizon of "channelled pottery" and Basarabi, were analysed in several papers by P. Medović and D. Popović. Apart from the stratigraphical context, they consider that between these two

[42] The site was discovered by a custodian, Tonko Rajkovača, from the Museum of mining and metallurgy; Капуран 2011.

[43] Капуран 2011.

[44] Стојић и Јацановић 2008, 122.

[45] Стојић и Јацановић 2008, 132, Т. XXXIII/40–49.

[46] Стојић и Јацановић 2008, 250, Т. II/1–2.

[47] Стојић и Јацановић 2008, 365, Т. CLV/1–5.

[48] Jevtić 1983, 38.

[49] Јевтић 2004, 159, 163.

styles there are small differences in the shapes of vessels, while there are much bigger differences in their decoration.[50] An example is given of the punctured "S" motif which, during Bosut IVc, appears only rarely and sporadically, gradually replaced with rows of oval stamped ornaments[51] and incised circles.[52] Decoration techniques consist of combinations of channelling (horizontal, diagonal, vertical, spiral and garlands), incised circles and oval stamped decoration.[53] Pots are mostly conical with a thickened ribbon around the rims (decorated with zigzag lines or "X" incisions), pithoi are slim, often with facetted broad openings and necks, bowls still possess contracted, facetted rims, while the "S"-profiled bowls evolve into shallow plates. Conical bowls with contracted rims represent the chronologically most sensitive typological variant used for chronological determination of multi-layered sites, since this shape represented the most common type of pottery production from the Late Bronze Age all the way to the Late Hallstatt.[54]

Typological elements of the Late Hallstatt pottery include:

– cups that are shallow and conical, with a massive handle bigger than the recipient. Some examples are decorated with punctuations on the rim, incised horizontal lines and imprints (Pl. I/11; II/5,6; Pl. V/10; Pl. VI/1;6; Pl. X/1).

– cylindrical cups with high handles (Pl. I/I/10).

– slightly biconical cups with cylindric necks and rounded shoulders (Pl. I/15; II/11,12; Pl. III/5; Pl. V/13), decorated with incised lines.[55]

– conical beakers on a low foot (Pl. II/20; Pl. X/2, 3) with a sharply profiled rim decorated with facets.[56]

– single-handled beakers with diagonal expanded rim (Pl. III/5; Pl. X/7), a massive handle exceeding the size of the rim,[57] in some cases with a rectangular foot with a concave recess (Pl. VII/5,7; Pl. X/4,5).

– single-handled biconical beaker with diagonal rims decorated with incisions and channelled stomachs (Pl. I/13,14; Pl. II/ 7,8; Pl. IV/ 1–4; Pl. V/1).[58]

– single-handled beakers, biconical, with a high ribbon-shaped handle decorated with a pair of horn shaped protomes (Pl. VII/ 8,9; Pl. X/12)[59] or one button-like protome (Pl. VII/11)

– single- or double-handled beakers (Pl. I/15,16; Pl. VII/6, 10), spherical with a cylindrical or biconical neck, massive handles exceeding the size of the rim, well burnished (Pl. X/9,10) and decorated with channelling (Pl. Ia/19,21), incisions or punctuations (Pl. I/15,16; Ia/18,19,21; VI/2,3,8; Pl. V/ 6,11; Pl. III/ 9).[60]

– spherical or conical bowls decorated with a groove under the rim (Pl. I/12; V/5).

– conical bowls with an undecorated contracted rim (Pl. I/1–3; II/1,2; Pl. V/ 8; VII/ 3,4; Pl. VIII/2).

– bowls with a horizontally or diagonally channelled rim, also with channels on the inside, with an incised or burnished motif (Pl. I/9; III/ 4,16; Pl. VIII/1; Pl. X/18).

– bowls with contracted rims and tongue-shaped handles (Pl. I/3,8) or a pair of vertical applications on the shoulder (Pl. I/ 2,7; IV/6; Pl. X/16),[61] or reel-shaped handles on the rim (Pl. I/ 11,14; Pl. X/13–16),[62] or zigzag shaped incisions (Pl. X/17).

– biconical bowls with a widely expanded rim (Pl. Ia/20,22; V/2), channelled (Pl. I/ 3; Pl. VI/7).

– conical pots with no decoration (Pl. I/27; II/16; Pl. VII/1,2).

– conical pots with a thick rim decorated with an applied ribbon with zigzag lines or "X" incisions and a net motif (Pl. Ia/ 28–30; III/10; Pl. VIII/3,4), a row of imprints made with an instrument (Pl. V/7) or finger (Pl. Ia/33–35)

– conical pots with a wide stomach, decorated with incisions (Pl. IV/7,12; Pl. VI/13), ornaments done with fingers (Pl. I/26; III/10; Pl. IV/11), applied horizontal (Pl. Ia/28,29; V/9; Pl. VI/14; Pl. VIII/5) or crescent-shaped ribbons (Pl. II/15; Pl. IV/8 Pl. V/4; Pl. VIII/6) and tongue-shaped handles (Pl. IV/9).

– semi-spherical pots with expanded rims (Pl. V/3,12)

– spherical pots with expanded rims (Pl. VI/5,15)

– pithoi with a massive, sharply profiled rim, sometimes decorated with incisions (Pl. III/14).

---

50 Медовић 1990, 29; Popović 1981, 29; Vasić 1987c, 541.

51 Medović and Hänsel 2006, T. XII/3, XIII/1, T. XV, T. XVI/ 2–4.

52 Ljuština 2010.

53 Medović and Hänsel 2006.

54 Булатовић 2010, 104.

55 Jevtić and Peković 2007, Pl. II/2, Pl. VI/3.

56 Jevtić 1083, T. XII/4; Jevtić and Peković 2007, Pl. IV/1; Stojić 2007, Fig. 24.

57 Sladić 1998, 217/3,7.

58 Jevtić and Peković 2007, Pl. II/13.

59 Stojić 2007, Fig 22, 26; Tanko 2005, Fig. 1,2; Трајковић 2008, 233/2; 301/10.

60 Jevtić and Peković 2007, Pl. VI/10,11, Pl. II/14; Срејовић 1991, T. II/5.

61 Jevtić and Peković 2007, Pl. II/12.

62 According to M. Peković in 2012, identical bowls were discovered within construction 13 at Mihailov ponor, but they have not been published.

– pithoi with expanded rims (Pl. III/11) decorated with channelling on their necks (Pl. I/4)

– biconical amphorae with a slightly up-turned rim and diagonal neck, stomach decorated with tongue-shaped handles (Pl. I/23; III/12,15,18; Pl. X/20).[63]

– biconical amphorae with a slightly up-turned rim and cylindrical, tongue-shaped handles on the stomach and decorated with incisions, punctuations (Pl. Ia/24, 25; III/15; Pl. IV/10) or applied ribbons (Pl. X/20).[64]

– piraunos.[65]

OTHER LATE HALLSTATT GROUPS AT THE CENTRAL BALKANS

In the territory to the south of the Sava and Danube rivers, actually the Morava valley and western Serbia, the Late Hallstatt cultural horizon is best presented through the princely graves of Atenica, Pilatovići, Priboj, Novi Pazar, Kruševica etc. Although there are no contemporary settlements, in some cases in the south-west of Serbia several fortified settlements from this period were discovered. This is also confirmed with the presumption that graves of the princes were never placed in the centre, but on the edges of their ruling areas, as a sign to newcomers that they were entering foreign territory.[66]

Late Hallstatt graves usually represent the last burial phases within cemeteries, as is the case in Doroslovo, Stubarlija and in Šabac.[67] Further territorially close cemeteries in the Serbian part of Pannonia should be ascribed to the burial horizon of the Late Hallstatt, like the one from the vicinity of Vinkovci, Zvonimirovo, and Mokronog, situated in south-western Pannonia.[68] According to the features visible on pottery products, we consider that, to the south, this group was spreading along an imagined line from Šabac where, on the Donji Šor necropolis, several graves with pottery and weapons were discovered,[69] all the way to Ljuljaci in central Šumadija. To the east, it spreads to the Mlava and Pek rivers, while finds of prehistoric pottery from some graves discovered at Pećine show a mixture of Pannonian and Morava elements.

THE MORAVA VALLEY AND WESTERN SERBIA

Excavations of sites like Rača and Ljuljaci,[70] Crvene livade, Vecina mala[71] and Sarina Međa near Jagodina,[72] Hisar in Leskovac[73] and Vrtište near Niš[74] indicated the existence of the Late Hallstatt pottery at the territory of the Morava valley. The southern border of the area in which these elements are recognisable is established somewhere near the Grdelica gorge, since in the Vranje–Preševo valley, Late Hallstatt finds show different features. Although it territorially belongs to the Danube valley and north-eastern Serbia, the Late Hallstatt pottery from the Pećine necropolis in Kostolac shows certain similarities to the pottery from the Morava valley.[75]

Pottery products common to all of the sites from the Morava valley, in the first place, include conical cups with a diagonal rim and a ribbon-shaped handle extending high above the rim. In some cases, the foot is rhomboidal, with a typical depression at the bottom (Pl. X/4,5). Bowls are conical, with or without a contracted rim made in the shape of a single facet, the bases are profiled, while the biconical, two-handled beakers are decorated with horizontal rows of circular imprints on the shoulders and stomachs. Similar to those from the Bosut group, the pots possess a thickened rim with incisions in the shape of a "X" motif. The multi-layered settlement of Hisar, in Leskovac, offered a very clear Late Hallstatt archaeological context, since in closed contexts, as well as pottery, metal finds were also discovered.[76] The research showed that contemporary finds were discovered on the upper plateau (hillfort) and within objects, but also on terraces on the slope, along with pottery made in the Greek style. A publication of all of the results of this long-lasting excavation, and especially of the closed contexts, will contribute to a better understanding of Greek cultural influences on the Late Hallstatt communities in the

---

63 Jevtić and Peković 2007, Pl. IV/12.

64 Jevtić and Peković 2007, Pl. IV/13.

65 Piraunoi were surely used during Late Hallstatt, discovered at Gradina on the Bosut, but we are not certain about their chronology.

66 Palavestra 1999, 88.

67 Medović 2007.

68 Marjanić-Pandžić 2003, 481–510; Dizdar 2010, 300.

69 Васиљевић 1976, 167–174.

70 Срејовић 1991.

71 Stojić 1986, T. 5/2.

72 Stojić 1981, Taf. III/6–9.

73 Stojić 2007.

74 Гарашанин (ур.) 1971, 53.

75 Jovanović 1987, 824.

76 Stojić 2007.

Morava valley. Late Hallstatt pottery finds at the foot of the Hisar hill fort include conical cups with profiled rims and feet, while other examples show imitations of Greek kantharoi, skyphoi and single-handled beakers (Pl. X/12).[77] Cups or small conical bowls were decorated with incisions, while the typologically most interesting form includes a biconical two-handled beaker with two protomes on the handle, similar to those often encountered at the Pannonian sites (Pl. X/3).

It can be said that from the 6th to the 4th century BC, for shape and decorative technique evolution, the most important factor was great effort of local potters made to imitate the quality of the "grey pottery", and its shape, colour and surface treatment. Even though not wheel-thrown, some finds show great similarities to skyphoi and kantharoi.[78]

Late Hallstatt pottery production from the Morava valley also includes finds from the Donja Toponica necropolis near Prokuplje.[79] Conical beakers on a high foot and vessels with expanded rims, decorated with rows of shaded triangles and several skyphoi handles were discovered at this necropolis. Also belonging to the finds from the Morava valley is a grave find from Vrtište, to the north of Niš. Pottery finds include a biconical two-handled beaker (Pl. X/9) and a facetted conical bowl with an contracted rim.[80]

The last phase of the Late Hallstatt at the territory of western Serbia, the horizon of princely tombs, is represented with the tumulus graves of Atenica and Pilatovići. At the sites in western and south-western Serbia, pottery was discovered which could be either Greek or locally produced imitations of Greek skyphoi, kantharoi, oinochoe and hydrias. Apart from the small number of imported wares in mound II in Atenica, just under the sacrificial construction in segment D, beneath the supporting ring, local Late Hallstatt pottery was discovered.[81] These finds include conical bowls with facetted rims and funnel-shaped beakers with horizontal incisions under the rim, as well as biconical vessels with channelled shoulders. Within mound IV, from Ravni lug in Pilatovići, fragmented single-handled beakers were discovered which are also considered to belong to the Late Hallstatt horizon.[82] The same applies to pottery beakers from the mounds at Kremna in Godljevo.[83] Finds of a urn and a beaker discovered in the mound under the Petrova crkva and in Banja near Novi Pazar typologically also belong to the Late Hallstatt pottery production.[84] Apart from the greater number of princely tombs in western Serbia, hill-forts with Late Hallstatt pottery are rare – they include Stoiljska gradina, Velika gradina,[85] Šengoljska gradina,[86] Osaonica,[87] Gradac,[88] Trešnjevica and Brvenik.[89] Even though M. Zotović considers that the finds from Stoiljska and Velika gradina belong to the Kalakača–Bosut IIIa period according to their decoration and forms of pottery products, we rather consider these settlements to belong to the Late Hallstatt period.

KOSOVO AND SOUTHERN SERBIA

From the 1950's to the 1980's, intensive archaeological research of Kosovo and Metohija took place. Settlements and cemeteries, as well as the finds discovered in them, show certain territorial and ethnic differences between the Illyrian ones in the southwest and the Dardanian ones in the east and north of the province.[90] The presented material and almost identical stratigraphy discovered on all of the most important sites show that the territory inhabited by the Dardanian tribes also includes the sites in Moravica valley and the South Morava valley in southern Serbia. A common, binding factor of the Dardanian pottery production is a special kind of wheel-stamp decoration and shaded triangles.[91] Identical decorative techniques can be observed in several settlements from the Kumanovo and Skopje valleys. According to their stratigraphy and finds, among many sites in Kosovo, dated from the 6th to the 4th century BC, three of them will be mentioned: Belaćevac by Priština (the younger phase), Gadimlje and Hisar in Suva reka, as well as the cemeteries of Karagač, near Zvečani, and Fuše in Rogovo.

---

77 Stojić 2007, Fig. 10, 13–22.

78 Stojić 2007, Fig. 10, 7,8,13,14,15,16,18; Капуран и Јевтић 2011, T. III/8–12; Jevtić 1983, T. XII/2.

79 Трбуховић 1970, 77, cat. no. 31, cat. no. 7, cat. no. 32.

80 Гарашанин 1971, Fig. 458–459.

81 Ђукнић и Јовановић 1966, 35, TXXVI.

82 Zotović 1985, T. XXVIII/ 1,6.

83 Зотовић 1968, 162, T. IV/4.

84 Mano-Zisi 1969, 65–66; Јовановић 1995.

85 Зотовић 1989–1990, 85.

86 Јуришић 1969, T. I/9.

87 Jevtić 1993.

88 Премовић 1984.

89 Капуран и Јевтић 2011.

90 Срејовић 1981, 60; Тасић 1998, 162.

91 Тасић 2003, 51.

At the Belaćevac site there is a clear stratigraphic break between the older and the younger settlement (fortification).[92] The stylistic and typological features of hand-made pottery indicate that between these two phases, there are basically no big differences. During the younger settlement phase there is a greater percentage of wheel-thrown pottery along with La Téne forms, the same as the Oraovica site near Preševo.[93] Among finds which are common for the whole of the central Balkans, we will mention biconical beakers with expanded rims and channelled stomachs and two-handled beakers with handles exceeding the size of the rim, as well as bowls with reel-shaped applications on the rim. There are also shallow cups with massive handles which are typical for the end of the Hallstatt period (maybe used as lamps?). Apart from the hand-made pottery, there is a certain amount of wheel-thrown pottery. In several graves in the fifth horizon of the Karagač necropolis, among grave-goods consisting of amber and bronze, there was also a single-handled beaker with a channelled stomach (Pl. X/7).[94] Finds of conical cups, single-handled beakers with a diagonal rim decorated with channels, as well as channelled conical cups, some of them with reel-shaped applications on their rims, turned out to be typical for a wide area extending to southern Pannonia.[95] This pottery type was also discovered at the Hisar settlement in Suva reka and on the Fuše necropolis in Rogovo.[96]

As far as the Oraovica and Kacipup settlements near Preševo are concerned, M. Vukmanović and P. Popović consider that, between the oldest horizon V and horizon IV, there is no chronological span, but that these periods are very close to each other.[97] While in the oldest layer there was only hand-made pottery, decorated with roulette and channelled, in the following younger layers the decoration remains the same but the number of wheel-thrown pottery grows bigger, like the metallic slip skyphoi, kantharoi and amphorae. The authors also consider that this site was most likely inhabited from the 7th to the 2nd–1st century BC without interruption.

With the acropolis at the site of Kale in Krševica[98] it is not possible to define the Late Hallstatt horizon precisely from the older phase of a Greek settlement in which there was exclusively wheel-thrown pottery. Since the oldest finds of Greek pottery on this site date into the 5th and 4th century BC, it is considered that this was the earliest period of the Greek settlement,[99] built upon an older one from the Iron Age.[100] Due to intensive building activities for the Greek fortification, we know very little about the earlier settlement from the Early Iron Age. Finds of conical bowls with contracted rims with channels and decorated with roulette are dated into the 8th and the 7th century BC by A. Bulatović.[101] Among numerous finds of wheel-thrown pottery, one still often comes upon hand-made conical pots with crescent-shaped handles and applied ribbons decorated with incisions, almost identical to pots discovered in many Late Hallstatt sites in the Morava valley and in south Pannonia (Pl. Ia/27; Pl. II/15,16; Pl. IV/9,11; Pl. V/4; Pl. VI/13; T VIII/14–16).

Protective research at corridor E75 (highway), conducted during the last decade, released new results important for solving the problems related to the connection of the Early Iron Age with the Greek world. Finds from the latest excavations in 2011 and 2012 are currently being published, but we can mention the research from 2003 near Preševo where, on the Bunjište site,[102] a settlement was discovered with pottery very similar to the forms discovered at Karagač or Belaćevac. These consist of channelled conical bowls, some of which possess reel-shaped applications on the rims.

Finally, we should mention finds from the latest research of the site of Menište in Ranutovac, on which a pit-house and several grain storage pits were unearthed where wheel-thrown pottery was discovered along with hand-made pottery.[103] The hand-made pottery shows similarities to the Late Hallstatt forms from the Danube valley. This is best represented with a find of a biconical urn with tongue-shaped handles (Pl. X/19) and possessing parallels with the amphorae from the areas with strong Ferigile influences, such as Mokranjske stene–Potkapina. The same is true of the pots with thickened rims decorated with zigzag incisions, identical to those

---

92 Đurić 1970.

93 Đurić 1970, 288–289; Vukmanović i Popović 1982.

94 Srejović 1973, T. VIII/5; Тасић (ed.) 1998, 548, cat. no. 166.

95 Medović i Medović 2011, sl. 243/ 9; Mihailov ponor 2012, probable construction 13. Data obtained from Dr M. Peković.

96 Тасић (ed.) 1998, 538, cat. no. 160.

97 Vukmanović i Popović 1982, 204.

98 Поповић 2012.

99 Крстић 2005, 193; Popović 2006, 532; Поповић 2012, 15.

100 Капуран 2009, 62.

101 Булатовић 2005, 184.

102 Булатовић 2007, T. LXXXVIII/47–58.

103 Dr Aleksandar Bulatović conducted this excavation, to whom I owe my gratitude for allowing me an insight into the discovered material.

from Bosut and the Zlot cave (Pl. Ia/29–31). A conical, diagonally channelled bowl decorated with a wheel-stamp are all features of the Late Hallstatt pottery from Krševica[104] and Oraovica.[105] Of great interest is the fact that in one pit with mixed finds of wheel-thrown and hand-made pottery, the complete skeleton of a riding horse was discovered, which was common in the funerary traditions of the Early Iron Age.[106]

Late Hallstatt pottery from Kosovo and southern Serbia shows certain unity in shape and decoration with pottery discovered in northern Macedonia, in the Kumanovo and Skopje valleys. Almost identical features are present on finds from the sites at Gradište in Brazda, Govrlevo, Zajčev rid in Zlokućani, Gradište in Sredno Nerezi,[107] Gradište in Pelinci, Kostopevska karpa in Mlado Nagoričine, Gradište in Makreš, Blidž in Vražogrnci etc.[108] The problem with the context of these finds is the fact that the settlements mentioned above were, in most cases, only surveyed. Z. Georgiev names the horizon with pottery decorated with wheel-stamp and channels as the late phase of the Middle Iron Age, dating it from the end of the 7th to the 5th–4th century BC.[109] The analysis of pottery production in Macedonia was performed by Papazovska–Sanev, who dates the beakers with a diagonal rim from the 9th to the 7th century BC[110] and into the 6th century BC,[111] two-handled beakers with big handles into the 7th and 6th century BC,[112] while the bowls with contracted, sharply profiled rims decorated with wheel-stamp and those with reel-shaped handles are placed in the time span between the 10th and 9th century BC and 7th and 6th century BC.[113] The appearance of wheel-thrown pottery is dated by her to the end of the 6th and the beginning of the 5th century BC.[114]

The analysis of Late Hallstatt pottery, and its dating at the territory inhabited by the Dardanians, confirms the existence of a certain ethnic unity among their tribes, which continuously existed from the 12th to the 5th and to the middle of the 4th century BC,[115] when Greek fortresses were built, such as Kale in Krševica. According to E. Shukriu, during the Dardanian phase II b there is a certain growth of imported luxurious Greek pottery, while during the phase IIIc (5th and 4th century BC) hill-forts were abandoned and "grey pottery" dominated the pottery production.[116] According to some local finds from cemeteries and settlements, at around 700 BC there was a certain ethno-cultural symbiosis of the Dardanians and the Thrako-Kymerians, the carriers of the Basarabi style, leading to the erection of hill-forts.[117] This is especially emphasised in the art of symbolic funerals and grave-goods entering a bigger area, from Donja Dolina in the west to Oltenia in the east of the Balkans, and Kosovo and the southern Morava valley in the south.[118] Due to the lack of absolute dating, we can only rely on the stratigraphic and stylistic-typological features of the finds which, in the examples of Belaćevac, Hisar in Suva reka, Oraovica and Meanište, show that there was a certain amount of continuity from the Middle Iron Age (8th century BC) to the appearance of grey pottery and Greek imports (4th century BC).

* * *

When it comes to pottery production during the Late Hallstatt, the territory of the Mid Balkans shows great uniformity of shape and decoration which can be traced from the Danube valley to the South Morava basin. It should be emphasised that the appearance of Thrako-Kymerian, Scythic or Greek elements represents reflections of trade and exchange rather than their settling and mixing with the local population.[119] This also indicates that the existence of strong tribal alliances did not cause any interruption of the reduction of high-quality goods and ideas. The opinion prevails that during the Middle Hallstatt in the Central Balkans, the prehistoric communities were united in their cultural continuity with the features of the Basarabi style, out of which, in the 6th century BC, the Dardanian community developed in Kosovo and southern Serbia, the Tribalian community in the Ibar valley, the West and

---

104 Булатовић 2005, T. III.

105 Vukmanović i Popović 1982.

106 Skeleton analyses were performed by J. Bulatović, M.A.; Блажић 1994,165–166; Трајковић 2008, 35.

107 Ристов 2003.

108 Georgijev 1989.

109 Georgijev 1989, 76–81.

110 Папазовска-Санев 2009, 156.

111 Папазовска-Санев 2009, 111; 113.

112 Папазовска-Санев 2009, 34–45.

113 Папазовска-Санев 2009, 48, 54, 67.

114 Папазовска-Санев 2009, 163.

115 Shukriu 1989, 142.

116 Shukriu 1989, 143.

117 Srejović 1973, 53.

118 Srejović 1973, 61.

119 Срејовић 1981, 60; Паровић-Пешикан 1994, 107.

South Morava valleys, Šumadija and eastern Serbia and a Daco-Ghetic community in Vojvodina.[120] There is also an opinion that in the 5th century BC there was an age of intensive exchange of raw materials and goods between these communities or tribes, it is, therefore, almost impossible to distinguish which ethno-cultural group can be connected with certain shapes of jewellery, tools, weapons or pottery.[121]

Certain features of pottery production show that some types of Pannonian-Danubian character were overtaken over the large area from the Ibar valley in the west to the Moravica valley in the south and Negotinska Krajina in eastern Serbia. According to the typology and decoration, the area of north-eastern Serbia shows that it had greater influences from Pannonia than from the Ferigile group from south-western Romania. A phenomenon common to western, eastern and southern Serbia is the appearance of grey pottery. The finds which show Greek influences or even come from Greece itself, are the best indicators for the border line of their economical and political spread among the paleo-Balkan tribes.

[120] Срејовић 1981, 60.
[121] Палавестра 1984.

BIBLIOGRAPHY:

Блажић 1994 – С. Блажић, Остаци коња из гвозденог доба у Југословенском Подунављу, у: Н. Тасић (ур.) *Културе гвозденог доба Југословенског Подунавља*, Симпозијум одржан у Сомбору 1993. године, Балканолошки институт САНУ и Градски музеј у Сомбору, Београд, 163–169.

Brunšmid 1902 – J. Brunšmid, Prehistorijski predmeti Sremske županije, *V. H. A. D.* VI, Zagreb, 1–19.

Булатовић 2005 – А. Булатовић, Керамика брњичке културне групе и старијег гвозденог доба са налазишта Кале у Кршевици, *Зборник Народног музеја* XVIII, 175–190.

Булатовић 2007 – А. Булатовић, *Врање – културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији*, Археолошки институт и Народни музеј у Врању, Београд–Врање.

Булатовић 2010 – А. Булатовић, Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетака гвозденог доба на Балканском полуострву, *Старинар* LIX, 89–108.

Булатовић, Капуран, Јањић 2013 – А. Булатовић, А. Капуран и Г. Јањић, *Неготин, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Неготинској Крајини*, Археолошки институт и Музеј Крајине, Београд–Неготин.

Булатовић, Капуран и Јовановић 2011 – А. Булатовић, А. Капуран и И. Јовановић, Латенски налази у околини Бора – прилог проучавању латенске културе у Тимочкој Крајини, *Зборник Народног музеја* 20, 119–128.

Vasić 1977 – R.Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR Supplementary Series, Oxford.

Vasić 1981 – R. Vasić, Ältereisenzeitliche Fudstätten entlang der jugoslawischen Seite der Donau beim Eisernen Tor, in: Die ältere Eisenzeit in der Wojvodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachabarten Gebieten – Materijali XIX, Arheološko društvo Vojvodine, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 121–139.

Васић 1984 – Р. Васић, Бараће код Трајанове Табле, праисторијско и античко насеље, *Старинар* XXXIII–XXXIV, 355–356.

Vasić 1987 – R. Vasić, Moravsko-Timočka oblast, u: A. Benac (ur.) *PJZ* V, ANUBiH i Svjetlost, Sarajevo, 651–672.

Vasić 1987a – R. Vasić, Sremska grupa, u: A. Benac (ur.) *PJZ* V, ANUBiH i Svjetlost, Sarajevo, 555–558.

Vasić 1987b – R. Vasić, Moravsko-Timočka oblast, Istočna Srbija, u: A. Benac (ur.) *PJZ* V, ANUBiH i Svjetlost, Sarajevo, 660–666.

Vasić 1987c – R. Vasić, Bosutska grupa, u: A. Benac (ur.) *PJZ* V, ANUBiH i Svjetlost, Sarajevo, 536–554.

Vasić 1992 – R. Vasić, Pages from the history of Autariatae and Triballoi, Balcanica XXIII, 393–399.

Васиљевић 1976 – М. Васиљевић, Налази старијег гвозденог доба у Шапцу, *Старинар* XXVII, 167–174.

Вукмановић 1990 – М. Вукмановић, Старије гвоздено доба у источној Србији, у: Господари сребра, (ур.) Ј. Јевтовић, Народни музеј, Београд, 45–49.

Vulpe 1967 – A. Vulpe, *Necropola Hallsttatiana de la Ferigile,* Academiei Republicii socialiste Romana, Bucuresti.

Гарашанин (ур.) 1971 – М. Гарашанин (ур.), *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, Каталог изложбе, Народни музеј Ниш.

Гарашанин 1973 – М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Српска књижевна задруга.

Georgijev 1989 – Z. Georgijev, *Keramika gvozdenog doba u Skopsko-Kumanovskom i Ovčepolsko-Bregalničkom regionu*, Magistraski rad odbranjen na katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Ђукнић и Јовановић 1966 – М. Ђукнић и Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Народни музеј, Чачак.

Dizdar 2010 – M. Dizdar, Kantharoi of Autochtonus – "Panonian" Origin from the La Tene Culture Cemetery in Zvonimirovo, in: S. Beracki (ed.) International Coloquium *Iron Age communities in the Carpathian Basin*, Targu Mures, 297–307.

Đurić 1970 – N. Đurić, Gradina kod Belaćevca, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije* X, 281–303.

Зотовић 1967 – М. Зотовић, Илирски гробни налази из Годљева, *Зборник Народног Музеја* V, 153–168.

Zotović 1985 – M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Zavičajni muzej Titovo Užice i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.

Зотовић 1989–1990 – М. Зотовић, Истраживање праисторијских хумки у долини Поблаћенице и генеза раног бронзаног доба у западној Србији, *Старинар* XL–XLI, 77–88.

Janković, Janković 1976 – M. Janković i Đ. Janković, Mokranje kod Negotina, Kamenolom – višeslojni lokalitet, *AP* 18, 22–24.

Janković 1969 – I. Janković, Pecka bara – naselje starijeg gvozdenog doba, *AP* 11, 101–102.

Jevtić 1983 – M. Jevtić, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd.

Јевтић 1984 – М. Јевтић, Руженка, *Ђердапске свеске* II, 207–214.

Јевтић 1984а – М. Јевтић, Ушће Слатинске реке, извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Ђердапске свеске* II, 181–189.

Jevtić 1993 – M. Jevtić, Early Iron Age Hillfort Osaonica near Novi Pazar, *Старинар* XLII, 27–39.

Јевтић 2004 – М. Јевтић, Гвоздено доба у околини Бора, у: Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку, ур. М. Лазић, Музеј рударства и металургије и Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Бор–Београд, 127–164.

Jevtić 2006 – M. Jevtić, Sacred Groves of the Tribali on Miroč Mountain, *Старинар* LVI, 271–290.

Jovanović 1971 – B. Jovanović, Metalna doba na Đerdapu, *Materijali* VI (ur. N. Tasić), Beograd, 27–36.

Jovanović 1972 – B. Jovanović, Kuznjica, Rudna glava, Majdanpek – gradina starijeg gvozdenog doba, *AP* 14, 41–44.

Јовановић 1974 – Б. Јовановић, Праисторија горњег Ђердапа, *Старинар* XXII, 1–22.

Jovanović 1987 – B. Jovanović, Istočna grupa, izvori za istoriju Skordiska, u: A. Benac (ur.) *PJZ* V, ANUBiH i Svjetlost, Sarajevo, 815–854.

Јовановић 1995 – А. Јовановић, Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи, Новопазарски зборник 19, 31–68.

Јуришић 1969 – А. Јуришић, Шенгољска градина у Расини, *Саопштења* VIII, 13–34.

Капуран 2009 – А. Капуран, *Архитектура из позног бронзаног и старијег гвозденог доба у басену јужне Мораве*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд.

Капуран 2011 – А. Капуран, *Топографија насеља металних доба на територији североисточне Србије,* Докторска дисертација одбрањена на катедри за археологију Филозофског факултета у Београду, није публикована.

Капуран, Булатовић и Јовановић 2012 – А. Капуран, А. Булатовић и И. Јовановић, Праисторијски локалитети на подручју општина Бор и Мајданпек, *Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области* XVI, Сврљиг, 25–38.

Капуран и Јевтић 2011 – А. Капуран и М. Јевтић, Прилози о познавању праисторије у Рашкој области, *Зборник Народног музеја* 20, 83–97.

Крстић 2005 – В. Крстић, Сликани кантароси и скифоси са локалитета Кале–Кршевица код Бујановца, *Зборник Народног музеја* XVIII, 191–211.

Ljuština 2010 – M. Ljuština, The Hallstatt communities in the Serbian part of the Danube basin, in: S. Berecki (ed.) *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*, Târgu Mureş, 59–78.

Mano-Zisi 1969 – Đ. Mano-Zisi, *Novi Pazar, Ilirsko-Grčki nalaz*, Narodni muzej, Beograd.

Marjanić-Pandžić 2003 – N. Marjanić-Pandžić, Ein späthallstattzeitliches Gräberfeld in Vinkovci (Nordostkroatien) und das Problem eines neuen Phänomens der Pferdeausstattung in diesem Gebiet, *Germania* 81, Mainz, 481–510.

Медовић 1990 – П. Медовић, Старије гвоздено доба у Српском Подунављу, у: Господари сребра, ур. Ј. Јевтовић, Народни музеј, Београд, 21–31.

Medović 2007 – P. Medović, *Stubatlija, nekropola naselja Feudvar*, Muzej Vojvodine, Novi Sad.

Medović i Hänsen 1988–1989 – P. Medović and V. Hänsen, Feudvar kod Mošorina – Naselje gvozdenog i bronzanog doba, *RVM* 31, 21–36.

Medović and Hänsen 2006 – P. Medović and V. Hänsen, Die Srem-Gruppe – Nekropolen bei den Sieldunggen der Bosut Gruppe, in: *Homage to Milutin Garašanin*, ed. N. Tasić and G. Cvetanov, SANU and MANU, Beograd, 489–512.

Medović i Medović 2010 – P. Medović i I. Medović, *Gradina na Bosutu naselje starijeg gvozdenog doba*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture AP Vojvodine.

Минић и Ерцеговић-Павловић 1984 – Д. Минић и С. Ерцеговић-Павловић, Пецка Бара, праисторијско, античко и средњевековно налазиште, *Старинар* XXXIII–XXXIV, 301–304.

Moscalu 1983 – E. Moscalu, *Ceramica Traco-Getica*, Muzeul National de istorie. Bucuresti.

Палавестра 1984 – А. Палавестра, *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Балканолошки институт, Београд.

Palavestra 1999 – A. Palavestra, Cattle breeders territories in the Central Balkan, in: E. Petrova (eds.) *Macedonia and the neighbouring regions from 3rd to 1st milenium B.C.*, Skopje, 86–91.

Папазовска-Санев 2009 – А. Папазовска-Санев, *Керамика од железното време по долината на Вардар*, Магистарски рад одбрањен на Универзитету Св. Кирил и Методиј, Институт за историју уметности и археологију, није публикована.

Паровић-Пешикан 1994 – М. Паровић-Пешикан, Скитски елементи у гвозденом добу Подунавља и централног Балкана, у: *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља*, Н. Тасић (ур.), Београд, 101–110.

Peković and Jevtić 2007 – Peković and M. Jevtić, Mihailov Ponor on Miroč – Tribal cult places, *Старинар* LVII, 191–219.

Popović 1981 – D. Popović, *Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu*, L'association des archeologiques de Yougoslavie, Beograd.

Popović 2006 – P. Popović, Central Balkans between the Greek and Celtic world: Case study Kale–Krševica, in: N. Tasić and C. Grozdanov (eds.) *Homage to Milutin Garašanin,* Serbian Academy of Science and Macedonian Academy of Science and Arts, Belgrade, 523–536.

Поповић 2012 – П. Поповић, Централни Балкан између Грчког и Келтског света, у: Т. Цвјетићанин (ур.), *Централни Балкан између Грчког и Келтског света*, Каталог изложбе, Народни музеј, Београд, 11–52.

Popović and Kapuran 2011 – P. Popović and A. Kapuran, La Tombe de Mokranje, in: *Archeology: making of and practice*, Studies in honor of Mircea Babes, (eds.) D. Magureanu at al., Pitesti, 297–304.

Премовић 1984 – Д. Премовић, Праисторијска градина на локалитету Градац код Тутина, *Новопазарски зборник* 8, 5–10.

Ристов 2003 – К. Ристов, Утврдувања од железното време во скопскиот регион, у: Б. Таневски (ед.) *Пирајхме* 2, Музеј у Куманову, Куманово, 299–328.

Roeder 1991 – M. Roeder, Der Übergang von Bronzenzeit zu frühern Eisenzeit, in: *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990*, (ed.) B. Hänsen and P. Medović, Römisch-Germanischen Kommision 72, Mainz, 119–136.

Sîrbu 1993 – V. Sîrbu, *Credinte şi practici funerare, religioase şi magice in lumea Geto-Dacilor*, Muzeul Bráilei, Bráilea.

Sladić 1998 – M. Sladić, *Mlađe gvozdeno doba na teritoriji Srbije*, Doktorska disertacija odbranjena na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, nije publikovana.

Srejović 1973 – D. Srejović, Karagač nad the problem of the ethnogenesis of the Dardanians, *Balcanica* IV, Beograd, 39–82.

Срејовић 1981 – Д. Срејовић, Културе гвозденог доба, у: *Историја српског народа*, С. Ћирковић (ур.), Српска књижевна задруга, Београд, 54–65.

Срејовић 1991 – Д. Срејовић, Трибалски гробови у Љуљацима, *Старинар*, 141–154.

Stanojević 1987–1990 – Z. Stanojević, Novi nalazi starijeg gvozdenog doba iz Zlota, *Zbornik muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* 5–6, 35–32.

Stojić 1981 – M. Stojić, Forschungen der älteren Eisenzeit im mittleren Moravagebeit, in: Die ältere Eisenzeit in der Wojvodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachabarten Gebieten-Materijali XIX, Arheološko društvo Vojvodine, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 141–154.

Stojić 1986 – M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Zavičajni muzej Svetozarevo, Beograd–Svetozarevo.

Stojić 200 – M. Stojić, Hisar in Leskovac at the end of the Early Iron Age, *Старинар* LVII, 175–190.

Стојић 2004 – М. Стојић, *Паньевачки рит*, Археолошки институт, Београд.

Стојић и Илијић 2011 – М. Стојић и Б. Илијић, *Књажевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета Књажевачког краја*, Археолошки институт и Завичајни музеј Књажевац, Београд–Књажевац.

Shukriu 1989 – E. Shukriu, *Helenizovana keramika starijeg gvozdenog doba u SAP Kosovo*, Doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Prištini, nije publikovana.

Tanko 2005 – K. Tanko, "Horn-handled" bowls of the Central Europe Iron Age, in: H. Dobrzanska et al. (eds.) *Celts on the Margin*, Institute of Archeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Krakow, 153–162.

Tasić 1969 – N. Tasić, Osnovni rezultati istraživanja u Zlotskoj pećini i nalazišta u Đerdapu, u: N. Tasić (ur.) *Materijali* VI, Arheološko društvo Jugoslavije i Arheološki Institut, Beograd, 71–80.

Тасић 1998 – Н. Тасић, Гвоздено доба, у: *Археолошко благо Косова и Метохије*, ур. Н. Тасић, САНУ и Музеј у Приштини, Београд, 148–225.

Тасић 2003 – Н. Тасић, Дарданци и Дардански супстрат, у: Б. Таневски (ед.) *Пирајхме* 2, Музеј у Куманову, Куманово, 39–62.

Трајковић 2008 – Д. Трајковић, *Ђепфелд – некропола старијег гвозденог доба код Дорословa,* Градски музеј, Сомбор.

Трбуховић 1970 – В. и Л. Трбуховић, *Доња Топоница, Дарданска и Словенска некропола*, Раде Драинац, Прокупље–Београд.

Резиме: АЛЕКСАНДАР КАПУРАН, Археолошки институт, Београд

КЕРАМИКА ПОЗНОГ ХАЛШТАТА У СЕВЕРОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ (VI–IV век пре н. е.)

Кључне речи. – Позни халштат, типологија керамике, источна Србија, централни Балкан.

Налазишта позног халштата, према распростирању на територији Србије можемо сврстати у пет културно-географских целина или кругова: јужну Панонију, Поморавље, источну Србију, западну Србију, Косово и јужну Србију (јужно Поморавље). Налазиштима на ободу јужне Паноније, телским насељима Градина на Босуту (Босут IVc), Феудвар код Мошорина и Жидовар код Вршца, истраживачи су посветили највише пажње будући да се у констатованој стратиграфији овај хоризонт јасно издвајао.

Типологију керамике позног халштата у североисточној Србији представљају:

– шоље, плитке, коничне, са масивном дршком већом од реципијента; поједини примери су украшени утисцима на ободу, урезаним хоризонталним линијама и убадањем (Pl. I/11; II/5,6; Pl. V/10; Pl. VI/1;6; Pl. X/1);

– шоље цилиндричне са високом дршком (Pl. I/I/10);

– шоље благобиконичне са цилиндричним вратом и заобљеним раменом (Pl. I/15; II/11,12; Pl. III/5; Pl. V/13), украшене урезаним линијама;

– пехари конични на ниској стопи (Pl. II/20; Pl. X/2,3), оштро профилисаног обода, украшени једном фасетом;

– пехари једноухи са косим и разгрнутим ободом (Pl. III/5; Pl. X/7), масивном дршком која прелази обод, у појединим случајевима правоугаона стопа са конкавним удубљењем (Pl. VII/5,7; Pl. X/4,5);

– пехари једноухи, биконични, закошеног обода украшеног урезима, канелурама на трбуху (Pl. I/13,14; Pl. II/7,8; Pl. IV/1–4; Pl. V/1);

– пехари једноухи, биконични са високом тракастом дршком украшеном паром протома у виду рогова (Pl. VII/8,9; Pl. X/12), или једног дугметастог протома (Pl. VII/11);

– пехари једноухи (Pl. I/15,16; Pl. VII/6,10) или двоухи, трбушасти са цилиндричним или биконичним вратом, масивним дршкама које прелазе обод, добро углачани (Pl. X/9,10) и украшени канелурама (Pl. Ia/19,21), урезима или убодима (Pl. I/15,16; Ia/18,19,21; VI/2,3,8; Pl. V/6,11; Pl. III/9);

– зделе полулоптасте или коничне украшене жљебом испод обода (Pl. I/12; V/5);

– зделе коничне са увученим ободом, без украса (Pl. I/1–3; II/1,2; Pl. V/8; VII/3,4; Pl. VIII/2);

– зделе са хоризонтално или косо канелованим ободом, са канелурама које се налазе и у унутрашњости, са урезаним или углачаним мотивом (Pl. I/9; III/4,16; Pl. VIII/1; Pl. X/18);

– зделе увученог обода са језичастим дршкама (Pl. I/3,8) или паром вертикалних аплика на рамену (Pl. I/2,7; IV/6; Pl. X/16), као и калемастим дршкама на ободу (Pl. I/11,14; Pl. X/13–16), или са урезима у виду цикцак линија (Pl. X/17);

– зделе биконичне, широко разгрнутог обода (Pl. Ia/20,22; V/2), канеловане (Pl. I/3; Pl. VI/7);

– лонци конични, неукрашени (Pl. I/27; II/16; Pl. VII/1,2);

– лонци конични са ојачаним ободом који је украшен аплицираном траком са „X“ цикцак и урезима са мотивом мреже (Pl. Ia/28–30; III/10; Pl. VIII/3,4), низом утисака инструментом (Pl. V/7) или прстом (Pl. Ia/33–35);

– лонци конични са проширеним трбухом, украшени урезивањем (Pl. IV/7,12; Pl. VI/13), утискивањем прстом (Pl. I/26; III/10; Pl. IV/11), аплицираним хоризонталним (Pl. Ia/28,29; V/9; Pl. VI/14; Pl. VIII/5) и полумесечастим пластичним тракама (Pl. II/15; Pl. IV/8 Pl. V/4; Pl. VIII/6) и језичастим дршкама (Pl. IV/9);

– полулоптасти лонци са разгрнутим ободом (Pl. V/3,12);

– лонци крушколики са разгрнутим ободом (Pl. VI/5,15);

– питоси са масивним оштро профилисаним ободом, у појединим случајевима украшени урезивањем (Pl. III/14);

– питоси разгрнутог обода (Pl. III/11) украшени канелурама на врату (Pl. I/4);

– амфоре биконичне са благо разгрнутим ободом и косим вратом, трбух украшен језичастим дршкама (Pl. I/23; III/12,15,18; Pl. X/20);

– амфоре биконичне са незнатно разгрнутим ободом и цилиндричним вратом, језичастим дршкама на трбуху, и орнаментисане урезима, убодима (Pl. Ia/24,25; III/15; Pl. IV/10) или аплицираном пластичном траком (Pl. X/20);

– пирауноси.

Хоризонту некропола позног халштата у српском делу Панонији којима припадају Стубарлија и Шабац треба при-

кључити и истовремене, територијално веома блиске некрополе из околине Винковаца, Звонимирово, као и Мокроног, који се налази у југозападној Панонији. Ова група се на југу могла простирати замишљеном линијом од Шапца, све до Љуљака у централној Шумадији. На истоку, она се пружа негде до Млаве и Пека. Налази праисторијске керамике из појединих гробова на Пећинама показују мешавину и панонских и поморавских елемената.

Што се тиче територије јужно од Саве и Дунава, тј. Поморавља и западне Србије, позни халштат најбоље представљају Кнежевски гробови из Атенице, Пилатовића, Прибоја, Новог Пазара, Крушевице итд. Мада недостају насеља истовремена са некрополама, повољну околност представља чињеница да су у више случајева на југозападу Србије откривена поједина градинска насеља са налазима из овог периода. Етничка припадност популација које насељавају централни Балкан од VI до IV века пре н. е. у Поморављу и западној Србији везује се за Трибале, а хронолошки се одређују у период гвозденог доба IIа и IIIб.

У горњем Поморављу, на Косову и у јужној Србији током позног халштата формира се стилско-типолошко јединство у керамичкој продукцији. На Косову током VI–IV века пре н. е. издвајају се три насеља, Белаћевац код Приштине (млађа фаза), Гадимље и Хисар у Сувој Реци, и некрополе Карагач код Звечана и Фуше у Рогову. Истом културном кругу у јужној Србији би припадали Кале у Кршевици, Ранутовац–Меаниште и Ораовица у Каципупу код Прешева.

На територији североисточне Србије поред Злотске пећине, приликом првих заштитиних истраживања Ђердапа констатовано је неколико насеља са налазима из периода позног халштата: Падина, Хајдучка Воденица, Бараће и Пецка Бара. Касније је истраживана Кузњица код Рудне Главе, а заштитним истраживањима Ђердапа II откривени су Ружењка и Мокрањске стене – каменолом код Неготина.

Нове податке о налазима материјалне и духовне културе позног халштата у североисточној Србији дала су истраживања Михаиловог понора на Мирочу, Бањице у Ргошту код Књажевца и Мокрањских стена на Поткапини код Неготина. Остали локалитети, констатовани рекогносцирањем, јесу Трвај и Селиште у Злоту, Златков рт у Белој реци, Беле стене у Рготини, Кусјак–Грле, Ждрело–Зазидана пећина, Салаковац–Могила, Стари салаш код Мокрања, Џанов поток код Брестовца, Пјатра ку Албина код Лазнице, Чока Њица код Бора и Шетаће код Злота.

Територија централног Балкана током позног халштата показује известан степен јединства у облицима и типовима керамичких производа, који се могу пратити од Подунавља до слива јужне Мораве. Треба нагласити да су појаве тракокимерских, скитских или грчких елемената могле да представљају пре одраз трговинске размене него њиховог насељавања и мешања са локалним становништвом. Ово нам говори како постојање јаких племенских савеза на централном Балкану није условило престанак промета квалитетне робе и идеја. За сада је сигурно да ове праисторијске заједнице током развијеног халштата обједињује културни континуитет са карактеристикама басараби стила, из којега су у VI веку пре н. е. настале заједнице Дарданаца на Косову и јужној Србији, Трибала у долинама Ибра, Западне и јужне Мораве, у Шумадији и источној Србији и Дако-Гета у Војводини. Други опет сматрају како је током V века пре н. е. настало доба интензивније размене сировина и добара између ових заједница и племена, па је стога готово немогуће разазнати која се етно-културна група може везати за одређене облике накита, оруђа, оружја или керамике.

Извесне карактеристике керамичке продукције показују преузимање одређених типова панонско-подунавског карактера, које се види на налазима откривеним од долине Ибра на западу до долине Моравице на југу и Неготинске Крајине на истоку Србије. Материјал из североисточне Србије показује веће утицаје из правца Паноније него од стране Ферићиле групе, односно од стране југозападне Румуније. Феномен који је заједнички за западну, источну и јужну Србију јесте појава „сиве керамике“, налаза који су или настали под утицајем или припадају грчком свету, што најбоље показују границе њиховог економског и политичког ширења међу палеобалканским племенима.

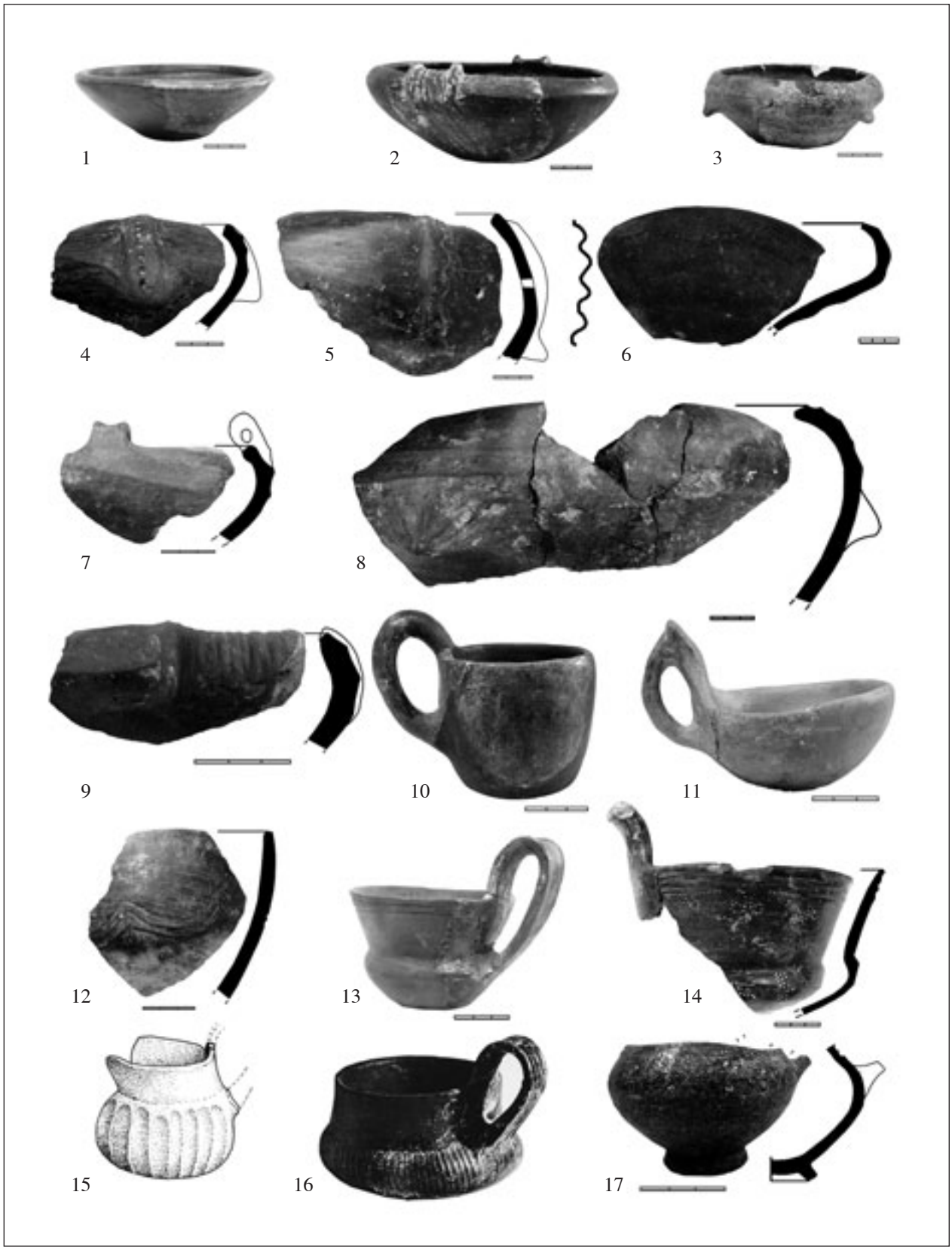

Plate I – Zlotska Cave

Табла I – Злоīска īећина

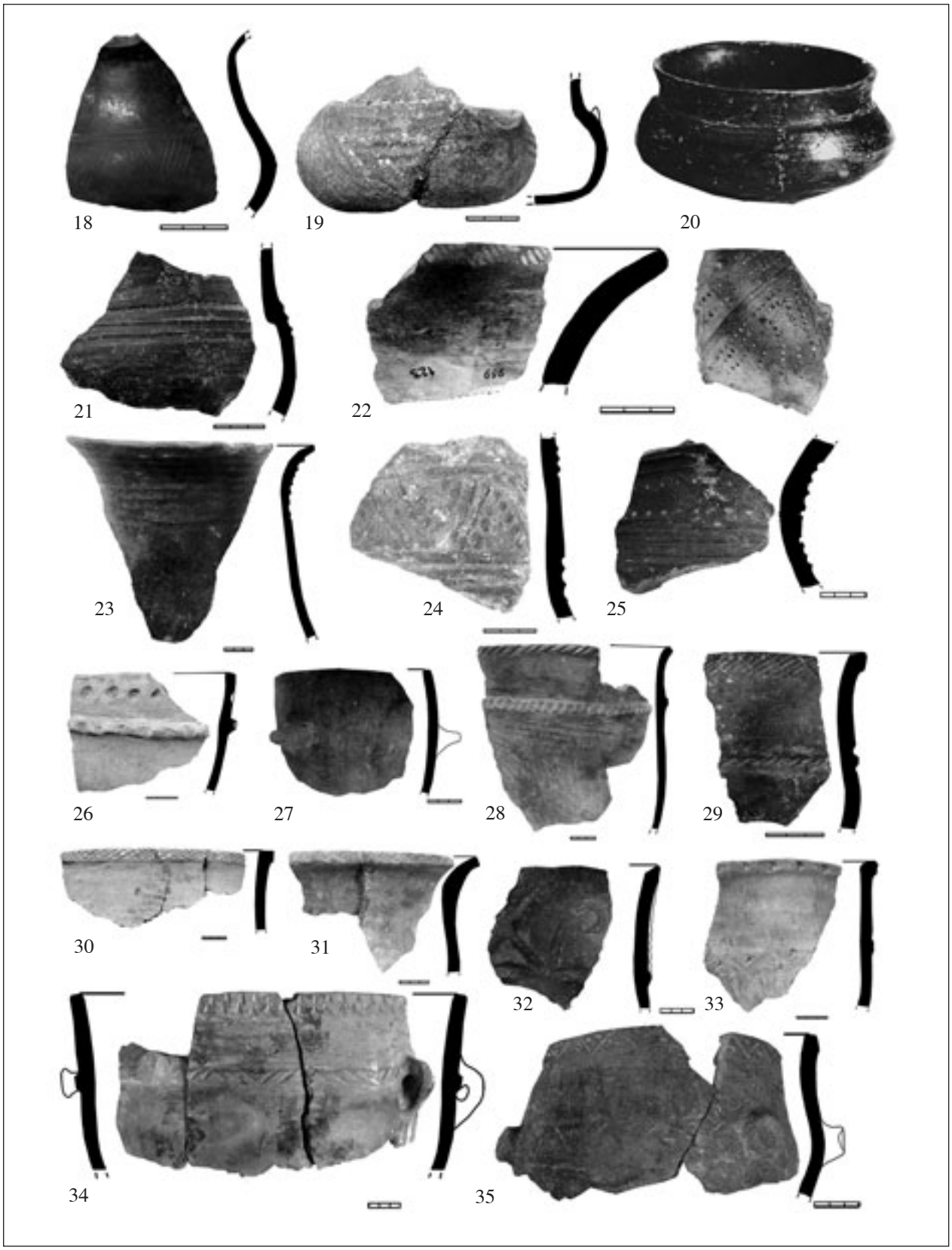

Plate Ia – Zlotska Cave

Табла Ia – Злоūскаūећина

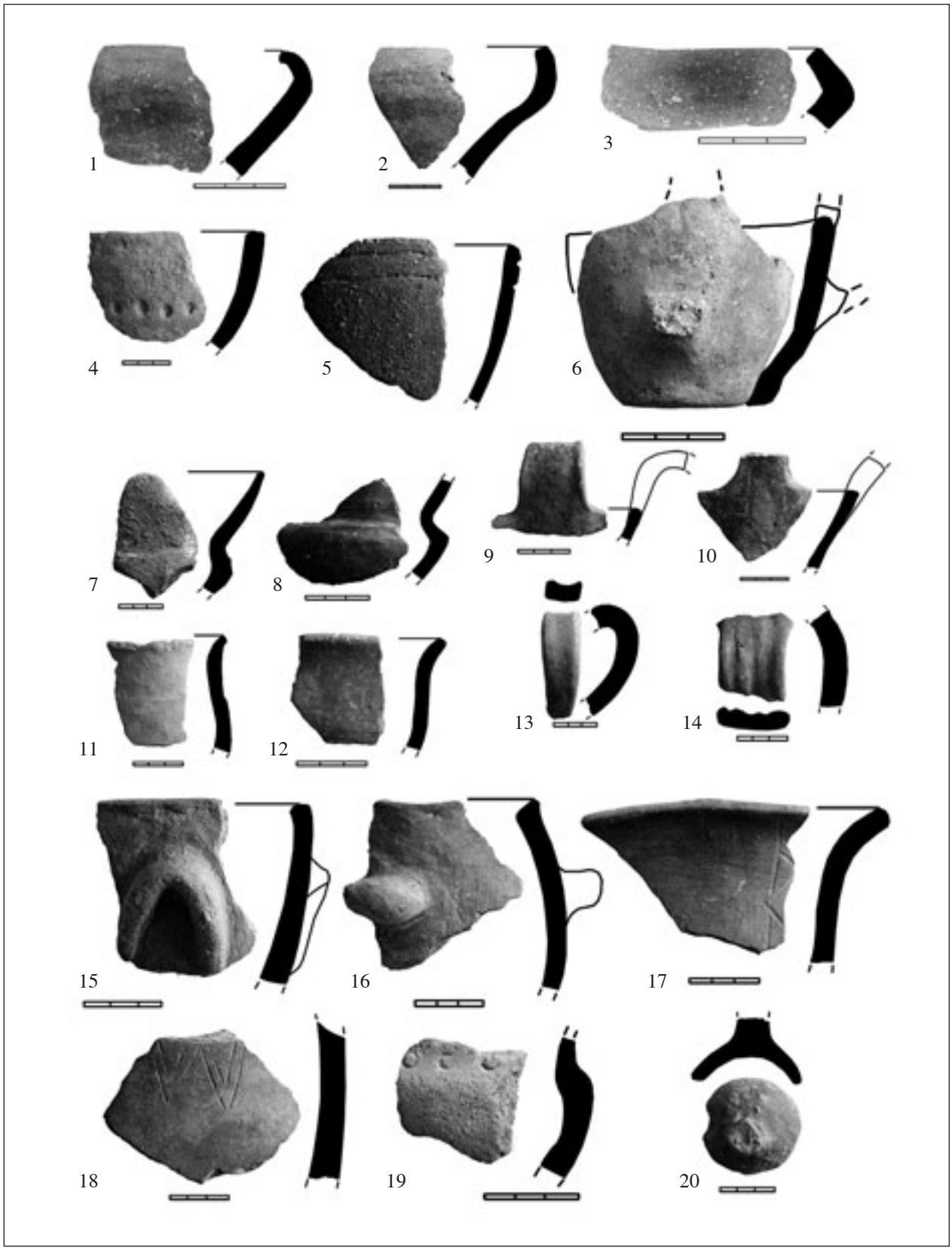

Plate II – Kuznjica

Табла II – Кузњица

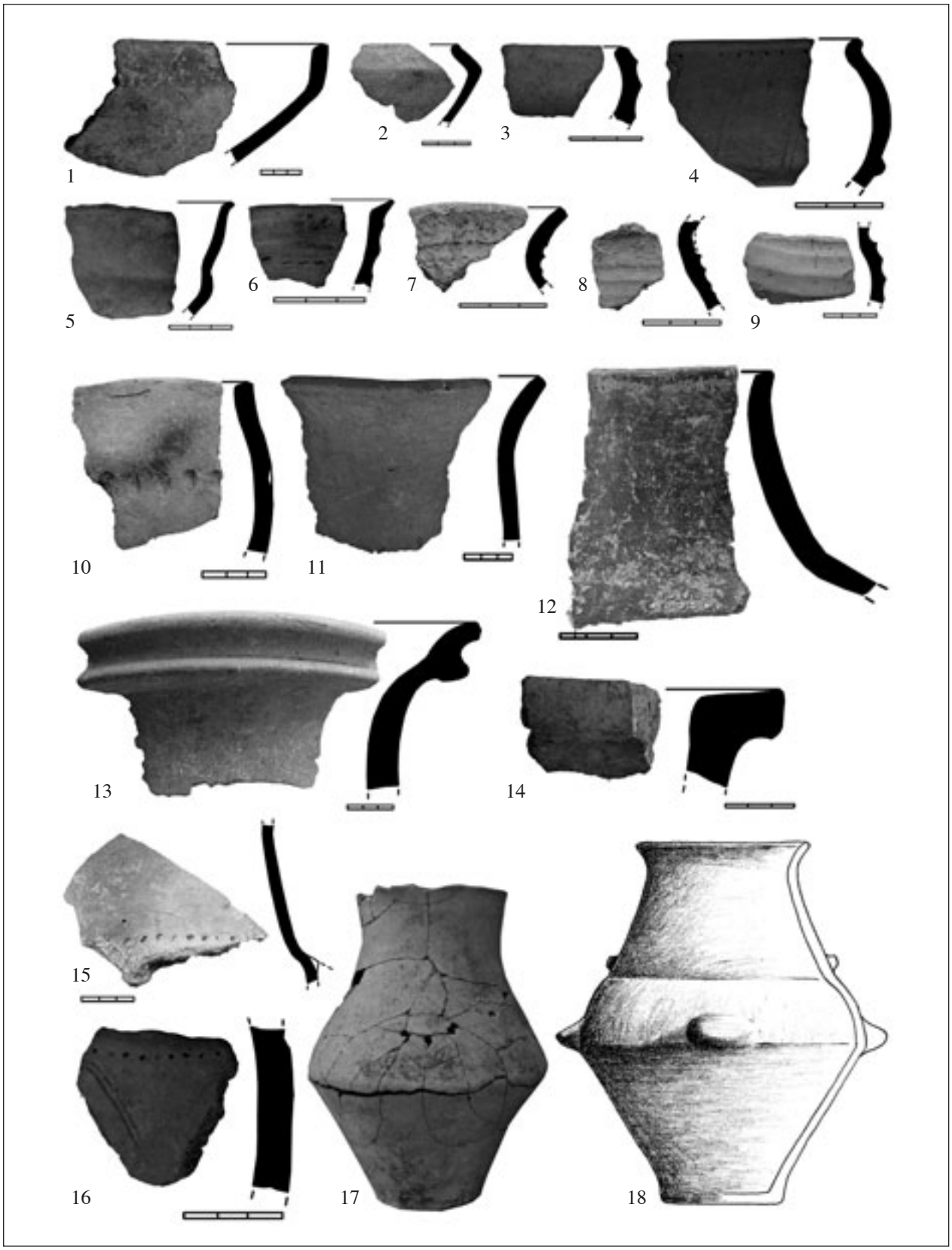

Plate III – Mokranjske stene – rockshelter

Табла III – Мокрањске стене

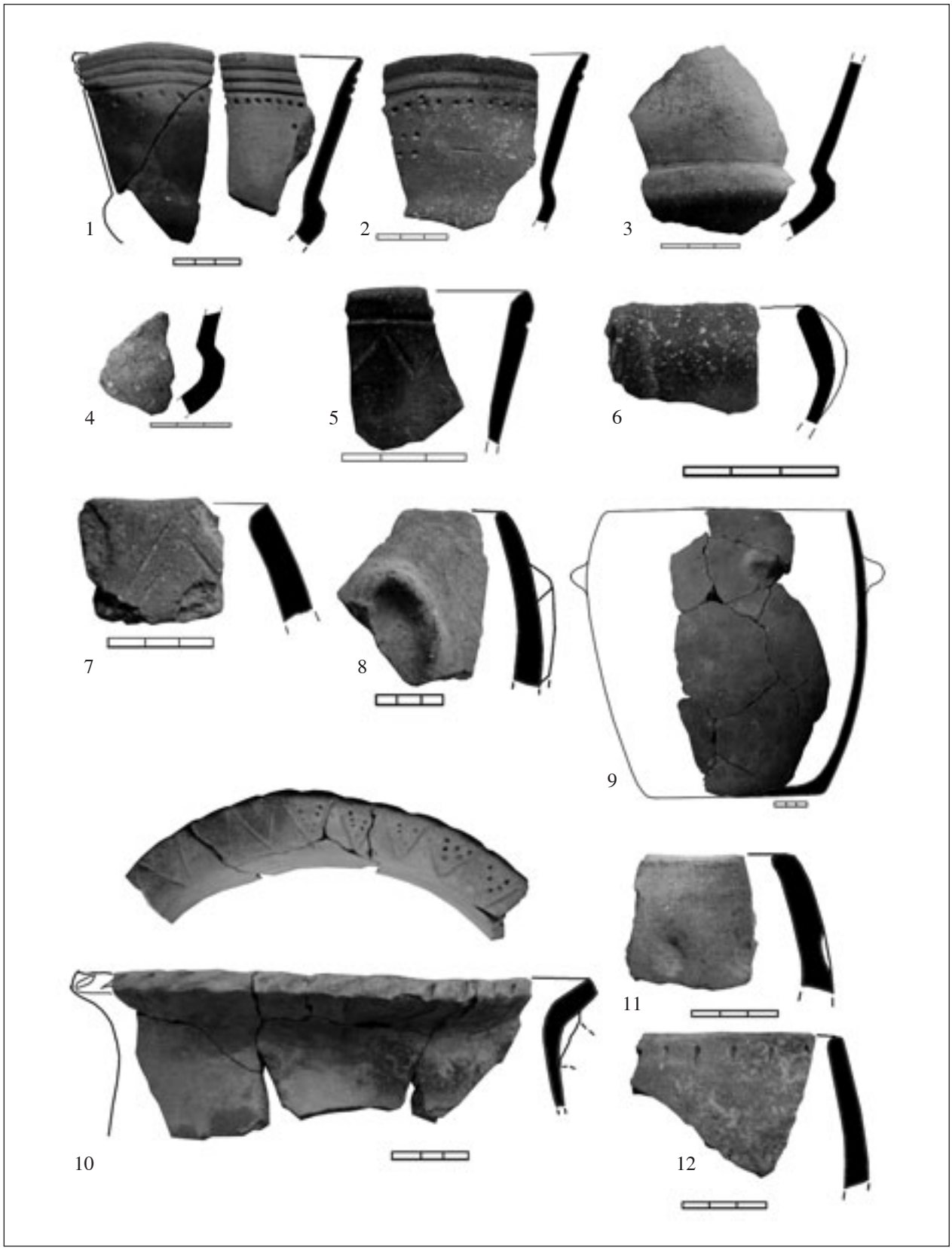

Plate IV – Rgošte–Banjica

Табла IV – Рїоште–Бањица

Plate V – 1–4) Rgotina-Bela stena; 5–6) Zlot–Šetaće; 7) Mokranje–Stari salaš; 8–9) Laznica–Pjatra ku Albina; 10) Zlot–Trvaj; 11–13) Bor–Čoka Njica

Табла V – 1–4) Рготина-Бела стена; 5–6) Злот–Шетаће; 7) Мокрање–Стари салаш; 8–9) Лазница–Пјатра ку Албина; 10) Злот–Трвај; 11–13) Бор–Чока Њица

Plate VI – 1) Rudna glava–Šetaće; 2–3) Dˇanov potok; 4–5) Donaj Bela reka–Zlatkov rid; 6–10) Ušće Tumanske reke; 11–12) Salakovac–Mogila; 13–16) ˇdrelo–Zazidana pećina

Табла VI – 1) Рудна глава–Шетаће; 2–3) Цанов поток; 4–5) Донај Бела река–Златков рид; 6–10) Ушће Туманске реке; 11–12) Салаковац–Могила; 13–16) Ждрело–Зазидана пећина

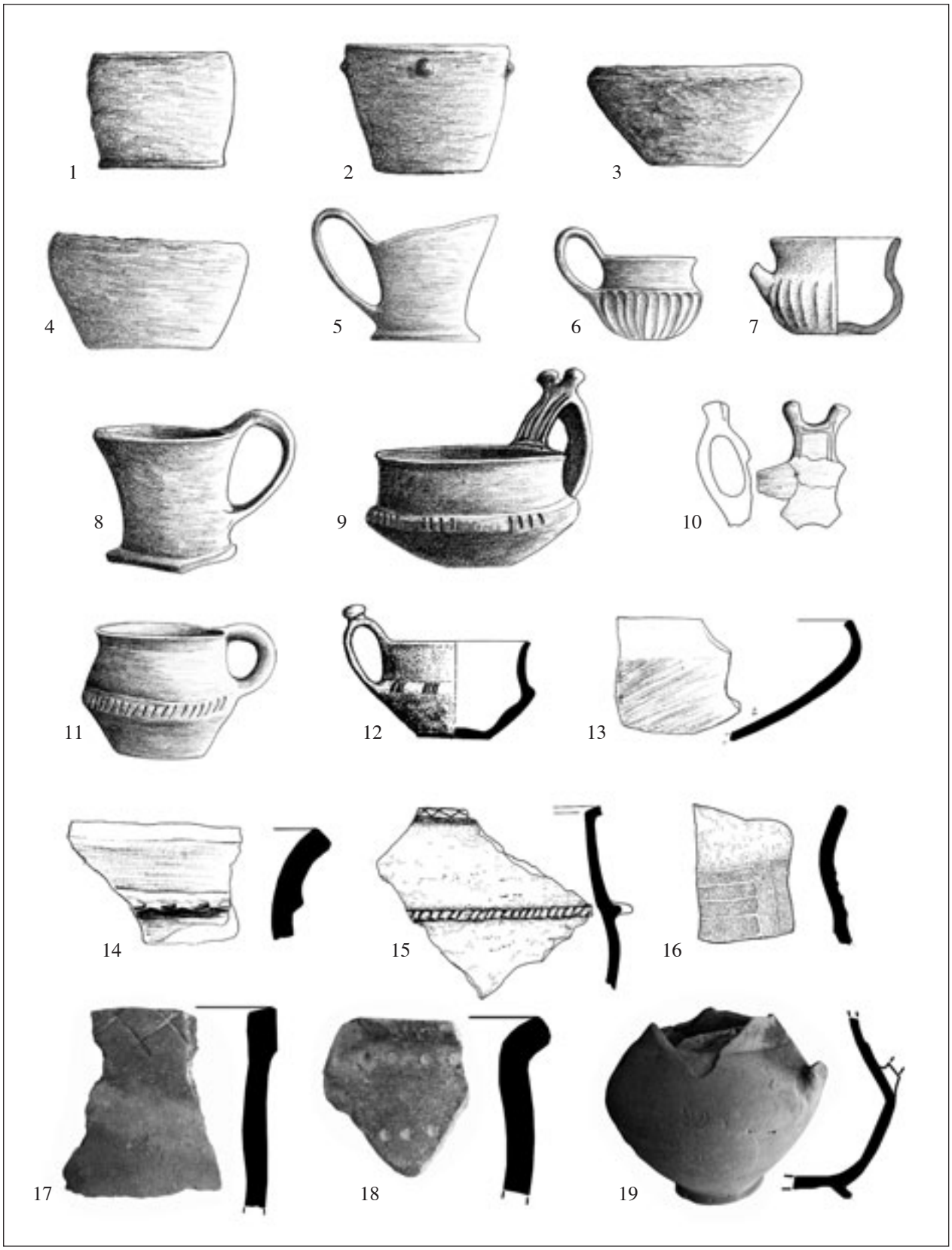

Plate VII – 1–12) Kostolac–Pećine; 13–14) Pecka bara; 15–16) Ušće Slatinske reke; 17–19) Kusjak–Grle

Табла VII – 1–12) Костолац–Пећине; 13–14) Пецка бара; 15–16) Ушће Слатинске реке; 17–19) Кусјак–Грле

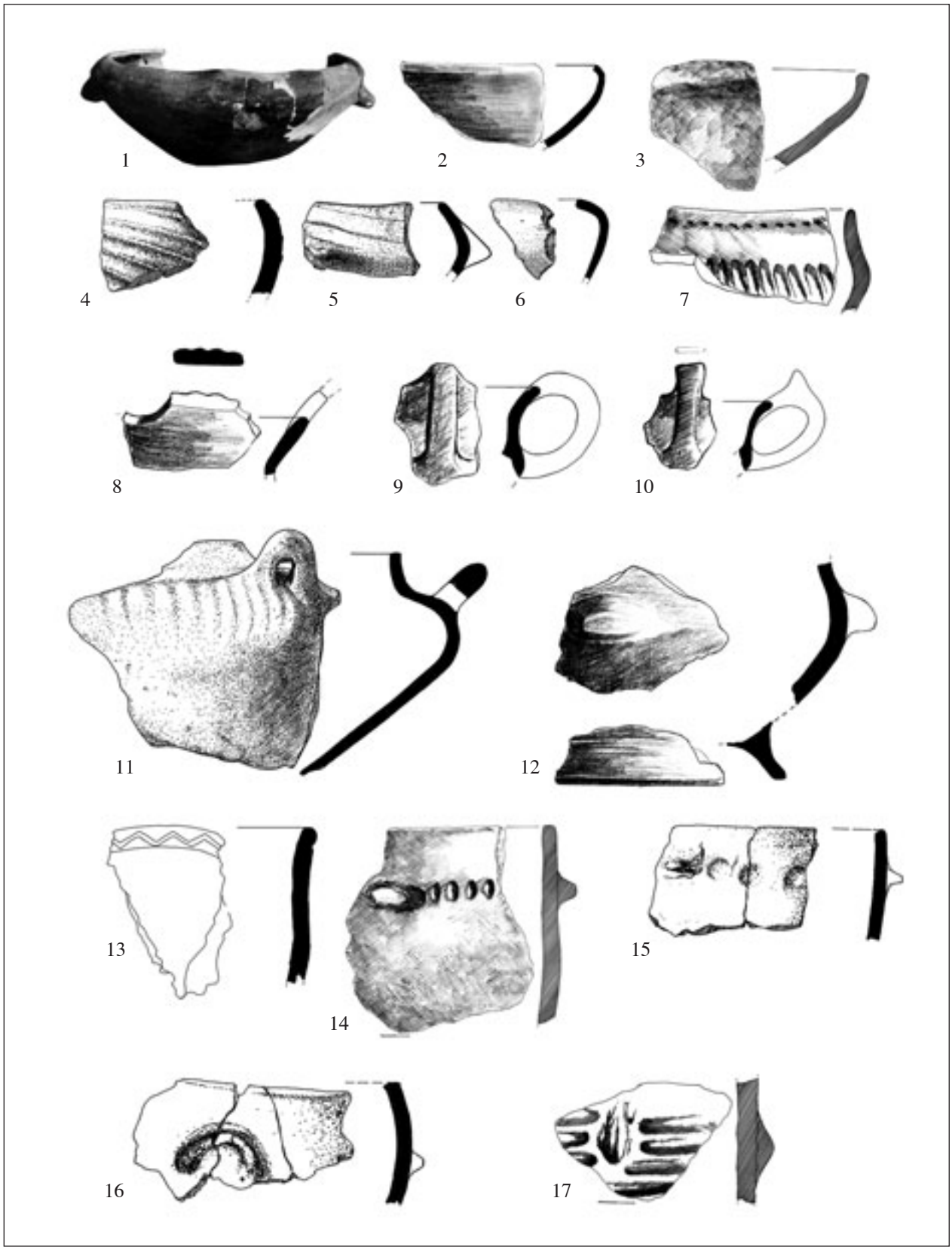

Plate VIII – Hajdučka vodenica

Табла VIII – Хајдучка воденица

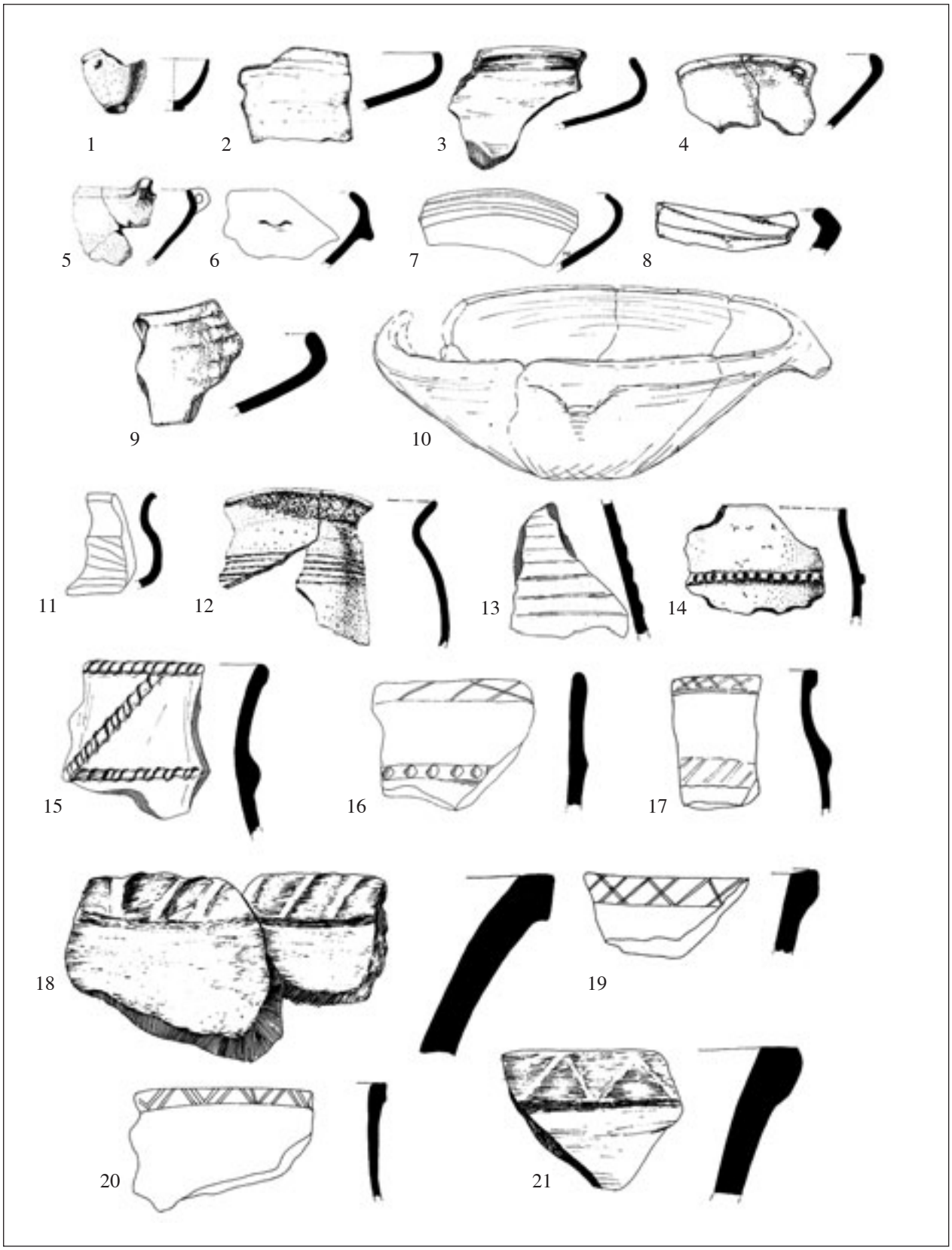

Plate IX – Padina

Табла IX – Падина

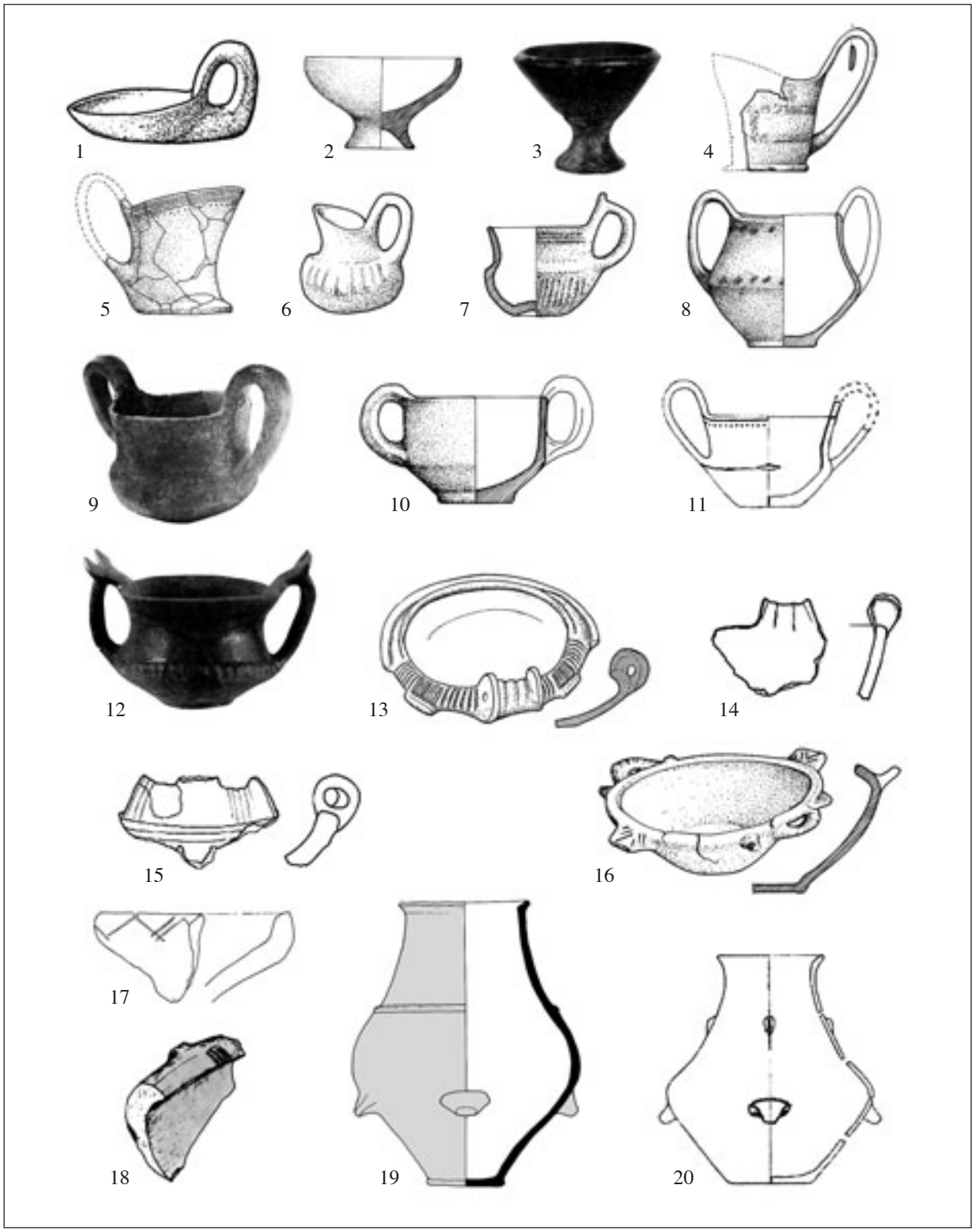

Plate X – 1,13) Belaćevac; 2) Ruženjak; 3,12) Leskovac; 4,8) Ljuljaci; 5) Rača; 6) Valač; 7) Karagač; 9) Vrtište; 10) Ruženjka; 11,20) Miroč; 14–15) Bosut; 16) Šabac; 17) Mokranjske stene–Kamenolom; 18) Rasina; 19) Ranutovac

Табла X – 1,13) Белаћевац; 2) Руженјак; 3,12) Лесковац; 4,8) Љуљаци; 5) Рача; 6) Валач; 7) Караџач; 9) Вртиште; 10) Руженјка; 11,20) Мироч; 14–15) Босут; 16) Шабац; 17) Мокраньске стене–Каменолом; 18) Расина; 19) Ранутовац

SOFIJA PETKOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade
BOJANA ILIJIĆ, Museum of Knjaževac, Knjaževac

VOTIVE ALTAR OF *LUCIUS PETRONIUS TIMACHUS*

UDC: 904:726.82"652"(497.11) ; 904:725.182.025.3"652"(497.11)
DOI: 10.2298/STA1363053P
Original research article

e-mail: spetkovi@ai.ac.rs

Received: November 11, 2012
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – During the systematic archaeological excavations in the fortress of *Timacum Minus* in Ravna near Knjaževac in 1991, a votive altar of Jupiter Paternus, dedicated by *Lucius Petronius Timachus,* a veteran of the legion VII Claudia, was discovered. The name (*cognomen*) *Timachus* was noted for the first time on this monument. It was developed from the ethnonime *Timachi,* or the hydronime *Timachus*, known from the historical resources of the Roman period. *Timacum Maius* and *Timacum Minus*, the fortifications and settlements in Upper Moesia, were named after the river *Timachus* (modern Timok), as was, probably, the whole region of the Basin of Timok. The votive altar of Jupiter Paternus was in secondary use as a construction material in the reconstruction of the *horreum* in the last phase of life in *Timacim Minus*, in the first half of 5th century A.D. The analysis of the archaeological context of the votive and funeral monuments from Ravna, used as *spolia,* have distinguished the three periods of their use from the last third of the 3rd century to the middle of the 5th century A.D.

Key words. – *Timacum Minus,* Ravna, Eastern Serbia, votive altar, *Iuppiter Paternus, Timachus, legio VII Claudia, Moesia Superior,* Timok.

During the systematic archaeological excavations of the Roman site *Timacum Minus* in Ravna near Knjaževac in 1991, a votive altar dedicated to Jupiter Paternus was discovered in a large building located at the centre of the fortification, and was defined by the researchers as a *horreum*.[1] The altar was in its secondary use as a building material. It was discovered together with an anepigraphic altar, built into one of the building's pillars constructed with small pebbles bound with lime mortar (Fig. 1). The altar was found at the level of the last horizon of life inside the fortification of *Timacum Minus,* from the first half of the 5th century, which ended in a catastrophic fire, most likely linked with the Hun invasion of *Dacia Ripensis* in 441/443.[2] During this phase of construction, or better yet reconstruction, of a building defined as a *horreum*, spolia from older buildings, as well as gravestones from the nearby necropolis, were used along with river stones and pebbles. This phenomenon was also noted in the Roman fortification in Ravna during the earlier phases of construction and was interpreted by the re-

[1] Petrović 1995a, 1–42; Петровић, Јовановић 1997, 21; Petković *et al.* 2005, 16.

[2] Петковић, Јовановић 2000, 279; Petković*et al.* 2000, 15–16.

* The article results from the project: *Romanization, urbanization and transformation of urban centres of civil, military and residential character in the Roman provinces on territory of Serbia* (no 177007) funded by the Ministry of Education, Science and technological development of the Republic of Serbia.

Fig. 1. Votive altar dedicated to Jupiter Paternus by the dedicant Lucius Petronius Timachus and an anepigraphic ara, used as spolia during construction work inside the fortification (horreum), viewed from the south

Сл. 1. Вотивни споменик Јупитеру Патерну дедиканта Луција Петронија Тимака и анепиграфска ара, искоришћени као сполије у грађевини у утврђењу (horreum), са југа

searchers to be the result of urgent reconstructions of the defence systems in a time of intense barbarian attacks.[3]

The votive altar dedicated to Jupiter Paternus is made of limestone in the form of ara. It is missing its upper part, whereas the damaged lower part (base) is gradually profiled, the preserved part measuring 34 x 80 x 32 cm. Damage to the monument and the cracks in the base of the altar were caused by the high temperatures of a fire. It is exhibited in the permanent archaeological exhibition of the Heritage Museum in Knjaževac (inv. no. 512) (Fig. 2a–2b).

On the front of the monument there is a seven line inscription that reads:[4]

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Paterno | L(ucius) Petronius| Timachus | vet(eranus) l(egionis) VII Cl(audiae) | [S]e[v](erianae) A(lexandrianae) ex opt(ione) | v(otum) p(osuit)

Translated as: to Jupiter, the Best, Fatherly, *Lucius Petronius Timachus,* a veteran, former *optio*[5] of the *Legio VII Claudia Severiana Alexandriana*, raises a testament.

The letters are etched deeply, of relatively equal distance and 4 cm high, with paleographic characteristics of inscriptions from the third century.[6]

Ligatures: 2 TE 3 ET RO IVS 4 HVS.

There is a spelling mistake in 2, where P is written instead of R in Jupiter's epithet *Patherno*, as well as in 4, in the nomen of *Petronius*. This error indicates that the stonecutter mixed letters of the Greek and Latin alphabets by replacing R with a Greek P (*rho*), meaning that he was probably from a helenophone region of the Roman Empire.

At the beginning of 6 there is some damage. Four letters are discernible: the first and the third are illegible, whereas the E in the middle, and the A at the end

---

[3] Petrović 1995a, 41; Петровић, Јовановић 1997, 20; Петковић, Јовановић 2000, 277–278; Petković *et al.* 2005, 14.

[4] The inscription was published online in the database of the Roman epigraphic monuments as part of the University of Salzburg Ubi Erat Lupa project, Web-Plattform & Datenbanken. Die Internet – Fart der Roman Wolfin (http://www.ubi-erat-lupa.org. No. 5522) The reading of the inscription is different in the sixth row: Lacunae of the legion *VII Claudia* epithet's letters *[S]e[v](erianae) A(lexandrianae)* are not listed.

[5] The military rank of optio in the Roman legion is usually equated with the rank of lieutenant in the modern-day army, but it appears to correspond more to the rank of second lieutenant.

[6] Петровић 1975, 104–121. The arrangement of inscriptions and the onomastic formula *tria nomina* point to the 2nd and the beginning of the 3rd centuries. A large number of ligatures, triangular symbols to separate words, and the distinctive letters M, T and H have been dated to the end of the 2nd and the first half of the 3rd centuries. Likewise, abbreviations are typical of the first half of the 3rd century. However, the specific letter L, with a spiral curved end, is dated between the middle of the 2nd to the 4th centuries, while the specific letter A, with a horizontal serif at the junction of the slanting lines, is dated to the second half of the 3rd and 4th centuries.

Fig. 2a. Votive ara of Lucius Petronius Timachus
Fig. 2b. A transcript of the inscription from the votive ara of Lucius Petronius Timachus

Сл. 2а. Вотивна ара Луција Петронија Тимака
Сл. 2b. Препис натписа са вотивне аре Луција Петронија Тимака

form the abbreviation of the epithet of legion VII Claudia *Sev(eriana) A(lexandriana).*

In 5, the second numeral I in VII is smaller, as well as the second letter L in the abbreviation of the epithet *Cl(audia)* of the legion VII. In 6, the fourth letter A is smaller than the others.

The epithet Severiana Alexandriana of the legion VII Claudia is important for the dating of Lucius Petronius Timachus' votive altar. The legion was given this epithet during the time of Alexander Severus (222–235), and the year 222 can be regarded as *a terminus post quem* of the creation of the votive inscription.[7]

Special attention is given to the name of the dedicant of this inscription, as well as his function. As far as we know, no epigraphic monuments have been registered displaying the cognomen Timachus. Likewise, this cognomen does not appear in works of Roman writers. Without doubt, this cognomen, a nickname, is derived from a hydronym Timacus (*Timachus, –i, m.),* a Latin name for the river Timok in modern-day eastern Serbia.[8] Pliny is the first to mention the Timaci (*Timachi, –orum, m. pl.*) among the peoples inhabiting Moesia, and the Timok among the rivers that originate in Dardania.[9] The Timaci are mentioned once again in the name of the auxiliary unit of the Roman army *pseudocomitatenses Timacenses auxiliarii* in the late Roman document *Notitia dignitatum*.[10] Also, the toponym *Timacum /*

[7] This epithet of the legion Claudia was noted on the tombstone from *Viminacium*, dedicated to Alexander Severus, built into the medieval fortress of Smederevo, dated to 228 (Mirković 1986, 101–102, no. 58), as well as on three votive altars from *Naissus*, two of which have been precisely dated to 225 and 223 (Petrovic, 1979, 68–69, 74, 77, nos. 3, 14, 21)

[8] There are five rivers with this name in Serbia today, belonging to the Danube basin, namely: Svrljiški Timok and Trgoviški Timok, forming Beli Timok. The rivers Beli Timok and Crni Timok (Crna reka) then form the Timok river.

[9] *Plin. Nat.* III, 149.

[10] *Not. Dign. Or.* IX, 40.

Fig. 3a. Flavius Bitus's votive altar
Fig. 3b. Monogram DD on the Flavius Bitus's tombstone, detail

Сл. 3а. Вотивни споменик Флавија Битуса
Сл. 3b. Монограм DD на споменику Флавија Битуса, детаљ

Timachum (*Timachum –i, n.*) signifies the settlement and fortification in *Moesia Superior*, later *Dacia Ripensis*,[11] in fact two fortifications: *Timacum Minus* identified in the village of Ravna near Knjaževac and *Timacum Maius*, previously located at the site of modern-day Knjaževac and more recently located in the village of Niševac near Svrljig.[12]

Cognomen *Timachus*, in our opinion, does not necessarily indicate the dedicant's origin or his Timaci ethnicity. This name may be related to his service in the Timok Valley. For example, the name *Timacenses auxiliarii* denoted light cavalry units which controlled important communications behind a number of fortifications in the Timok region, and not necessarily units comprised of the Timaci people.[13] This is confirmed by the first two distinctive Latin names in the onomastic formula of the dedicant, *praenomen – Lucius* and *nomen – Petronius*, which point to a person whose family was Romanised in the early imperial period. It should be noted that the votive altars to Jupiter Paternus, as a rule, are a testament devoted by strangers abroad to some paternal deity from their homeland.[14]

Another votive altar to Jupiter Paternus comes from Timacum Minus. A small, limestone pillar with a

[11] *Ptol.* III, 9, 4; *Tab. Peut.* VIII, 7.

[12] Јовановић С. 1989, 74–78; Petrović, Filipović 2008, 48–57.

[13] Петровић 1997, 123; Petković 1998, 226–228.

[14] Мирковић 1966, 391–393, сл. 10; Mirković, Dušanić 1976, 49, nos. 9–13, 21, 80; Petrović 1979, 35, 76–78, nos. 19–22. – In Moesia Superior, except in Timacum Minus, votive altars dedicated to Jupiter Paternus are confirmed in *Singidunum*, Rgotina (*Argentares*?), *Naissus* and in the vicinity of Prizren (*Theranda*?).

votive inscription was discovered in a building with a hypocaust, in a Roman settlement west of the fortification in Ravna. The dedicant is *Flavius Bitus DD,* a Thracian immigrant (Fig 3a).[15] There is no reliable explanation in scientific literature for Flavius Bitus' military rank, marked by the abbreviation DD (Fig. 3b). The same markings on the tombstone of Valeria Furnia from Timacum Minus, raised by her children (*Rusticianus, Valerianus, Lucilla, Faestus*) and her husband Aelius Rusticus, *DD cohortis II Aureliae Dardanorum*, with the depiction of *dona militaria (torques, armilae, phalerae*) above the inscription area, are interpreted by P. Petrović as the abbreviation *d(onis) d(onatus)*.[16] However, the same author later gives another interpretation of the DD inscription, associated with the participation of cohort *II Aureliae Dardanorum* in the exploitation of mines in the Upper Timok region – *d(rome)d(arius)*, as member of the camel unit, *dromedarii*.[17] Even though the depiction of *dona militaria* on the tombstone of Aelius Rusticus gave Petrović a strong argument for deciphering DD as *d(onis) d(onatus)*, he once again offered alternative interpretations, such as *d(ecurio) d(uplarius)* or *d(ecurio torquatus et) d(uplarius)*.[18] What led him to this conclusion was, most likely, the fact that the two letters D were connected by a horizontal line in a specific manner, identical to the tombstone of Flavius Bitus (Fig. 3b).

The marks of the military rank which consist of two letters D, connected with a horizontal line that ends with oblique serifs on these tombstones, could represent a monogram made up of two D's, an E, and a T (Fig. 3b–c). In the case of the two epigraphic inscriptions from Ravna, the monogram can be interpreted as *d(ecurio) et d(uplarius*), even more so because Aelius Rusticus' military decorations *(dona militaria*) are displayed on his tombstone. The unit in which he served is unmarked on Flavius Bitus' votive altar, whereas Aelius Rusticus was a veteran of cohort *II Aureliae Dardanorum*. Judging by their gentile names, unlike the majority of the people in *Moesia Superior*, the family of Flavius Bitus acquired Roman citizenship during the Flavian dynasty, and the family of Aelius Rusticus did so during Hadrian's rule, indicating their foreign origins.[19] In this case, both decorated officers settled in Timacum Minus upon the completion of their military service.[20]

In this context, we will focus on the position and rank of the dedicant *Lucius Petronius Timachus*: *veteranus legionis VII Claudia Severiana Alexandriana ex optione*. From his rank's formula it is evident that he was a veteran of legion VII Claudia, where he served as a deputy centurion or "a chosen officer". It can be assumed that Lucius Petronius served on special assignments in the Timok region, most likely in Timacum Minus,[21] as an officer, *optio* of the legion VII Claudia. He was well renowned for his service in the entire Timok region and received the cognomen *Timachus,* which distinguished him from another Lucius Petronius who occupied the same, or similar, position.[22] After the completion of military service, he did not return to his fatherland, but settled in Timacum Minus instead.

---

[15] Petrović 1995a, 65, no. 5. – On the tombstones from *Timacum Minus*, the cognomen Bitus (*Bithus*) appears two more times, determined by the author to be a Thracian name (Petrović 1995, 81, 92–93, nos. 28, 44). Both persons with this cognomen served in the Roman army; the first was the veteran *Aurelius Bithus veteranus,* while the other was *Aurelius Bithus Adiutor cohortis II Aureliae Dardanorum*. More recently, a fragment of a limestone monument with a list of men's names in a profiled frame was published, most likely a votive inscription, allegedly found in Ravna and now in the private collection of the villager Marko Marković, where the cognomen Bitus appears three times – *Marcus Aurelius Bithus* twice and *Publius Aelius Bithus* once (www.ubi-erat-lupa.org. No. 19511).

[16] Petrović 1991, 64–65. – Here the author offered two more interpretations of the abbreviation DD – *d(en)d(rophorus)* and *d(rome)d(arius)*, but immediately rejected them as unlikely.

[17] Petrović 1995b, 199.

[18] Petrović 1995a, 95–96, no. 47.

[19] The most common *nomen* in the inscriptions in *Moesia Superior,* and even in Timacum Minus, is *Aurelius*, indicating the acquisition of Roman citizenship from the reign of *Marcus Aurelius* to Caracalla's *Constitutio Antoniniana* (Ферјанчић 2002, 234–235).

[20] Individual colonisation of a larger number of legionary veterans was recorded in the surrounding areas of legion camps in *Moesia Superior, Singidunum* (*Legio IV Flavia*) and *Viminacium* (*Legio VII Claudia*), and sporadically in other cities of the province: *Horreum Margi, Lederata, Naissus, Municipium DD* (Ferjančić 2002, 154–165). The exception is *Timacum Minus,* in which the epigraphic monuments confirmed four veterans of legion VII Claudia and seven from unknown units, who could have been legionary veterans (Petrović 1995a, nos. 30, 32, 57–60).

[21] The military, as well as the administrative rank of *optio* often refers to specific functions, such as: *optio custodiarum* – commander of the guard, *optio praetorii* – assistant in the command headquarters, *optioprincipalis* – supervisor, *optio statorum* – head of the military police, *optio ad carcerem* – prison warden, *optio fabricae* – commander of the workshops, *optio valetudinarii* – head of the hospital, and so on. *Optio* is a *duplarius* according to the pay scale; he received double the salary of a legionnaire (*miles*). – Breeze 1971, 132–134; Breeze 1976; Probst 2009.

[22] Hirt 2010, 70–71. In Lom (*Almus*) in Bulgaria, the votive inscription confirmed the *optio l(egionis) XI Cl(audiae) agens r(egione) Mont[an(ensium)],* who could have had a similar function in the region (*region Montanensium*) of Montana, as Petronius Timachus in the Timoc region*(territoria metallorum)*.

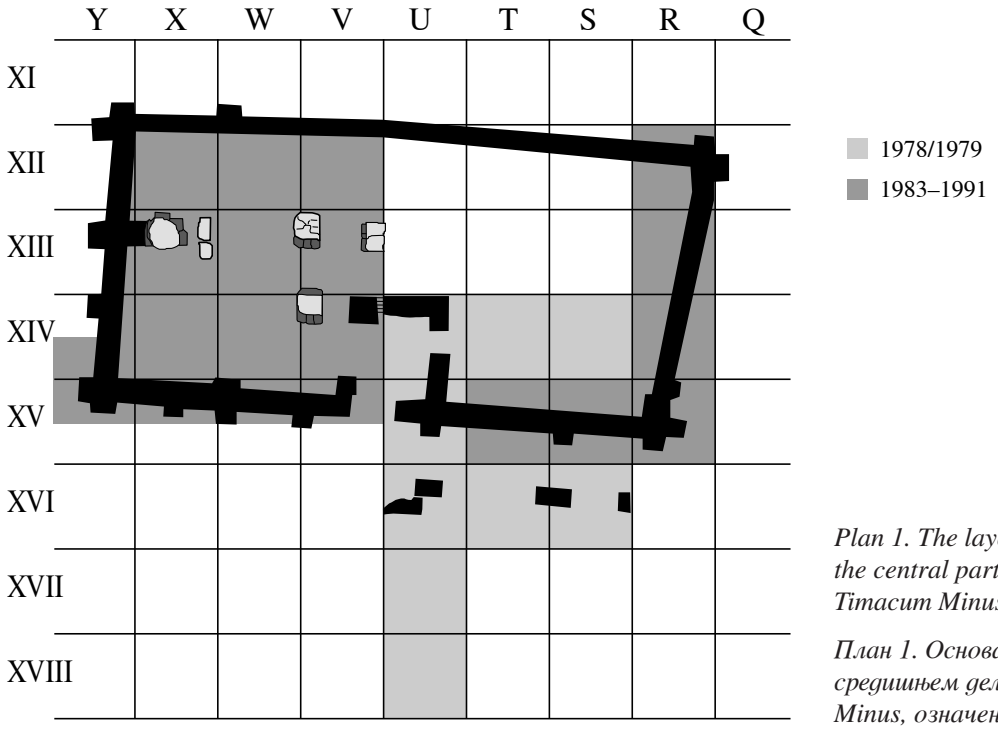

Plan 1. The layout of a building in the central part of the fortifications Timacum Minus, labeled as horreum

План 1. Основа нивоа а грађевине у средишњем делу утврђења Timacum Minus, означене као horreum

The special role of *Lucius Petronius Timachus* in Timacum Minus and the wider Timok region is a matter of speculation. It is suggested that the Roman army was involved in the exploitation of mines in the mining regions of *Moesia Superior*.[23] This is confirmed by the tombstone of Ulpius Aquilinus, which was discovered built into the tower of the western rampart of Timacum Minus. The function of this member of legion VII Claudia was *miles legionis VII Claudiae, libraries office praefecti territorii metallorum*.[24] The military was involved in the transport of ore from the imperial mine regions to the metallurgical centres and the distribution of precious metals, gold and silver, as well as copper and lead ingots to the imperial workshops and mints.[25] To this end, besides employing cohort II Aurelia Dardanorum in these operations, the participation of a number of squads of legion VII Claudia could be expected, as well as officers deployed on special organisational, administrative and financial tasks.[26]

The tombstone of Aurelius Martinianus' family, a *praepositus* of cohort II Aurelia Dardanorum, [27] as well as an anepigraphic family stele in the form of a medallion, were discovered in the same building as the votive altar of *Lucius Petronius Timacus*, dedicated to Jupiter Paternus. The tombstones were used as foundations for wooden columns that carried the roof or porch in the western part of the adapted *horreum* building. This set of four columns is aligned east to west, from the entrance of the building to its western wall (Plan 1, Fig. 4).The bases of the pillars lie on columns of smaller pebbles bound with mortar and levelled with *tegulae* and are made of spolia: 1 – two votive limestone altars, one dedicated to Jupiter Paternus and another anepigraphic (Fig. 1), 2 – the upper part of the tombstone of *Aurelius Martinianus* (Fig. 5), 3 – part of an anepigraphic altar and a massive limestone ashlars' stele base with holes for the pin and 4 – a tombstone in the form of a medal-

[23] Душанић 1980, 41–42; Dušanić 1990, 585– 595; Dušanić 1995, 220–223; Petrović 1979, 32; Petrović 1995a, 34; Petrović 1995b, 196–197, 198.

[24] Petrović 1995a, 83–84, no. 31.

[25] Dušanić 2000, 347–350.

[26] Dušanić 1991, 585–591; Dušanić 2000, 354–358; Dušanić 2005, 255–266; Hirt 2010, 68–71.

[27] Aurelius Martinianus's family grave stele was discovered during two archaeological excavation campaigns: the larger portion of the inscription field was discovered in 1984, in the western part of the *horreum*, in the north-western corner in sq. V XIV, and was used as the stone base of a (wooden?) pillar on the square groundwork made of two rows of *tegulae* (Plan 1, 2), while the smaller, upper part of the inscription field, with a relief frieze, was discovered in 1991 with the same function and in the same part of the building (Plan 1, 2) (Documentation of the Archaeological Institute, inv. no. 269).

Fig. 4. Epigraphic monuments used as spolia during in a building in the fortress (horreum): a) viewed from the southwest; b) viewed from the northeast; c) viewed from the southeast

Сл. 4. Епиграфски споменици искоришћени као сполије у грађевини у утврђењу (horreum): а) са југозапада; b) са североистока; c) са југоистока

lion, made of white limestone conglomerate, turned face down (Fig. 6). Considering that the entire building was burned in a fire, the tombstones in secondary use were damaged by high temperatures and contain visible burn marks in the form of cracks, altered colour and rock structure (Fig. 7).

The stone monuments in secondary use as bases for wooden colonnades in the last construction phase of the eastern part of the building, defined as *horreum*, can approximately be dated to the 3rd century.

The most accurately dated was the tombstone that *Aurelius Martinianus*, *praepositus* of cohort II Aurelia Dardanorum, raised for his sons *Aurelius Marcus* and *Aurelius Marcianus*, together with survivors (*superviventes*), wife *Aurelia Donata* and daughter *Aurelia Severina* (Fig. 8).[28] The tombstone is made of a massive limestone ashlar, with the top damaged and base missing. The preserved part is 89 x 192 x 29 cm in size. The top of the tombstone has changed colour and contains cracks caused by fire. A rectangular relief is framed with garlands of vines and grapes. In the foreground (lower part) it displays two symmetrically placed riders with short army cloaks, in the half-profile face position. Facing the viewer and in the middle, an athletic man in a short, belted tunic and crowned with a wreath is holding the horses by the headgear, one in

[28] Petrović 1995a, 91–92, no. 42. – Parts of the tombstones discovered in 1983 and 1991 were temporarily attached in order to read the inscriptions, but were later, mistakenly, preserved and reconstructed as two stele. One of them, with the larger part of the inscription, is located at the lapidarium at the ethno-archaeological park in Ravna, and the other one, with the smaller part of the inscription and relief frieze, is in the courtyard of the Heritage Museum in Knjaževac.

Fig. 5. Part of the Aurelius Martinian's family tombstone used as spolia for the building in the fortress (horreum), viewed from the south
Fig. 6. Anepigraphic family tombstone in the form of a medallion, used as a spolia for the building in the fortress (horreum), viewed from the west

Сл. 5. Део породичног надгробног споменика Аурелија Мартинијана искоришћен као сполија у грађевини у утврђењу (horreum), са југа
Сл. 6. Анепиграфски породични надгробни споменик у виду медаљона искоришћен као сполија у грађевини у утврђењу (horreum), са запада

each hand. The riders portray the heroised deceased, *Aurelius Marcus* and *Aurelius Marcianus*. They are depicted as adult men. The one to the right, probably the older brother, is depicted with a beard, regardless of their early demise.[29] The background (upper part) displays the mother and father on the left and right side respectively, and the daughter in the middle. On both sides of the inscription area, accentuated by a gradually profiled frame, there are longitudinally fluted columns on stepped bases, with Corinthian capitals decorated with acanthus leaves. Thus, the entire tombstone takes the form of the facade of the temple, and the damaged upper part of the tombstone could have been shaped as a triangle or, more likely, an arched tympanum. Based on the rank of the cohort's *praepositus (vir egregious praepositus cohortis),* stylistic features of the stele and analogous tombstones from Gamzigrad, Romania and Bulgaria, it is dated to the last quarter of the 3rd – the beginning of the 4th century.[30] This tombstone is kept in the lapidarium in the courtyard of the Heritage Museum in Knjaževac (Inv. no. 450).[31]

In the same context, an anepigraphic, medallion-shaped, limestone conglomerate stele was discovered, measuring: R = 87 cm, h = 99 cm (Fig. 9).[32] The circular medallion has a groove profiled annular frame, circular relief field and a rectangular base with a rectangular

[29] Although *Marcus Aurelius* was between 10 and 20 years old at the time of death, he is listed as *eques Romanus*. On the other hand, *Aurelius Marcianus* died the age of 7. It was unlikely that any of Aurelius Martinianus' sons could have gained a position in the Roman cavalry during their lifetimes, but as children of the *prepositus* of the cavalry cohort, such a rank was their future prospect.

[30] Срејовић 1983, 93; Petrović 1995a, 55, 58; Јовановић А. 2007, 117–119; Conrad 2004, 263–265, Nos. 210, 249, 516, 521, T. 48, 1, 3, T. 84, 4, T. 85, 5, T. 87, 2.– The dating of the grave stele of *Aurelianus domesticus (vir domesticus)*at Galerius's residence *Felix Romuliana* in Gamzigrad, to the last decade of the 3rd and the first decade the 4th century, received material confirmation by the discovery of his tomb in the necropolis south of the fortification *Romuliana* (Petrović 1995a, 134–135, no. 112; Mirković 1997, 431–433; Petković 2007, 253–261).

[31] See reference no. 28.

[32] Петровић 1992. – On the cover of the *Serbian Archaeological Society Journal 8,* a poor black-and-white field photograph of the tombstone was posted, with a somewhat more extensive legend; www.ubi-erat-lupa.org. No. 5520; Ilijić 2009, 44.

Fig. 7. Family grave stela of Aurelius Martinianus, damaged in fire
Fig. 8. Reconstructed grave stela of Aurelius Martinianus

Сл. 7. Породична надгробна стела Аурелија Мартинијана, оштећена горењем
Сл. 8. Реконструисана породична надгробна стела Аурелија Мартинијана

Fig. 9. Anepigraphic family tombstone in the form of a medallion
Fig. 10. Tombstone fragment in the form of a medallion/ seashell, flanked by lions from Horreum Margi

Сл. 9. Анепиграфски породични надгробни споменик у виду медаљона
Сл. 10. Фрагмент надгробног споменика у виду медаљона–шкољке, фланкиране лавовима (?) из Horreum Margi

pin, used to attach the tombstone to the base. The tombstone is cracked and has changed colour due to fire. The stele is a family tombstone, depicting the busts of the deceased in full relief. In the foreground (on the bottom half of the decorative field) two men are depicted on the right and left side, and two women in the middle. On the left side, an older man with a beard is shown, wearing a long military cloak with tassels, *sagum,*[33] which is fastened by a fibula on the right shoulder. On the right side a young man is shown, wearing a short cavalry cloak (*paludamentum*), which is fastened on the right shoulder by a fibula.[34] The two women in the middle are almost identical in appearance, except that the one on the right is bigger. Their wavy hair is combed back in the same way and held in a bun at the back of the head. They are wearing necklaces with spherical pearls around their necks and earrings with a calotte or a spherical pearl on a small link and a hanging pendant with a spherical pearl at the end. The women are dressed as matrons – they are wearing a long cloak *(palla)* over a long tunic (or dress). Both women are each holding an object in their bent right arm which extends from under their robe. Because of damage to the tombstone, it is impossible to define what each object is. It is possible that the woman on the right is holding a bird in her hand, and the one on the left, an egg or a pine-cone. [35] In the background (the upper half of the decorative field) there are three busts– the largest male figure on the right side is surely *pater familias*, the woman's figure to the left, his wife, and their son in the middle. The man has a short beard; he is also wearing a long military cloak with tassels (*sagum*). The woman has the same hairstyle as the deceased women displayed in the foreground. Jewellery is carefully displayed and consists of a double necklace made of spherical pearls and earrings with a calotte or a spherical pearl on a small link and a hanging pendant with a spherical pearl at the end. She is wearing a cloak (*palla*) over a dress. Unfortunately, the faces of all the depicted people are damaged, and the face of the young man in the middle of the background is completely destroyed. However, judging by the analogous depictions on family tombstones from *Timacum Minus*, the Tilva Roš site in Bor and *Horreum Margi*–Ćuprija, the style and content of this stele corresponds to the last quarter of the 3rd century (Fig. 10).[36] The clothing and jewellery of the depicted people support such dating: the women are wearing necklaces with spherical pearls,[37] earrings with a calotte or a spherical pearl on a small link and a pendant with a pearl at the end,[38] and the men are wearing army cloaks fastened on their right shoulder by a fibula.[39] Likewise, the hairstyles of the men and women suggest dating to the 3rd century. There is a shell-shaped stele in the form of a free standing medallion originating from Stojnik on Kosmaj (*Demessum?*). It exhibits the same stylistic characteristics of manufacture as the medallion from Ravna. According to the latest interpretation by I. Popović, this family tombstone, depicting a couple with a son, belonged to *Simplicius*, the manager of the silver, copper and lead mines in Avala, Kosmaj and Rudnik (*Metalla Tricorniensia*) – *Simplicius vir egregius, procurator metallorum.*[40] In such a case, both family steles in the form of medallions, originating from the Roman mining regions of Moesia Superior, can be dated to the last quarter of the 3rd century.[41] Two more family steles in the form of freestanding medallions from *Moesia Superior* are kept in the Smederevo Museum – one is shaped as a shell, and the other, very similar to the Ravna tombstone, is dated to the second half of the 3rd

---

[33] *Sagum* could have been made of wool, but also leather or fur, so that the "fringes" on the edge may represent fur used for lining the cloak.

[34] Damage on the relief prevents the exact identification of the types of the fibulae shown, but it seems that the older man wears, on his right shoulder, a plate discoid fibula and the younger an arched, probable crossbow or T-fibula. These types of fibulae are generally dated between the middle of the 2nd and the 4th centuries (Petković 2010a, 342–344).

[35] Depictions of the deceased, who held in their hands a pine cone, an apple, an egg or a bird, are known from the tombstones and sarcophagi from north-eastern Dalmatia and Lower Pannonia. They symbolise belief in the immortality of the soul and reincarnation. (Dautova-Ruševljan 1983, T. 10, 2, T. 26, C, T. 27, B; Popović 1996, 143, Fig. 4; Поповић 2002, 70, сл. 17; Јовановић А. 2007, 166, сл. 23, 1; Лома 2004, 44–45, сл. 5).

[36] Petrović 1995; Petković 2010b, 120, Fig. 26; Петковић 2012, 124, Сл. 11.

[37] Jovanović A. 1978, 44, sl. 86.

[38] Ruseva-Slokoska 1991, 128, Group I, Cat. 60; Поповић 1996, 16, тип I /1a, сл. 1, кат. 45.

[39] Petković 2010a, 161–171, 240–245, 252–255, 257–273, type 21, types 32–34, T. XXIX–XXX, T. XLVIII–LXXI.

[40] Вулић 1931, 9, бр. 9; Кондић, Поповић 1986, кат. 45; Поповић 2012.

[41] *Simplicius* was confirmed as *vir egregius* on the votive altar dedicated to the goddess *Orcia* from Avala, dated to 287, and as a hypothetical *procurator metallorum* on the inscription on a silver patera from the silver vessels deposit from Gornji Branetići on Rudnik, stored during the last quarter of the 3rd century (Mirković, Dušanić 1976, 54–55, 159–160, nos. 20, 172–174; Душанић 1980, 51; Душанић 1991, 220–221).

century according to its stylistic characteristics.[42] In the collection of the National Museum in Belgrade, there was another family headstone medallion, now lost, with a simple frame, decorated with oblique notches and with a pine-cone on the top, displaying a married couple and a boy – son, in the relief field. A woman is displayed with sophisticated jewellery around her neck and triangular (*Sic!*) earrings.[43] This tombstone is dated to the second half of the 2nd–3rd centuries according to the clothes and the hairstyle of the deceased. Shell-shaped family tombstone medallions from Lower Pannonia are part of the same chronological framework and they carefully depict portraits and clothes of the deceased.[44] The previously mentioned fragment of the family tombstone from Ćupria (*Horreum Margi*) belongs to the later type of shell-shaped medallions, flanked with lions, as evidenced by the rustic manufacture of standing figures.[45] These tombstones, perhaps a fragment from *Horreum Margi,* as well as tombstone medallions from Dacia, can be associated with the social elite of the 3rd century mining regions in the provinces of *Pannonia Inferior*, *Moesia Superior* and *Dacia*, famous for their gold and silver mines.[46] The family tombstone in the form of a medallion is on display in the permanent archaeological exhibition of the Heritage Museum in Knjaževac (Inv. no. 513). Both tombstones, in secondary use as bases of wooden pillars in the last phase of the reconstruction of the *horreum*, belonged to the families of the local Roman elite in the settlement *Timacum Minus*, who were buried in the necropolis, west of the fortification.[47]

Based on the epigraphic tombstones from Ravna, it can be concluded that the upper class consisted of families of officers of the Roman army and civil administration officials, including a significant number of immigrants.[48] Without doubt, the wealthy, romanised, indigenous population was also part of the elite. Both immigrants and the local population were engaged in the exploitation of mineral resources and metallurgy, either as, forced labourers (*damnati ad metalla*), officers of the imperial administration of mining regions (*territoriae metallorum*) or leaseholders of mines. Also, the dedicant of votive alters to *Iuppiter Paternus*, *L. Petronius Timachus*, could have settled in *Timacum Minus* as a veteran, where, during the service, he would have been involved in the exploitation of imperial *metalla* in the Upper Timok region, and then became a leaseholder of the mine.[49] For the time being, we consider the *Timachi* ethnicity of *Lucius Petronius Timachus* an open question.

The question of discontinuities of life in *Timacum Minus* should be regarded in the context of *spolia* use from older buildings and necropolises during reconstruction of the fortification and buildings in its interior. This phenomenon was caused by a combination of military, political and economic reasons. It can be traced chronologically from the second half of the 3rd to the middle of the 5th century, which corresponds to the political and economic instability of the Roman Empire and the beginning of successive incursions of barbarians from the left bank of the Danube, especially the Goths and then the Huns, who finally destroyed the Roman fort and the settlement in Ravna in 441/443. Considering the fact that there were no quarries in the vicinity of this archaeological site which would be able to provide raw material for the Roman masons, stone had to be imported from afar which was, by the end of the 3rd century, hard to ensure on the unsafe

---

[42] Вулић, 1931, 243, бр. 648; Пилиповић 2009, 20, 23–25, сл. 1, сл. 3. – Unfortunately, it is unknown from which necropolis these tombstones originate, either from *Vincea* (near Smederevo) or *Viminacium* (Kostolac near Požarevac). The steles from *Viminacium* were used in medieval times as building material for the city of Smederevo.

[43] Вулић 1909, 175–176, бр. 9 D.

[44] Dautova-Ruševljan 1988, 64–65, T. 7, 2–3. Tombstones from Sirmium and Šimanovci are dated to the second half, or the end of the 3rd century.

[45] The relief on this altar is shallow, accentuated by notches. The medallion displays standing figures in cubic forms, with oversized heads and large eyes: in the middle, a bearded man is shown in a long tunic, wearing a *sagum*, fastened by a crossbow fibula on his right shoulder, with a conical cup in his right hand; to his right there is a boy dressed in a short tunic, wearing a *paludamentum* fastened by a discoid fibula on his right shoulder, with an aryballos in his right hand, while to the left of the man, there was most likely a woman i.e. a wife and mother. The preserved lion on the right side of the medallion holds an animal in its front paws, and contains portrait features of a human(Fig. 10).

[46] Protase 1960, 323–333. A specific local type of tombstone from Dacia is a medallion flanked by lions, which hold in their claws a horned animal, probably a ram. On the other hand, different types of anepigraphic family grave medallions from Dacia are attributed to immigrants from Noricum and Pannonia (Ţeposu-Marinescu 1982, 33, 188–194, Pl. XXX–XXXIII; Ciongradi 2007, 93–96, Taf. 113–118).

[47] Investigations of the Roman necropolises in Timacum Minus indicate that the necropolis of the deceased who were cremated in the 2nd–3rd centuries was in the area called Širina, west of the fortification, confirmed by geophysical prospecting in this area in 2010 (Petković *et al.* 2005, 42; Илијић 2011, 83–85).

[48] Petrović 1995, 46–48.

[49] Душанић 1980, 52– 55; Dušanić 1992, 45–52.

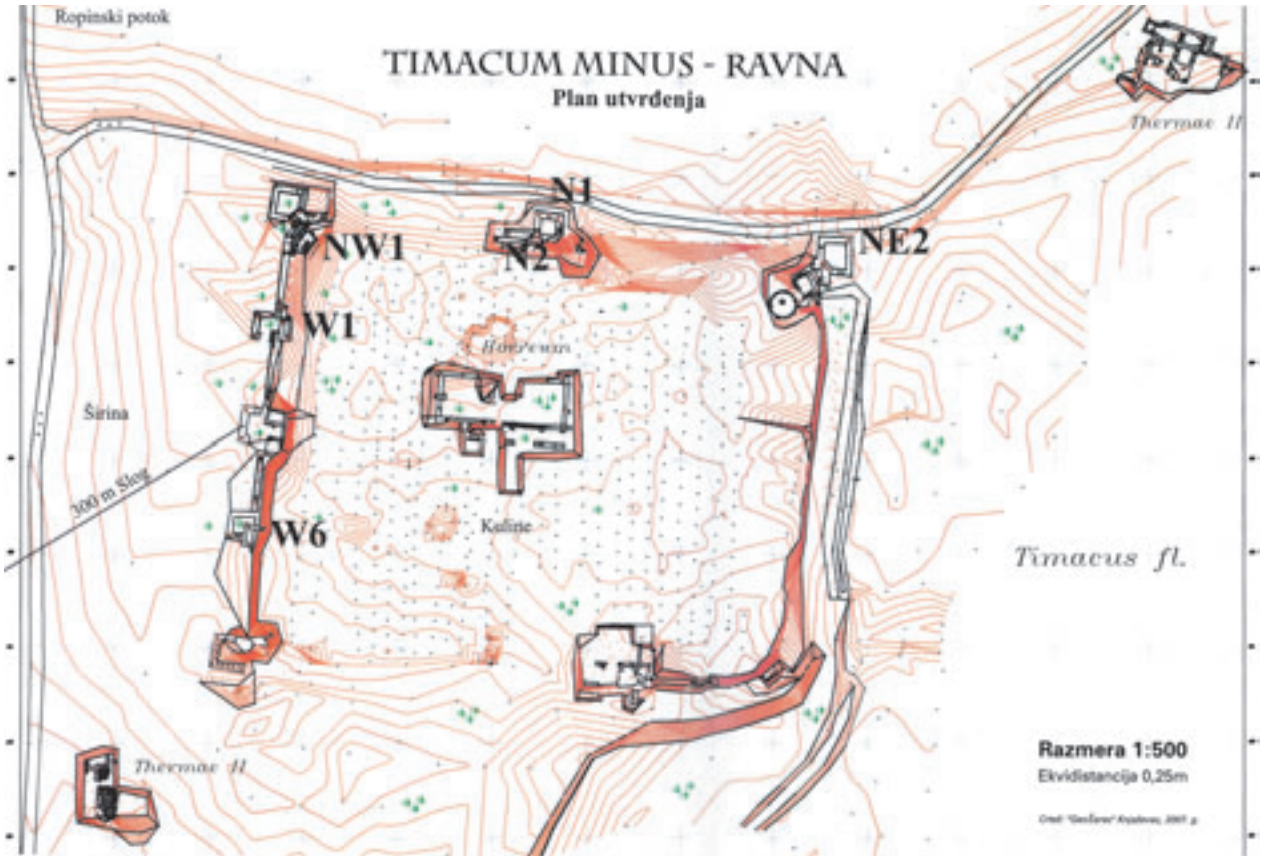

Plan 2. The layout of the fortifications Timacum Minus and and a civilian settlement with marked locations of finds of epigraphic monuments, from the archaeological excavations on the site Timacum Minus–Равна (1975–1998)

План 2. Основа утврђења Timacum Minus и цивилног насеља са означеним местима налаза епиграфских споменика, који потичу са археолошких ископавања лок. Timacum Minus–Равна (1975–1998)

roads of the Timok valley which were endangered by groups of barbarians and bandits, *latrones*.[50] In such conditions, even old altars and tombstones were desecrated and used as building material. It can be assumed that public buildings, primarily shrines, were already demolished when *spolia* or votive altars were taken from them. The same applies to parts of the necropolis of *Timacum Minus*, from which tombstones were taken to be used for construction. This indicates a change in the population structure, i.e., the fact that there were no living descendants of the prominent citizens who erected the steles and would, therefore, oppose the desecration of the graves. Context of finds analysis of tombstones and votive altars, discovered during systematic archaeological excavations at the Roman site *Timacum Minus* in 1975–1991, determined three groups of *spolia*: 1) monuments that were built into the towers and ramparts of phase III of the Roman fortification as building material, 2) monuments that were built into towers and ramparts of phase IV of the Roman fortification and 3) monuments that were used as material for the adaptation of older buildings, inside and outside the fortification, during the last phase of life in Timacum Minus (Table 1). Phase III of the Roman fortification in Ravna is characterised by the construction of square offensive towers that protruded half way out of the

[50] The tombstone of *Marcus Valerius*, who was killed by bandits, was extracted from the eastern wall of the fortification in Ravna, – … *a latronibus interfectus* (Petrovic 1995a, 124–125, no. 93). In Vrbica, about 10 km north of Ravna, a fragment of a tombstone was discovered, belonging to a father and son named *Diurpagisa* (*Sic!*) who were killed by *stationares,* most likely robbers, who robbed customs stations, or perhaps even rebel customs officials. The tombstone is dated to the 3rd century, based on its paleographic features (Petrović 1995a, 132, no. 108).

walls, as opposed to the internal towers of the previous phase. Also, at this stage, the number of towers increased – in addition to corners and the gates, towers were built between corner towers and gates, and their number grew to an assumptive 20 towers (Plan 2).[51] In the northwest tower (tower NW 1) four built-in monuments were discovered, and three more in the towers on the western rampart: two in the tower W 1 and one in the tower W 6. In addition, one monument was discovered in the eastern rampart, south of the northeast tower. Chronological analysis of the epigraphic monuments built into the ramparts and towers of the phase III fortification shows that the middle of 3rd century can be determined as the *terminus post quem* of its construction (Table 1).

Phase IV of the Roman fortification Timacum Minus was characterised by the fundamental reconstruction of the ramparts and the change of the fortification's layout. A new rampart outside the older fortification was built in the *opus mixtum* technique. Since the new rampart pressed against the older one, the total thickness of the walls was 3.50 m. The gates to the north, west and south ramparts were sealed off by large rectangular towers, so that the only entrance to the fort was on the eastern side. It is assumed that, at this stage, the fortification was defended by 15–17 large towers protruding outside the mighty rampart (Plan 2).[52] At the foundations of the younger tower, which seals off the northern gate (tower N 1), an ashlar base of the tombstone was discovered, and in the foundations of the eastern wall of the north-eastern tower of the Phase IV NE 2 fortification, two stele dated to the second half of the 2nd – the first half of the 3rd centuries were discovered (Table 1). At this stage of the construction of fortifications, *spolia* were used less frequently and only in the foundation area of the wall. This indicates planned construction which takes the aesthetic aspect into consideration, manifested by the construction of the walls in the *opus mixtum* technique. The last phase of life in Timacum Minus was explored in the southern gate sector, at a large building in the centre of the fortification, the so called *horreum*, and a large building with a hypocaust heating system, southwest of the fort, defined as *thermae II*. These facilities, created in the earlier stages from the 3rd and the 4th centuries, suffered destruction, most likely by the end of 4th and the early 5th centuries. During the first decades of the 5th century, life was restored in Timacum Minus and the buildings were reconstructed into objects for different purposes, predominately workshops and warehouses.[53] The fortification lost its original purpose and a rural settlement was formed in and around the fortification.[54] At this phase of life the stone monuments used as bases for wooden pillars (Plan 1) were discovered in the *horreum*, and in *thermae II* a small pillar with dedicant Flavius Bitus's inscription dedicated to Jupiter Paternus and a part of Trevius Salustian's altar were discovered in the partition wall made of pebble and crushed rock (Table 1).[55] As noted, tombstones from the *horreum* are generally dated to 3rd century, except for Aurelius Martian's family stele and the anepigraphic tombstone in the form of medallion which are accurately dated to the last quarter of the 3rd century. Tombstones probably originate from a part of the Roman necropolis at the site Ropinski potok, northwest of the fortification. A biritual burial from the end of the 3rd and beginning of the 4th centuries was registered here.[56] On the other hand, votive altars of *Flavius Bitus* and *Trevius Salustianus*, found in the wall of the last phase of life in the building southwest of the fortification (*thermae II*), are dated to the first half of the 3rd century. Both altars, undoubtedly, come from a ruined temple[57] which is located near the large buildings marked as *thermae II*. By the first half of the 5th century, the assumptive temple had long been unused, and the Christian population of Timacum Minus was not pious towards pagan monuments. It is interesting to note that, in both cases, monuments from

---

[51] During systematic archaeological research, eight towers belonging to phase III of the fortification were unearthed: the northwest corner tower, one northern gate tower, two towers on the western and southern gate and two on the western rampart. (Петровић, Јовановић 1997, 20, Fig. 16; Petković *et al.* 2005, 14, Plan 1, Figs. 1–3; Ilijić 2009, 11–12).

[52] During archeological excavations in 1975–1998. parts of phase IV of the fortification were discovered: one rhomboid-shaped tower each to the northeast, northwest and southwest corner of the fortifications, three rectangular towers that sealed off the northern, western and southern gate and two on the western rampart (Петровић, Јовановић 1997, 20–21, Fig. 16; Petković *et al*. 2005, 15, Fig. 1, Plan 1; Ilijić 2009, 11–12).

[53] In the southern gate sector, a large workshop for wood, bone and deer antler processing was explored (Petković 2001), while in the *horreum*, a blacksmith and glass furnaces were discovered, as well as grain storage.

[54] Петковић, Јовановић 2000, 279; Петковић 2001, 59–73.

[55] Petrović 1995, 64, 72, nos. 5, 30.

[56] Petković *et al.* 2005, 133, 142, Pl. XIII, Plan 5.

[57] Based on the finds of epigraphic monuments and cult plastic, the existence of several shrines dedicated to Jupiter, Diana, Mars and Mithras is assumed in the civilian settlement south of the fortification (Петровић, Јовановић 1997, 22; Јовановић 2007, 175–188).

sacred pagan sites (necropolis, temple) nearby were used as the *spoliae*, indicating that there was no systematic, planned destruction, but that suitable construction material was taken from the ruins. Based on the facts presented, we conclude that the dramatic change of life in Timacum Minus occurred in the second half of the 3rd century, during which there was also a change in the structure of the population, probably in the last quarter of this century. It was caused by the abandonment of the province of *Dacia* in 272, at the time of Aurelian, which followed the wars against the Carps and Goths, led by emperors Trajan Decius, Gallien, Claudius Gothicus and Aurelian from 250 until 270.[58] The epidemic of plague that befell *Moesia Superior* during the third quarter of the 3rd century should also not be ignored.[59]

During the late Roman period, from the last quarter of 3rd century to the middle of 5th century, Timacum Minus was inhabited by a population which was different regarding the ethnic composition, religious ideas, cultural and economic level of development, compared to the previous period. Processes of barbarisation, Christianisation and ruralisation of the population were typical of this period, as evidenced by the research of the late Roman necropolis at the site of Slog, as well as excavations in the southern gates sector of the fortification.[60] This demographic situation has a number of causes, including some key historical events:

1. Abandonment of the *Dacia* province during the time of Emperor Aurelian between 272–275, accompanied by the withdrawal of the Roman army and administration, as well as the Romanised population. As a result, in the south-eastern part of *Moesia Superior* and in the north-western part of Lower Moesia, the province of *Dacia Nova* was created,[61] followed by *Moesia Prima* in the northwest and *Moesia Secunda* in the southeast, which were formed from the rest of Upper Moesia's territory.

2. The Gothic War, led by Emperor Valens in 378, ended with the battle of Hadrianopolis, where the Roman army was defeated and the king was killed in a fire. After the victory, Visigoths pillaged *Moesia Secunda* and *Dacia Ripensis*. This was followed by the looting and burning of Roman forts and towns in *Dacia Ripensis* and *Moesia Prima* until 382, when emperors Theodosius I and Gratian gave the *foedus* to the Germanic barbarians on the territory of the Empire.[62]

3. After the death of Emperor *Arcadius* and the murder of the Roman general (*magister militum*) Stilicho in 408, barbarians started making numerous incursions into the territory of the Empire. In 409, The Huns, led by Uldin, destroyed the fortification *Castra Martis,* ravaging Thrace, Lower Moesia and *Dacia Ripensis*.[63]

4. In 441–443 Attila's Huns destroyed the Roman limes on the Danube, from *Sirmium* to the Black Sea. Looting and burning of Roman forts and towns ensued in 447–448 in *Dacia Ripensis* and *Dacia Mediterranea*, all the way to *Naissus*.[64]

The first change in the population and economy of Timacum Minus happened after the abandonment of the province of Dacia in 272, when the people who died or fled during the wars with the Carpathians and Goths were replaced by immigrants from this province and the newly settled barbarians. Exploitation of mines in the Upper Timoc region and CrnaReka was renewed and intensified in order to compensate for the loss of the Dacian mines.[65] Also, the settlement of the Romanised mining population from Dacia, as well as from the closest mining areas, can be assumed (e.g. *Argentariae Pannonicae, Metalla Tricorniciensia*). The immigrants were also recruited into Roman army units, probably into cohort II Aurelia Dardanorum.

The second time that the Roman settlement in Ravna was deserted was after the Battle of Adrianople in 378, during the difficult years of barbarian destruction between 378–382. This time the population was restored by the settling of Goths and other peoples, carriers of the Chernyahov–Sintana de Mures culture.

---

[58] *CAH* XII, 38–51.

[59] *CAH* XII, 40, 50. – The following emperors also succumbed to disease: *Hostilian*, son and heir to *Traianus Decius* in *Viminacium* in 251, and *Claudius Gothicus*, in *Sirmium* in 270.

[60] Петковић, Јовановић 2000, 279; Petković *et al.* 2005, 129–145.

[61] *Eutrop. Brev.* IX, 15.1 – *Media Moesia* is mentioned in this fragment, named *Dacia (Nova)* by Aurelian, who inhabited it with a Roman population, whom he brought over from the cities and villages of the province of Dacia. Furthermore, Eutropius states that the emperor divided the two Moesias in such a way – … *quae nunc duas Moesias dividit* … The new province covered the area where *Dacia Ripensis* and *Dacia Mediterranea* were later formed by Diocletian's reform.

[62] Burns 1994, 73–91.

[63] Maenchen-Helfen 1973, 63–71.

[64] *CAH* XIV, n 704–709.

[65] Petković 2009, 189–195.

[66] Dating of the stone monuments is based on paleographic, stylistic and historical elements.

[67] Inscription is in Greek.

No.	Year	Context of finds	Description	Literature	Dating[66]							
					2nd century				3rd century			
1	1975	North-western tower NW 1, phase III	Grave stele of *Aurelius Tatius*, veteran, and *Aurelia Longina*, his wife	Petrović 1995: 102–103, no. 57.								
2	1975	North-western tower NW 1, phase III	Tombstone, *tabula ansata*, *IuliaHarita* and *Titus Claudius Valerianus*,raised by husband and father *Titus Claudius Valens*, veteran of legion *II Adiutrix*	Petrović 1995: 115, no 77.								
3	1975	North-western tower NW 1, phase III	Grave stele of *Flavia Marciana*	Petrović 1995: 82–83, no. 30.								
4	1975	North-western tower NW 1, phase III	Grave stele of *Valerius Nicus*, decurion of municipium	Petrović 1995: 79–80, no. 26.								
5	1977	Western tower N 2 northern gate, Phase III	Fragment of a grave stele	Petrović 1995: 126–128, no. 96.								
6	1977	Tower W 1 on the western rampart, phase III	Votive altar to *Diana Augusta*, by dedicant *Marcus Aurelius Quadratianus*, tribune	Petrović 1995: 54–65, no. 4.								
7	1977	Tower W 1 on the western rampart, phase III	Grave stele of *Ulpius Aquilinus*, *librarius praefecti territorii metallorum*	Petrović 1995: 83, no. 31.								
8	1979	Eastern rampart, phase III	Grave stele of *Flavius Gaianus Agatoneicon*, commander of the cavalry cohort[67]	Petrović 1995: 100–101, no. 54.								
9	1985	Tower on the western rampart, phase III	Grave stele of *Valeria Furnia* and her husband *Aelius Rusticus DD cohortis II AureliaeDardanorum*	Petrović 1995: 95–96, no. 47.								
10	1980	In the foundation pit of the north-eastern tower NE 2, phase IV	Grave stele of *AntoniaVeneria* and *Masculus Likonisus*	Petrović 1995: 107–108, no. 65.								
11	1980	In the foundation pit of the north-eastern tower NE 2, phase IV	Grave stele of *Aurelius Castorus*	Petrović 1995: 109–110, no. 67.								
12	1979	Building southwest of the fortification (*thermae II*), sq. A III, phase V	Votive monument dedicated to Jupiter Paternus in the form of a pillar, by dedicant *Flavius Bitus DD*	Petrović 1995, 65, No. 5.								
13	1979	Building southwest of the fortification (*thermae II*), sq. A III, phase V	Fragment of a votive altar (?), by dedicant *Trevius Salustian*	Petrović 1995, 72, No. 15.								
14	1988, 1991	Building at the centre of the fortification (*horreum*), phase V	Grave stele of sons of *Aurelius Maritianus* , *prepositus* of cohort *II Aureliae Dardanorum*	Petrović 1995: 91–92, no. 42								
15	1991	Building at the centre of the fortification (*horreum*), phase V	Tombstone in the form of a medallion	www.ubi-erat-lupa.org No. 5520; Ilijić 2009, 44.								
16	1991	Building at the centre of the fortification (*horreum*), phase V	Votive altar dedicated to Juppiter Paternus, by dedicant *Lucius Petronius Timachus*	www.ubi-erat-lupa.org No. 5522.								

Table 1. Epigraphic monuments discovered during archaeological excavations on the site Timacum Minus–Равна (1975–1998)

Табела 1. Епиграфски споменици нађени при археолошким ископавањима лок. Timacum Minus–Равна (1975–1998)

Cavalry units of *pseudocomitatenses Timacenses auxiliarii* were recruited in the last decades of the 4th century from the barbarian tribes that had obtained *foedus* or *receptio* on imperial territory.[68]

The third hiatus in the life of Timacum Minus took place at the end of the first decade of the 5th century, probably after the invasion of the Huns led by Uldin. In fact, the fortification ceased to exist and its walls offered shelter to the local population of farmers, herders and craftsmen.[69] This population remained in Ravna until the final destruction of the Roman settlement of Timacum Minus in 441/443.[70]

Based on the stated facts, it can be assumed that the cultural and economic continuity of life in Timacum Minus was disrupted in the third quarter of the 3rd century, which led to the depopulation of this Roman settlement. Judging by the archaeological findings from the 2nd and the first half of the 3rd centuries, the interruption was preceded by a period of cultural and economic prosperity for the Roman settlement in Ravna, which had all the characteristics of an urban agglomeration with a building of *principia* in the fortification and public baths, temples and villas in the neighbourhood outside the walls.[71]

---

[68] Petković 1998, 223–227.

[69] Петковић, Јовановић 2000, 279–280; Petković *et al*. 2005, 15.

[70] Petković et al. 2005, 144–145.

[71] Petrović 1995a, 40–42; Petković *et al.* 2005, 16–17.

ABBREVIATIONS:

Eutr. Brev. . . . . . Eutropii *Brevarium historiae Romane,* edidit H.R. Dietsch, Lipsiae 1883.

Not. dign. Or. . . . . . *Notitia dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum, Pars Orientis,* edidit O. Seeck, (Berolini: Weidmann, 1876) Frankfurt 1962.

Plin. Nat. . . . . . Plinius Maior*, C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII,* Vol. I–VI, ed. L. Ian et C. Mayhoff, Stutgardiae, 1967–1970.

Ptol. . . . . . *Claudii Ptolemaei Geographia*, Tom I, edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lipsiae 1843.

Tab. Peut. . . . . . *Tabula Peutingeriana,* Hrsg: E.Weber, Graz 1976.

BIBLIOGRAPHY:

Breeze 1971 – D. J. Breeze, Pay Grades and Ranks below the Centurionate 1, *Journal of Roman Studies 61, 1971*, 130–135.

Breeze 1976 – D. J. Breeze, A Note on the Use of the Titles Optio and Magister below the Centurionate during the Principate, *Britania 7, 1976*, 127–133.

Burns 1994 – T. S. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375–425 A.D,* Bloomington–Indianopolis: Indiana University Press.

***CAH* XII** – *The Cambridge Ancient History, Volume XII. The Crisis of Empire A.D.193–337,* Ed. by A. K. Bowman, P. Garnsey and A. Cameron, New York: Cambridge University Press, 2005.

***CAH* XIV** – *The Cambridge Ancient History, Volume XIV. Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 426–600*, Ed. by A. Cameron, B. Ward-Perkins and M. Whitby, New York: Cambridge University Press, 2008.

Ciongradi 2007 – C. Ciongradi, *Grabmonument un Sozialer Status in Oberdakien,* Cluj–Napoca: Mega Verlag.

Conrad 2003 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig: "Casa Libri".

Dautova-Ruševljan 1988 – V. Dautova-Ruševljn, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donj Panonije,* Novi Sad: Vojvođanski muzej, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Душанић 1980 – С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски Гласник 1–2,* 1980, 7–55.

Dušanić 1990 – S. Dušanić, The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: Some Epigraphical Notes, *Arheološki Vestnik 41/1990*, 585–595.

Душанић 1990 – С. Душанић, Из историје касноантичког рударства у Шумадији, *Зборник Милутина Гарашанина, Старинар XL–XLI/1989–1990,* 217–224.

Dušanić 1992 – S. Dušanić, The Economy of Imperial Domains and the Provincial Organisation of Illyricum, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXVII/ 1992,* 45–52.

Dušanić 1995 – S. Dušanić**,** Late Roman Mining in Illyricum: Historical Observations, in: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe, International Symposium, Donji Milanovac, May 20–25, 1990,* ed: P. Petrović, S. Đurđekanović, B. Jovanović, Belgrade, Bor: Archaeological Institute, Museum of Mining and Metallurgy, 219–225.

Dušanić 2000 – S. Dušanić, Army and Mining in Moesia Superior, in: *Kaiser, Heer und Geselschaft in der Römischen Kaiserzeit,* ed: E. Birley, G. Alföldy, B. Dobson, Stuttgart, 343–363.

Dušanić 2005 – S. Dušanić, Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, in: *Dall' Adriatico al Danubio. L'Illyrico nell' età greca e romana, Atti del*

convegno internazionale, Cividale del Friuli. 25–27 settembre 2003, Friuli: Edizioni ETS, 247–270.

Hirt 2010 –A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman Word. Organizational Aspects 27 BC – AD 235,* New York: Oxford University Press.

Ilijić 2009 – B. Ilijić, *Rimsko utvrđenje Timacum Minus*, Knjaževac: Zavičajni muzej Knjaževac.

Илијић 2011 – Б. Илијић, Примена геофизичких метода на археолошком налазишту *Timacum Minus*, *Развитак, година L, 239–240/2011*, *50 година*, 78–86.

Jovanović A. 1978 – A. Jovanović, *Nakit u Rimskoj Dardaniji*, Beograd: Savez Arheoloških društava Jugoslavije.

Јовановић А. 2007 – А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије,* Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета Београдског универзитета.

Јовановић С. 1989 – С. Јовановић, Нови археолошки налази у Књажевцу – Прилог утврђивању локације Timacum Maius-a, *Гласник Српског археолошког друштва 5/1989,* 74–78.

Кондић, Поповић 1986 – В. Кондић, И. Поповић, *Археолошко благо Космаја из збирке Народног музеја у Београду*, Сопот: Слободарске филмске свечаности Сопот–Космај.

Лома 2004 – С. Лома, Домаће становништво муниципија S. у светлости нових епиграфских сведочанстава, *Старинар LIII–LIV/2003–2004*, 35–64.

Maenchen-Helfen 1973 – O. J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture,* Berkley–Los Angeles–London: University of California Press.

Мирковић 1966 – М. Мирковић, Нови натписи из области римског лимеса у Горњој Мезији, *Жива антика 15–2, 1966*, 381–395.

Mirković 1997 – M. Mirković**,** Roman Army and Soldiers in Romuliana, in: *Antidoron Dragoslavo Srejović ab amicis, colleges et discipulis,* ed. M. Lazić, Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta, 427–435.

Mirković, Dušanić 1976 – M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Superieure I. Singidunum et la nord-ouest de la province,* Beograd: Centre d'étudest épigraphiques et numismtiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Petković 1998 – S. Petković, Meaning and Provenance of Horses' Protomes Decoration on the Roman Antler Combs, *Starinar XLIX / 1998*, 213–228.

Петковић 2001 – С. Петковић, Радионица за израду предмета од кости и рога у утврђењу *Timacum Minus, Гласник Српског археолошког друштва 17/2001,* 59–73.

Petković 2007 – S. Petković, Late Roman Necropolis of *Romuliana*, Area South of the Fortified Palace (Research 2005–2006), *Starinar LVII/2007,* 251–275.

Petković 2009 – S. Petković, The Traces of Roman Metallurgy in Eastern Serbia, *Journal of Mining and Metallurgy 45 (2) B,* Bor 2009, 187–196.

Petković 2010a – S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n.e.,* Beograd: Arheološki institut.

Petković 2010b – S. Petković, The Crossbow Fibulae from Gamzigrad (*Romuliana*), *Starinar LX/2010,* 111–136.

Петковић 2012 – С. Петковић, Римски град *Horreum Margi* и његова околина, *Крушевачки зборник 15/2010*, 117–136.

Petković *et al.* 2005 – S. Petković, M. Ružić, S. Jovanović, M. Vuksan, Zs. Zoffmann, *Roman and Medieval Necropolis in Ravna near Knjaževac,* Beograd: Archaeological Institute, Monographs, Vol. 42.

Петковић, Јовановић 2000 – С. Петковић, С. Јовановић, Археолошка ископавања римског утврђења *Timacum Minus* код села Равна, општина Књажевац током 1997–1998. године – сектор јужне капије, *Старинар L/2000,* 275–280.

Петровић 1975 – П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији,* Београд: Археолошки институт.

Petrović 1979 – P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Superieure IV. Naissus – Remesiana – Horreum Margi,* Beograd: Centre d'étudest épigraphiques et numismtiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Petrović 1991 – P. Petrović, *Dona Militaria*, *Starinar XLII/1991,* 61–69.

Петровић 1992 – П. Петровић, Медаљон из Равне код Књажевца, *Гласник Српског археолошког друштва 8/1992*, 1–2.

Petrović 1995a – P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Superieure III–2. Timacum Minus et la Vallé du Timok,* Beograd: Centre d'étudest épigraphiques et numismtiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Petrović 1995b – P. Petrović, Der römische Bergbau in Ravna. Einige Archäologische Notizen, in: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe, International Symposium, Donji Milanovac, May 20–25, 1990,* ed: P. Petrović, S. Đurđekanović, B. Jovanović, Belgrade, Bor: Archaeological Institute, Museum of Mining and Metallurgy, 195–202.

Петровић 1997 – П. Петровић, Римљани на Тимоку, у: *Археологија источне Србије (Archaeology of Eastern Serbia)*, ур: М. Лазић, Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета Београдског универзитета, 115–131.

Петровић, Јовановић 1997 – П. Петровић, С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја. Археологија*, Београд, Књажевац: Археолошки институт, Завичајни музеј Књажевац,

Petrović, Filipović 2009 – V. P. Petrović, V. Filipović, Locating the Timacum Maius Station on the Roman Road Lissus–Naissus–Ratiaria: New Archaeological Research, *Balcanica XXXIX/2008,* 47–58.

Пилиповић 2009 – С. Пилиповић, Надгробни медаљон у облику шкољке из Музеја у Смедереву, *Смедеревски зборник 2*, 19–**27.**

Поповић 1996 – И. Поповић, *Римски накит у Народном музеју у Београду. II Златан Накит*, Београд: Народни музеј.

Popović 1996 – I. Popović 1996, Certain Traits of the Roman Jewelry Manufacture in the Central Balkans, *Starinar XLVII/1996*: 139–154.

Поповић 2002 – И. Поповић, *Накит са Јухора. Остава или сакрални тезаурус (Jewelry from Juhor. Hoard or Sacred Treasure)*, Београд: Археолошки институт.

Поповић 2012 – И. Поповић, Породични надгробни споменик са Космаја и Симплиције – прокуратор рудника на Авали, Космају и Руднику, *Гласник Српског археолошког друштва 28/2012,* 37–46.

Probst 2009 – P. Probst, Der *Optio* in der römischen Armee. Untersuchung zur Stellung innerhalb der Rangordnung sowie zur Funktion nim militärischen und administrativen Bereich. Ein Vorbericht. In: *Limes XX. XX congreso internacional de estudios sobre la frontera romana, León (Espana), Septembre 2006,* eds: A. Morillo, N. Manuel, E. Martín, Anejos de Gladius 13, Vol. 3, Madrid 2009, 1111–1118.

Protase 1960 – D. Protase, Un nou tip de medalion funerar roman in Dacia, *Studii si cercetari de istorie veche IX, 2,* 323–333.

Ruseva-Slokoska 1991 – Lj. Ruseva-Slokoska, Roman Jewellery. *A Collection of the National Museum – Sofia*, London: Cromwell Editions.

Ţeposu-Marinescu 1982 – L. Ţeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis,* BAR International Series 128, Oxford.

Вулић 1909 – Н. Вулић, Антички споменици у Србији IV, *Споменик СКА XLVII*: 109–191.

Вулић 1931 – Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик СКА LXXI*: 1–259.

http://www.ubi-erat-lupa.org.

AKNOWLEGMENTS:
Photographs by Saša Milutinović – Leteći
Plans and drawings by Sofija Petković

Резиме: СОФИЈА ПЕТКОВИЋ, Археолошки институт, Београд
БОЈАНА ИЛИЈИЋ, Завичајни музеј, Књажевац

ВОТИВНИ СПОМЕНИК ЛУЦИЈА ПЕТРОНИЈА ТИМАКА

Кључне речи. – *Timacum Minus,* Равна, источна Србија, вотивни споменик, *Iuppiter Paternus, Timachus, legio VII Claudia, Moesia Superior,* Тимок.

Приликом систематских археолошких ископавања 1991. године у утврђењу *Timacum Minus,*у селу Равна код Књажевца (источна Србија), откривен је вотивни споменик Јупитеру Патерну, који посвећује *Lucius Petronius Timachus,* ветеран VII Клаудијеве легије. На овом споменику први пут се појављује когномен *Timachus,* највероватније изведен из етнонима *Timachi* или хидронима *Timachus,* који су забележени у историјским изворима римског периода. Према реци Тимакусу (данашњи Тимок) названи су горњомезијска утврђења и насеља *Timacum Maius* и *Timacum Minus*, а можда и читава географска област слива ове реке.

Вотивни споменик Јупитеру Патерну секундарно је употребљен као грађевински материјал за адаптацију грађевине у средишту утврђења, од истраживача означене као *horreum*, у последњој фази живота Тимакум Минуса у првој половини V века.

Након анализе археолошког контекста налаза надгробних и вотивних споменика из Равне коришћених као сполије, издвојена су три периода њихове употребе од последње трећине III до средине V века. Употреба сполија са старијих некропола и јавних грађевина, пре свега храмова, указује на промене у саставу становништва Тимакум Минуса у позноримском периоду, које су проузроковане историјским догађајима: напуштањем провинције Дакије у време цара Аурелијана 272. године, исходом Хадријанопољске битке, односно победом Гота над војском цара Валенса 378. године и инвазијом Атилиних Хуна на територију Царства 441/443. године.

JELENA ANĐELKOVIĆ GRAŠAR, Institute of Archaeology, Belgrade
EMILIJA NIKOLIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade
DRAGANA ROGIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

"TOMB WITH CUPIDS" FROM VIMINACIUM: A CONTRIBUTION TO RESEARCH OF CONSTRUCTION, ICONOGRAPHY AND STYLE

UDC: 904:75.052.021.333(497.11)"03"
DOI: 10.2298/STA1363073A
Original research article

e-mail: jelenandjelkovic@gmail.com

Received: Decembar 01, 2012
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – The tomb G–160, known as the "Tomb with Cupids", was discovered in 2003, during the excavations at the Pirivoj – Viminacium necropolis. The tomb has a trapezial section, characteristic for Viminacium tombs of the late antique period, and its interior was painted using the fresco technique. Scenes and motives are set on all four walls of the tomb. Since the western wall is damaged, the tomb is named after the depiction of cupids on the eastern wall. The wealth of the iconographic repertoire, together with an analysis of the geometry and symmetry, allowed the reconstruction of the conceptual context and it can be concluded that the tomb was dedicated to Venus, or Dionysus. The tomb painting could be dated to the beginning of the 4th century, owing to the analysis of the style, which combines an eclectic Eastern expressionism, classicism and illusionism of the Constantine era.

Key words. – Viminacium, late antiquity, tomb, trapezium, golden section, construction, geometry, symmetry, fresco, painting, Cupids, iconography, style.

Twenty-nine fresco painted tombs of late antique and the early Christian period were discovered in the territory of the Viminacium necropolises.[1] The first data on these cemeteries were left to us by Mihailo Valtrović, who determined that "south of the town lies a large cemetery."[2] The southern Viminacium necropolises were excavated in the period between 1977 and 1997.[3] Since 2000, necropolises that extend on the eastern side of the military camp have been excavated.[4]

The tombs with painted decoration mainly belong to the late antique period[5] and have been excavated in the late Roman necropolises layer, independently or on the spot within, or near, the memorial buildings.[6] The Viminacium paintings are materialised with the fresco

[1] Of twenty-nine fresco painted tombs which have been published, twenty-five were discovered at the site "Pećine", three on the site "Više Burdelja" and one (G–160) on the "Pirivoj" site. Korać 2007, 247–261.

[2] Валтровић 1884а, 4. Later he determined that there were graves on the northern and eastern side, as well as traces which indicated that the cemetery covered the western side of town too. Валтровић 1884, 10.

[3] Зотовић 1986, 41–60.

[4] Bogdanović 2010, 83–99; Голубовић 2008, 46–51; Рецић 2008, 59–61. During the excavations of the southern and eastern necropolises, more than 14,500 graves have been excavated, together with the remains from cremations or inhumations and diverse grave goods.

[5] Exceptions are two tombs from the beginning of the 3rd century AD. Korać 2007, 9.

[6] Korać 2007, 9.

* The article results from the project: *Viminacium, Roman city and military camp – research of the material and non material culture of inhabitants by using the modern technologies of remote detection, geophysics, GIS, digitalization and 3D visualization* (no 47018), funded by The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Fig. 1. Tomb G–160 during the excavations in 2003 (photo documentation from the archive of The Institute of Archaeology)

Сл. 1. Гробница G–160 приликом ископавања 2003. године (фото-документација архиве Археолошког института)

technique. The interior walls of the Viminacium tombs were mostly rendered with three layers of plaster. In some cases, hydraulic plaster was set as the first layer and it contained small amounts of sand and grit, slaked lime, as well as crushed or ground brick.[7] This layer was the thickest, since the walls were levelled with it. The second layer, *arriccio*, was thinner than the previous one and contained lime, together with an aggregate of smaller granules. The third, and final, layer, *intonaco*, was the thinnest and was polished.

Most of the tombs have been damaged over time, and the frescoes in them are fragmented. Looting, which was common in Viminacium, even in the ancient time, is the reason for such a condition.[8] However, frescoes from some of the painted tombs are well preserved, including the frescoes of the "Tomb with Cupids" (G–160), discovered in 2003 at the site "Pirivoj".[9]

Conservation and presentation of the "Tomb with Cupids" – G–160[10]

A common conservation procedure, applied in some of the Viminacium tombs,[11] is the so called *di stacco*. This involves the removal of the frescoes from the walls, followed by their relocation, conservation, and

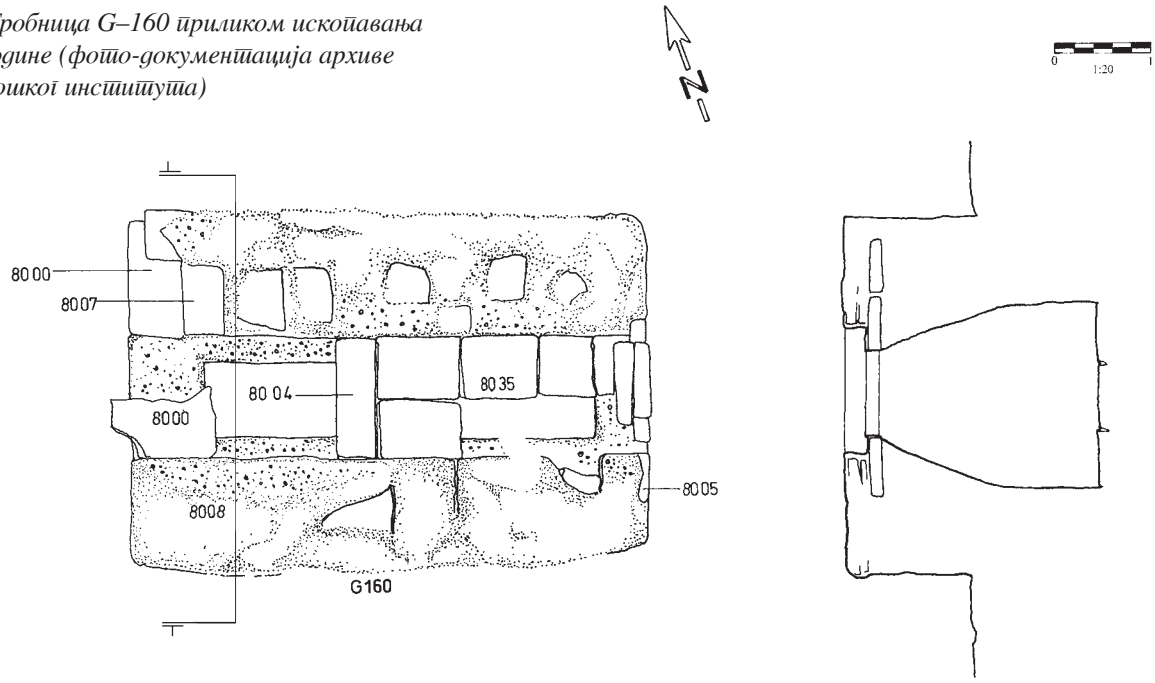

Fig. 2. Tomb G–160 – tomb's scheme (the archive of The Institute of Archaology)

Сл. 2. Гробница G–160 – скица гробнице (архива Археолошког института)

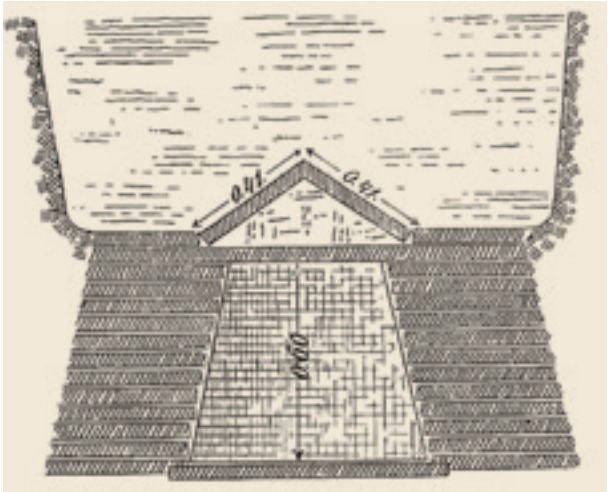

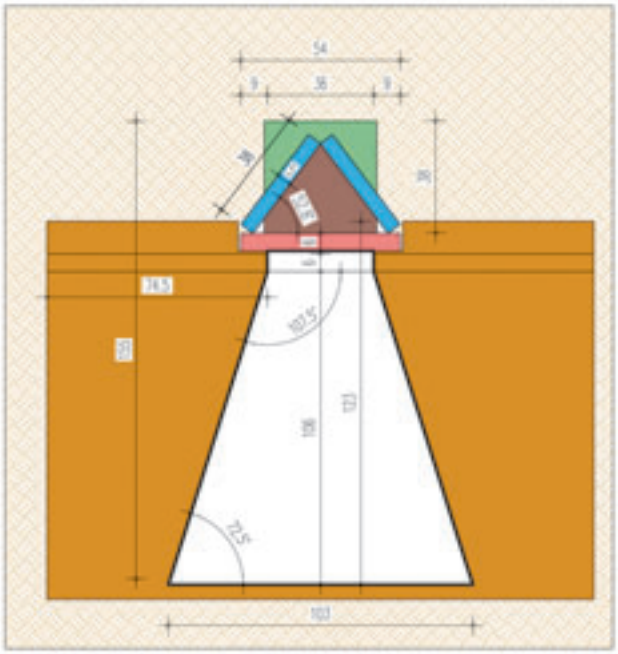

construction of the tomb G–160 – section with elements

- tomb masonry structure
- tomb's space
- covering bricks – “poklopnice”
- earth fill
- gabled roof
- a brick that closes the gable
- surrounding soil

Fig. 3. Tomb with the trapezial section which was excavated by M. Valtrović (according to Валтровић 1984b, Tab. 1)
Fig. 4. Cross section of the tomb G–160 with the dimensions and construction elements (drawing by: Emilija Nikolić, according to schemes and field diary of the tomb excavation, from the archive of The Institute of Archaeology)

Сл. 3. Гробница трапезног пресека коју је истражио М. Валтровић (према Валтровић 1984b, Таб. I)
Сл. 4. Пресек гробнице G–160 са димензијама и елементима конструкције (цртеж: Емилија Николић, према скицама и дневнику ископавања гробнице, из архиве Археолошког института)

then their presentation as exhibits.[12] The “Tomb with Cupids”, G–160, is the first of the Viminacium tombs where the conservation of frescoes has been accomplished *in situ*.[13] Since this conservation procedure has not led to the distruction of the tomb construction, an insight into the context of its decoration is enabled for the contemporary visitor. Within the tomb space, the fresco compositions are at the observer’s eye level (Fig. 11). In these circumstances, the admiration of this art is reinforced with an insight into the possibilities of the master – painter, which were very reduced, due to the fact that he worked in a very limited physical space.

ANALYSIS OF THE “TOMB WITH CUPIDS” – G–160

Construction, geometry and symmetry

According to Miloje Vasić’s typology,[14] the tomb G–160 (Fig. 1, 2) with its trapezial section[15], belongs to

[7] Since the physic-chemical analysis of the fresco plaster from Viminacium is still in progress, this paper summarises the experiences and observations of the conservator Miroslav Stanojlović, published in the paper: Станојловић 1992, 56–59.

[8] About looting of graves from Viminacium, first was written by Mihailo Valtrović. Валтровић 1884a, 3–14. See reference 12 in: Golubović 2008, 13.

[9] According to the diary of field excavations, at least two persons were buried in this tomb and the bones were fragmented and dislocated. Grave goods were not found. Korać 2007, 125–140. This tomb, together with the preserved frescoes in it, is preserved *in situ* within the Archaeological Park of Viminacium.

[10] About the benefits of the conservation of frescoes *in situ* and on their presentation to the public in: Anđelković 2012, 1–7; Nikolić, Anđelković, Rogić 2011, 259–268.

[11] This is the case with the “Pagan tomb” G–2624 and the “Tomb with the Christ monogram” G–5517.

[12] On this and all possible presentations within the tomb context, in: Станојловић 1997, 59–60.

[13] About the conservation practice applied in the “Tomb with cupids”, M. Stanojlović gave a report in: Станојловић 2006, 143–145.

[14] In 1907, Miloje Vasić made a typology of previously known Viminacium masonry burial constructions (Васић 1907, 83–91).

the second type of Viminacium's "masonry sepulchral structures" (Fig. 3). Within the tombs, the formation of the trapezial section, and the narrowing of the upper part of the tomb's space, is achieved by creating a salience of a few centimetres toward the inside of tomb's space between each of the upper row of bricks in relation to the row below, in order to bridge the tomb's opening with a singe brick (covering brick),[16] on top of which a gabled roof was sometimes placed. In the case of the tomb G–160, the load of the soil which covered the tomb was transferred to the gabled roof and then through the walls to the surrounding ground where the construction was set so that it did not reach the covering bricks (Fig. 4). Also, the soil which filled the space between the covering and roof bricks gave support to the latter. Vasić assumes this method of building tomb constructions to be specific to Viminacium and justifies it by quoting another author,[17] where the graves and tombstones can be classified according to the areas in which they are located, but also depending on the will of the individual and the "fashion".[18]

In the typology of "masonry tombs" from the Balkans,[19] some of Viminacium's tombs, including those with a trapezial cross section, have been classified by Srđan Đurić as the second, i.e. Pannonian–Moesian type, according to the large prevalence of this type in these two provinces of the Empire. He writes that the tombs from the Balkans freely received influences from different sources, so that "they do not represent any separate entity within the late antique or early Byzantine architecture", or that "they are characterised by some specific features, based on which the tradition of early Byzantine architecture in the Balkans has been developing".[20]

Ljubica Zotović appointed a typology of the Viminacium's "tomb's forms", where "masonry graves with trapezial section, designed for the burial of more decedents"[21] represent the fifth type.

Of the twenty-nine published fresco painted tombs[22], seventeen of them have a trapezial cross-section.[23] In this paper we will illustratively represent two preserved tombs in order to make possible conclusions about the geometry of one of them – the tomb G–160. These conclusions may provide a motive for future reconstructions of those tombs which are not preserved in their entirety.

The tomb G–160,with its dimensions, represents the smallest, so far explored, fresco painted Viminacium tomb.[24] The outer dimensions of the tomb are 2.80 m x 1.85 m x 1.40 m. The dimensions of the opening are 2.07 m x 0.36 m, and the depth of the burial space is 1.23 m, measured from the upper point of the masonry construction up to the floor of the tomb. The tomb is oriented in a west–east direction, with a deviation, on the west side, of 6° to the north.[25] In this tomb, the

---

[15] Here it must have been mentioned the frequent use of the term "trapezoidal" when this type of section is described in our literature. The definitions of geometric terms "trapezium" and "trapezoid" originate from the interpretation of Euclid, Archimedes, and Proclus. Until the eighteenth century, the prevailing interpretation was that the trapezium is the quadrilateral with two parallel sides, and that the trapezoid has no mutually parallel sides. After that, an opposite interpretation was created, and this was accepted into the terminology of American English, while British English kept the old one (Glasnović-Gracin 2004, 236). Therefore, what in England is called *trapezium*, in North America is called the *trapezoid* (Tanton 2005, 504). In the early twentieth century the interpretation of the ancient writings, apropos Late Latin terms *trapezium* and *trapezoid* confirms the British terminology (Heath 1908, 189–190). Serbian terminology is the same as the British one, so this type of section is called trapezial (see the division of quadrilaterals on parallelogram, trapezium and trapezoid in: Petojević 2005, 118). So, a trapezoid is a geometric figure different from a trapezium and hence this section, which for us is a trapezium, not a trapezoid, we shall call a trapezial section. "Trapezoidal" section of a tomb appears in the terminology of Miloje Vasić (Васић 1907, 66–98) and Ljubica Zotović (Зотовић 1986, 41–60), while Mihailo Valtrović did not mentioned any of these terms, but in the description of these tombs "sideling built sides" are mentioned (Валтровић 1884b, 56). As a geometric figure, a trapezium is always present in architecture and the arts, often with a symbolic role. Miloje Vasić has tried to find analogies from different epochs and areas, for Viminacium's graves and tombs (Васић 1907, 83–91).

[16] Mihailo Valtrović was the first who mentioned bricks placed over the tomb's opening as covering bricks (in Serbian – *poklopnice*; Валтровић 1884b, 56). Descriptions and drawings of the Viminacium graves and tombs, as well as those with the trapezial section are introduced for the first time in this paper (Валтровић 1884b, Tab. I, Fig. 3).

[17] J. Durm, Die Baukunst der Etrusker. Die Baukunst der Römer, Handbuch der Architektur, pt. 2, v. 2, Darmstadt, J. Ph. Diehl, 1885, 751.

[18] Васић 1907, 90.

[19] Đurić 1985b, 139–147.

[20] Đurić 1985b, 146.

[21] Зотовић 1986, 52.

[22] Korać 2007, 29.

[23] For only two structures, of these seventeen, can the exact look of the section be determined, because their end walls are preserved entirely. For eleven structures, the approximate look can be given, ie their approximate reconstruction can be made, while four structures are not preserved well and it is hard to make assumptions about their dimensions. (All these determined by the examination of documentation from the archive of The Institute of Archaeology).

[24] Founded based on the mutual comparison of structures within the documentation from the archives of The Institute of Archaeology.

[25] Data are taken from documentation of the archive of The Institute of Archaeology.

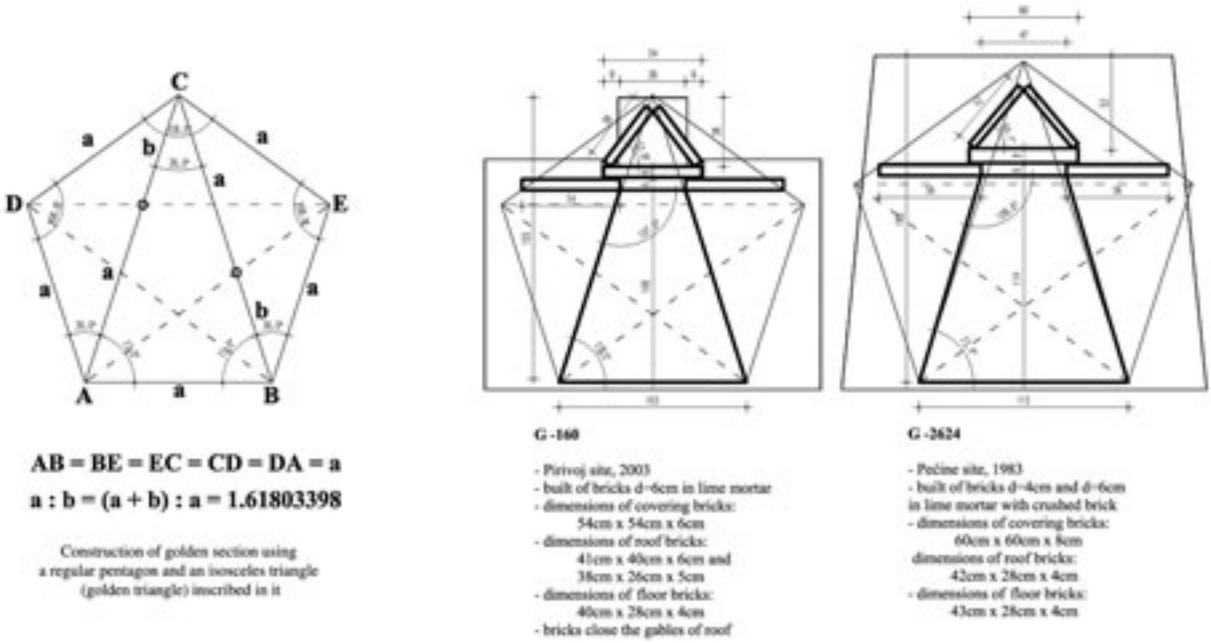

Fig. 5. Designing of the golden section and preserved tomb with the geometry (drawing by: Emilija Nikolić, according to Livio 2003, Fig 25, 79 and schemes and field diary of the tomb excavation, from the archive of The Institute of Archaeology)

Сл. 5. Конструисање златног пресека и очуване гробнице са геометријом (цртеж: Емилија Николић, према Livio 2003, Fig 25, 79 и скицама и дневнику ископавања гробнице, из архиве Археолошког института)

angle between the trapezium’s leg (the lateral side) and its longer base is 72.5° (Fig. 4).

Part of the tomb’s construction that has almost always been preserved, as the basis for reconstruction, is its bottom, ie the floor. The width of the floor could have been determined by the number of the deceased persons or as a result of the personal choice of the person who built the structure.[26] Approximate reconstructions over the existing bottom of the tomb can be made by relying on the field of construction and the materials used: with an analysis of the bricks’ dimensions[27] with which the structure is built, and with which the upper width of the tomb’s space could be bridged, as well as with the comparison with other preserved tombs. However, looking at the two preserved tombs, we notice that the geometry of their sections depended not only on the dimensions and on the constructive characteristics of the materials. With careful observation of these sections, we see that they could be related to the golden section (Fig. 5).[28] A regular pentagon can, very easily, be constructed in which certain trapezial sections of the tomb can be inscribed. There it can be seen that the angles between a larger base and a trapezium’s leg, approximately correspond to the angle at the base of an isosceles, “golden” triangle, which is 72°,[29] around which is delineated the aforementioned pentagon. If we go further, and include the covering bricks of the roof and other upper parts of the structure, within the frame of this inscribed trapezial section we can obtain a height approximate to the height of the aforementioned triangle.

During the formation of a regular pentagon, it is necessary to determine the golden section of the triangle’s

[26] For instance, fresco painted tombs from Viminacium G–5313 and G–5337 (from the archive of The Institute of Archeology) have a wide floor, even though only one person was buried there.

[27] Using written sources: Валтровић 1884c, 92–93 and Васић 1907, 68 and according to later documentation from the archive of The Institute of Archaeology.

[28] Golden section (Golden ratio) means that one dimension is divided in such a way that the relation of the longer part to the whole is equal to the relation of the shorter part to the longer one. It is also called “divine proportion”. It appears in different forms in nature and, as such, it was always fascinating to mathematicians and artists (Hargittai and Hargittai 1994, 160). It is present in all cultures and all the arts (Holme 2010, 44–50; Tabak 2011, 13–17; Ghyka 1977, 20–39).

[29] Livio 2003, 78–80.

leg. It can be used in an attempt to introduce this rule within the structure of a particular scene (Fig. 6). In this way, the line that divides the area of a triangle into two parts, according to the golden section and, hence, the trapezial area too, could be the basis for forming the wall painting’s composition in the tomb. This division may have a relation with the painted representations, apropos with the division of the eastern wall of the tomb G–160 into two fields (Fig. 7). However, this cannot be said with any certainty, because the dimensions of the fields on the west wall cannot be related to the golden section, and the division of fields within the southern and western walls can be a purely geometrical division (into two approximately equal parts) and itself determines the division on the eastern wall.

Geometry makes the creation of our intuitions of space objective.[30] Thus, the idea of exploring the tomb G–160 in a different way can be observed as a wish of

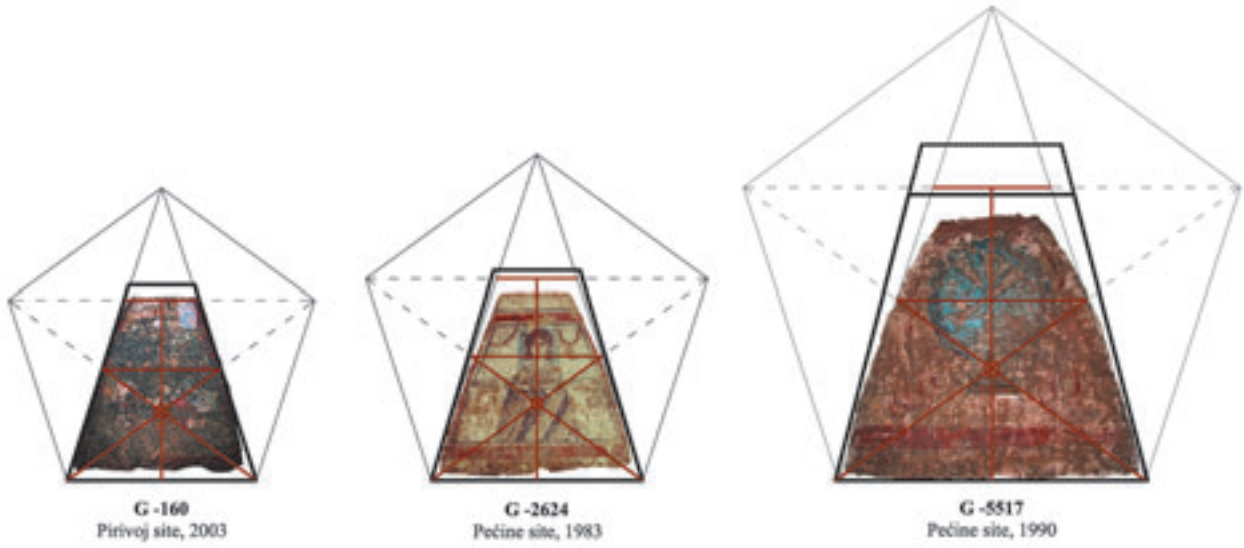

Fig. 6. Possible positions within painted composition connected to the golden section of the tombs (drawing by: Emilija Nikolić, photos M. Korać)

Сл. 6. Могућа места у сликаној композицији везана за златни пресек гробница (цртеж: Емилија Николић, фотографије М. Кораћ)

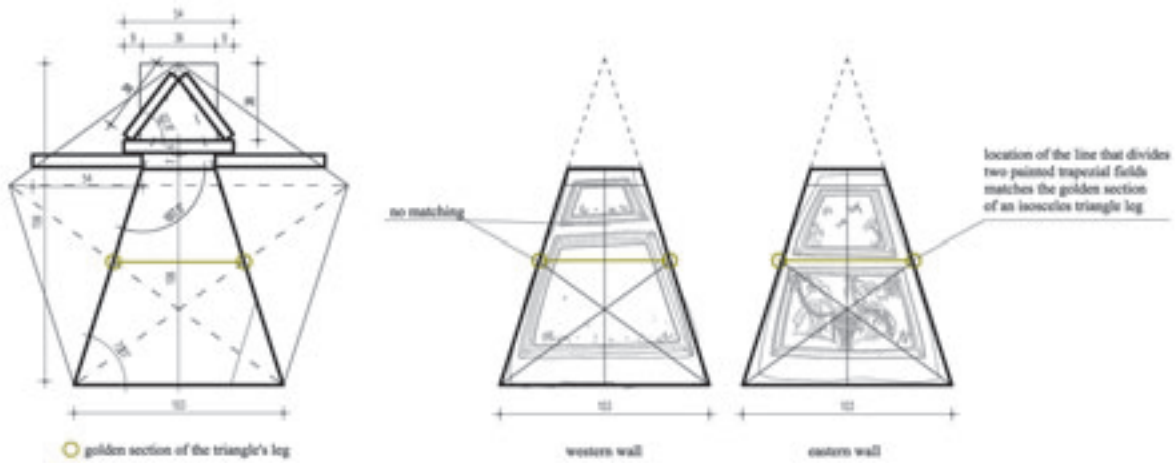

Fig. 7. Possible positions within the painted composition connected to the golden section of the tomb G–160 (drawing by: Emilija Nikolić, Dragana Rogić)

Сл. 7. Могућа места у сликаној композицији везана за златни пресек гробнице G–160 (цртеж: Емилија Николић, Драгана Рогић)

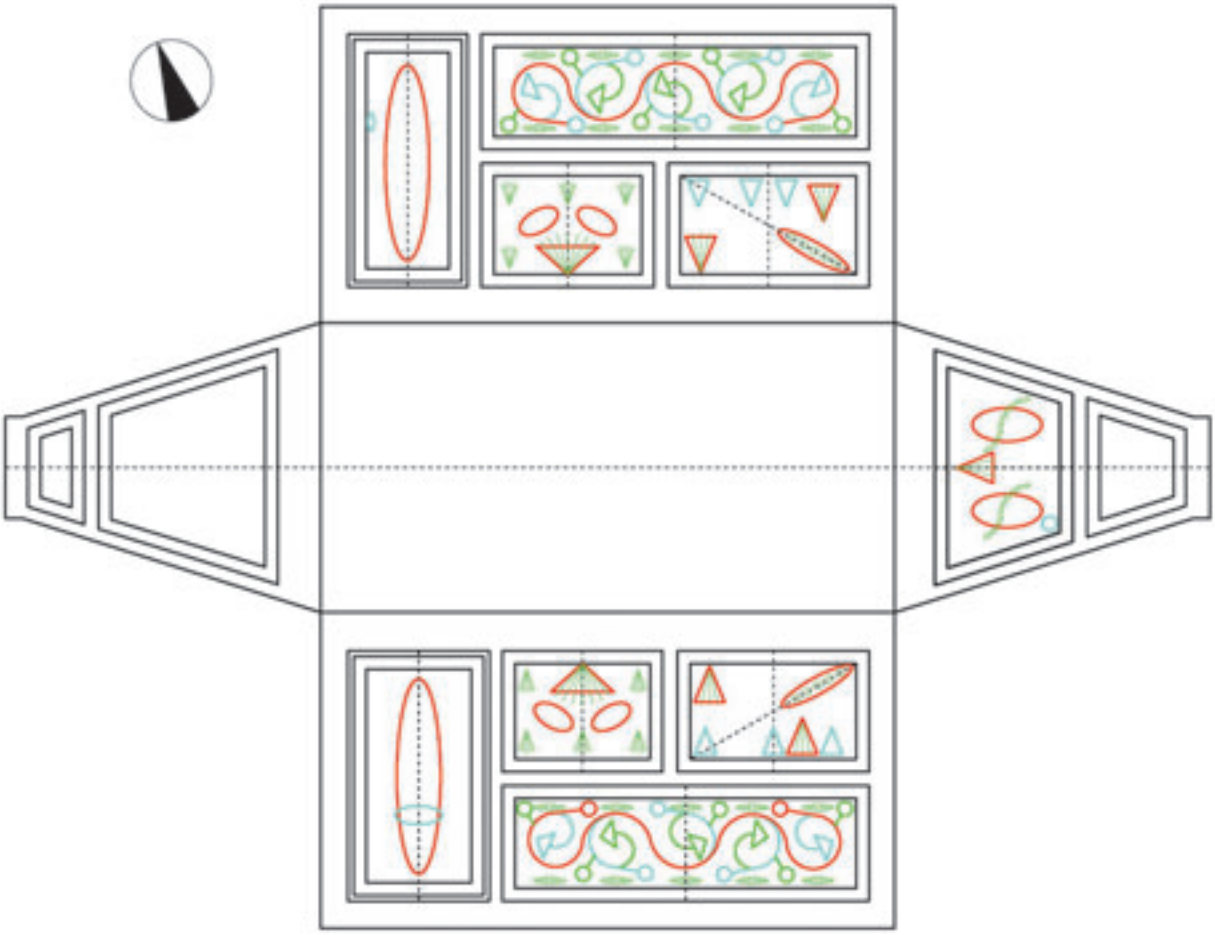

Fig. 8. Unfurled image of the tomb’s space in the prism shape and with the trapeze base, with the depicted positions of symmetry axes on each wall (drawing by: Emilija Nikolić)

Сл. 8. Развијена слика гробног простора у облику призме са основом трапеза, са приказаним местима оса симетрије на сваком зиду (цртеж: Емилија Николић)

the authors of this paper. In every aspect of its construction and geometry one can search for a rule, a principle, or ask the question as to why the ancient builder or artist did something in one way and not the other. Classical geometry develops over time and obtains its “new languages”.[31] One of them is fractal geometry[32], which our interpretations of the tomb’s geometry in this paper, and in future research, can expand on and thus, force us to think about Viminacium’s tomb architecture in a different way than before.

If we accept Vitruvius’s claim that “the proportion is the matching of a certain part with the individual parts of the building and with the whole” as a differently given definition of the existence of the golden section and, further, that the “symmetry arises from the proportion” and that “on this the law of symmetry is based”,[33] then it is very important to pay attention to the symmetry and its types within the structure of the tomb G–160, as well as in the compositions of wall paintings within it. An isosceles trapezium that is formed with the floor and walls of the tomb, along with the covering bricks, as a form, is suitable for the

[30] Barnsley 1993, 1.

[31] Barnsley 1993, 1.

[32] There is interesting to mention the field of fractal geometry which can be important topic in new interpretations within the domain of sepulchral architecture. As an extension of the classical geometry which provides to us, real, approximate insight into the structure of an object, fractal geometry is used for known structures, “from ferns to galaxies” to be decomposed and precisely explained (Barnsley 1993, 1).

[33] Vitruvius V, IV.

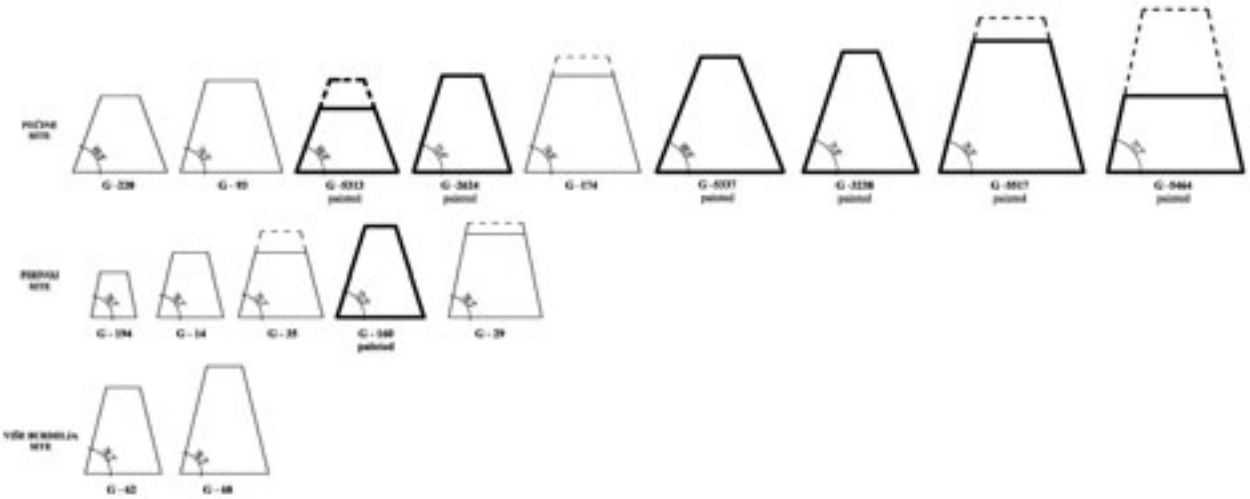

Fig. 9. Schematic representation of trapezial cross sections of the selected tombs from the Viminacium sites (drawing by: Emilija Nikolić, according to schemes and excavation diaries of the tombs from the archive of The Institute of Archaeology)

Сл. 9. Шематски приказ попречних трапезних пресека одабраних гробница са локалитета Виминацијума (цртеж: Емилија Николић, према скицама и дневницима ископавања гробница из архиве Археолошког института)

symmetrical arrangement of the representations on the lateral walls of the tomb, because it has only one axis of symmetry which clearly divides the prism-shaped tomb’s space into two equal parts. The paintings of the tomb G–160 possess multiple symmetries – bilateral, right hand and left hand symmetry, as well as translational, rotational, radial, spiral, ornamental and repetitive symmetry.[34] Each of the scenes, and the motifs within them, possess any of the aforementioned symmetries or a combination. One of the basic pictorial principles, which the artists used to achieve a better composition in the painting, is the burial space symmetry. This gained a new level of reading by participating in the construction of the symbolism of motifs and scenes. This meaning is best seen within the symmetry of the tomb’s space, where other visual and iconographic elements are put into the context of the connected and the common narrative and, together with symmetry, convey an appropriate message (Fig. 8).[35]

Iconographic analysis

Since entering into funerary art, the image has become an inseparable part of the idea of eternal life. The legend of an image’s origins includes the observation of shadow and the search for its look (contour, outline), so that even Pliny the Elder, in his book The Natural History (*Naturalis Historia*), wrote that painting began with the sketching of the human shadow.[36] Who else lived in the underworld, but the shadows of ancestors? The image has appeared in the life of a man, naturally and spontaneously, thus he kept it on his way to death.

Influenced by the philosophy of death, funerary art flourished. During the period of the Empire, the cult of the dead was much venerated, so the tradition of funerary painting continued from here to late antique, pagan tombs. The characteristic ornamental, geometric, zoomorphic and floral motifs, possessing a certain symbolism, here had only one purpose, as a warrant for the deceased person for a peaceful transition and stay in

[34] More about the symmetry and its types in: Јадрешин-Милић 2008, 86–87, 92; Hargitai and Hargitai 1994, 2, 28, 39, 68, 124, 131, 160–164; Weyl 1952, 83–115.

[35] This is most noticeable on the northern and southern walls of the tomb, where the motifs of paradise and the world of the blessed are depicted, and positioned as images in the mirror, owing to bilateral, i.e. mirror symmetry, which, in this context, potentiates the meaning of another reality, i.e. another life – afterlife. More about symmetry usage in the “Tomb with cupids” in: Anđelković Grašar, Nikolić, Rogić 2012, 244–249, 256.

[36] Rosenblum 1957, 279–290; Rackham 1968, 270.

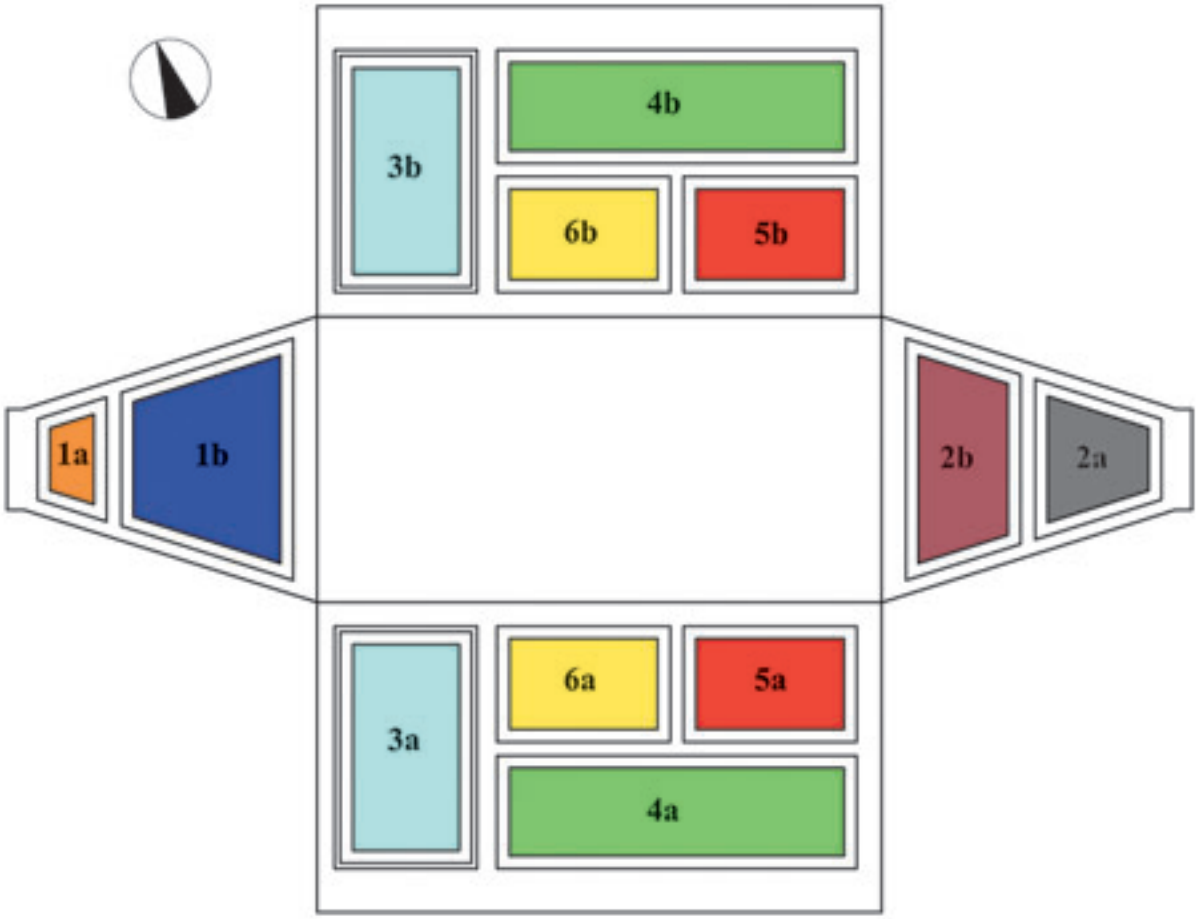

Fig. 10. Schematic representation of fields on the walls with marks which are used in the description of iconography (drawing by: Emilija Nikolić)

Сл. 10. Шематски приказ поља на зидовима уз ознаке које се користе у опису иконографије. (цртеж: Емилија Николић)

the world of blessed. The whole point of painting the tombs was, in fact, that the deceased could appear as a victor, who ran, gloriously, across to the next life.

In the case of tomb space imaging, painting had no more freedom than in the decorating of rooms in Roman villas or public buildings. Pictorial compositions had to be coordinated with architectural space, by which the look of the image was often determined.

The trapezial section of the tomb G–160 formed the shapes of the fields where frescoes were executed. Images on the end walls have a trapezial shape, and images on the lateral ones are rectangular and slightly inclined. Fresco panels within the tomb are divided into fields of different dimensions. These fields are filled with scenes and motifs (Fig. 10). The western and eastern end walls, with a trapezial shape, are divided in the middle with a horizontal red line. Thus, there are formed two smaller trapezial fields, the upper and the lower. Both fields of the western wall are damaged (Fig. 10/1a, 1b), and on the eastern wall the upper field is damaged (Fig. 10/2a), while in the lower field the cupids are visible (Fig. 10/2b). The lateral northern and southern walls are rectangular and each is divided into four fields of different dimensions. The first field is formed besides the wall at the west end, so that on a third of the length of the wall, an elongated rectangle is formed by a vertical red line. In these fields of the southern and northern walls are placed standing human figures (Fig. 10/3a, 3b). Two-thirds of the rest of the northern and southern walls are divided in half by a horizontal red line. The upper rectangles form a frieze which contains vine tendrils (Fig. 10/4a, 4b), and the lower rectangles

Fig. 11. Visitor in the interior of the "Tomb with cupids" (photo by: Jelena Anđelković Grašar)
Fig. 12. View on the eastern and southern walls of the "Tomb with cupids" (photo by: M. Korać)

Сл. 11. Посетилац у унутрашњости „Гробнице са купидонима" (фотографија Ј. Анђелковић Грашар)
Сл. 12. Поглед на источни и јужни зид „Гробнице са купидонима" (фотографија М. Кораћ)

are divided, by the vertical line, in half once again. Thus, two smaller rectangles are formed. In those which are closer to the eastern end wall, a peacock is located (Fig. 10/5a, 5b), and in those in the middle, two birds over a kantharos (Fig. 10/6a, 6b). All these fields, where motifs are placed, are formed with the red line which is between 5 cm and 10 cm wide. Then from inside, below the red line, ochre and green borders are added, between 3 cm and 4 cm wide, and finally, toward the motive, there is a black line of about 1cm wide. In such a way the borders formed coffering fields as a kind of frames for the scenes (Fig. 12).

Western Wall, possible interpretations. The western end wall is badly damaged. The finest layer of plaster has almost completely fallen off, and the frescoes are only partially visible, mostly in the lower part of the trapezial field toward the southern wall. What is clearly visible is the red border that surrounds the entire field of the trapezial panel and the horizontally drawn line in the middle which divides it into two, unequal trapezial fields – the upper, smaller and lower, bigger one. The ochre, green and black borders in the interior of these fields are well preserved. In the larger, lower field, in the southern corner, a decorative spiral – floral red element is visible on an ochre background, which is, by its shape and colours, very similar to the decoration on the sleeves of the deceased lady's dress who is represented on the western wall of the "Pagan tomb", G–2624, from Viminacium.[37] This would favour the assumption that, in Viminacium, there was a painting workshop, producing the characteristic pictorial handwriting, in the late 3rd and during the 4th century.

In the smaller, upper trapezial field, according to M. Korać, there was an inscription, which was damaged, so it was possible to define only some of the letters. In the first row there were two short, indeterminable letters. In the second row were the letters TROP and in the third row the letters TIA.N.[38] At the place where these letters once were, it is hard to notice their traces. In the late Roman, fresco painted tombs inscriptions are extremely rare[39] and, considering the fact that this inscription was located on the western wall, if it was preserved in its entirety, maybe it could have told us something more about the persons to whom the tomb belonged.

The iconographic repertoire is similar for most of the excavated pagan tombs of the 4th century in the territory of present-day Serbia and its surroundings. The painting in them is dedicated to the deceased person or persons, usually with their portraits on the western wall. Human figures, when they are shown in the funerary

[37] Korać 2007, 106.

[38] Korać 2007, 131.

[39] Besides inscriptions in the Christian tombs, which mostly follow the narrative of the scenes, in the pagan context they can be found in the Flavios and Eustorgia tomb from Thessalonica, where one is located in a lunette above the deceased's portraits, and the other one above the servant's head. Đurić 1985b, 79–81, 92–94, 114–116, 125–127, 167; Dunbabin 2003, 454.

art, sometimes cannot be identified as the buried individuals,[40] but when they are identified as such, they are not always portrayed on the western wall.[41]

The deceased persons were portrayed on the western wall of the tombs in Plovdiv (*Philipopolis*),[42] then in Silistra (*Durostorum*),[43] in Beška[44] and in Viminacium's "Pagan tomb" (G–2624).[45] Considering the style, time and space, these four tombs are the closest analogies to the "Tomb with Cupids". Also, the usual offering scene i.e. offertory of gifts, is a required part of the painting repertoire dedicated to the deceased in late antique art.

Offering scene.[46] The lateral, longitudinal sides, the southern and the northern walls in the "Tomb with cupids" have the same arrangement of painted fields. In the longitudinal rectangular panels, which stand next to the west wall of the tomb, there are standing figures of servants in the "offering–procession" scene. The figure of a servant on the northern wall is poorly preserved. It is located in a separate frame. Contours of blue clothes are visible, as well as the right shoulder and a hand extended towards the west wall. Maybe, in this hand was located a goblet of wine, which is indicated with the remains of the blue (glass) and bordeaux (wine) colour (Fig. 13, 24). The male head is depicted in three-quarter profile, also facing to the west. A similar figure of a servant, with a goblet, is located in the central metope of the southern wall of the tomb in Beška (Fig. 16b).[47] On the southern wall, the servant figure is better preserved and more visible and its movement is also directed towards the western wall. The head is also in three-quarter profile, but with the hair well combed back from the face, and falling over the right ear and shoulder of the figure (Fig. 14). This is contrary to the hair of the short-haired servant of the northern wall, which reveals the left ear and ends behind it, with gentle wavy curls falling over his forehead. The hairstyle of the figure on the southern wall is indicative of a maidservant. This maidservant is dressed in a blue, ankle length dress, over her hand is a white cloak, or *palla*, which is mantled, and on her feet are closed, black shoes – *calceus*, which were worn on formal occasions by men and women. They reach to the ankles of the maidservant; at the sides they are open in the form of a comma, and in the middle, toward the top, a tab sticks out.[48] She carries a white oval tray in her hands, on which yellow circular forms surrounded by a red outline are visible (Fig. 15, 24). These forms could be round, ceremonial breads, known as *panis corona*,[49] which can also be found on the tray of the servant from the "Pagan tomb" (G–2624) from Viminacium.[50] Bread represents a spiritual and physical strength, apropos the visible and manifested life. When it is not material food, bread is spiritual food. These breads are gifts to the buried individuals. They mark the opening of a new cycle, in this case the transition to a new life.[51] One of the three servants of the tomb at Beška, also offers funeral bread on his tray.[52] In the tomb at Silistra, on the end, western wall, to the left of the image of the deceased couple, there is a standing figure of a maidservant in a long tunic, facing the deceased couple, and carrying a patera and a jug in her hands (Fig. 16a).[53] Because of the coiffure, which follows a straight line

---

[40] Frescoes of the tomb in Brestovik near Smederevo, besides the imitation marble panelling, the coffered ceiling and the floral and zoomorphic motifs, also have an unidentified human figure on the western wall, which contained a small niche. The tomb is dated in the 3rd century by Mihailo Valtrović, or in the 4th by Stričević. Валтровић 1906, 128–138; Стричевић 1957, 411–413.

[41] Within the linear ornamentation of frescoes in the tomb in Čalma, near Sremska Mitrovica, a few contours of human figures are recognisable, of which the female figure in the long mantle, depicted on the eastern wall, represents the deceased. Popović 2011, 242; Milošević 1973, 85–94; Milošević 1971, 3–13.

[42] Portraits of the deceased persons, a married couple, are depicted together with servants, who are bringing them various gifts in their hands. Овчаров, Ваклинова 1978, 26–27.

[43] Portraits of the deceased, a married couple are depicted together with a procession of servants, who are bringing various gifts in their hands that are dedicated to them: mirrors, dresses, trousers and an incensory. The manner of painting of the figures from this procession resembles the figures of the male and female servants from the "Tomb with cupids". Димитров, Чичикова 1986; Danov, Ivanov 1980, 105–121; The offering scene can be found in earlier periods, within the frescoes of the dome in Kazanlak, rendered in the period between the 5th and the 4th centuries B.C. In the wider frieze, a solemn procession is depicted, with hostlers and horses, players, youngsters and maidens, who are bringing gifts to the couple of Tracian aristocrats, depicted in the middle of the scene. Danov, Ivanov 1980, 75–103.

[44] Deceased's portraits – a married couple are depicted with a procession of three youngsters and a maiden who are bringing gifts: baskets of fruits, cups of wine, jugs and grapes. Marijanski-Manojlović 1987, 17–32.

[45] Across the portrait of the deceased lady, on the eastern wall an offering scene is depicted with a servant who brings sacral bread. Korać 1993, 107–122.

[46] More about the scene in: Đurić 1985b, 161–174.

[47] Marijanski-Manojlović 1987, 28, sl. 8; Đurić 1985a, 5–18.

[48] Boucher 2004, 125.

[49] Because of the poor preservation of the scene it is not possible to determine the exact number of breads.

[50] Korać 2007, 95, 96.

[51] Гербран, Шевалије 2004, gifts: 140, bread: 274.

[52] Marijanski-Manojlović 1987, 29.

[53] Danov, Ivanov 1980, 106. TAB. 59.

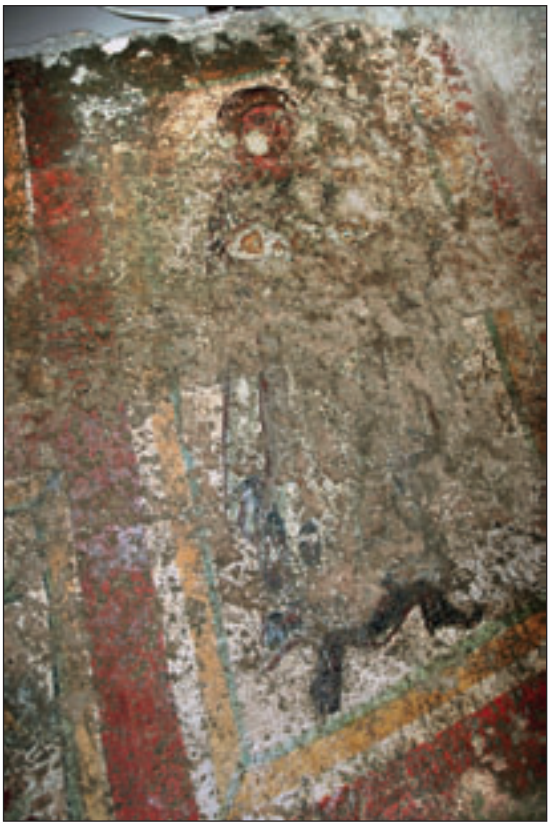

Fig. 13. Depiction of the servant on the northern wall of the "Tomb with cupids" (photo by: M. Korać)
Fig. 14. Detail of the depiction of maidservant with ritual breads, southern wall of the "Tomb with cupids" (photo by: M. Korać)
Fig. 15. Depiction of maidservant, southern wall of the "Tomb with cupids" (photo by: M. Korać)

Сл. 13. Представа слуге, северни зид „Гробнице са купидонима" (фотографија М. Кораћ)
Сл. 14. Детаљ представе слушкиње са обредним хлебовима, јужни зид „Гробнице са купидонима" (фотографија М. Кораћ)
Сл. 15. Представа слушкиње, јужни зид „Гробнице са купидонима" (фотографија М. Кораћ)

across the forehead and falls on the shoulders, as well as a long tunic, which is similar to the figure in the "Tomb with cupids", we can conclude that the figure on the left of the western wall of the tomb G–160 is female. If is the figure on the southern wall represented a maidservant, and that on the northern wall is a servant who, with their movements and gifts (breads and wine)[54], are participating in an offering scene, the aforementioned analogies and the similar iconographic repertoire, also lead us to the conclusion that, most probably, the depiction of the married couple in a solemn pose of masters was located on the western wall of the tomb.

The southern and the northern wall, the composition of paradise

Peacock.[55] The other two-thirds of the painted fields on the southern and the northern walls depict the next life and the symbolic image of paradise. The peacock is one of the most common motifs in compositions of paradise and is equally present in pagan and Christian art. In separately framed fields of the northern and southern wall, next to the eastern end wall, a single peacock is depicted (Fig. 17, 18, 19). The peacocks are facing the main scene, i.e. west. They are represented in almost all painted tombs. They can be depicted independently, as is the case here, or as in the Viminacium "Pagan tomb" (G–2624), where they occupy the entire space of the northern and southern walls, facing the portrait of the

[54] These terrestrial gifts became celestial food. Đurić 1985b, 171.

[55] The peacock is a frequent motif in Roman, late antique, early Christian and, later, in Byzantine art. It is a common decoration in relief, sculpture, mosaics and painting. Its symbolism became so universal that, as a motif, it gained the characteristics of a visual character. About the peacock as a sort of sign in the late antique and early Christian art in: Anđelković, Rogić, Nikolić 2011, 231–248.

[56] Fulep, Bachman, Pinter 1988, 22–27.

[57] Миятев 1925, 5–14.

[58] Đurić 1985a, 5–18; Marijanski-Manojlović 1987, 17–32.

[59] Гербран, Шевалије 2004, peacock: 679.

[60] Toynbee 1973, 250–253.

[61] About the vegetative motifs from this and other tombs from the territory of present day Serbia in: Рогић, Анђелковић 2011, 85–104.

[62] Fruit is the symbol of abundance, the desire for immortality and headway. Гербран, Шевалије 2004, 1048.

[63] Barbet 1994, 28, Fig 8.

[64] Barbet 1994, 40, Fig 10.

deceased lady, i.e. west. More often, peacocks are represented in pairs, flanking a kantharos filled with wine or water. These depicted peacocks can be seen in the Viminacium "Tomb with the Christ monogram" (G–5517), on its eastern wall, and in the western part of the tomb G–5464, where, among the peacocks, an amphora is located. In Silistra, the peacocks over the kantharos are located in the lunette of the western wall, above the portraits of a married couple. In Pécs (*Sopianae*), on the vault of the tomb on the eastern and western sides, goblets flanked by peacocks are located.[56] In Sofia, in the lunette of the southern wall in the tomb marked with the number 1, peacocks are located on both sides of the cross.[57] In the upper frieze of the northern wall in the tomb at Beška, there are three peacocks, two placed opposite each other, and a third one without a pair.[58] The peacock is known as Hera's bird and as a solar symbol. In the Christian tradition, the peacock symbolises the sun's wheel and the starry sky and is, therefore, a symbol of immortality and apotheosis.[59] In the funerary painting, it is best known for its symbolism related to the image of paradise and the blissful world.[60] We must not forget that the peacock is related to the Dionysus's cult, which is indicated with other symbols from the "Tomb with cupids".

Kalathos and vegetative motifs.[61] The conical vessel–kalathos, filled with vibrant colours suggesting herbaceous plants, depicted in green, or flowers depicted in red, is located in front of the peacocks. Another such vessel, depicted as being in the distance, is located behind the peacock's tail (Fig. 17, 18). The kalathoses are painted in ocher and covered with crossed diagonal lines of brown, which resembles baskets made of wicker. Almost identical baskets are painted on the lateral walls of the "Tomb of the banquet" in Constanta (Romania, late 4th – beginning of the 5th century AD), but they are painted with the fruits[62] which rabbits[63] eat and with peacocks.[64] A similar form of this basket

Fig. 16a. Maidservant from the tomb in Silistra (according to Димитров, Чичикова 1986, fig. 29)
Fig. 16b. Servant from the tomb in Beška (according to Marijanski-Manojlović 1987, 27)

Сл. 16а. Слушкиња из гробнице у Силистри (према Димитров, Чичикова 1986, fig. 29)
Сл. 16b. Слуга из гробнице у Бешкој (према Marijanski-Manojlović 1987, 27)

Fig. 17, 18. Peacocks, southern and nortern wall of the “Tomb with cupids” (photo by: M. Korać)

Сл. 17, 18. Паунови, јужни и северни зид „Гробнице са купидонима“ (фотографија М. Кораћ)

Fig. 19. Detail of the peacock from the southern wall of the "Tomb with cupids" (photo by: M. Korać)
Fig. 20. Birds over the kantharos, southern wall of the "Tomb with cupids" (photo by: M. Korać)

Сл. 19. Детаљ пауна са јужног зида „Гробнице са купидонима" (фотографија М. Кораћ)
Сл. 20. Птице над кантаросом, јужни зид „Гробнице са купидонима" (фотографија М. Кораћ)

is among the scattered paradise motifs on the vault of the Santa Costanza's ambulatory, visible on the dish in the shape of cone.[65] The kalathos as well as the goblet, filled with fruits or herbs in front of the peacock, also symbolise fertility, the cornucopia, one that contains the drink of immortality.[66] The remaining space of the white background is filled with vegetative motifs, freely staggered plants with large red and yellow flowers on the top.

Paired birds over the kantharos, possible interpretations. In the next two central fields of the northern and southern walls, two pairs of birds are represented. In these panels, pictured as framed images, two stocky, greenish-blue birds are painted, leaning over the kantharos, which is depicted in a similar manner as the kalathoses in front of the peacocks. In all four corners of the panel and above the birds, there are floral elements which resemble the small, floral vegetation (Fig. 20). The form and position of these birds are not common, and their analogies are rare. Unlike the peacock, whose representations in art are naturalistically rendered,[67] the pair of birds over the kantharos are painted in a schematic manner. These birds look dumpy and are bent inward, so that the tops of their feet lean on the edge of the kantharos. Their heads are larger than in the peacock's depiction and are rendered as semicircular, so they look like they continue directly into the body, as if without a neck. Layers of rich wing feathers cover the entire lower part of their bodies. The wings themselves appear to begin below the eye. The bird's beak is small, shrunken, and painted red. The bird's tail is a little bit longer than the body. The next question that arises is: given the appearance and colour, what birds in nature do these birds from the tomb resemble?

1) ***Doves.*** In the first case, the bent position of the birds and the bluish-green nuance could be reminiscent of doves. The dove alternately raises and lowers its body momentarily, constantly moving its neck whilst puffing its chest. The position of these birds huddling in the cold is well known, with their heads drawn into their feathers and their chests puffed out (Fig. 21a). This position resembles exactly the birds from the "Tomb with cupids". The artist was limited to a small range of colours and, with a mixture and combination of those colours whose pigments were available, he was trying to get closer to the natural appearance of the birds. The top of the head, behind the head and the throat of the dove is dark blue, the upper back and wings are dark grey-blue, the lower back is light blue, and the head and chest are reddish grey. The other lower parts of the body are pale grey-blue, while the lower part of the belly is white. The lower part of the

[65] Oakeshott 1977, 57.

[66] Гербран, Шевалије 2004, chalice: 345–347, basket: 398, goblet: 689.

[67] Anđelković, Rogić, Nikolić 2011, 231–248.

Fig. 21a. Dove (Dove3 из: http://blog.borrowlenses.com/2012/01/tip-of-the-week-real-world-cold-weather-shooting-tips/)
Fig. 21b. Quail (http://www.lovac.bosnjace.com/divljac.html)
Fig. 21c. Partridge (http://vrtpavlovic.tripod.com/sitebuildercontent/sitebuilderpictures/kamenjarka.jpg)

Сл. 21a. Голуб (Dove3 из: http://blog.borrowlenses.com/2012/01/tip-of-the-week-real-world-cold-weather-shooting-tips/)
Сл. 21b. Препелица (http://www.lovac.bosnjace.com/divljac.html)
Сл. 21c. Јаребица (http://vrtpavlovic.tripod.com/sitebuildercontent/sitebuilderpictures/kamenjarka.jpg)

neck is decorated on both sides with bright white spots. The wings are grey, the tail feathers are black and adorned with a bright transverse stripe. A broad stripe on the bend of the wing and a large spot on the tail feathers are also white.[68] Similarities with the described look of the dove are noticeable on the birds from the tomb.[69] According to the archaeozoological research, it is known that the domestic pigeon (*columba domestica* in ancient and late antique periods), inhabited the territory of present day Serbia and was one of the favourite domestic animals.[70]

The motif of doves over the dish – goblet, is known in both the decorative,[71] and funerary art. In sepulchral art, the motif of doves over the kantharos can often be seen in combination with peacocks. They can be found in pagan, and in old Christian tombs. In the pagan tomb at Silistra, in the lunette of the eastern wall, above the entrance and motifs of candelabrum which flanked it, and across a similar composition with peacocks in the western lunette, two symmetrical doves are depicted, positioned facing each other. Because of the damage to this part of the wall, it is difficult to confirm.[72] Also in the old Christian tomb at Pécs, in the vault with the damaged central medallion, and where once stood a monogram of Christ, on the four sides, elongated goblets divide the vault into four equal sections. On the eastern and western sides, these goblets are flanked by peacocks, as has already been mentioned, while on the northern and southern sides, there are doves in the same place.[73] In Sofia's necropolis, in the tomb marked with number 9, where a painting was created from the turn of the 4th to the 5th century AD, in the northern lunette, where the kantharos is below the line in the form of rainbow and in the triangular remains of the lunette, there are also visible some roughly sketched doves. The ancient theme of the Hellenistic representation of the soul as a bird, who refreshes in the afterlife with boon water from an amphora,[74] in this case is Christianised.[75]

In Greek mythology, Aphrodite's sacred bird was a dove, and Erotes – Cupids, and Aphrodite's favourites, depicted on the eastern wall of the tomb, may indicate the same symbolism. However, in correlation with the afterlife and the peacocks' symbolism in the pagan funerary art, with which the doves are most often depicted, here they should be viewed as symbols of the souls of

---

68 Brehm 1982, 300–305.

69 The artist painted the head and lower part of the body light green, while the wings are of a light blue nuance, with yellow accents.

70 Недељковић 2009, 31, TAB I, II, IV, VI; Gál 2005, 308–317, Tab 3.

71 Famous mosaic from the Hadrian's Villa, the copy of the mosaic from the 2nd century BC, represents four doves on the edge of the dish, where they drink water. Birds gained great dignity with this mosaic. Woodford 2004, 77–78; Rizzo 1929, TAV. LXXI.

72 Димитров, Чичикова 1986, 34.

73 Fulep, Bachman, Pinter 1988, 22–27.

74 Миятев 1925, 86–105.

75 The dove's symbolism in Christianity is well known. In the Holy Trinity, it symbolises the Holy Spirit. A dove was released from the Noah's Ark after the flood and she finds land and brings back the olive branch. 1 Moses 8:11.

the righteous ones, and the dish from which they are drinking water, as a symbol of the spring of memory.

2) *Quails, partridges.* Another way to identify these birds by their appearance and body posture is the similarity with those of birds from the family of Phasianidae. Thus, these could then be quails or partridges (Fig. 21b/c).[76] These two species are akin. The quail belongs to the family of pheasants; it is smaller than the partridge and is a migratory bird. This bird lives on the plains and in meadows. Its plumage is various nuances of brown, and its head is adorned with yellowish lines, in a similar manner to the birds from the tomb. It has strong legs and a curved beak. Its wings are also decorated with stripes. The partridge is from the pheasant family, it is bigger than the quail and it is not a migratory bird. Its body is rounded, and of a squat form, like the birds in the tomb G–160. A related species of this common partridge is the mountain rock partridge, which has a red beak, as do the birds depicted in the tomb (Figs. 20, 21c).[77] Besides the aforementioned similar shape of the dish, birds which drink from it are depicted on the fresco from the "Tomb of the banquet" in the Constanta (Romania, late 4 or early 5 century AD), and these birds are identified as partridges.[78] A very nicely rendered rock partridge is located in the lunette above the arcosolium in the tomb of Clodius Hermes (*M (arcus) Clodius Hermes*).[79] It is located to the right of the glass dish filled with various fruits. With its head extended to the top of the dish, it is trying to grab the fruit with its beak.[80] This tomb represents the hymn to life and spring. This landscape, with flowers, baskets of fruits and birds, is an eternal garden of pleasure, designed to attract the soul of the deceased in the symbolic paradise.[81] The same symbolical vault full of various kinds of fruits and birds, among which some are similar in shape to quails, as well as water vessels, can be found in the mosaics of the church of Santa Costanza. Dishes scattered within this mosaic may symbolise the cleansing of sins, fruits symbolise the garden i.e. paradise, and birds symbolise the strength of the soul to rise above earthly things.[82] A similar concept is found on the vault of the tomb in Silistra, where various hunting scenes, flowers, fruits and birds, including peacocks, pigeons, ducks and birds similar to those described, are located in coffered fields. This is the depiction of the heavenly paradise.[83]

It is clear that both species of birds, quails and partridges, in funerary art symbolise the deceased's soul which, with other symbols, approach the fields of bliss. The bird itself is a symbol of the connection between heaven and earth, for this bird is destined with the possibility of flying. The bird is a symbol of the heavenly world.[84] Quails are the symbol of romantic fervour, and since they are migratory birds, are also associated with a cyclical context and the arrival of spring.[85]

The Expressionistic rendering of these birds, make them difficult to identify accurately, but also the opinion that most of the birds were probably painted from memory and personal experience should be considered.[86]

Grapevine. The upper frieze of the northern and southern walls, which extends above the panels with peacocks and pairs of birds, is filled with a spiral grapevine (Fig. 22). The vine and its leaves were modelled with light and dark green strokes. Red coloured grapes are located along the upper and lower edge of the frieze. Due to its rich symbolism, the grapevine is one of the most common decorations in both pagan and Christian tombs. Friezes are most often decorated with it. The grapevine can often be found on the walls of Viminacium's painted tombs. The spiral form of the grapevine's tendrils can be found in the tomb G–5464, and in the "Tomb with the Christ monogram" G–5517, where this motif is located in the friezes of all the walls, except the one with the monogram of Christ.[87] On the northern and southern walls of the tomb marked with number 4 and on the southern wall of the tomb

---

[76] In the decorative arts, these bird species can be seen depicted on the mosaic marked with the B letter, discovered in the villa rustica – *Dragoncello* (outside Rome's city walls). White linear accents mark the plumage and wing and connect the head and the body on the bird's black body, and are similar to the yellow accents on the bluish-green bodies of the birds from the tomb. Gerlach 2003, 46–86.

[77] Brehm 1982, 307, 308.

[78] Barbet 1994, 37.

[79] Mielsch 2001, 202–203; Della Portella 2000, 104.

[80] On the opposite side of the dish is located the parrot. A bird on the grapevine is below them.

[81] Della Portella 2000, 102–107.

[82] Oakeshott 1977, 56–58.

[83] Димитров, Чичикова 1986, 34–35, 52–53.

[84] Гербран, Шевалије 2004, bird: 754–758.

[85] In the Christian iconography they can be seen on the mosaics of the church of Santa Maria Maggiore, in the scene "Quails fall from heaven". Oakeshott 1977, 79. Their symbolism here is reinforced, thus they became miraculous food for Hebrews in the desert. Exodus XVI, 13.

[86] Đurić 1985b, 227.

[87] Korać 2007, 18–57.

Fig. 22. Motif of vine, southern wall of the "Tomb with cupids" (photo by: M. Korać)
Fig. 23. Right cupid and kalathos, eastern wall of the "Tomb with cupids" (photo by: M. Korać)

Сл. 22. Мотив винове лозе, јужни зид „Гробнице са купидонима" (фотографија М. Кораћ)
Сл. 23. Десни купидон и калатос, источни зид „Гробнице са купидонима" (фотографија М. Кораћ)

with number 7, both of which are in Sofia, spiral vines, grapes and acanthus leaves cover the entire wall surfaces. In the tomb number 6, the vine motif is quite stylised and schematised.[88] In the second old Christian tomb in Pécs, in the lunette of the northern wall, along the slope of the vault, there is a dark green vine, with thick leaves and black grapes.[89] On the northern and southern walls, behind the heavenly fence, in the early Christian tomb in Niš, a variety of vegetation, vines, grapes and birds are represented.[90] Frieze with vines, grapes and birds who are pecking them, can be found in the pagan tomb in Beška. Vines as a decorative element are inherited from Hellenistic–Oriental art. The vine's greatest importance in Roman-pagan art was gained in the Dionysian cult. This relation of Dionysus with the mysteries of death, which are also the mysteries of rebirth and knowledge, has made the vine a funerary symbol whose role continues in the symbolism of Christianity.[91] In fresco painted tombs, the grapevine motif and its spiral shape allude to the celestial sphere, paradise and the peace and prosperity of the deceased, which await him after death. This last mentioned motif of the spiral grapevine, is an almost symbolically inseparable part of the scene on the wall at the eastern end of the tomb G–160.

Eastern wall, the scene with cupids.[92] Here the trapezium of the eastern wall is surrounded with a red border. Then, with a red stripe, it is divided into two unequal fields, an upper, smaller field and a lower, larger one. In addition to the frame, formed with green, ochre and black stripes, in the upper trapezial field, there are the remains of two nuances of green, which suggest a vine's tendrils and leaves. Because of the poor preservation of these forms, the motif cannot be precisely identified. The lower, larger trapezial field is reserved for the main scene of the eastern wall. There are two cupids depicted in contrapposto, holding garlands in their hands (Fig. 12). The figure of the cupid on the left is significantly damaged, but the contours of the body are noticed, as well as the right leg which is stepped out. Behind it, the left leg is bent. The best preserved part of the whole figure, which demonstrates the precision of the artist, is the palm of the cupid's right hand, which is raised in the air. The other hand is not preserved but, following the movement of the whole body, it would have been positioned toward the vessel that is between the two figures. Behind the left shoulder, a little, blue, spread wing is clearly visible and behind the right, part of a slanting wing. On the head

[88] Миятев 1925, 23–35, 55–67.

[89] Fulep, Bachman, Pinter 1988, 27–31.

[90] Мирковић 1956, 53–71.

[91] The Christian symbolism is clear: Christ's blood is the wine of the New Testament, and the grapevine is the symbol of The Kingdom of Heaven and The Eucharist. Гербран, Шевалије, 2004, grapevine: 511–514; Мирковић 1956, 66.

[92] Cupid, or Greek Eros, is sometimes called Amor. Cermanović-Kuzmanović, Srejović 1996: Amor: 30, Eros: 138–139, Cupid: 303.

of this cupid, in the place where the hair was, an ochre nuance is preserved. The cupid on the right side of the field is better preserved. A rosy torso and legs in contrapposto are visible. The left hand is resting on the body and the right is raised. Small blue wings are spread widely. This Cupid's head is damaged, but there is a nuance of brown, indicating that this cupid had darker hair (Fig. 23). Between them is a vessel similar in shape to the one in front of and the one behind the peacocks, filled with fruits and flowers. It seems that the cupids are taking ribbons and beautiful, stylised garlands from this kalathos. In the upper right corner of the trapezium, above the right cupid, a flower with four petals is painted.

Similarly rendered cupids can also be found in the funerary painting of the tombs in Kerch[93] and Alexandria.[94] In the first one, the cupids are located on different walls, one is holding birds in his hands, and the other one is holding garlands. They are depicted naked (one of them with a cloak) in vivid motion. In the *Stagni* tomb in Alexandria, cupids are represented on the columns of the tomb's niche. According to the posture and rendering of their bodies with dark contours, the treatment of their curly hair and wings, these cupids are, stylistically, very similar to the cupids in the tomb at Viminacium. Ichnographically, however, since it is a painting from Romanised Egypt, the cupids in Alexandria belonged to the legacies of Egyptian symbolism, referring to the syncretic deity – *Eros–Harpocrates*.[95]

Cupids, Venus's sons, favourites and helpers, are often depicted in the company and service of the goddess,[96] or in the scene of the preparation of Venus's toilet.[97] Regarding the cupids associated with the cult of Venus, it can be said that they belong to the cult of *Venus Funerariae*,[98] within funerary painting.

Cupids are often represented in pairs with a gentle Psyche, both in decorative[99] and sepulchral art.[100]

Besides accompanying Venus, cupids often can be found in the company of Dionysus, usually depicted with vines, grapes or wine.[101] Through the Dionysian cult, they are linked to the apotheosis and the afterlife,[102] and are, therefore, often depicted in funerary art.[103]

All these motifs and compositions, in a single tomb space, create another reality. Going beyond the boundaries of the framed fields and borders, the symbols communicate the infinite space of the cosmos. As well as the other motifs of walls in the "Tomb with cupids", peacocks, birds and vines, special attention should be directed toward the cupids represented on the ceiling of the mausoleum and to the porphyry sarcophagus of Constantina, Constantine's daughter.[104] In the grape harvest scene, the cupids participate from their position on the sarcophagus and communicate with other paradise symbols depicted on the ceiling. Represented in a Christian context, all the mosaic compositions on the ceiling and the reliefs on the sarcophagus are still of pagan origin, with a strong presence of the spirit of Hellenic art. Motives of heaven and eternal life in the space of the ceiling – where there are mixed traditions of the pagan and Christian world, are also depicted on the sarcophagus. The large porphyry sarcophagus was originally placed opposite the entrance and, thus, it communicated with the motifs on the ceiling. Here, in

---

93 Minns 1915, 143–147; Rostovtzeff 1919, 144–163.

94 Venit 1999, 641–669.

95 Venit 1999, 652.

96 On the frieze of the renovated shrine of *Venus Genetrix* in the forum of Julius Cesar, they perform various tasks for the goddess and her lover – Mars. Ramage, Ramage 2005, 169. Then, on the landscape with the Venus and Bachus from the „*dell'Orante*" chamber, small cupids here row toward Venus's island, Cythera. Hanfmann 1965, 258–259, TAB. XXII.

97 Associated with the Venus, precisely with her toilet and the preparation of the mistress's toilet, the cupids on the silver Projecta casket are depicted as holding the clypeus with the portraits of the married couple. These boys with the small wings, facing each other, with their pose and position, resemble the cupids from the tomb G–160. Elsner 1998, 40–42. This posture of the cupids, who offer garlands and flowers to Venus, within the scene of Venus's toilet, is a common motif on the mosaics from the Roman period. Dunbabin 2010, 96, Fig. 96.

98 Јовановић 2000, 11–19.

99 Rizzo 1929, 15–16, 65–67, TAB. CXXXVIII–CXLII.

100 Đurić 1985b, 12–13, 175–176.

101 Going ahead, cupids are a compulsory part of Dionysus's escort in the scene of "Dionysus's triumph", where god approaches the abandoned Ariadne. Hales 2003, 178. They can also be found in the representations of the myth of Ambrosia, where they are depicted in grape harvesting, among the vine tendrils, in the lunette of the central apse of the triple apsidal chamber in the *Piazza Armerina*. Also in the *Piazza Armerina,* in the area of the circular peristyle, depictions of Amor as a fisherman, winegrower and vintner, can be seen, in vivid motion among the vine tendrils. Pace 1955, 48, 90; Gentili 1961, 53–54.

102 Within the façade relief of the eastern gate in the younger fortification of Felix Romuliana, naked cupids are depicted in the scene of grape harvesting, within palace iconography inspired by Dionysus's cult, apotheosis and the afterlife. Срејовић 1993, 42, cat. 52.

103 They are often on the decoration of a sarcophagus, depicted independently, or within a scene, always indicating epiphany, salvation, triumph and love. Elsner 1998, 150–152; Ramage, Ramage 2005, 292–293.

104 Volbach 1961, 15–22; Oakeshott 1977, 56–58; Ramage 2005, 340–341.

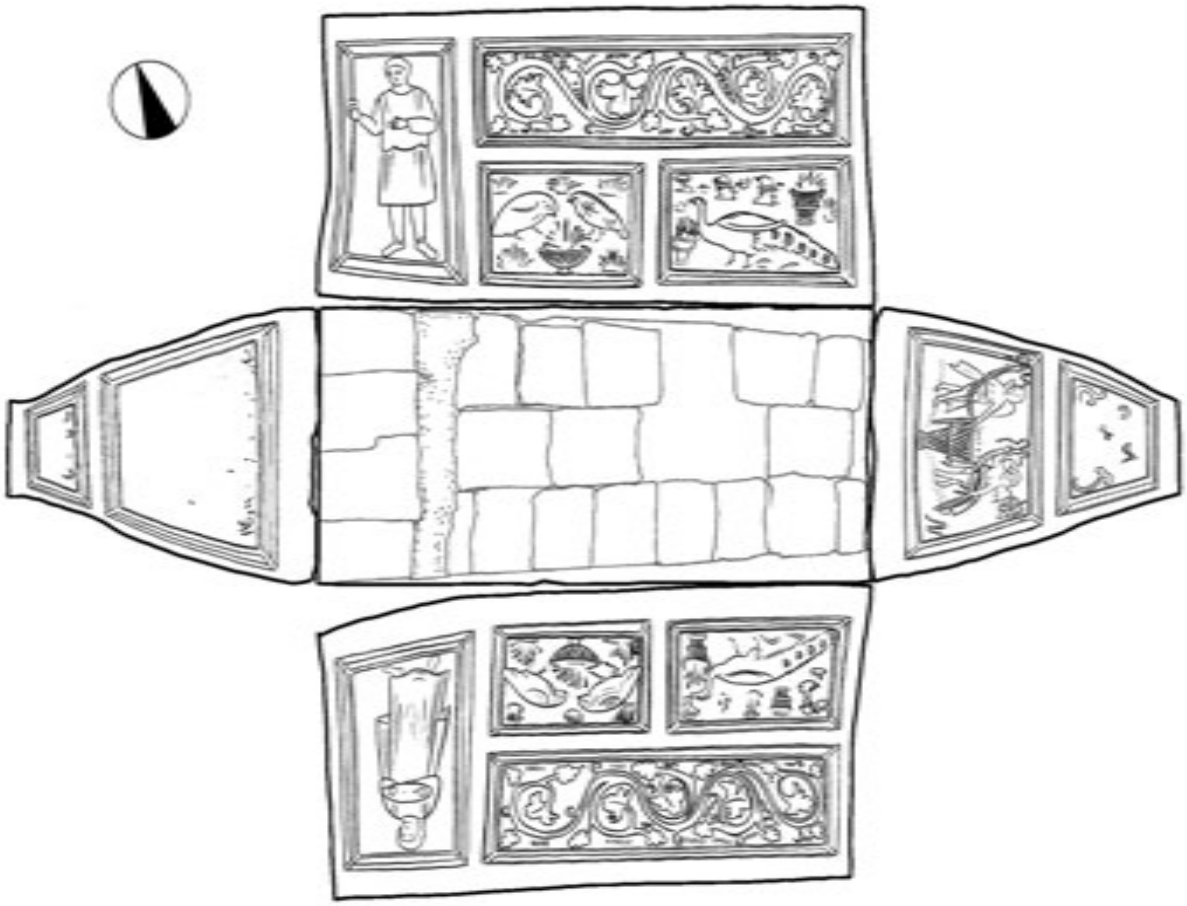

Fig. 24. Reconstruction of fresco paintings of the "Tomb with cupids" – based on fresco remains and analogies quoted in the paper, scenes of the southern and northern walls, as well as the scene with cupids on the eastern wall are reconstructed (drawing by: Dragana Rogić)

Сл. 24. Реконструкција фреско сликарства „Гробнице са купидонима" – на основу остатака фреско сликарства и у раду наведених аналогија, реконструисане су сцене јужног и северног зида, као и сцене са купидонима на источном зиду (цртеж: Драгана Рогић)

the midst of a huge circular vine, with tendrils similar to those in the tomb, the cupids again press grapes and for making wine. Some of them wear garlands, and in the corners are peacocks. The ochre, cone vessel between the cupids, by virtue of its elongated shape, could have been a cornucopia. An example for this is in Trier, among the composition with cupids.[105] In the tomb in Beška this motif is represented within the composition of the deceased couple and is a common example of a cornucopia accompanying a deity.[106] As a gift filled symbol of abundance and wealth and fertility and happiness, it is often the symbol of Dionysus. The cupids are holding and waving festive ribbons and branches. Branch waving signifies honour to the winner, in this context to the one who triumphs over the death. Also, the right-hand cupid is holding a stylised green and ochre garland. The garland is a common decorative adornment of a sarcophagus. Their painting tradition dates back to the Hellenistic period and, as a favourite motif, they also can be found in most of the tombs from the area of the Illyricum Province.[107] Symbolically, in the sepulchral Roman custom, they signify the afterlife or victo-

[105] Lavin 1967, 99–113.

[106] Green 2003, 108–116. On the mosaic from Winterton in Britain, an extremely stylised cornucopia is represented in its ordinary function. Neal 1981, 114.

[107] They are characteristic for the early Roman period. Hanfmann 1965, 228–229.

ry over the death. The flower with four petals above the right-hand cupid has its analogies in the tomb in Brestovik and in two from Viminacium: G–2624 and G–5313.[108] In nature, Evening primrose – *Oenothera biennis* (from the Onagraceae family) and Cinquefoil – *Pottentila erecta* (from the Rosaceae family) have this form of bloom (Fig. 24).

The analysis of style

A first look at the interior of the "Tomb with cupids" overwhelms us with its abundance of red, green and ochre lines, which create framed fields for paintings (Fig. 12). Only then do we notice the motifs and white background within them.[109] Thick, red borders divide walls into the basic fields, and then thinner ochre and even thinner green borders, finished with a black line inside, create a stylised frame. The fact that the artist really wanted to create the impression of a frame with these lines is demonstrated at the corners of the edges where the lines merge. Just as it is with a real painting frame, he accentuated this edge with a single, short, green and black diagonal line, in order to make it look like a rabbet (Figs. 12, 17, 18, 20, 22). This tomb is an eclectic mixture of different stylistic characteristics of funerary painting. This reflects the treatment of the provincial school that absorbed influences from different sources. New styles of Capital's (Rome's) art were adjusted to local traditions and accepted in an individual manner within the local workshops. The manner of painting the framed fields, which is achieved using the complementary colours of red and green, resembles that of some of the "Flavian" – red-green linear – style of painting in the first catacombs: Domitilla or San Callisto from the period of 220 to 250 AD.[110] The frame of decorative lines is aesthetically dominant in the catacombs' painting, as is seen in this tomb and is very characteristic for the period.[111] Also, the white background with scattered motifs, as a feature of the tetrarchy, is noticeable within the framed fields. Although the main motif dominates the composition, the peacock or birds over the kantharos, it does not stand as a monumental element, but its background is filled with various stylised forms of flowers, bushes, diverse plants or repeated kantharos (Figs. 17, 18, 20). It seems that all these motifs defy space and, on a white background, appear to be floating, similar to the ancient symbols of floral or zoomorphic motifs in the catacombs. By inserting small stylised motifs in these areas, the artist tried to overcome the *horor vacui*. As a contribution to the confusion of diversities and the indecision of an artist when choosing a single specific painting manner, this is especially visible on the depiction of the peacock. The painter's wish for an illusion of space is noticeable in the composition of the peacocks' tails on the panels.[112] Namely, the peacock and kantharos stand on the bottom edge of the frame; so that the peacock's tail does not fit the framed field, but on the left (and right) side it is coming out, thus breaks through the image space (Fig. 17). It enters our space, the space of the observer. Figures depicted in a frieze along the painting's edge can be found in the second Pompeian style, and a peacock in a pose similar to the one in the tomb can be seen in the house that probably belonged to the wife of the Emperor Nero – *Villa Poppaea*, in Oplontis.[113] This shows us that a part of the imperial style of Constantine's monumental style, which is actually a renaissance or renewal of the second Pompeian architectural style, was partially adopted by the Viminacium painters.[114] The composition of fields in the tomb is clear and symmetrical. The vine and peacocks are painted rapidly in an impressionistic manner which borders on naturalism (Figs. 19, 22). This seems to bring us back to the Flavian style, which is characterised by a desire for naturalism and motion, thus giving the impression of an ephemera and transient moment, as is the case in the Fourth Pompeian style.[115] The influence of classicism is not lost, so the forms are clear and finely executed, while a drawing that describes them is visible in the darker contours and highlighting of the feathers. This same drawing can be found on the cupids' bodies, where the artist, with the darker red contour, highlights the musculature (Fig. 23). The vine is represented in an easy, uninterrupted stroke of dark and light green colour, while a cluster in the vine is, in fact, a gathering of a combination of stains of red (Fig. 22). In this easily rendered decorative element, the finest impressionism is noticeable. We can conclude that the workshop did not follow a

---

[108] About this flower type in: Рогић, Анђелковић 2011, 88–89, 100, fig. 3.

[109] The lime-white surface of the background is recognised from the decorative painting of the Viminacium baths. Rogić, Despotović, Milovanović 2008, 75–81.

[110] Герке 1973, 9–47.

[111] Grabar 1982, 7–8.

[112] Lavin 1967, 99–113.

[113] Ramage 2005, 85–89.

[114] Чубова 1966, 5–120.

[115] Wirth 1968, 30–49.

sole artistic signature, and that everything that is at the style's border can be seen in the motifs of the birds over the kantharos (Fig. 20). The reluctance to present a resemblance to a specific bird from the nature leads us to the real style of the late antiquity, when artists did not want to represent objects naturalistically. They replace the anatomical correctness of figures with an inner spiritual content or pure symbolism, which should provoke the viewer's thoughts and sensitivity. Thus, a true expressionist manner of representation is appearing.[116] It is often the case that one kind of bird is rendered differently each time it is painted.[117] In a similar manner, the floral motifs in the background of the main ones, the peacocks or the birds are shaped by simplification, stylisation and abstractness, so that they cannot even be identified. They are there only to indicate the depth of space (Figs. 17, 18, 20). The figural scenes are, unfortunately, the most damaged, and it is certain that they would have given us the most complete picture of the artistic expression of the Viminacium workshop. Unlike the cupids figures that, with their small, stocky bodies, most resemble the cupids from the scene of grape harvesting from Piazza Armerina, the mausoleum of Santa Costanza and Trier, the figures of servants in the offering scene are, on the contrary, depicted monumentally and elongated, thus occupying the entire field in the frame. A completely different artistic expression of safe strokes, solid forms and clear shapes is, perhaps, indicative of the greatest artistic knowledge of the master who had worked in the "Tomb with cupids" (Figs. 13, 14, 15, 24).

Because of so many different artistic handwritings, it is certain that the work in the tomb G–160 was divided between the master and his assistants. Probably the hardest parts, and these would certainly be the human figures, were painted by the leader of the workshop. Characteristics of monumental, solid and clear forms of human figures, with large eyes, a soft, oval shaped face and tight lips and with no other details on the face, are all features of the expressionistic classicism of Constantine's era.[118] The background has no depth and the most similar rendering can be found, as has already been mentioned, in Silistra, also on the figures of servants. The colouring of the tomb is rich, intense red, blue, green, brown and black, and is mostly used for the lines of the frames, the figures' contours and for the modelling and drawing of forms. Less intense ochre, light blue and light green are framed with darker contours, which describe basic shapes, on top of which the artists often later added descriptive lines, flecks and short lines (as can be seen on the goblets, the peacock's tail and the clothing of the figures). A very nice, bright tone of rose has been used by the artist as a basis for painting skin tones (the cupids' bodies and the faces of the servants). White is used in short, swift strokes to accent certain forms, mainly the birds' feathers.

Sociological, philosophical and methodological frameworks for observing the tomb and the painting in it

Besides religious syncretism, which is characteristic for late antiquity, there is the important fact that the change of the philosophy of death also happened in this period. The philosophy of "death-life" begins in Rome with Plotinus. From the middle of the 3rd century AD, it not only influences the change of funeral and post funeral rites, and hence the change to new eschatological principles, but also breaks into the arts. The dominant theme of visual arts then becomes death.[119]

Since the grave is no longer a residence of the deceased, the soul is primary and liberated of its material remains, and inhumation then becomes the only form of burial. Funerals are conducted in various grave constructions, depending on the economic potential of the deceased.[120] Entombments in the fresco painted tombs were a very expensive type of funeral.[121] If luxury equipped tombs testify to the social status of the deceased, and the funeral fashion to his respect of life and death, the aspect of the tomb as an eternal dwelling, i.e. house,[122] stands opposite to the ever present idea of the grave as a temporary residence, later, finally accepted in Christianity. However, these tombs still have elevated bricks in the form of a "pillow" under the head of the deceased and a gable roof above the tomb's opening. It is possible that these are the reminiscences of past times or just good constructive solutions that should not be changed. Painting of life, in this case, of the "death space", originates from the painting of villa rustica, where it mostly had only a decorative and rarely a

---

116 Čremošnik 1984, 198.

117 This is the case with the partridge, whose depiction is different in the four tombs in which it is represented. Đurić 1985b, 225.

118 Čremošnik 1984, 199.

119 Герке 1973, 9–47.

120 Спасић-Ђурић 2002, 186.

121 Спасић-Ђурић 2002, 186; Зотовић 2000, 15–16.

122 Валтровић 1884, 123; Васић 1907, 93–94.

123 Shear 1930, 3–26; Anderson 1987, 6.

cult or religious role.[123] Although the schemes and systems of the decoration are not substantially changed whether it is a decoration of the rooms of living or dwellings of dead,[124] unlike the villas, sepulchral space was mostly painted with motifs of a cult-symbolic character. It remains unknown to what extent late ancient man dedicated his life, or its part, to the contemplation of, and the preparation for, death. The ancient Egyptians were prepared for death,[125] and the tendency for immortality occurred as a desire for the "survival of the self", i.e. the need for the idea of "to not ever die".[126] This tendency gave birth to the role of the portrait in funerary art. The Roman custom of making post mortem human masks (*imago*) testifies of the desire for preserving not only the face, but also the self of ancestors.[127] One interesting opinion is that the usual scene repertoire of funerary art in some tombs had already been painted, when the images of the deceased were over painted after death.[128]

If the grave is the dwelling of a deceased, it is logical to ask whether the tomb's space, at the same time, became a sacred space as an architectural entity?

On stelae and sarcophagi of this period there are the biographical scenes from the life of the deceased, unlike the painting of tombs, which is abstracted with symbolism.[129] Symbolic images of paradise or mythological figures have not stood in the tomb just referring to what they represent, but as images for the purpose of the deceased one. In such a context, they could accept the meaning of an icon,[130] emanating their actual presence in the tomb.[131] Image-icons placed in the tomb's space create a new context for the space, which should be observed as a sacred place. The late antique sacred space of the tomb stands halfway between the deceased-hero from the cult of the tomb (mausoleum) of the eastern Mediterranean[132] and the consecrated tomb space of the Roman catacombs.[133] A new methodological approach, hierotopy,[134] led us to this idea. Observed through the lens of visual culture, a man in the process of self-awareness as a spiritual being firstly used the image, and then created a specific space for his connection with the transcendent world.[135] In such a way, a new space was created, with a different purpose, for another life, within the real space of the cemetery i.e. necropolis. The fresco design, along with the construction that creates the aforementioned space, is different from similar constructions, owing to this impression of another reality, which is actualised though art.[136] If the idea of a grave as a house[137], i.e. an eternal dwelling, is rejected because of the change in philosophical principles, the interpretation of this space as a vestibule of the world of the blessed or, later, of heaven, remains, thus the context of the space and the content of the frescoes in the tombs suggests it.

CONCLUSION

The conclusion of the consideration of the construction and geometry of the "Tomb with cupids" in Viminacium, is that not only that painted representations carried in them principles of composition, but that the structures as well, could be carefully designed and executed according to certain principles, which

---

[124] Rostovtzeff 1919, 145.

[125] According to a large number of unfinished tombs in the necropolises of Thebes, it seems that ancient Egyptians did not started work at the tomb's construction in the earlier phase of life, but only when they were in later years or when the illness occurred. Mackay 1921, 154–168.

[126] Hanfmann 1973, 260.

[127] Della Portella 2000, 62–63; Hanfmann 1973, 266.

[128] Popović 2011, 238.

[129] Kampen 1981, 47–58.

[130] The function of an icon, in this place, could have a meaning which was attributed to them by John of Damascus in his defence of holy images, during the iconoclasm, and where the image, i.e. the icon, is explained as an emanation of the depicted figure, i.e. the sign of the presence of the one who is represented. Payton 1996, 173–183.

[131] This Christianised context most certainly cannot be applied to late antique painting, not even early Christian, but having in mind the meaning and importance of the image in the afterlife of the period, the funerary image should be observed with all icon functions.

[132] More about grave cult in: Carstens 2002, 391–409.

[133] The first Christians used the tomb space of the catacombs for religious services or other gatherings such as agape. Grig 2004, 205; Della Portella 2000, 149–215.

[134] The term Hierotopy was developed in 2002 by the Russian art historian and Byzantinist Alexei Lidov. The term consists of two Greek words: hieros (sacred) and topos (place, space). The definition of Hierotopy is: *Hierotopy is the creation of sacred spaces regarded as a special form of creativity, and a field of historical research which reveals and analyses the particular examples of that creativity*. Lidov 2006, 32, ref. 2. Although originally it was used in Byzantine culture research, this method has been applied to different periods and cultures in recent years.

[135] Lidov 2006, 33.

[136] In Plato's dialogue *Hippias Major*, during the discussion about beauty, the existence of images and reality as separate units is emphasised. Canto, Wing 1985, 124–145.

[137] Although there was a custom of inscribing the architectural or painted elements in the tombs of the Roman Alexandria as replicas of the architecture of living, its influence goes back to the period of catacombs. Venit 1999, 642.

were not dependant on the material potentials and construction performance. This is supported by the fact that there are a number of other tombs from Viminacium with the same cross-section and of the same, or similar geometries, and which were not painted (Fig. 9). However, it should be mentioned that the geometries which are the closest to the ideal case of inscribing a trapezial section into an isosceles triangle with an angle of 72°, happened exactly in the fresco painted tombs. This further emphasises the possibility of the existence of the golden section within the painting of a tomb.

Owing to the aforementioned iconographic analogies from other pagan tombs, it is noticeable that the usual setting of scenes in the "Tomb with cupids", with the deceased's portraits on the western wall and the cupids on the eastern wall, would be those mythological figures who introduced the deceased persons to the afterlife.[138] They carry with them the joy of living and are intermediaries, as we have seen, between gods and humans. They are the lovers of Psyche – the soul and Venus's children, who carry love with them and thus, are the real guides for the next life. In its Greek form, Eros, by using love and longing, ensures the creation and permanent renewal of the world, and he is, as such, the opposite of Thanatos – death.[139] Besides these, all other symbols promise both victory over death and life after death. These other symbols are the branches and garlands, or the abundance of divine gifts from the cornucopia. The exact plan of the ascent of the soul from earthly life, with the servants who are closest to the western wall, through the victory and soul transition on the eastern wall, leading to a deserved paradise garden, is clearly expressed with the symbols of peacocks – the celestial birds, doves / quails / partridges – terrestrial birds,[140] kantharoi, vines and grapes. All these became an essential part of the scene repertoire of the catacomb ceilings and floor mosaics, interpreted as the Christian cosmos (Fig. 24).[141]

Owing to its location, at the crossroads of East and West, Viminacium painting was filled with symbiosis. While painting the tomb G–160 – "Tomb with cupids", the artists eclectically accepted some of the expressionistic, classicistic and monumental styles of Constantine's time. At the same time they used some solutions of illusionism and impressionism, going back to traditional models in the red-green style of the first catacombs. Based on the mix of influences of Constantine's art and earlier styles, and the retention of the conventional, whilst carefully and partially accepting the new styles, the painting of the "Tomb with cupids" could be dated to the beginning of the 4th century.

---

[138] If these cupids were from the escort of Venus's funerariae, here we could convey the observation of the path to eternal serenity, given by A. Jovanović, and who quoted Tibullus's verse from the poem dedicated to Delia: … *Venus herself will conduct me to the Elysian fields of eternal serenity*. Јовановић 2000, 16, реф. 34.

[139] Cermanović-Kuzmanović, Srejović 1996, Eros: 138–139, Thanatos: 517.

[140] Within the esoteric comprehension, and according to Orphic doctrine or Neopythagoreanism, these birds could be the sublimation of the deceased's soul, which went back to the homeland of the spirit and on the island of the divinised hero. Јовановић 2007, 139–145.

[141] Цветковић-Томашевић 1978, 87–101.

BIBLIOGRAPHY:

Anđelković 2012 – J. Anđelković, Painted tombs from Viminacium and their presentation to the public, *BAR* S2443 2012: *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization* (ed.) Roksana Chowaniec and Wieslaw Wieckowski, 1–7.

Anđelković Grašar, Nikolić, Rogić 2012 – J. Anđelković Grašar, E. Nikolić, D. Rogić, Symmetry of the Iconography of Surfaces and Spaces from the Viminacium Tombs G–160, G–5517 and G–2624, Archaeology and Science 7 (2011), 2012, 241–268.

Anđelković, Rogić, Nikolić 2011 – J. Anđelković, D. Rogić, E. Nikolić, Peacock as a sign in the late antique and early Christian art, *Archaeology and Science* 6 (2010), 2011, 231–248.

Barbet 1994 – A. Barbet, Le tombeau peint du Banquet de Constanta en Roumanie, dans Edifices et peintures IVe–XIe siècle, *Colloque du CNRS* 1992, Auxerre 1994, 25–47.

Barnsley 1993 – M. F. Barnsley, *Fractals Everywhere,* Oxford 1993.

Berti 1976 – F. Berti, *Mosaici Antichi in Italia*, Roma 1976.

Bogdanović 2010 – I. Bogdanović, Rezultati arheološko-geofizičkih istraživanja na lokalitetu „Kod Koraba" (Istočna nekropola Viminacijuma), *Archaeology and Science* 5 (2009), 2010, 83–99.

Boucher 2004 – F. Boucher, *A History of Costume in the West*, London 2004.

Brehm 1982 – A. E. Brehm, *Život životinja*, Zagreb.

Валтровић 1884a – М. Валтровић, Откопавања у Костолцу, *Старинар* 1 1884, 3–14.

Валтровић 1884b – М. Валтровић, Откопавања у Костолцу, *Старинар* 2 1884, 49–63.

Валтровић 1884c – М. Валтровић, Откопавања у Костолцу, *Старинар* 3 1884, 89–104.

Валтровић 1884d – М. Валтровић, Откопавања у Костолцу, *Старинар* 4 1884, 121–142.

Валтровић 1906 – М. Валтровић, Римска гробница у селу Брестовику, *Старинар* н.р. I 1906, 128–140.

Васић 1907 – М. Васић, Неколике гробне конструкције из Виминациума, *Старинар* н.р. II 1907, 67–98.

Venit 1999 – M. S. Venit, The Stagni Painted Tomb: Cultural Interchange and Gender Differentiation in Roman Alexandria, *American Journal of Archaeology*, Vol. 103, No. 4 1999, 641–669.

Vinicio Gentili 1961 – G. Vinicio Gentili, *Die Kaiserliche Villa bei Piazza Armerina*, Roma 1961.

Vitruvije – *Deset knjiga o arhitekturi,* (prev.) Renata Jadrešin-Milić, Beograd 2006.

Volbach 1961 – W. F. Volbach, *Early Christian Art*, London, 1961.

Gál 2005 – E. Gál, New evidence of fowling and poultry keeping in Pannonia, Dacia and Moesia during the Period of the Roman Empire, in G. Grupe, J. Peters (eds.), *Documenta Archaeobiologiae Feather, Grit and Symbolism Birds and Humans in the Ancient Old and New Worlds*, (Proceedings of the 5th Meeting of the ICAZ Bird Working Group in Munich, 26. 7. – 28. 7. 2004), Leidorf GmbH, RahdenlWestf, 2005, 303–318.

Gentili 1961 – G. V. Gentili, *Die Kaiserliche Villa bei Piazza Armerina*, Roma 1961.

Гербран, Шевалије 2004 – А. Гербран, Ж. Шевалије, *Речник симбола*, Нови Сад 2004.

Герке 1973 – Ф. Герке, *Касна антика и рано хришћанство*, Нови Сад 1973.

Gerlach 2003 – S. Gerlach, *Die Mosaiken aus einer Villa vor den Toren Roms*, Berlin 2003.

Golubović 2008 – S. Golubović, *Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma,* Beograd 2008.

Голубовић 2008 – С. Голубовић, Извештај о археолошким истраживањима на локацији Код Кораба (Виминацијум), *Археолошки преглед* н.с. 2/3 (2004/5), 2008, 46–51.

Grabar 1982 – A. Grabar, *Christian iconography*, Princenton 1982.

Green 2003 – M. A. Green, *Art in Roman West, Poles Apart? Perceptions of Gender in Gallo-British Cult-Iconography, Roman Imperialism and Provincial Art*, Cambridge 2003.

Grig 2004 – L. Grig, Portraits, Pontiffs and the Christianization of Fourth-Century Rome, *Papers of the British School at Rome* Vol. 72, 2004, 203–230.

Ghyka 1977 – M. Ghyka, *Geometry of Art and Life*, New York 1977.

Glasnović-Gracin 2004 – D. Glasnović-Gracin, Porijeklo reči i nastava, *Matematika i škola* 35, Zagreb 2004, 234–238.

Danov, Ivanov 1980 – H. Danov, T. Ivanov, *The Silistra tomb, Antique tombs in Bulgaria*, Sofia 1980.

Della Portella 2000 – I. Della Portella, *Subterranean Rome*, Cologne 2000.

Димитров, Чичикова 1986 – Д. П. Димитров, М. Чичикова, *Късноантичната гробница при Силистра*, София 1986.

Dunbabin 2003 – K. M. D. Dunbabin, The Waiting Servant in Later Roman Art, *The American Journal of Philology*, Vol. 124, No. 3, 2003, 443–468.

Dunbabin 2010 – K. M. D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge University Press 2010.

Đurić 1985a – S. Đurić, The Late Antique Painted Tomb from Beška, *Зограф* 16 1985, 5–18.

Đurić 1985b – S. Đurić, *Kasnoantičke i ranohrišćanske zidane grobnice u Iliriku (III–VI v.)*, (neobjavljena doktorska teza), Filozofski fakultet 1985.

Elsner 1998 – J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph*, Oxford New York 1998.

Зотовић 1986 – Љ. Зотовић, Јужне некрополе Виминација и погребни обреди, *Viminacium* 1, 1986, 41–60.

Зотовић 2000 – Љ. Зотовић, Промене погребних ритуала током пет векова историје Виминација, *Саопштења* XXX/XXXI (1998/1999), 2000, 7–17.

Јадрешин-Милић 2008 – Р. Јадрешин-Милић, Појам симетрије као универзалног принципа обликовања, *Архитектура и урбанизам* 22–23, Београд, 2008, 85–97.

Јовановић 2000 – А. Јовановић, Култ Venus Funerariae у Горњој Мезији, *Зборник Народног музеја у Нишу* 9 2000, 11–19.

Јовановић 2007 – А. Јовановић, Огледи из античког култа и иконографије, Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, Београд 2007.

Kampen 1981 – N. B. Kampen, Biographical Narration and Roman Funerary Art, *American Journal of Archaeology,* Vol. 85, No. 1 1981, 47–58.

Korać 2007 – M. Korać, *Slikarstvo Viminacijuma*, Beograd 2007.

Korać 1993 – M. Korać, Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium, *Starinar* XLII (1991), 1993, 107–122.

Крунић 2011 – С. Крунић, *Античке светиљке из Музеја града Београда*, Београд 2011.

Lavin 1967 – I. Lavin, The Ceiling Frescoes in Trier and Illusionism in Constantinian Painthing, *Dumbarton Oaks Papers* XXI 1967, 99–113.

Lidov 2006 – A. Lidov, Hierotopy. The creation of sacred spaces as a form of creativity and subject of cultural history, in A. Lidov (ed.), *Hierotopy the Creation of Sacred spaces in Byzantium and Medieval Russia*, Moscow 2006, 32–58.

Livio 2003 – M. Livio, *The Golden Ratio: The Story of Phi, The World's Most Astonishing Number,* New York, 2003.

Mackay 1921 – E. Mackay, The Cutting and Preparation of Tomb-Chapels in the Theban Necropolis, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 7, No. 3/4 1921, 154–168.

Marijanski-Manojlović 1987 – M. Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad 1987.

Миятев 1925 – К. Миятев, *Декоративната живопис на Софиския некрополи*, София 1925.

Mielsch 2001 – H. Mielsch, *Romische Wandmalerei*, Darmstadt 2001.

Milošević 1971 – P. Milošević, Earlier Archeological activity in Sirmium, *Sirmium* II, 1971, 3–13.

Milošević 1973 – P. Milošević, Fourth century tombs from Čalma near Sremska Mitrovica, *Sirmium* III 1973, 85–96.

Minns 1915 – E. H. Minns, Antichnaja Dekorativnaja Zhivopis' na Juge Rossii, *Journal of Hellenic Studies* 35 1915, 143—147.

Мирковић 1956 – Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, *Старинар* V–VI 1956, 53–71.

Neal 1981 – D. S. Neal, *Roman Mosaics in Britan*, London 1981.

Недељковић 2009 – Д. Недељковић, Преглед археолошких истраживања Сирмијума – локалитет 85, *Зборник Музеја Срема* 8 2009, 7–42.

Nikolić, Anđelković, Rogić 2011 – E. Nikolić, J. Anđelković, D. Rogić,

Archaeological Park as a Product of Emotional Design: Design and Organization of a Park Based on the Exploration of Visitors' Emotions, *Archaeology and Science* 6 (2010), 2011, 259–268.

Oakeshott 1977 – W. Oakeshott, *Mozaici Rima, Od trećeg do četrnaestog veka,* Beograd 1977.

Овчаров, Ваклинова 1978 – Д. П. Овчаров, М. Ваклинова, *Рановизантиским паметници от България IV–VII век*, София 1978.

Pace 1955 – B. Pace, *I Mosaici di Piazza Armerina*, Roma 1955.

Payton 1996 – J. R. Payton, John of Damascus on Human Cognition: An Element in His Apologetic for Icons, *Church History*, Vol. 65, No. 2 1996, 173–183.

Petojević 2005 – A. Petojević, *Matematika,* Sombor 2005.

Popović 2011 – I. Popović, Wall Painting of Late Antique Tombs in Sirmium and its Vicinity, *Старинар* LXI 2011, 223–249.

Rackham 1968 – H. Rackham, *Pliny – Natural History*, London 1968.

Рецић 2008 – С. Рецић, Извештај о археолошким истраживањима локалитета Пиривој, Виминацијум, у 2005. години, *Археолошки преглед* н.с. 2/3 (2004/5), 2008, 59–61.

Ramage and Ramage 2005 – N. H. Ramage, A. Ramage, *Roman Art*, New Jersey, 2005.

Rizzo 1929 – G. E. Rizzo, *La Pittura Ellenistico – Romana*, Milano 1929.

Rogić, Despotović, Milovanović 2008 – D. Rogić, D. Despotović, B. Milovanović, Fragmenti zidnog slikarstva sa termi iz Viminacijuma, *Archaeology and Science* 3 (2007), 2008, 75–81.

Рогић, Анђелковић 2011 – Д. Рогић, Ј. Анђелковић, Вегетабилни мотиви у касноантичком и ранохришћанском фунерарном сликарству на територији данашње Србије, *Ниш и Византија X*, 2011, 85–104.

Rosenblum 1957 – R. Rosenblum, The Origin of Painting: A Problem in the Iconography of Romantic Classicism, *The Art Bulletin*, Vol. 39, No. 4 1957, 279–290.

Rostovtzeff 1919 – M. Rostovtzeff, Ancient Decorative Wall-Painting, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 39 1919, 144–163.

Спасић-Ђурић 2002 – Д. Спасић-Ђурић, *Виминацијум главни град римске провинције Горње Мезије, Viminacium the capital of the Roman province of Upper Moesia*, Пожаревац 2002.

Срејовић 1993 – Д. Срејовић, Felix Romuliana – Галеријев идеолошки тестамент, у: Д. Срејовић (ур.), *Римски царски градови и палате у Србији*, Београд 1993.

Станојловић 1991 – М. Станојловић., Скидање зидних слика из једног гроба у Виминацијуму августа – септембра 1990., *Гласник друштва конзерватора Србије* 15, 1991, 53–58.

Станојловић 1992 – М. Станојловић, Нека опажања о употребљеним малтерима за зидање и малтерисање гробова у Виминацијуму, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 16, Београд 1992, 56–59.

Станојловић 1997 – М. Станојловић, Могућа презентација конзервираних зидних слика из Виминацијума, *Гласник друштва конзерватора Србије* 21, 1997, 59–60.

Станојловић 2006 – М. Станојловић, Фреске гроба Г–160 на Пиривоју у Виминацијуму, *Гласник друштва конзерватора Србије* 30, 2006, 143–145.

Стричевић 1957 – Ђ. Стричевић, Брестовик – Римска гробница, *Старинар* VII–VIII, 1956–1957, 411–413.

Shear 1930 – T. L. Shear, The Roman Villa, *Corinth*, Vol. 5, 1930, 3–26.

Scott, Webster 2003 – S. Scott, J. Webster, *Roman Imperialism and Provincial Art*, Cambridge 2003.

Tabak 2011 – J. Tabak, *Geometry: The Language of Space and Form,* NewYork 2011.

Tanton 2005 – J. Tanton, *Encyclopedia of Mathematics*, NewYork 2005.

Toynbee 1973 – J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman life and art*. Thames & Hudson 1973.

Fulep, Bachman, Pinter 1988 – F. Fulep, Z. Bachman, A. Pinter, *Sopianae – Pecs*, Budapest 1988.

Hales 2003 – S. Hales, *The Houses of Antioch, Roman Imperialism and Provincial Art*, Cambridge 2003.

Hanfmann 1965 – G. M. A. Hanfmann, *Arte Romana*, Milano 1965.

Hanfmann 1973 – G. M. A. Hanfmann, Personality and Portraiture in Ancient Art, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 117, No. 4 1973, 259–285.

Hargitai and Hargitai 1994 – I. Hargitai, M. Hargitai, *Symmetry: An Unifying Concept,* Bolinas, 1994.

Heath 1908 – T. L. Heath, *The Thirteen Books of Euclid’s Elements,* vol.1, Cambridge, 1908.

Holme 2010 – A. Holme, *Geometry: Our Cultural Heritage,* Heidelberg 2010.

Canto, Wing 1985 – M. Canto, B. Wing, Acts of Fake: The Icon in Platonic Thought, *Representations* No. 10 1985, 124–145.

Carstens 2002 – A. M. Carstens, Tomb Cult on the Halikarnassos Peninsula, *American Journal of Archaeology*, Vol. 106, No. 3 2002, 391–409.

Cermanović-Kuzmanović, Srejović 1996 – A. Cermanović-Kuzmanović, D. Srejović, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*, Beograd 1996.

Цветковић-Томашевић 1978 – Г. Цветковић-Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици, Дарданија, Македонија, Нови Епир*, Београд 1978.

Čremošnik 1984 – I. Čremošnik, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1984.

Чубова 1966 – А. Чубова, *Древнеримская живопись*, Ленинград 1966.

Weyl 1952 – H.Weyl, *Symmetry*, Princeton, 1952.

Wirth 1968 – F. Wirth, *Romische Wandmalerei*, Darmstadt 1968.

Woodford 2004 – S. Woodford, *The Art of Greece and Rome*, Cambridge 2004.

Резиме: ЈЕЛЕНА АНЂЕЛКОВИЋ ГРАШАР, Археолошки институт, Београд
ЕМИЛИЈА НИКОЛИЋ, Археолошки институт, Београд
ДРАГАНА РОГИЋ, Археолошки институт, Београд

„ГРОБНИЦА СА КУПИДОНИМА“ ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КОНСТРУКЦИЈЕ, ИКОНОГРАФИЈЕ И СТИЛА

Кључне речи. – Виминацијум, касна антика, гробница, трапез, златни пресек, конструкција, симетрија, геометрија, фреска, сликарство, купидони, иконографија, стил.

Фреско осликана гробница G–160, позната је као „Гробница са купидонима“, због представе купидона на источном зиду. Откривена је 2003. године на виминацијумској некрополи „Пиривој“, где се и данас презентује јавности *in situ*.

Конструкција гробнице има трапезни пресек. У оквиру анализе конструкције гробнице, у овом, као и у осталим фреско осликаним гробницама, видимо геометрије које су блиске идеалном случају уписивања трапезног пресека у једнакокраки троугао са углом од 72º. Ове геометрије могу бити повезане са златним пресеком, што наглашава могућност његовог постојања и у оквиру сликарства једне гробнице.

Чеони зидови гробнице G–160 (западни и источни) имају облик трапеза, док су подужни, искошени зидови (северни и јужни) у облику правоугаоника. Фреске западног зида нису сачуване, али у оквиру тумачења иконографије и симетрије, могући закључак је да су приказивале портрете покојника. Источни зид садржи сцену са купидонима, калатосом, гирландама и цветом. Јужни и северни зид имају исти распоред поља и сцена и, у односу на западни зид, постављени су у симетрији леве и десне руке, односно као у огледалу. Међу мотивима ових зидова су паунови, птице интерпретиране као голубице/препелице/јаребице, винова лоза и сцена са приношењем дарова (слушкиња на јужном и слуга на северном зиду). Према аналогијама, а у оквиру контекста простора гробнице, ови мотиви су јасна алузија на рај и други живот, којем покојници приступају вођени купидонима и обезбеђени даровима слугу. Еклектички манир сликања, указује на мајсторе локалне радионице, који су за узор користили доминирајуће стилове преконстантинске и константинске уметности, што сликарство ове гробнице ставља у сам почетак IV века.

IVANA POPOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade
SNEŽANA FERJANČIĆ, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of History, Belgrade

A NEW INSCRIPTION FROM SIRMIUM AND THE BASILICA OF ST. ANASTASIA

UDC: 904:003.071=124(497.113)"03/05"
DOI: 10.2298/STA1363101P
Original research article

e-mail: ivpop@eunet.rs

Received: December 09, 2012
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – A fragmentary marble inscription, preserved in the Museum of Srem in Sremska Mitrovica, seems to mention the basilica of St. Anastasia: *[In dom]o beati[ssimae dominae nost]re Anast[asiae* - - -. This monument provides epigraphic evidence on the cult place of the martyr in Sirmium, already recorded by written sources. According to the *Passion of St. Demetrius*, the church of St. Anastasia had already existed in Sirmium when Leontius, praetorian prefect of Illyricum, started the construction of the basilica of St. Demetrius. Although the find spot of the plate is not known, the finds of Ostrogothic coins next to the northern city wall imply that the basilica of St. Anastasia was located in that zone of the city, as the Ostrogoths highly respected the Martyr. It is possible that it should be identified with a martyrium leaning against the northern city wall that had been unearthed and then destroyed at the end of the 19th century.

Key words. – Sirmium, Early Christianity, martyrs, St. Anastasia, inscription, basilica.

The collection of the Museum of Srem in Sremska Mitrovica includes one damaged marble plate with an inscription in Latin (fig. 1). Although the text is not completely preserved, we presume that it mentions the basilica of St. Anastasia, cofirmed in Sirmium by the written sources.[1] The plate has not been published yet, although there is a possibility that it has been included in the catalogue of Early Christian inscriptions from Sirmium that Petar Petrović prepared for publication between 1975 and 1980 under the leadership of Vladislav Popović in order to be published in volume IX of *Sirmium* edition by the French School in Rome, with V. Popović and Noël Duval as editors. Unfortunately, this volume still has not seen the light of day, due to many objective and subjective reasons and after the death of P. Petrović and then also of V. Popović, we could not get the text of the catalogue of Early Christian inscriptions neither from N. Duval nor from his collaborator Sylvain Janniard who started editing it again in 2005. As it would turn out later in this work, we assume that V. Popović knew about the inscription, considering a remark in one of his studies.[2] Since no data indicating the location and circumstances of its discovery have been recorded and since we did not find any evidence

[1] *AA SS, Oct*. IV, 90–95 = *PG* 116, 1173–1184.
[2] Popović V. 1982, 553.

* The article results from the projects: *Romanization, urbanization and transformation of urban centres of civil, military and residential character in the Roman provinces on territory of Serbia* (no 177007) and *City Life in Antiquity: The Expansion of Cities and Urban Civilization in the Balkans and the Neighbouring Areas from the Hellenistic to the Late Roman Period* (no 177005) funded by the Ministry of Education, Science and technological development of the Republic of Serbia.

about its discovery in the documentation, we will try to locate the cult place of the martyr Anastasia by indirect methods.

Fragment of a slab, made of marble from east Alpine quarries of Pohorje or Gummern, broken on all sides, except the upper one. Dimensions: 39 x 24 cm. The inscription consists of eight partially preserved lines, the eighth line containing only traces of two or possibly three letters. Letter height: 5 cm in the first line, 6 cm in the second line and 4 cm in lines 3–6. The fragment is preserved in the Museum of Srem in Sremska Mitrovica. No information is available concerning its find-spot or when it was found. The preserved text runs as follows:

[---]OBEATI[---]
[---]REANAST[---]
[---]HOCLOCOD[---]
[---]XQVICONV[---]
[---]QVIVIXITA[---]
[---]OEIVSDPRIDIE[---]
[---]TFLDECEN[---]
[---]++[---]

The inscription presumably mentions the basilica of St. Anastasia. Its existence in Sirmium is confirmed by the Early Christian literary sources. The first two lines could be supplemented in the following way: *[In dom]o beati[ssimae dominae nost]re Anast[asiae - - -*. The term *domus*, meaning "church", is relatively frequent in the Early Christian inscriptions.[3] However, we must emphasize that, to the best of our knowledge, the formula *in domo*, meaning "in the church", followed by a name of a saint or a martyr is not attested in epigraphic evidence. The term *beatissima* for a female martyr is not without analogies. It is, for instance, recorded on an inscription from the vicinity of Portus near Ostia in Italy: *Sanctis martyribus et beati[ssimis] | Eutropio, Bonosae et Zosim[ae - --]*.[4] The term *domina*, denoting a female martyr, is rather frequent in early Christian inscriptions.[5] Although the exact parallels for the proposed restoration of the first two lines are lacking, a close analogy is provided by an inscription from Sremska Mitrovica. It was set up in the basilica of St. Irenaeus by Macedonius and his wife Ammes and it runs as follows: *In basilica domini nostri Erenei (!) ac memoriam posuit Macedonius una cum matronam suam <A>Ammete Evenati*.[6]

After the formula *in hoc loco depositus* in the third line, there followed the name of the deceased, probably ending with an X, the first preserved letter in the fourth line. The name could have been, for instance, *Vindex* or *Felix*.[7] The following expression – *qui convixit annis* – denotes the number of years that the deceased spent in wedlock. If the inscription was erected by his wife (a possibility that will be discussed later) this segment of the text could be restored in the following way: *qui conv[ixit mecum annis - - -]*.[8] The beginning

Fig. 1. Plate mentioning the basilica of St. Anastasia, Museum of Srem, Sremska Mitrovica

Сл. 1. Плоча са ӣоменом базилике св. Анаса̄асије, Музеј Срема, Сремска Миӣровица

[3] *ILCV* III p. 344 sq., s. v. *domus*. Cf. *ILJug* 2275 from Solin: *domos s(an)c(ti) S[- - -]*.

[4] *CIL* XIV 1937.

[5] *ILCV* III p. 341, s. v. *domina*.

[6] Поповић 2003, 262 (photograph and translation); Mirković 2006, 117 (restored text).

[7] For *cognomina* ending with letter X cf. Mócsy 1983, 397.

[8] Cf. *CIL* III 2225 (*Salona*); X 5986 (*Signia*); XIV 3458 (*Sublaqueum*); *AE* 1987, 389 (*Saturnia*). The verb *convivo* is also attested in Christian inscriptions: *ILCV* III III p. 502, s. v. *convivo*.

of the sixth line seems to suggest that the inscription mentioned a son of the deceased as well: *[- - - fili]o eius*. He might have been buried alongside his father or still alive when the tombstone was erected.

The inscription has been dated by the usual formula beginning in the sixth line with the words *die pridie*.[9] There followed the day of the month (*calendae, ides, nonae*) and the name of the month. The seventh line, obviously containing the name of the person who erected the tombstone, could be restored and interpreted in various ways. The first preserved letter – T – might be the element of a date, i.e. the name of the month: *Mart(ias), August(as), Sept(embres), Oct(obres)*. On the other hand it could also represent the abbreviated praenomen *T(itus)*. If we accept the first possibility, according to which the letter T is part of a date, it seems likely that the inscription was set up by the wife of the deceased and that her name was *Fl(avia) Decen[- - -]* or *Decem[- - -]*, depending whether the last preserved letter in the seventh line is an N or an M. The abbreviation of the gentilicium *Flavia* to *Fl(avia)* is well attested in northern Italy and western provinces of the Roman empire.[10] If, however, we decide on the other possibility, the name of the person who set up the plate would be *T. Fl(avius) Decen[- - -]* or *Decem[- - -]*. He could be a relative or a friend of the deceased. The cognomen of the person who erected the plate (the wife of the deceased or someone else) is impossible to restore because it is not certain whether the last preserved letter of the seventh line is an M or an N. The names, which should be taken into consideration, are *December, Decembricus, Decembrinus/-a, Decembris, Decens, Decentius/-a, Decentiana* and *Decentinus*.[11]

Bearing in mind all the difficulties and problems concerning the reading and interpretation of our fragment, we propose the following restoration of the text:

[In dom]o beati[ssimae --- | --- nost]re Anast[asiae --- | --- in] hoc loco d[epositus --- | ---]x qui conv[ixit mecum annis --- | ---] qui vixit a[nnis --- | --- fili]o eius d(ie) pridie [--- | ---]T Fl(avius, -avia) Decen[---| ---]++[--- |---.

Judging by palaeographic features, the fragment of the inscription presumably mentioning the basilica of St. Anastasia dates from the Late Roman period. The letter A with the broken horizontal stroke and the letter L with the horizontal stroke slanting downward appear at the end of 3rd and the beginning of the 4th century. Both shapes are attested in the early Christian inscriptions.[12]

Not much is known about the life of the martyr Anastasia, while there is much more information about the subsequent spreading of her cult. According to *Martyrologium Hieronymianum*, the universal calendar of martyrs,[13] she has been put to death on 25th of December 304 AD in Sirmium, as the last one of the group of sufferers for faith that have been executed in that year in the Pannonian metropolis. Namely, the persecution of Christians intensified in Pannonia after the proclamation of Diocletian's fourth edict against the Christians, published, according to certain scholars, during the emperor's stay in Pannonia,[14] so the persecutions in that province and its capital were most severe.[15] The cult of the Sirmium martyr Anastasia spread rapidly to the east as well as to the west, so her hagiography contained fantastic elements already in the Late Antiquity, and it could be classified in the group IV of martyr legends, which included texts in which real historical events were reduced to minimum, while the only reliable data are those concerning the time and place of execution.[16]

As chance would have it, a certain Anastasia, who was a respected Roman citizen and perhaps the half-sister of Constantine the Great,[17] built in her city in the 4th century the church named after her – *titulus Anastasiae*. But as the cult of St. Anastasia very early expanded as far as Rome, in the course of time it became commonly accepted that the *titulus Anastasiae* is the church of the Sirmium martyr, whose name was even included in the Roman liturgy canon, despite the fact that the relics of St. Anastasia have never been transferred either to this or any other Roman church.[18] However, the relics of this martyr did not remain in Sirmium either. Conveying the words of the church historian Theodorus Lector, Byzantine chronicler Theophanes writes that patriarch Gennadius ordered in 468 the *translatio* of St. Anastasia's relics from Sirmium to Constantinople. They were kept in that city

---

9 *ILCV* III III p. 307, s. v. *pridie*, d.

10 *OPEL* II 145.

11 Kajanto 1965, 219, 231; Solin–Salomies 1994, 322.

12 Петровић 1975, 110, 114.

13 *AA SS Nov*., 41.

14 Bratož 2003, 42–43, 71–85; Jarak 2011, 56.

15 For chronology of persecution of Pannonian martyrs cf. Zeiller 1918, 68–104; Mirković 2006, 115–118; Bratož 2003, 29–98; Jarak 2011, 56–68.

16 Delehaye 1955, 106–109.

17 Zeiller 1918, 85.

18 Zeiller 1918, 86.

in 468/70 in the church ’Ανάστασις[19] (Resurrection). This shrine dated back to earlier times and in it Gregory of Nasianus preached in 379/80 against Arianism, so it was considered that the name of the church Anastasis –Resurrection relates to the resurrection of the orthodoxy in conflict with the Arian heresy.[20] However, that church had been reconstructed around the middle of the 5th century by the military commanders of the Eastern Empire Aspar and his older son Ardabarius, barbarians of the Gothic ancestry who were very devoted to Arianism. They ordered that the bible in Gothic language was to be read in the church of St. Anastasia on the feast days.[21] Thus, the church where relics of St. Anastasia had been deposited in Constantinople was of the Gothic rite, so it could be assumed that the Goths, during their stay in Pannonia, had chosen the Sirmium martyr as their patron and transferred her cult to the eastern capital of the Empire. This assumption seems to be confirmed by the fact that a certain *Ecclesia sanctae Anastasiae legis Gothorum* is mentioned in Ravenna around AD 550. It probably served the Arian rite, as the single church in Ravenna whose Arian consecration continued even after the rejection of that heresy.[22] The establishing of the cult of the Sirmium martyr Anastasia within the Arian church in Ravenna could be explained by long-lasting and intensive contacts of the Goths settled in Sirmium and its vicinity with Ravenna. It all started with Vidimer, who, leading a part of his tribe, entered northern Italy from Pannonia in 472, and ended with Theodoric. Passing through Pannonia, he defeated the German leader Odoacer in Italy. Having created the state with the center in Ravenna he expanded it to Pannonia with Sirmium as its capital city in 504.[23] Of course, the relations between the courts in Constantinople and Ravenna were intensive and that also contributed to favorable conditions for establishing the cult of St. Anastasia in Ravenna.

Details of subsequent transfer of relics of St. Anastasia from Constantinople to Zadar (*Iader*) on the Adriatic coast and to Fulda in Frankia[24] in the 9th century are not of interest for the theme of this work, while information about the Gothic milieu within which the cult had spread in the 5th and 6th centuries is, in our opinion, very important for a possible ubication of the basilica of St. Anastasia in Sirmium.

Discussions about the possible location of the basilica of St. Anastasia in Sirmium and possible identification of existing cult places with it last in the academic literature from the second half of 19th century until present day. Namely, in *Passio altera Sancti Demetrii Thessalonicensis*, while describing activities of Leontius, praetorian prefect of Illyricum, it is mentioned that after building the church dedicated to St. Demetrius in Thessalonica he wanted to build a similar one in Illyricum, so on arrival in Sirmium he deposited the chest with the bloodstained saint’s chlamys and fragments of his oraria in the most holy temple of the holy martyr Demetrius, that he instituted in the vicinity of the honored home (=church) of victorious martyr Anastasia (πλησίον τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς καλλινίκου μάρτυρος Ἀναστασίας).[25]

Following these topographic indications and also regarding local tradition, the investigators of Sirmium suggested various conclusions. J. Brunšmid, after revision of Hytrek’s excavations at the east necropolis of Sirmium, at the site known as “Rimsko groblje” or “Gradina”, passed the opinion in 1895 that the uncovered cult structure, most probably *cella trichornia* recorded by Hytrek, is in fact the basilica of St. Demetrius[26] and then N. Vulić assumed in 1929 that the small single-aisled chapel discovered at the same cemetery is the basilica of St. Anastasia.[27] The same identification of cult structures at the east necropolis of Sirmium was suggested already in 1918 by J. Zeller. His information came from the letters of I. Jung, a teacher living in Sremska Mitrovica, who was the representative of the Archaeological Museum in Zagreb.[28] Such attribution of those cult structures allowed G. Györffy to suggest, in 1959, that the mediaeval monastery of St. Demetrius shared the same location as the antique one,[29] but this claim was rejected in 1961 by P. Milošević, first of all because of the small dimensions (19 x 17 m) of the building, which had been earlier assumed to have been the Late Roman basilica of St.

---

19 Janin 1953, 26; Deichmann 1969, 26; Николајевић 1979, 44.

20 Janin 1953, 26–27.

21 Deichmann 1969, 26–27.

22 Deichmann 1969, 26.

23 Stein 1968 (I), 356–357; (II), 111–124.; Mirković 1971, 48–51; Mirković 2006, 99–103.

24 Николајевић 1979, 43–51.

25 *AA SS, Oct*. IV, 90–95 = *PG* 116, 1173–1184. For French translation of the text of the *Passion* and mention of the church of St. Anastasia cf. Lemerle II 1981, 201.

26 Brunšmid 1985/96, 162.

27 Вулић 1929, 164.

28 Zeillier 1918, 190.

29 Györffy 1959, 10, ref. 3.

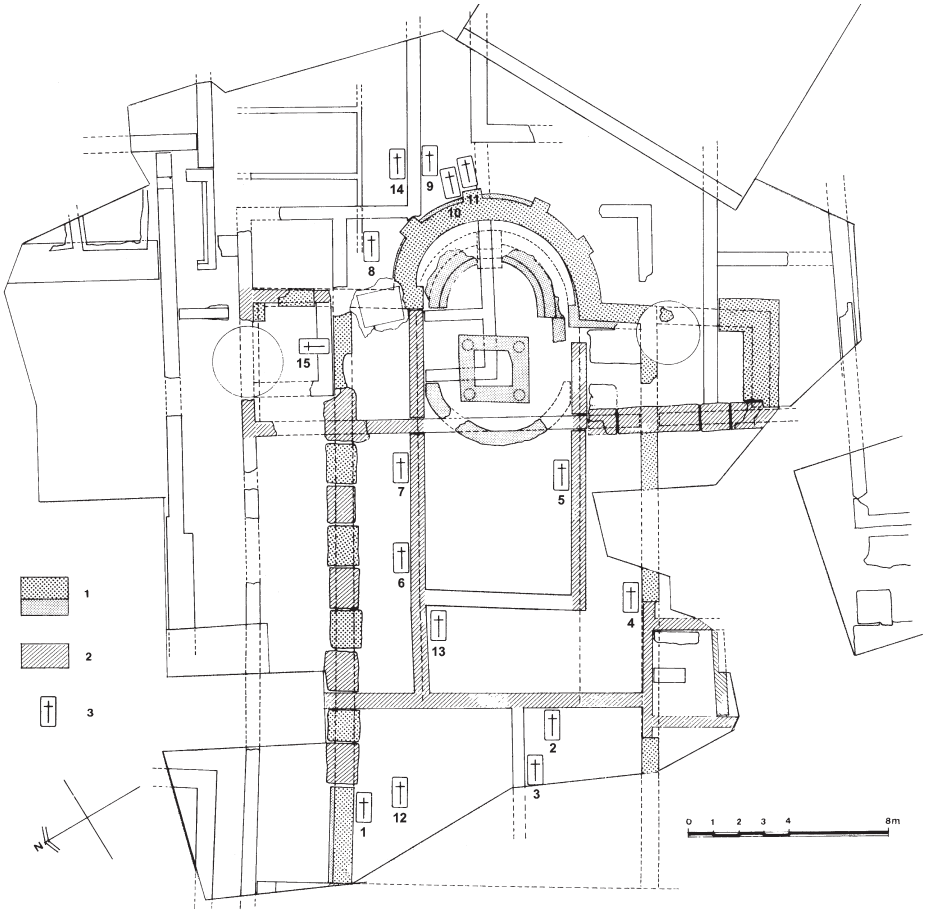

Fig. 2. Ground plan of the church of St. Demetrius in Sirmium (plan of M. Jeremić after: Popović V. 1987, 118, Abb. 3)

Сл. 2. Основа цркве св. Димитрија у Сирмијуму (план М. Јеремића према: Popović V. 1987, 118, Abb. 3)

Demetrius.[30] This opinion was also accepted in 1969 by V. Popović, [31] who like N. Duval[32] in 1979, ascertained that there is nothing reliable in the identification of cult structures at east necropolis with basilicas of St. Demetrius and St. Anastasia. Later, after meticulous analysis of written sources, archaeological remains and numismatic material, V. Popović demonstrated in a number of studies that the cult structure discovered in 1979 in the center of Sremska Mitrovica (locality 59) could be identified as the basilica of St. Demetrius (fig. 2), which, according to written sources, had been erected in Sirmium by Leontius.[33] On the other hand in 2004, M. Jeremić, after architectural analyses of existing plans, came to the conclusion that the remains at the site "Rimsko groblje" or "Gradina" were a funerary complex, which included, besides structures depicted in Hytrek's plan (fig. 3), also a triconchal martyrium and a small single-aisled basilica with apse, identified conditionally as a chapel.[34] However, R. Popović, publishing in 1995 the report about the excavations at the necropolis of St. Sinerotes (with the remark that these are other Christian finds in Sirmium about which he would write later,[35] but never did), considered Hytrek's plan to be the drawing of cult structures at the north cemetery and identified them as basilicas of St. Sinerotes and St. Anastasia.[36] Then M. Jeremić, after

[30] Milošević 1961a, 75.

[31] Popović V. 1969, 674, ref. 26.

[32] Duval 1979, 84.

[33] Popović V. 1982, 545–556; Popović V. 1987, 95–122; Поповић В. 1998, 43–56.

[34] Јеремић 2004, 54–58; Jeremić 2006, 124–128.

[35] Hytrek 1894, 10, t. II.

[36] Поповић Р. 2004, 42.

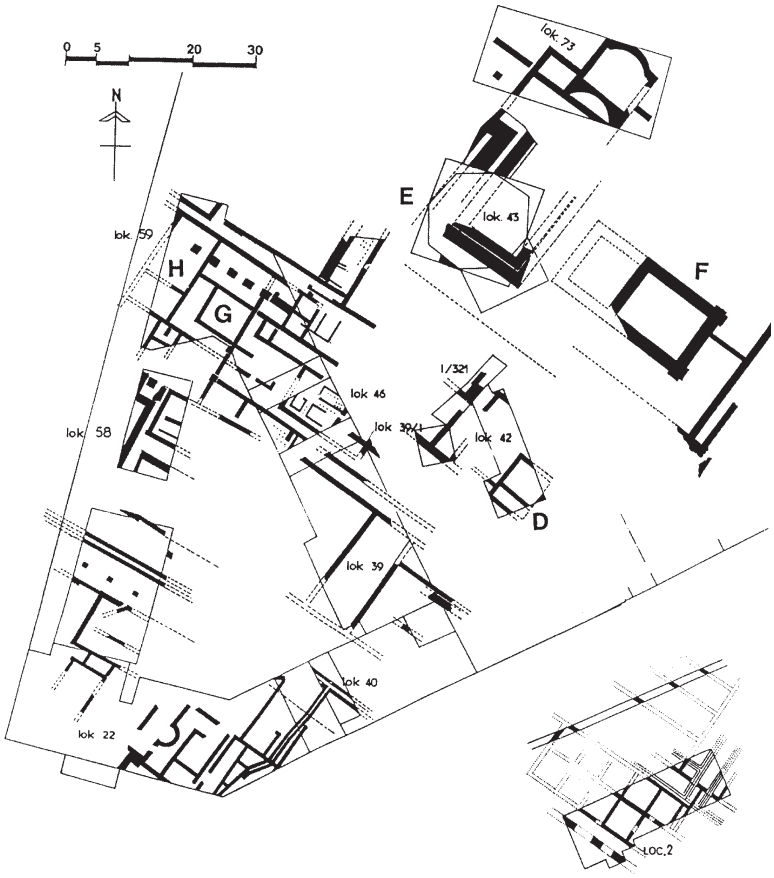

Fig. 3. Disposition of cult objects around the city forum: G – basilica of St. Demetrius, F – pagan temple on top of the had been erected? (after: Jeremić 2008, 195, Fig. 40)

Сл. 3. Распоред култних објеката око градског форума: G – базилика св. Димитрија, F – пагански храм изнад кога је подигнута црква? (према: Jeremić 2008, 195, Fig. 40)

analyzing architectural remains of presumed pagan temples in Sirmium, has demonstrated in 2008 that the city basilica (locality 59), identified as the basilica of St. Demetrius, had been built on top of the ruins of some pagan temple, so he assumed that a Christian cult object (fig. 4) was also erected on top of the remains of a neighboring structure (locality 47), identifying it, with argumentation with a pagan temple. In two Christian temples built in the immediate vicinity M. Jeremić recognizes the basilicas of St. Demetrius and St. Anastasia, in accordance with the data from written sources that Leontius built the basilica of St. Demetrius near the basilica of St. Anastasia, but leaves open the question which of these two temples was dedicated to Him or Her.[37] As graves with humble grave goods (bone combs, iron knives and buckles) have been encountered at localities 59 and 47, around 60 meters far from each other and at nearby locality 46, I. Popović concluded, after analyzing the material, that these are approximately contemporary graves of the urban population, which, facing the Hunnic threat, started to bury their dead *intra muros*, but, due to the resemblance of funerary structures and grave goods, nothing indicates the existence of two distinct necropolises.[38]

Our short summary of available theories about possible locations of the basilicas of St. Demetrius and St. Anastasia in Sirmium (fig. 5) confirms the interest which this problem has kindled among the scholars, but also the difficulties surrounding the identification of

[37] Jeremić 2008, 194–196.

[38] Popović I. 2012, 113–135.

[39] Popović V. 1982, 553.

[40] Dimitrijević, Kovačević, Vinski 1962, 93, T. III, 1; Mrkobrad 1980, 41–43, T. XXXIV, 10; Demo 1994, No. 123. According to the information obtained from Pavle Popović, curator-numismatist in the Museum of Srem in Sremska Mitrovica these coins were not returned to the Museum after having been displayed at the exhibition *Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, organized in 1962 in the National Museum in Zemun.

[41] Demo 1981, 455, 461–463; Demo 1994, 12–13, 61–62, Nos. 71, 74, 76, 80,124, 194, 195.

[42] Stefan 1925, 1–12; Meihner 1968, 53–54, Demo 1994, 195. Nos. 77, 81, 126.

the structures when there is no epigraphic evidence but only scarce and insufficiently precise data in written sources. On the other hand, we assume that the inscription published here should be taken as epigraphic evidence confirming the existence of the basilica of St. Anastasia in Sirmium, but we do not know from which location in the city it comes from. Therefore, in an attempt to locate the basilica of the Sirmium martyr, we would start with the already mentioned remark in the work of V. Popović, the greatest expert in archaeological remains of Sirmium. Namely, speaking about the reduction of the Sirmium urban territory at the beginning of the 5th century, which he had documented by mapping the finds of coins minted in 425/55, he concluded that the center of the city shifted southward, towards the Sava river, considering that most of coins minted between 423 and 455 have been found in the zone of the city basilica built in the first quarter of the 5th century (fig. 6). On the same occasion he claimed that "we are surprised by the find of three Ostrogothic coins in the vicinity of north wall; their discovery in this section of the city could be explained by existence of cult place of St. Anastasia that would be confirmed by one still unpublished inscription".[39] The author most probalby had in mind just the inscription we are publishing in this article. When the finds of Ostrogothic coins are concerned, one Theodoric's silver quarter siliqua, minted in Sirmium between the years 518 and 526 in name of Justin I, was discovered in 1960 in the debris near the Roman building with mosaic floors at locality 21 in Sirmium, situated next to the north city wall.[40] In the numismatic collection of the Archaeological Museum in Zagreb there are seven specimens of Ostrogothic coins minted in Sirmium and six of them come from various sites in Srem and Slavonia, while one Athalaric's quarter siliqua minted in the name of Justinian I was found in Sremska Mitrovica, but at an unknown location.[41] The coin collection of the same museum also includes three Theodoric's quarter siliquae, also minted in Sirmium and with information that they were found in Srem or in northern Serbia.[42] Nevertheless, as many as five Theodoric's quarter siliquae found in Sremska Mitrovica are kept in the numismatic cabinet of the National Museum in Ljubljana

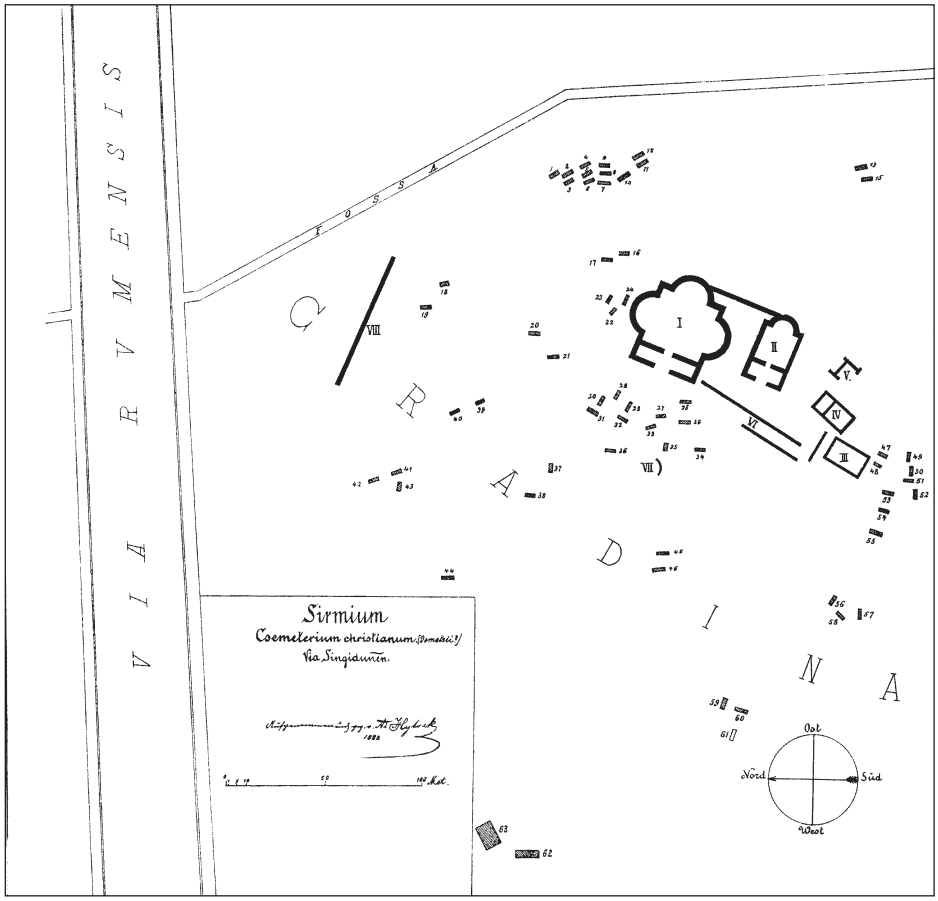

Fig. 4. Cult structures at the site "Gradina" or "Rimsko groblje" at the east necropolis (after: Hytrek 1894, Plan II)

Сл. 4. Културни објекти на локалитету „Градина" или „Римско гробље" на источној некрополи (према: Hytrek 1894, Plan II)

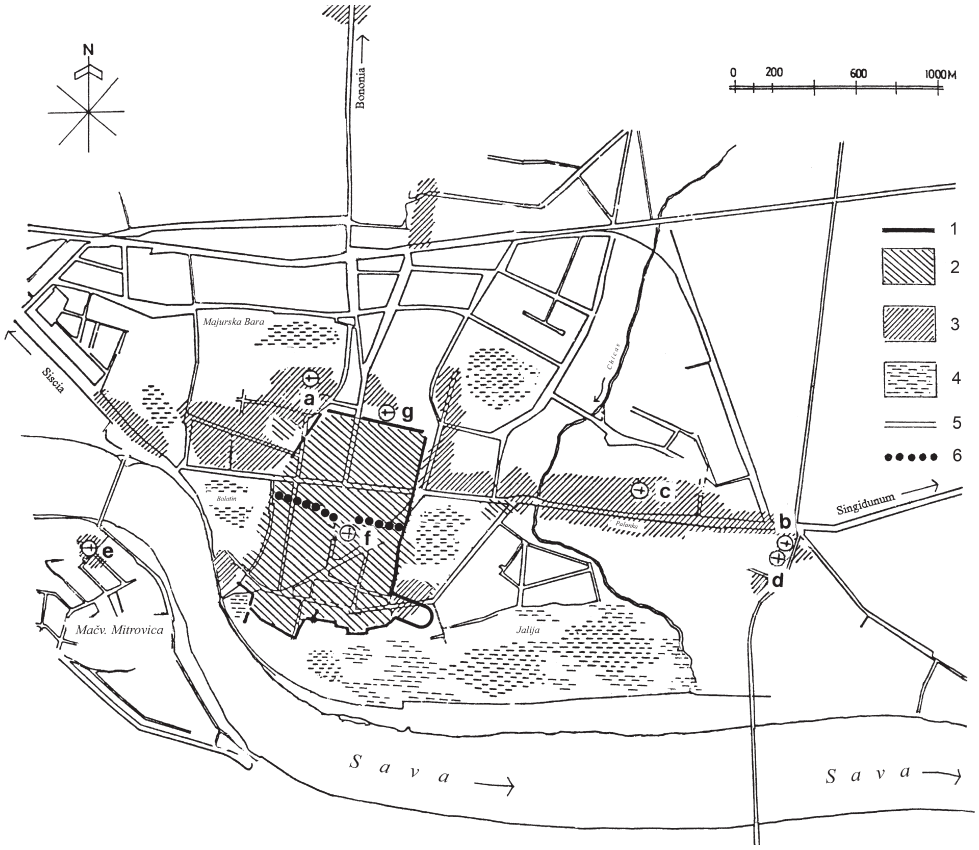

Fig. 5. Early Christian cult structures in Sirmium: a) basilica of St. Sinerotes; b, d) triconchal martyrium and chapel; c) basilica of St. Irenaeus; e) martyrium (of St. Irenaeus?); f) city church (of St. Demetrius?); g) church discovered and destroyed in the 19th century (of St. Anastasia?); 1) rampart; 2) settlement; 3) necropoles; 4) marshes; 5) streets; 6) assumed line of the inner rampart (after: Jeremić 2006, Fig. 1, with addition of church g)

Сл. 5. Ранохришћански култни објекти Сирмијума: а) базилика светог Синерота; b, d) триконхални мартиријум и капела; c) базилика светог Иринија; e) мартиријум (светог Иринеја?); f) градска црква (светог Димитрија?); g) црква откривена и уништена у XIX веку (св. Анастасије?); 1) бедем; 2) насеље; 3) некрополе; 4) мочваре; 5) улице; 6) претпостављена траса унутрашњег бедема (према: Jeremić 2006, Fig. 1, са додатком цркве g)

and four of them had been minted in Sirmium and one at the Mediolanum mint.[43] We do not know whether V. Popović was informed that the three coins from this group have been found in the vicinity of the northern Sirmium wall or he had in mind some coins, which did not reach museum collections,[44] as in his plan[45] (fig. 6) three Ostrogothic coins are mapped to the east of locality 21 and to the north of localities 50–53, where the remains of residential structures and wall of the northern city rampart have been recorded in the course of excavations conducted in 1973–1975.[46]

Connecting the finds of Ostrogothic coins and the basilica of St. Anastasia is utterly in accordance with the above mentioned data, which bear witness that the cult of Anastasia spread in the Gothic milieu and that the Goths, by all appearances, accepted the martyr as their patron and transferred her cult from Sirmium to

[43] Demo 1994, 56, 185, Nos. 2, 70, 72, 78, 122.

[44] According to the information, for which I am very grateful to Dr. Željko Demo from the Archaeological Museum in Zagreb, the collection of the numismatist-collector Dr. Ivo Meisner contains three quarter siliquae found in Sremska Mitrovica. Unfortunately, we could not be certain whether these are three Ostrogothic coins mentioned by V. Popović.

[45] Popović V. 1982, 556, Abb. 12.

[46] Milošević 1994, 38–39.

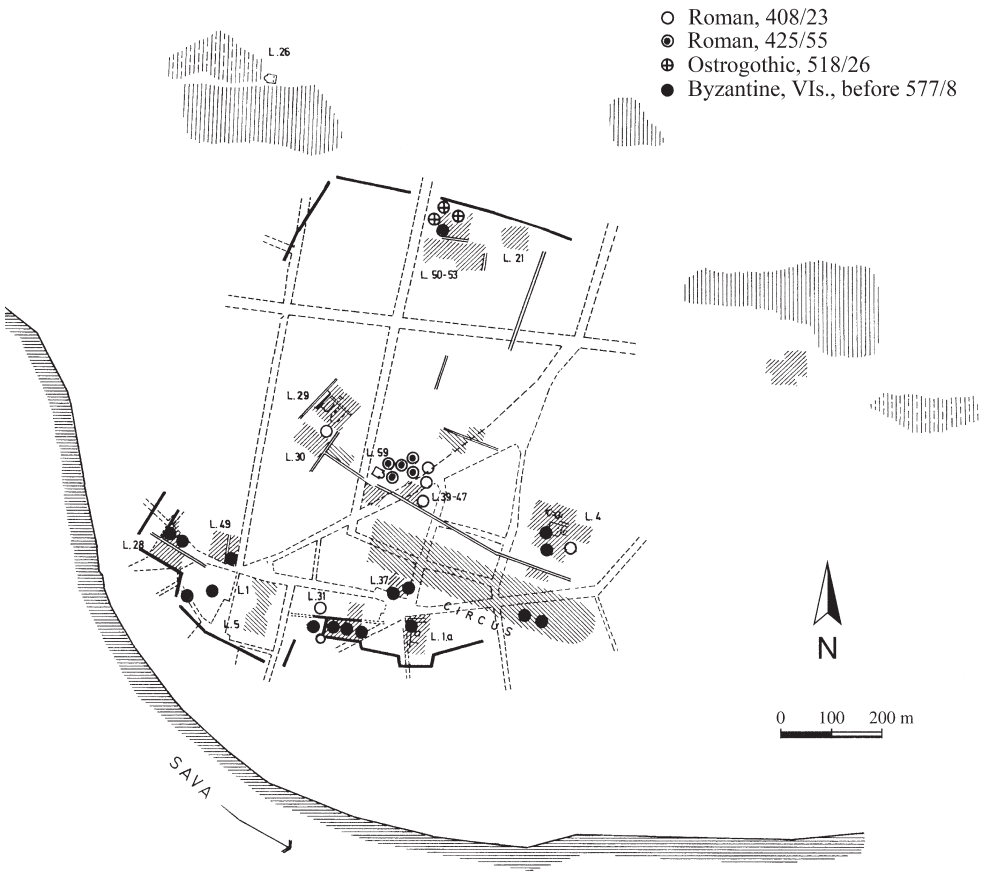

Fig. 6. Finds of coins from the 5th and 6th centuries in Sirmium (after: Popović V. 1987, 122, Abb. 6)

Сл. 6. Налази новца V и VI века у Сирмијуму (према: Popović V. 1987, 122, Abb. 6)

Constantinople and also to Ravenna. After all, the relics of St. Anastasia were transferred from Sirmium to Constantinople in 468/70, at the time when the Ostrogoths, after the fall of Hunnic state in 454 and an arrangement with the emperor Martian, settled in central and southern Pannonia and took on the defense of Roman frontier from other tribes. They successfully protected Pannonia first of all from the Suebi, but also from the remaining Huns. The tribe of the Sadagi, living around Sirmium, was probably of Hunnic descent. However, if the court in Constantinople did not pay tribute, the Ostrogoths raided Illyricum. As a guarantee that they would observe the agreement with the Empire, they sent sons of their leaders to Constantinople and among them was Theodoric, son of their leader Thiudimer. Young Theodoric, met in Constantinople the military commander Aspar, who restored the church of St. Anastasia, and was very much impressed by him. He was allowed to return home around 470 and joined his father as ruler in 471. Around AD 472 Ostrogoths left Pannonia and a group of them under Vithimer invaded Italy.[47] These historical circumstances greatly favored the spreading of the cult of St. Anastasia first to Constantinople, where her relics had been transferred probably to be protected from barbarian invasions and pillaging, and then to Ravenna, the center of Theodoric's state.

If we accept that Ostrogothic coins found next to the northern Sirmium rampart indicate the possibility that the basilica of St. Anastasia had been located in that city zone, the question could be asked where it was actually situated. Archaeological excavations reveal the residential character of the localities where Ostrogothic coins have been found. However, the martyrium was

[47] Stein 1969, 356–357.

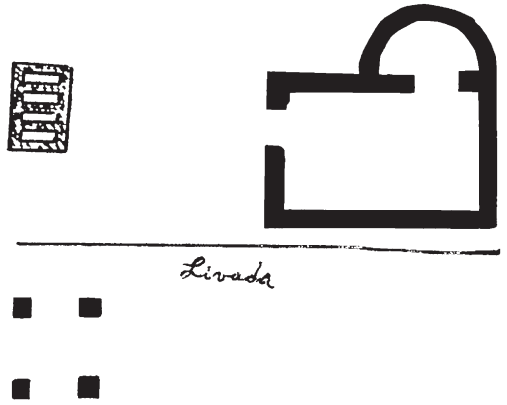

Fig. 7. Ground plan of the martyrium discovered in the 19th century next to the northern city wall (plan of I. Jung after: Milošević 2001, figure on page 183, bottom)

Сл. 7. Основа мартирија откривеног у XIX веку уз северни градски бедем (план И. Јунга према: Милошевић 2001, сл. на стр. 183 доле)

discovered at the end of 19th century to the north of them and against the external side of the northern rampart, but it was later destroyed. There is an information, preserved in the letters of I. Jung, that in 1878–1880 the foundations of a rectangular chapel with an apse had been excavated probably in the east side. The structure had been built of stone, but the material was immediately carried off. Approximately 300 tombs, lead and stone sarcophagi were discovered around that structure in the 19th century. One stone sarcophagus, decorated probably with Christian symbols, was transferred to the chapel at the Mitrovica catholic cemetery. In the plan presented by Jung (fig. 7) there are four tombs in front of the chapel entrance.[48] Archaeological excavations in this area (locality 60), carried out in 1979, have revealed the remains of destroyed graves and unearthed sarcophagi. The graves were mostly oriented in N–S direction and in two instances both arms of a skeleton were placed on the pelvis.[49]

The assumption that the martyrium at locality 60 could be identified with the basilica of St. Anastasia is based on proximity between this location and localities where the Ostrogothic coins were found (fig. 6), but also on the already proposed thesis that, after the disintegration of the Hunnic state in 454, various tribes, including the Ostrogoths, who were engaged in protecting Pannonia from other barbarians, lived in the vicinity of Sirmium.[50] It is possible that the martyrium of the saint who through time became the patron of the Goths was located on the northern city periphery. It remains to be seen whether the discovery of four cross-arranged horse heads and a large quantity of fragmented lids of pottery vessels, recorded in 1961 next to locality 21,[51] where Ostrogothic coins were found, could be related to the remains of Huns, possibly the Sadagi tribe, with whom the Ostrogoths came into conflict by the end of sixth decade of the 5th century.[52] Was the danger of plundering raids of these barbarians the reason for transferring the relics of St. Anastasia from Sirmium to Constantinople?

If the assumption about the possible location of the cult place dedicated to St. Anastasia next to northern rampart is correct, the confusion in the text of Passion of St. Demetrius could be easily explained. Namely, the text is mentions that Leontius crossed the booming Danube River (τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ καχλάζοντος τῷ ρεύματι) before arriving in Sirmium. Already the editor of the Passion of St. Demetrius noticed that it was not necessary to cross the Danube on the way from Thessalonica to Sirmium and suggested that Leontius possibly first went from Thessalonica to Dacia and then to Sirmium.[53] But, as he already stayed in Dacia where he fell ill and then St. Demetrius cured him on his return to Thessalonica, this thesis does not seem plausible. On the other hand, quoting this fragment from the Passion, V. Popović thinks that the anonymous compiler of the text meant the Sava river,[54] quoting the opinion of P. Lemerl that the rivers Danube and Sava are frequently confused in written sources.[55] But, if Leontius, starting from Thessalonica, took the land route through the valleys of Vardar and Morava, he could have, upon his arrival in Singidunum, continued along the usual navigable route by the Danube and reached Bononia, the northern harbor of Sirmium. So, he "could have crossed the booming Danube" and entered the city from the north via the road connecting Bononia and Sirmium. Thus, on his entering the city he first saw the church of St. Anastasia so this could

[48] Милошевић 2001, 172–173, fig. on page 183 bottom.
[49] Miladinović-Radmilović 2011, 310.
[50] Mirković 2006, 101.
[51] Milošević 1961 b, 85–86.
[52] Mirković 2006, 101.
[53] *PG* 116, 1183, nap. 22.
[54] Popović V. 1987, 97, ref. 6.
[55] Lemerle II 1981, 201, ref. 20.

explain the quotation from the Passion that he built the new basilica dedicated to St. Demetrius in the vicinity of the existing temple of St. Anastasia, that he noticed previously. Of course, all reflections on the direction of Leontius' journey and the location of the church of St. Anastasia in Sirmium must remain in the domain of hypothesis, due to the lack of more precise data.

As the comprehensive analysis of written sources, archaeological, epigraphic and numismatic material has revealed, Leontius could have built the basilica of St. Demetrius in Sirmium only after yielding this city to the Eastern Empire, most probably in 424 or 425 and it means that the church was consecrated in 426.[56] Considering the information from the Passion that Leontius built his church in Sirmium in the vicinity of the existing church of St. Anastasia, the year AD 426 could be the *terminus ante quem* for its construction. Considering the increasing danger of the Hunnic invasion and the general disintegration of the city at the beginning of 5th century, the church dedicated to the Sirmium martyr was probably built in the period between the third decade and the end of the 4th century, approximately at the same time when the martyrium of St. Sinerotes was built at the north city cemetery and the martyrium of St. Irenaeus at the east cemetery. After all, the formula *in domo* (?) *beatissimae dominae nostrae Anastasiae*, that is presumably recorded in our inscription, has good parallels in formulas *in basilica domini nostri Erenei*,[57] from the inscription in the basilica of St. Irenaeus, and in *ad dominum Synerotem*[58] as well as *ad beatu Syneroti*,[59] from two inscriptions in the basilica of St. Sinerotes. On the other hand, the inscription from the basilica of St. Irenaeus records that a certain *Macedonius* erected the plate together with his wife *Ammes*, daughter of *Evenatus*. The two latter names suggesta an eastern origin of the family.[60] *Artemidora*, the woman mentioned in the inscription from the basilica of St. Sinerotes, was by all appearances of Greek origin. Unfortunately, in the inscription we are discussing in this paper, the names of the deceased and of the person who set up the monument are not preserved.

Despite all the perplexities resulting from the fragmentary character of our inscription and the necessity to eventually locate the church of St. Anastasia using indirect evidence, we hope that this paper contributed to our knowledge about the cult structures in Sirmium. The inscription from the Museum of Srem seems to confirm the data from written sources and we have suggested a possible location of the church of the martyr Anastasia.

---

[56] Popović V. 1982, 548–550; Popović V., 1987, 95–122; Поповић В.1998, 43–56.

[57] Duval 1979, 83–84, fig. 6; Поповић В. 2003, 262, сл. 2.

[58] *CIL* III, 10233.

[59] *CIL* III, 10232.

[60] Jarak 2011, 61.

ABBREVIATIONS:

AA SS	*Acta Sanctorum*
AE	*L'année épigraphique*, Paris
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
ILCV	E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres* I–III, Berolini 1961.
ILJug	A. Šašel–J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1986.
OPEL	*Onomasticon provinciarum Europae Laitnarum* I–IV.
PG	*Patrologia Graeca* (J.P. Migne, éd., *Patrologia Graeca*, Paris 1960)

BIBLIOGRAPHY:

Bratož 2003 – R. Bratož, Dioklecijanovo preganjanje kristijanov v provincah srednjega Podunavja in zahodnega Balkana, in *Mednarodni znanstvani simpozij ob 1700-letnici smrti Viktora Ptujskega* (ur. S. Kranjc), Ptuj 2004, 29–98.

Deichmann 1969 – F.W. Deichmann, *Ravenna. Geschichte und Monumente*, Wiesbaden 1969.

Delehaye 1955 – H. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles 1955.

Demo 1981 – Ž. Demo, Novac germanskih vladara druge pol. 5. do u drugu pol. 6. st. U numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu (Zusammenfassung: Münzen germanischer Herrscher von der zweiten Hälfte des. 5. bis zur zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts aus der numismatischer Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb), *Arheološki vestnik* XXXII, 1981, 454–481.

Demo 1994 – *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina*, Ljubljana 1994.

Dimitrijević, Kovačević, Vinski 1962 – D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda*, Zemun 1962.

Duval 1979 – N. Duval, Sirmium «ville impériale» ou «capitale» ?, *Corsi di culture sull'arte ravennate e byzantina* XXVI, 1979, 53–90.

Györffy 1959 – G. Györffy, Das Güterverzrichnis der griechischen Klosters zu Szávszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert, *Studia Slavica* 5/1–2, 1959, 9–74.

Hytrek 1894 – A. Hytrek, Starokršćansko grobište sv. Sinerota u Sriemu, *Ephemeris Salonitana*, Jaderae 1894, 1–6.

Janin 1953 – R. Janin, *La géographie ecclésiaque de l'Empire byzantin* III, Paris 1953.

Jarak 2011 – M. Jarak, Ranohrišćanski mučenici Panonije (Summary: Early Christian Martyrs of Pannonia), in 1700 godina svetih Srijemskih mučenika, *Zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mučenika (3004–2004)* (priredila D. Damjanović), Đakovo 2011, 51–70.

Јеремић 2004 – М. Јеремић, Култне грађевине хришћанског Сирмијума, у: *Сирмиум и на небу и на земљи*, Сремска Митровица 2004, 43–78.

Jeremić 2006 – M. Jeremić, Adolf Hytrek et les premières fouilles archéologiques à Sirmium (Резиме: Адолф Хитрек и прва археолошка ископавања Сирмијума), *Starinar* LV, 2006, 115–132.

Jeremić 2008 – M. Jeremić, Les temples païens de Sirmium (Резиме: Пагански храмови Сирмијума), *Starinar* LVI (2006), 2008, 167–200.

Kajanto 1965 – I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965.

Lemerle 1981 – P. Lemerle, *Les plus anciens recuils des Miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. II Commentaire*, Paris 1981.

Meihner 1968 – I. Mihnet, Tri nepoznata novca kralja Teodoriha, *Numizmatičke vijesti* 26, 1968, 53–54.

Miladinović-Radmilović 2011 – N. Miladinović-Radmilović, *Sirmium-Necropolis*, Sremska Mitrovica 2011.

Milošević 1961a – P. Milošević, Raniji antički nalasci u Sirmijumu, *Limes* I, Beograd 1961, 71–76.

Milošević 1961b – P. Milošević, Sirmium, Sremska Mitrovica – naselje, *Arheološki pregled* 3, 1961, 80–89.

Милошевић 1994 – П. Милошевић, *Топографија Сирмијума*, Нови Сад 1994.

Милошевић 2001 – П. Милошевић, *Археологија и историја Сирмијума* (Summary: *Archaeology and History of Sirmium*), Нови Сад 2001.

Mirković 1971 – M. Mirković, Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D., *Sirmium* I, 1971, 5–94.

Mirković 2006 – M. Mirković, *Sirmium – Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006.

Mócsy 1983 – A. Mócsy, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*, Budapest 1983.

Mrkobrad 1980 – D. Mrkobrad, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji* (Zussammenfasung: *Archaeologische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien*), Beograd 1980.

Николајевић 1979 – И. Николајевић, „Martyr Anastasia“ у Фурли, *Зборник Филозофског факултета* XIV/1, 1979, 43–51.

Петровић 1975 – П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд 1975.

Popović I. 2012 – I. Popović, La nécropole de la basilique urbaine à Sirmium (Резиме: Некропола градске базилике у Сирмијуму), *Starinar* LII, 2012, 113–135.

Поповић Р. 1995 – Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану пре досељавања Словена (Србија, Повардарје, Црна Гора)*, Београд 1995.

Popović V. 1969 – V. Popović, Sirmium, ville impériale, *Akten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie,* Vatican–Berlin 1969, 665–675.

Popović V. 1982 – V. Popović, Desingration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis. 7. Jahrhznsert n. Chr., *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum* (Hrsg. D. Papenfuss, V. M. Strocka), Mainz, 1982, 545–566.

Popović V. 1987 – V. Popović, Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts, *Die Völker Südosteuropa-s im 6. bis 8. Jahrhundert* (Hrsg. B. Hänsel), *Südosteuropa Jahrbuch* 17, Berlin 1987, 95–139.

Поповић В. 1998 – В. Поповић, Култ светог Димитрија Солунског у Сирмијуму и у Раве*ни* (rés: Le culte de saint Démétrius de Thessalonique à Sirmium et à Ravenne), *Глас САНУ* CCCLXXXIV, Одељење историјских наука, књ. 10, Београд 1998, 43–56.

Поповић В. 2003 – В. Поповић, Блажени Иринеј, први епископ Сирмијума, у В. Поповић, *Сирмиум – град царева и мученика*, Сремска Митровица 2003, 259–263.

Solin–Salomies 1994 – H. Solin – O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim–Zürich–New York 1994.

Stefan 1935 – F. Stefan, *Die Münzasstätte Sirmium unter den Ostrogoten und Gepiden*, Halle (Saale), 1925.

Stein 1968 – E. Satein, *Histoire du Bas-Empire* I–II, Amsterdam 1968.

Вулић 1929 – Н. Вулић, Sirmium, данашња Сремска Митровица, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* II/2, Сремски Карловци 1929, 145–170.

Zeiller 1918 – J. Zeiller, *Les origines chretiennes des provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918.

Резиме: ИВАНА М. ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд
СНЕЖАНА Б. ФЕРЈАНЧИЋ, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет, Одељење за историју, Београд

НОВИ НАТПИС ИЗ СИРМИЈУМА И БАЗИЛИКА СВ. АНАСТАСИЈЕ

Кључне речи. – Сирмијум, рано хришћанство, мученици, Св. Анастасија, натпис, базилика.

У Музеју Срема у Сремској Митровици чува се једна оштећена мермерна плоча са натписом на латинском језику (сл. 1). Иако натпис није у потпуности сачуван, мишљења смо да се у њему помиње базилика Св. Анастасије, о чијем постојању у Сирмијуму сведочи податак из писаних извора. Текст натписа могао би се реконструисати на следећи начин:

[In dom]o beati[ssimae - - - | - - - nost]re Anast[asiae - - - | - - - in] hoc loco d[epositus - - - | - - -]x qui conv[ixit mecum annis - - - | - - -] qui vixit a[nnis - - - | - - - fili]o eius d(ie) pridie [- - - | - - -]T Fl(avius, -avia) Decen[- - -| - - -]++[- - - |- - -.

На почетку натписа се помиње базилика Св. Анастасије, чије је постојање у Сирмијуму посведочено у ранохришћанским литерарним изворима. Термин *domus* у значењу „црква" релативно је чест у ранохришћанским натписима. Прва два реда могла би се допунити на следећи начин: *[In dom]o beati[ssimae dominae nostr]ae Anast[asiae - - -*. После формуле *in hoc loco depositus* у другом реду следило је име покојника, које се вероватно завршавало словом X, првим сачуваним словом у четвртом реду. Заједно са покојником је, изгледа, био сахрањен и његов син, чије име није сачувано. На њега би се односила формула *qui vixit annis* у петом реду. Судећи према палеографским одликама, фрагмент натписа на којем се помиње базилика Св. Анастасије припада добу позне антике (IV–VI век). Слово A са попречном цртом сломљеном на доле и слово L са косо спуштеном другом цртом јављају се крајем III и почетком IV века.

Расправе о могућој локацији базилике Св. Анастасије у Сирмијуму и евентуалној идентификацији постојећих култних места са њом у стручној литератури трају од друге половине XIX века до данашњих дана (сл. 3–5). Наиме, у *Passio altera Sancti Demetrii Thessalonicensis*, помиње се да је он, пошто је у Солуну подигао цркву посвећену Св. Димитрију, желео да такву сагради и у Илирику, па је, дошавши у Сирмијум, ковчег са окрвављеном свечевом хламидом и деловима његовог орарија одложио у пресветом храму светог мученика Димитрија (сл. 2), који је он основао у близини поштованог дома (= цркве) славодобне мученице Анастасије (πλησίον τοῦ σεβασμίου οἰκίου τῆς καλλινίκου μάρτυρος Ἀναστασίας). Не зна се на којој је локацији у Сирмијуму откривена плоча са натписом, а на основу налаза остроготског новца уз северни градски бедем (сл. 6), претпоставља се да се базилика Св. Анастасије налазила у овој градској регији, будући да су Остроготи веома поштовали Мученицу. Могуће је да је реч о мартиријуму наслоњеном уз северни градски бедем, откопаном и затим уништеном крајем XIX века (сл. 7).

Како је исцрпна анализа писаних извора, археолошког, епиграфског и нумизматичког материјала показала, Леонтијева градња базилике Св. Димитрија у Сирмијуму могла је да се догоди тек после уступања овог града Источном царству, највероватније 424. или 425. године, што би значило да је црква освећена 426. године. Следствено податку из Пасије да је Леонтије у Сирмијуму своју цркву саградио у близини цркве Св. Анастасије, која је, дакле, већ постојала, година 426. означавала би *terminus ante quem* за њену градњу. С обзиром на растућу опасност од надирања Хуна и општу дезинтеграцију града почетком V века, црква посвећена сирмијумској мученици вероватно је подигнута у периоду између треће деценије и краја IV века, приближно у исто време када и мартирији Св. Синерота на северном и Св. Иринеја на источном градском гробљу. Уосталом, формула *in domo* (?) *beatissimae dominae nostrae Anastasiae*, која се среће на натпису, добре паралеле налази у формулама *in basilica domini nostri Erenei*, са натписа из базилике Св. Иринеја, и *ad dominum Synerotem*, односно *ad beatu Syneroti*, са два натписа из базилике Св. Синерота.

Уз све недоумице које доноси фрагментарност натписа о којем је у овом тексту било речи, али и уз неопходност да се евентуално лоцирање цркве Св. Анастасије у Сирмијуму изведе посредним путем, па да, стога, остане у домену хипотезе, надамо се да је овај рад допринео бољем познавању култних грађевина Сирмијума, макар у погледу потврде податка из писаног извора да је у овом граду постојала црква мученице Анастасије.

MICHEL KAZANSKI, Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Paris

LES GÉPIDES ET LA CRIMÉE

UDC: 904:739.2(497.113)"03/05"
DOI: 10.2298/STA1363115K
Article scientifique original

e-mail: michel.kazanski53@gmail.com

Reçu : 17 septembre 2012
Accepté : Avril 2013

Sommaire. – La présence des objets gépides en Crimée au VIe siècle (plaques-boucles, fibules) s'explique par la migration de Germains balkano-danubiens vers le Nord de la mer Noire. Très probablement il s'agit de déportation des Gépides de Sirmium, venus ou amenés sur le territoire byzantin soit en 504–505 soit en 535, lors des conflits entre l'Empire, les Gépides et les Ostrogoths.

Mots clés. – Gépides, Crimée, Sirmium, plaques-boucles, fibules.

A partir du milieu du Ve s., les influences germaniques orientales, venant du Danube, des Balkans et de l'Italie se manifestent dans la civilisation de la population barbare de la Crimée[1]. A. K. Ambroz a démontré le premier les origines danubiennes du costume féminin des Goths de Crimée au VIe–VI^Ie^ s.[2] D'autre part, en collaboration avec E. V. Vejmarn, il a avancé l'hypothèse selon laquelle les éléments vestimentaires germaniques orientaux sont arrivés en Crimée avec les soldats gothiques envoyés par Justinien en 530–534 à partir de Mésie, très probablement accompagnés de leurs familles[3]. En effet, il est très rare pour les sociétés traditionnelles que les parures et les accessoires du costume féminin deviennent un objet de commerce – ces objets se déplacent d'habitude avec leurs porteuses[4].

Il semble donc que dans bien des cas la diffusion des éléments germaniques au Nord de la mer Noire s'explique par la présence de ressortissants balkano-danubiens[5]. Au VIe s., outre les objets gothiques[6], ceux d'origine gépide, des fibules et des plaques-boucles (Fig. 1) sont bien attestés dans le costume féminin de la population du Bosphore Cimmérien (Crimée orientale et péninsule de Taman')[7]. Des dérivés de ces parures ont été mis au jour dans les nécropoles du type Suuk-Su, au Sud-Ouest de la Crimée[8]. Cette région correspond au pays gothique de Dori, décrit par Procope de Césarée (*De aedifc*., 3.7). Notre propos consiste à éclaircir les circonstances dans lesquelles les influences gépides auraient pu arriver au Nord de la mer Noire.

---

[1] Kazanski 2009.

[2] Ambroz 1968.

[3] Vejmarn, Ambroz 1980, 260.

[4] Récemment : Mastykova 2009, 7, avec la bibliographie.

[5] Kazanski 1996 ; Kazanski 2009.

[6] Avec ces Goths, venant de Mésie, ont pu apparaître en Crimée par ex. les fibules des types d'Udine–Planis et d'Arčar–Histria, les plaques-boucles en losanges zoomorphes ou les prototypes des plaques-boucles du VIe s. à tête d'aigle du type local bosphorite (voir infra.) (Kazanski 1996, 328). D'autre part, la présence d'objets des types italo-ostrogothiques, comme les plaques-boucles des types de Kranj–Krainburg et de Ljubljana–Dravlje ou comme les fibules à décor en volutes sur la tête et à domino sur le pied laissent supposer la présence d'Ostrogoths, déportés d'Italie lors des Guerres gothiques de 535–555 (Kazanski 1996, 329, 330).

[7] Ambroz 1968 ; Kazanski 1996, 328 –331 ; Kazanski 1998; Zaseckaja 1998 etc.

[8] Ajbabin 1990, 32–35 ; Hajredinova 2000 ; Zaseckaja, Furas'ev 2007 ; Furas'ev 2009.

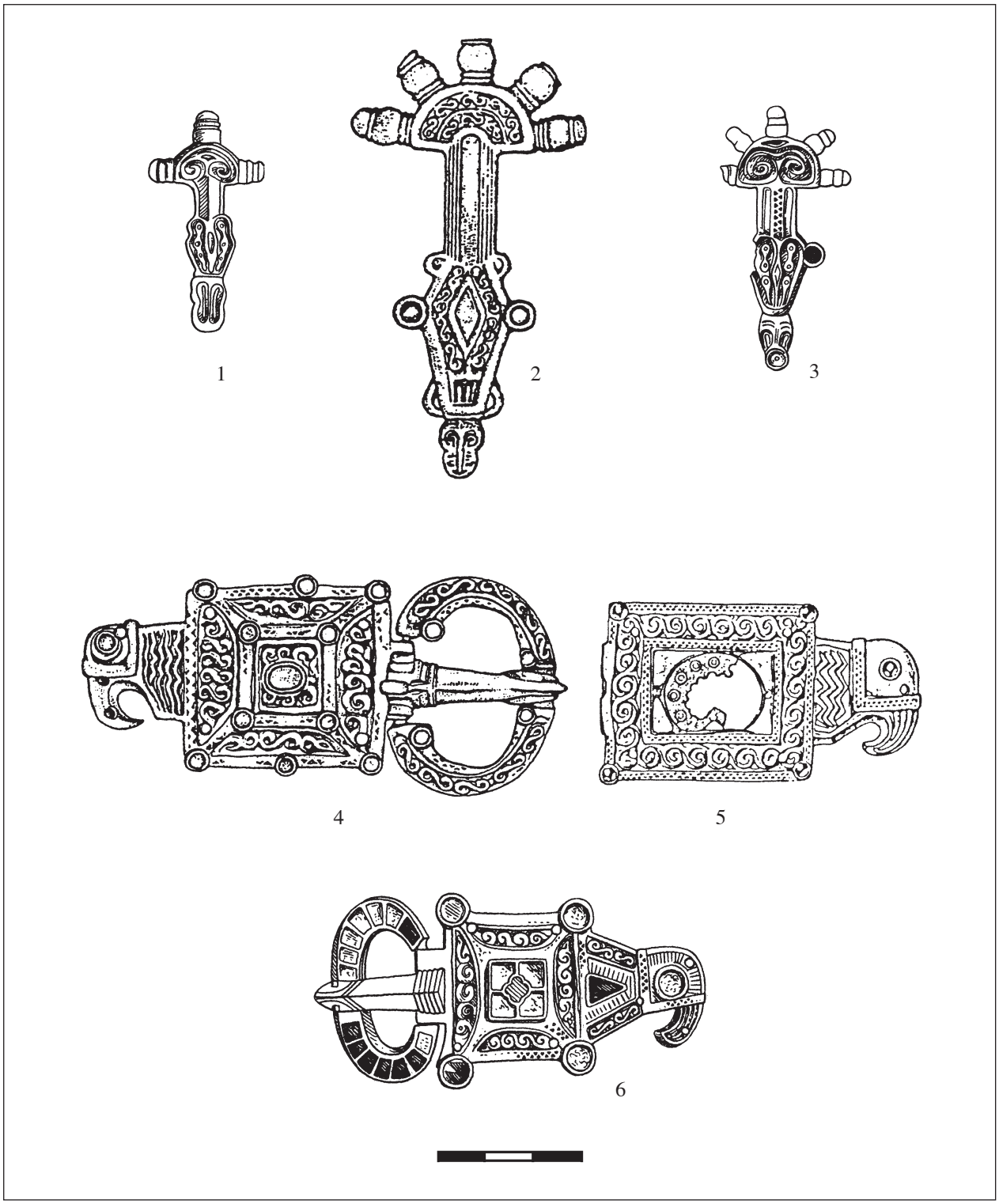

Fig. 1. Les fibules et les plaques boucles gépides, mises au jour en Crimée :
1) Kertch, tombe 66.1905 (?) ; 2) Kertch, tombe 78.1907 ; 3, 6) Kertch ; 4) Kertch, tombe 152.1904 ; 5) Taman
(D'après Ambroz 1968 (1, 3, 4, 6) ; Ajbabin 1990 (2) ; Zaseckaja 2004 (5))

Сл. 1. Гепидске фибуле и окови копчи откривени на Криму:
1) Керч, гроб 66.1905 (?); 2) Керч, гроб 78.1907; 3, 6) Керч; 4) Керч, гроб 152.1904; 5) Таман
(Ambroz 1968 (1, 3, 4, 6); Ajbabin 1990 (2); Zaseckaja 2004 (5))

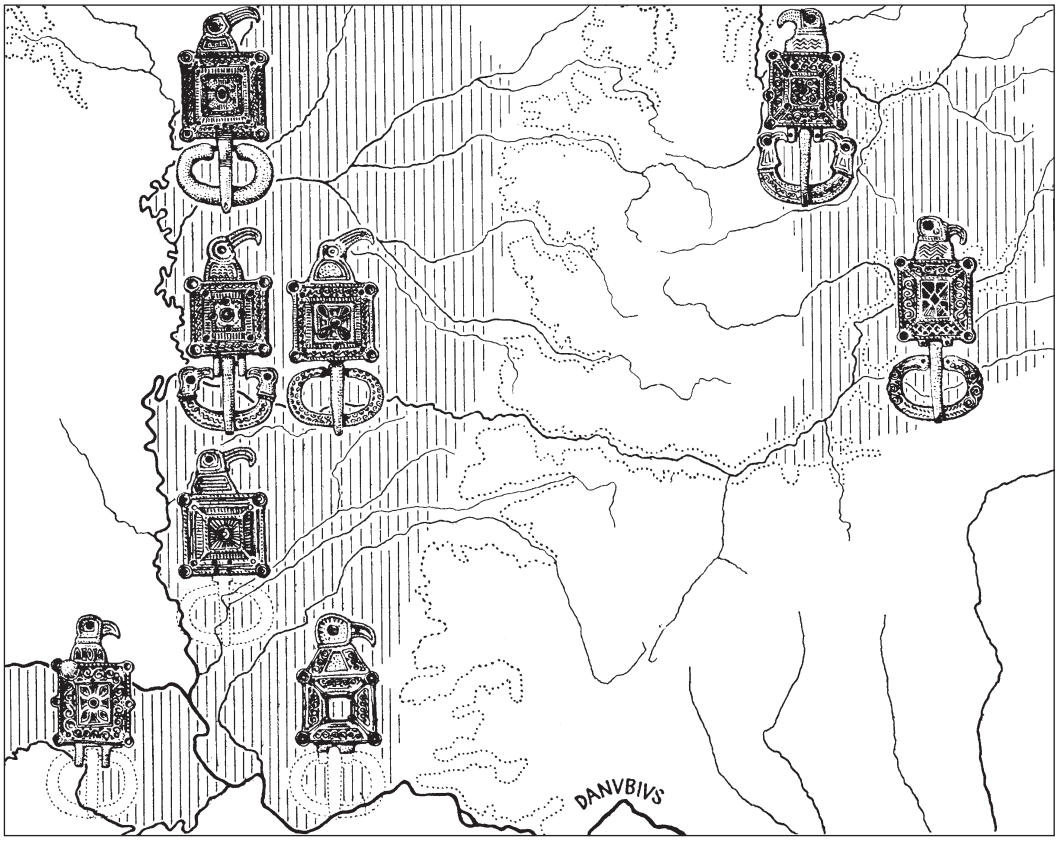

Fig. 2. La diffusion des plaques-boucles à tête d'aigle sur le territoire gépide (D'après Bóna 1976)

Сл. 2. Налази окова копчи с орловском главом на гепидској територији (Bóna 1976)

En effet, aucun contact direct entre la Crimée et le royaume gépide n'est attesté dans les sources écrites.

Rappelons qu'en 454–455, après la bataille de Nedao et la chute de l'empire hunnique, les Gépides s'installent dans la partie orientale des Carpates, où ils forment un royaume important, qui a survécu jusqu'en 567, c'est-à-dire jusqu'à l'invasion des Avars[9]. La population gépide y est archéologiquement attestée plus longtemps, jusqu'au VIIe s. Les sites gépides, aujourd'hui bien connus, forment trois groupes territoriaux: celui de Tisza, celui de Transylvanie et celui de la région de Sirmium[10].

MOBILIER GÉPIDE AU NORD DE LA MER NOIRE

Plaques-boucles

Ce sont avant tout de grandes plaques-boucles à tête aviforme, venant du costume féminin de la tradition germanique orientale[11]. Leurs prototypes, de petite taille, sont attestés dans la zone entre la région carpato-danubienne le Caucase du Nord à partir du deuxième tiers du Ve s.[12] Les grandes plaques-boucles à tête d'aigle se diffusent principalement sur le Danube moyen (Fig. 2)[13], en Mésie[14] (Fig. 3.9,11 et 6) et en Crimée[15], trois exemplaires sont attestés en Gaule[16]. Dans la région du Danube moyen, les grandes plaques-boucles ornées de la tête d'aigle sont caractéristiques des Gépides (Fig. 2). Les pièces gépides se divisent, selon M. Nagy (2002) en trois types (Fig. 3) :

---

[9] Voir en détails : Pohl 1980.

[10] Bóna 1976, 28–30.

[11] Rusu 1959 ; Ambroz 1968 ; Nagy 2002.

[12] Nagy 2002, 364, 365, Abb. 1.1–14,16.

[13] Bóna 1976, fig. 1 ; Nagy 2002.

[14] Vagalinski, Atanassov, Dimitrov 2001 ; Haralambieva 2001 ; Haralambieva 2010.

[15] Zaseckaja 2004.

[16] Kazanski 2010.

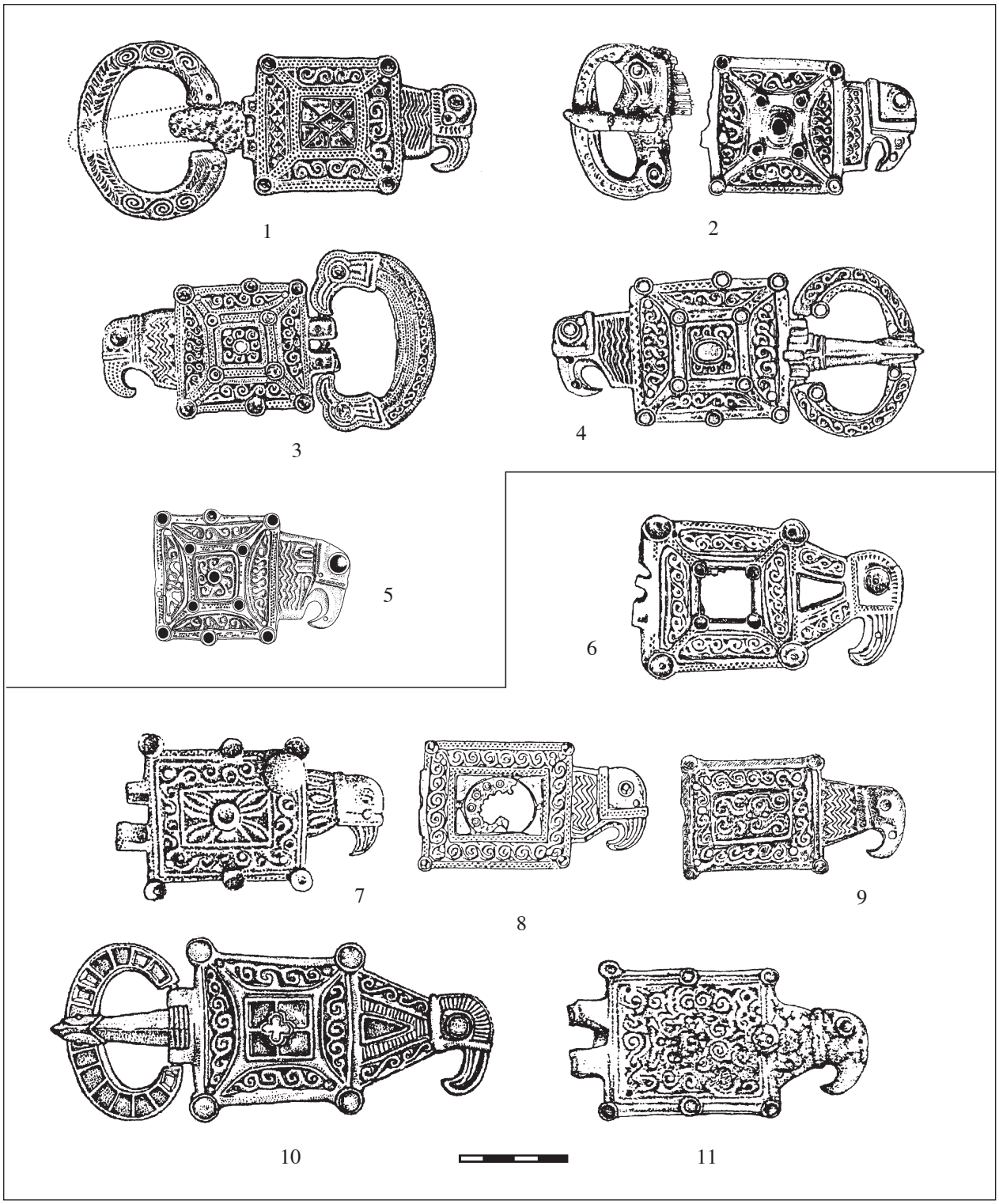

Fig. 3. Les plaques-boucles des type de Transylvanie (1–5) et du Danube (6–11) : 1) Čipau ; 2) Valentine ; 3) Fundătura ; 4) Kertch, tombe 152.1904 ; 5) Santeuil ; 6) Kovin ; 7) Serbie du Nord ; 8) Taman ; 9, 11) Iatrus ; 10) Kertch (D'après Nagy 2002 (1, 3, 4, 6, 7, 9–11) ; Zaseckaja 2004 (8) ; Kazanski 2010 (2, 5))

Сл. 3. Окови копчи типа Трансилванија (1–5) и Дунав (6–11): 1) Чипау; 2) Валентин; 3) Фундатура; 4) Керч, гроб 152.1904; 5) Сантеуил; 6) Ковин; 7) Северна Србија; 8) Таман; 9, 11) Јатрус; 10) Керч (Nagy 2002 (1, 3, 4, 6, 7, 9–11); Zaseckaja 2004 (8); Kazanski 2010 (2, 5))

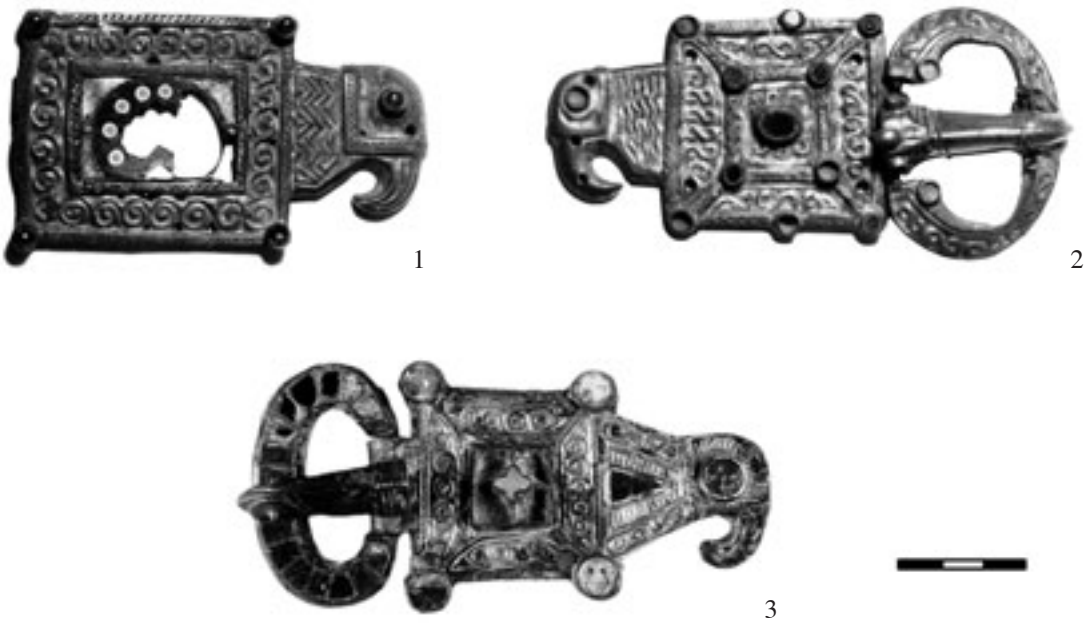

Fig. 4. Les plaques boucles gépides à tête d'aile, mises au jour en Crimée :
1) Taman ; 2) Kertch, tombe 152.1904 ; 3) Kertch (D'après photo de M. Kazanski (1, 2) ; Menghin 2007 (3))

Сл. 4. Окови коїчи с орловском їлавом оїкривени на Криму:
1) Таман; 2) Керч, їроб 152.1904; 3) Керч (Фоїоїрафије M. Kazanski (1, 2); Menghin 2007 (3))

I – de Transylvanie (Fig. 3.1–5).

II – de Tisza (ne sont pas attestées en Crimée).

III – du « Danube », ces dernières sont attestées notamment en Serbie du Nord (Fig. 3.6–11).

Les plaques-boucles de Crimée à tête d'aigle sont majoritairement de fabrication locale et forment plusieurs types[17]. Cependant, les pièces les plus anciennes, attestées en Crimée, au premier tiers du VIe s. sont d'origine gépide[18]. Elles viennent toutes du Bosphore Cimmérien et appartiennent à deux groupes différents.

1. Les plaques-boucles du type I, celui de Transylvanie. L'une provient de Kertch, du tombeau collectif 152.1904 (argent doré, almandines, 13,3 cm de longueur) (Fig. 4.2)[19]. Elle a des parallèles avant tout sur le territoire gépide, à Fundătura et Čipau (Fig. 3.1,3)[20], mais également en Gaule, à Valentine et à Santeuil (Fig. 3.2,5)[21]. La plaque-boucle gépide découverte à Kertch, dans le tombeau n° 152.1904, se situait dans le niveau inférieur de cette chambre funéraire (Fig. 5.9), où plusieurs inhumations détruites ont été attestées. Dans le niveau supérieur se trouvait une inhumation contenant une autre plaque-boucle à tête d'aigle, mais de série locale, dite bosphorite (Fig. 5.3), ainsi que deux fibules digitées, dérivées du type italo-ostrogothique d'Udine-Planis. Cette inhumation du niveau supérieur est attribuable au milieu VIe – début du VIIe s.[22] Cela permet de supposer que les inhumations du niveau inférieur sont antérieurs à deuxième moitié du VIe s. Le mobilier de la tombe de Valentine, quant à lui, est datable autour de 530/540–560/570[23]. Ainsi, nous avons toutes les raisons d'attribuer les plaques-boucles du type de Transylvanie à la première moitié du VIe s. Les dérivés de ce type de plaques-boucles sont attestées dans des nécropoles du type de Suuk-Su en Crimée du Sud-Ouest à partir du milieu du VIe s.[24]

2. Une plaque-boucle provenant de Kertch, dont l'origine exacte est inconnue (bronze doré, almandines, verre, 11,38 cm de longueur), attribuée au type III,

[17] Récemment Zaseckaja 2004 ; Furas'ev 2009.
[18] Zaseckaja 2004, 89, 90, fig. 9.
[19] Zaseckaja 2004, 134 ; Menghin 2007, 298, I.9.5.
[20] Rusu 1959, 486–491.
[21] Kazanski 2010, 128.
[22] Kazanski 1996, 328, 329, fig. 5 ; Zasetskaya 2004, 90, 91.
[23] Kazanski 2010, 128.
[24] Pour plus de détails : Zaseckaja 2004.

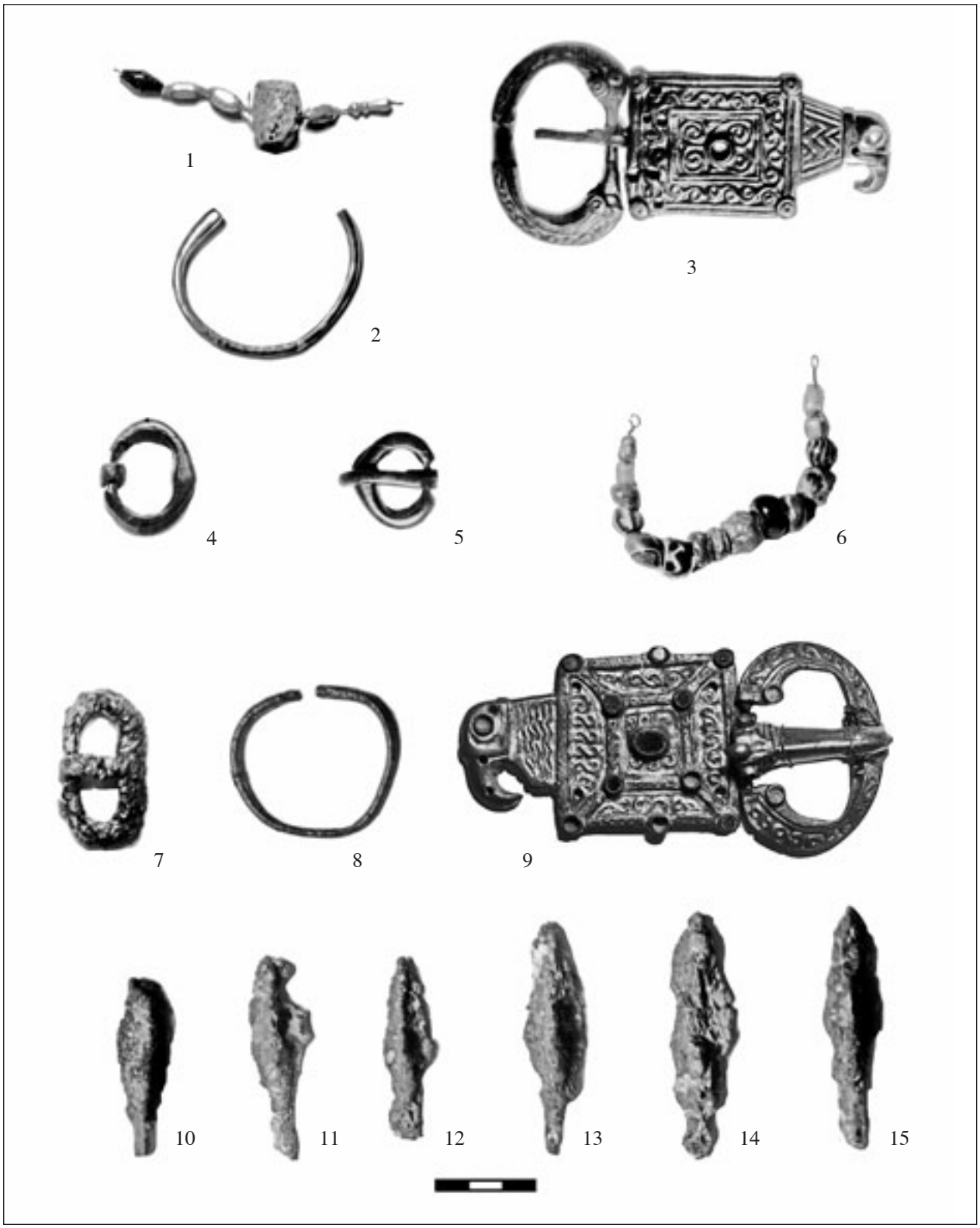

Fig. 5. Les objets provenant de la tombe 152.1904 de Kertch : 1–3) sépultures du niveau supérieur ; 4–15) sépultures du niveau inférieur (D'après Kazanski 1996 ; Zaseckaja 1998)

Сл. 5. Инвентар гроба 152.1904 из Керча: 1–3) сахране у горњем нивоу; 4–15) сахране у доњем нивоу (Kazanski 1996; Zaseckaja 1998)

« du Danube » (Fig. 4.3)[25]. L'autre est originaire de Taman (argent, alliage cuivreux, almandines, verre, 9,8 cm de longueur) (Fig. 4.1)[26]. Elles ont deux parallèles sur le Danube moyen : à Kovin (Fig. 3.6), sur la rive gauche du Danube, c'est à dire dans la zone gépide, faisant partie du groupe territorial de Tisza, et en Serbie du Nord (Fig. 3.7) (probablement la région de Sirmium, donc de nouveau dans la zone gépide)[27], ainsi que plus à l'est, en Mésie (Fig. 3.9,11 et 6.5,7, 8,9)[28]. Les plaques-boucles de Mésie sont identifiées comme gépides[29]. Malheureusement les conditions de découverte des plaques-boucles danubiennes et balkaniques de ce type ne permettent pas de préciser leur datation. En Crimée orientale, les plaques-boucles du type III sont à l'origine des celles locales (Fig. 5.3), fabriquées en Crimée à partir du milieu du VIe s.[30] Nous pouvons ainsi dater les plaques-boucles du type III de l'époque antérieure – c'est à dire de la première moitié-milieu du VIe s.

Fibules

1. Deux fibules digitées à décor végétal sur le pied et sur la tête, et losangique au centre du pied (Fig. 7.1,2), viennent de Kertch, de la sépulture 1 du tombeau 78.1907 (argent doré, bronze, almandines, 9,2 cm de longueur)[31]. La sépulture, aussi bien que tout le contenu du tombeau 78.1907 (Fig. 7 et 8), appartiennent à la première moitié du VIe s.[32]

Ces fibules sont d'origine gépide. Des agrafes comparables proviennent de nécropoles gépides: Szentes–Nagyhegy, tombe 5[33], tombe 8, avec une boucle à ardillon à base scutiforme, du VIe s.[34], tombe 64, avec une boucle zoomorphe du VIe s.[35], Szentes–Kökenyzug, tombes 50 et 81 (Fig. 9.2,3) et des découvertes isolées[36], Alpár[37], Békés[38], Tiszafüred[39], Magyartes[40]. A Kistelek, deux fibules proches, mais à mon avis typologiquement plus anciennes, ont été mises au jour avec une plaque-boucle du type Ljubljana–Dravlje, datable du début du VIe s.[41]

En dehors de la zone gépide, ces fibules sont plus rares. On les connaît sur la rive gauche du Danube, en Pannonie, à Brigetio[42]. Il est significatif qu'en Pannonie ces fibules sont absentes dans les ensembles clos du horizon lombard du deuxième tiers du VIe s., ce qui, selon A. Kiss indique leur appartenance à l'époque antérieure – le premier tiers du VIe s.[43] Les fibules de ce type sont attestées en Italie, à San Andrea di Grottamare et à Pavia (Fig. 9.4,5); il y faut ajouter une fibule italienne sans provenance exacte. Ces pièces sont identifiées comme gépides, provenant de la région de Tisza, et datées, selon J. Werner et V. Bierbrauer, de la première moitié du VIe s.[44] D'autre part, des fibules comparables, identifiées comme gépides, ont été découvertes en Mésie, à Oescus et à Starmen (Fig. 6. 1–3)[45]. Enfin, une fibule de ce type provient de la nécropole mérovingienne de Vicq, en Gaule du Nord (Fig. 9.1)[46].

2. Deux fibules, l'une à trois et l'autre à cinq doigts, décorées de deux volutes sur la tête et d'un décor en relief, formant une sorte de la chaîne sur le pied (Fig. 1.1,3), proviennent de Kertch (argent ou alliage cuivreux, 5,6 et 6,2 cm de longueur)[47]. L'une a été découverte, selon A.K. Ambroz, dans le tombeau 66.1905[48], l'origine exacte de la deuxième fibule est inconnue.

Ces deux fibules ont été identifiées à juste titre par A.K. Ambroz comme gépides[49]. Leur parallèle le plus proche provient de Novi Banovci (Fig. 10.1), dans la région de Sirmium[50], ce qui confirme une identification gépide. Une fibule à cinq doigts, qui représente une

---

25 Zaseckaja 2004, 134, 135 ; Menghin 2007, 294, I. 8.10.

26 La pièce vient de collection de Zaporojsky : Zaseckaja 2004, 133, 134.

27 Nagy 2002, 371 ; Ivanišević, Bugarski 2008, fig. 8.7.

28 Vagalinski, Atanssov, Dimitrov 2000 ; Haralambieva 2001 ; Haralambieva 2010.

29 Haralambieva 2001, 455 ; Haralambieva 2010, 256–260.

30 Zaseckaja 2002, 101–109 ; Furas'ev 2009, 202, 203.

31 Kazanski 1996, 330, 331 ; Zaseckaja 1998, 408, 455.

32 Kazanski 1996, 330, 331 ; Gavritukhin, Kazanski 2010, 99–101.

33 Csallány 1961, 45, Taf. 223.5.

34 Csallány 1961, Taf. 24: 17,18.

35 Csallány 1961, Taf. 36.2 ; Bóna 1976, pl. 23 ; à comparer avec Bratei : Bârzu 1991, Abb. 2.3.

36 Csallány 1961, Taf. 1.18, 18.4,5 ; Bóna 1976, pl. 24, 25.

37 Csallány 1961, Taf. 219.1,2.

38 Vinski 1972–1973, pl. 4.40.

39 Csallány 1961, Taf. 146.9.

40 Csallány 1961, Taf. 109.8,9.

41 Csallány 1961, Taf. 195.9, 10 ; à propos des plaques-boucles voir Bierbrauer 1975, 131–133.

42 Kiss 1981, fig. 6.

43 Kiss 1981, 206.

44 Werner 1961, 32, 33, Taf. 34.129, 130 ; Bierbrauer 1975, 125, 126, Taf. 23.2, 38.3, 49.2.

45 Haralambieva 2001, Abb. 2 ; Haralambieva 2010, fig. 8.1.

46 Kazanski, 2010, 130, pl. 11.1.

47 Ambroz, 1968, 16, 17, fig. 1.10,12.

48 Cependant la fibule n'est pas mentionnée dans le rapport de fouilles : Škorpil 1909, 17.

49 Ambroz 1968, 16,17.

50 Csallány 1961, Taf. 213.4.

dérivée de ce type, provenant du site gépide de de Moreşti en Transylvanie (Fig. 10.4)[51]. Une autre fibule, dérivée de ce type, a été mise au jour dans le même site (Fig. 10.2)[52]. Enfin, une fibule à trois doigts du même type provient de Srpski Krstur, dans le bassin de la Tisza inférieure (Banat occidental), toujours sur le territoire des Gépides (Fig. 10.3)[53].

Malheureusement, la datation exacte de ces fibules ne peut pas être établie, faute d'ensembles clos avec des objets significatifs. Cependant, leur morphologie générale les permet d'attribuer au VIe s.

Ce bref aperçu nécessite quelques remarques. Avant tout, on connaît des objets gépides au Nord de la mer Noire datant essentiellement de la première moitié du

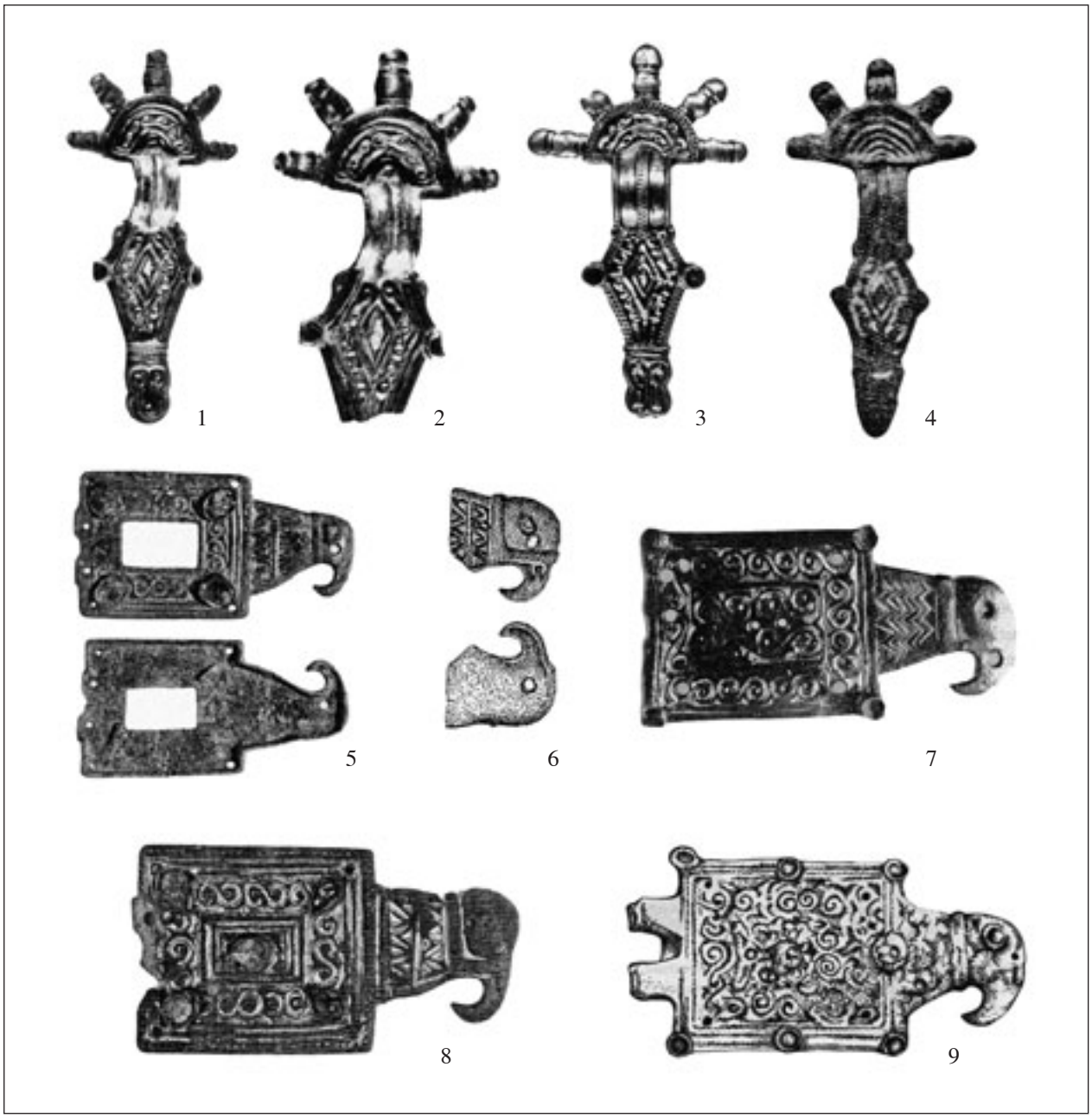

Fig. 6. Les fibules gépides et les plaques-boucles à tête d'aigle en Mésie : 1, 2) Oescus ; 3) Stărmen ; 4) Novgrad ; 5) Gorski Goren Trambeš ; 6) Sviščov ; 7) Rišpass ; 8, 9) Iatrus (D'après Haralambieva 2001 ; Haralambieva 2010)

Сл. 6. Гепидске фибуле и окови копчи с орловском главом из Мезије: 1, 2) Оескус; 3) Стармен; 4) Новград; 5) Горски Горен Трамбеш; 6) Свишчов; 7) Ришпас; 8, 9) Јатрус (Haralambieva 2001; Haralambieva 2010)

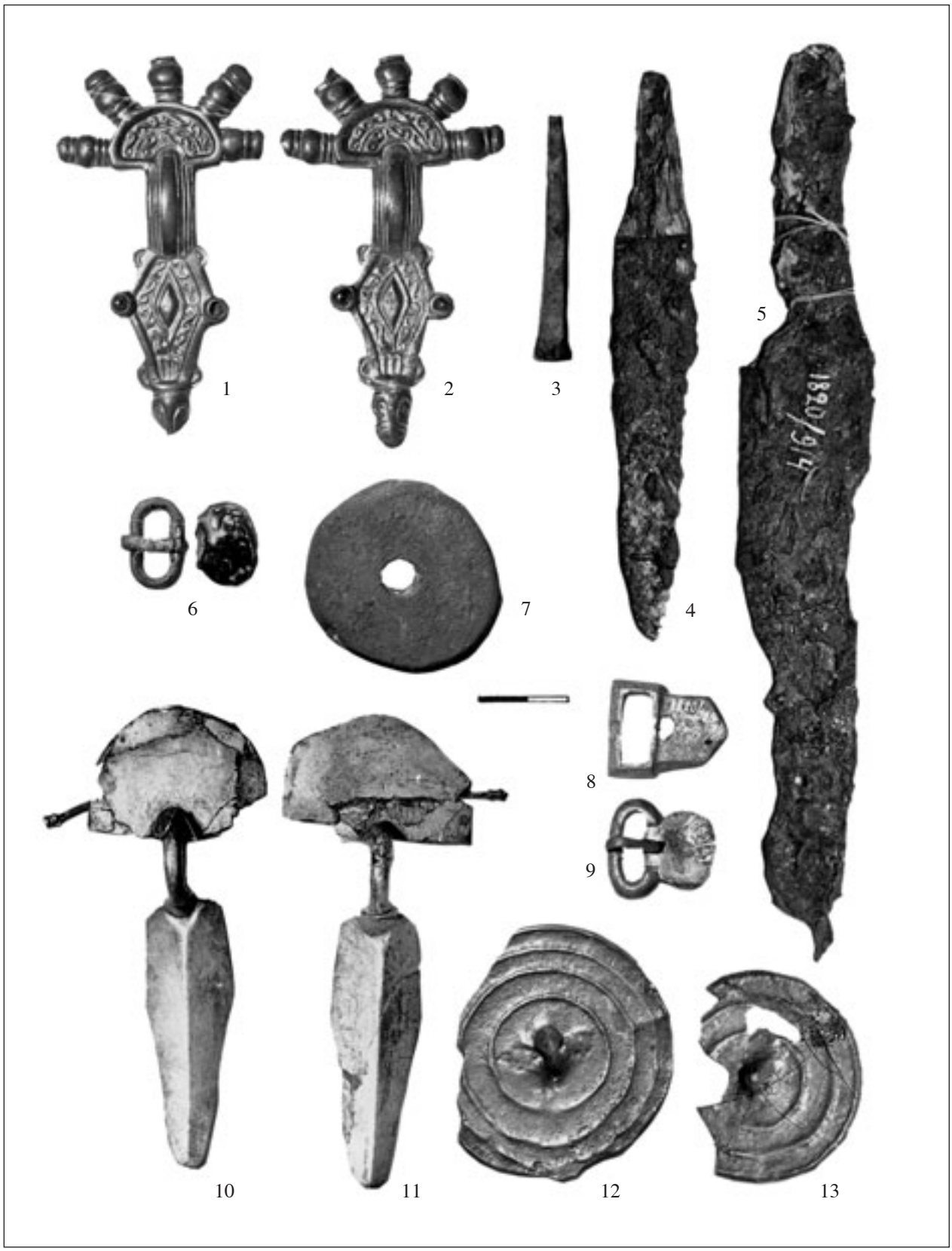

Fig. 7. Les objets provenant de la tombe 78.1907 de Kertch (D'après Kazanski 1996 ; Zaseckaja 1998)

Сл. 7. Инвентар гроба 78.1907 из Керча (Kazanski 1996; Zaseckaja 1998)

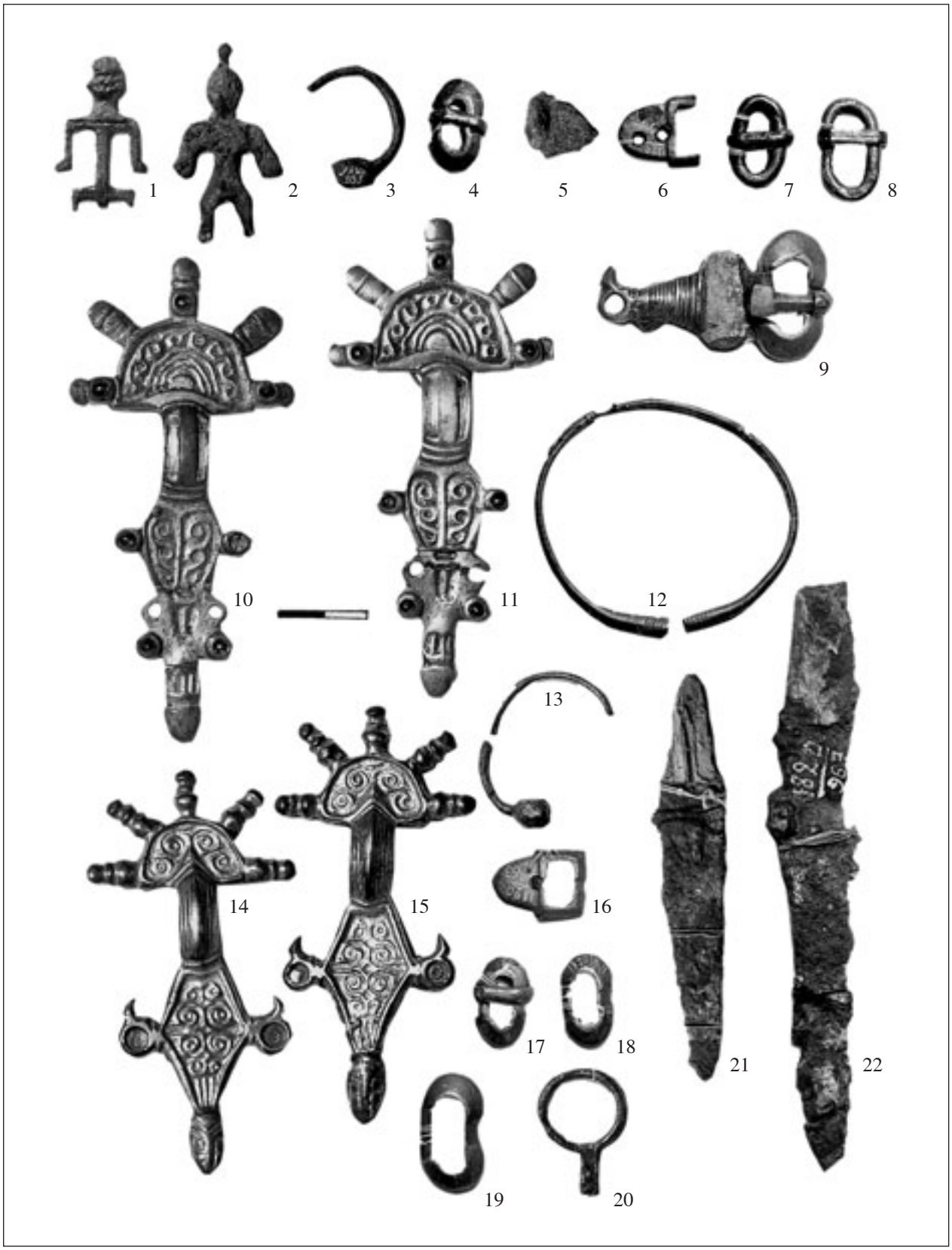

Fig. 8. Les objets provenant de la tombe 78.1907 de Kertch (suite) (D'après Kazanski 1996 ; Zaseckaja 1998)

Сл. 8. Инвентар гроба 78.1907 из Керча (наставак) (Kazanski 1996; Zaseckaja 1998)

VIe s., le matériel gépide plus tardif y est absent. D'autre part, parmi ces objets se manifestent ceux venant des trois groupes territoriaux gépides : de Transylvanie, de Tisza et de Sirmium. Enfin, les mêmes objets sont souvent attestés en Mésie, sur le territoire de l'Empire.

D'OÙ ET QUAND LES GÉPIDES S'INSTALLENT-ILS AU NORD DE LA MER NOIRE?

Théoriquement, il y a deux voies possibles de diffusion des objets gépides au Nord de la mer Noire : soit par le territoire de l'Ukraine d'aujourd'hui, peuplée alors de Slaves (Sclavènes, Antes) et de Huns (Bulgares, Koutrigours), soit par le territoire de l'Empire, notamment par la Mésie[54].

Les contacts plutôt amicaux entre les Gépides et les Sclavènes sont attestés par les auteurs anciens, notamment par Procope de Césarée. Il raconte que le territoire gépide a servi de repli pour les troupes sclavènes opérant contre l'Empire en 550–551 (Procope, *BG*, IV.25). D'autre part, les objets germaniques orientaux, et spécialement gépides, se diffusent au VIe s. à l'Est des Carpates, sur le territoire des civilisations slaves de Prague (Sclavènes) et de Penkovka (Antes)[55]. Ce sont des parures féminines, qui chez les Barbares, voyagent d'habitude, nous l'avons vu, avec leurs porteuses. Ceci suppose l'existence de liens relativement stables et pacifiques entre les Gépides et Slaves – liens probablement scellés par des mariages intertribaux. D'autre part, on sait qu'en 550–551 les Gépides étaient en alliance militaire avec les Koutrigours des steppes pontiques, Gépides la route vers le Nord de la mer Noire. Cependant, il me paraît plus probable que les objets gépides, ainsi que peut-être leurs propriétaires, sont arrivés dans la région nord-pontique par la Mésie et la mer Noire, d'autant plus que les objets gépides sont bien connus en Mésie.

Nous manquons de données directes sur les contacts des Gépides de Transylvanie ou de Tisza avec l'Empire d'Orient. En revanche, pour la région de Sirmium (Pannonie II) nous avons les témoignages des sources écrites qui permettent de reconstituer les relations entre les Gépides et l'Empire[56].

Rappelons que ce sont d'abord les Ostrogoths du roi Valamir Amal, qui, après la bataille de Nedao, en 454–455 s'installent en Pannonie II, entre Sirmium et Vindobona, en tant que gardes-frontière de l'Empire d'Occident[57]. En 473–474, après le départ des Ostrogoths vers la Mésie, les Gépides occupent la région de Sirmium[58]. Théodoric Amal évacue en 488 son royaume ostrogothique de Mésie[59] et amène ses sujets en Italie, en concluant une alliance avec les Ruges du roi Frédéric. Au passage, en Pannonie II, en 489, il combat les Gépides et les Sarmates, alliés de l'empereur[60]. Une grande bataille entre les Ostrogoths et les Gépides a alors lieu à Ulca, près de Vukovar d'aujourd'hui, au nord de la Sava, où le roi gépide Thrapstila est probablement tué. L'année suivante, en 490, Théodoric marche sur l'Italie par la vallée de la Sava[61]. L'existence du prince gépide Thrasaric, le fils de Thrapstila, est attestée de nouveau avec ses Gépides à Sirmium en 504. On peut supposer que les Gépides de Thrasaric ont repris la région après le départ du gros des troupes de Théodoric vers l'Italie[62].

Selon H. Wolfram, la province Pannonia Sirmensis est plutôt reconquise par les Ostrogoths en 504–505. Cette attaque des Goths contre les Gépides de Sirmium a abouti à une guerre entre les Ostrogoths et Byzance, qui protège les Gépides[63]. Thrasaric est alors expulsé par le général ostrogoth Pitzia (Jordanès, G*etica*, 300), avec aide de chef gépide Mundo[64]. En 505 le comte

---

51 Csallány 1961, Taf. 270.9 ; Horedt 1979, Taf. 41.3.

52 Horedt 1979, Taf. 41.5 ; Harhoiu 1998, Taf. 91.G.9 ; Csallány 1961, Taf. 270.7.

53 Ivanišević, Bugarski 2008, fig. 4.3.

54 Vejmarn, Ambroz 1980, 260.

55 Par ex. Kazanski 1999, 100, 104–107.

56 Voir Pohl 1980, 288–301.

57 Wolfram 1990, 275.

58 Demougeot 1979, 782.

59 Il est possible qu'à ce moment une partie des Ostrogoths reste en Mésie, pour se déplacer plus tard en Crimée, comme le pensait Procope de Césarée (*De aedefc*., 3.7).

60 Wolfram 1990, 295.

61 Stein 1949, 55 ; Demougeot 1979, 794, 795, 800, 801 ; Pohl 1980, 291, 292.

62 Selon E. Stein, Thrasaric est devenu l'allié de Théodoric : Stein 1949, 55.

63 Wolfram 1990, 337, 338 ; cf. Procope *BG* I.3.15–17.

64 Stein 1949, 145, 146 ; Demougeot 1979, 800–801, 810 ; Pohl 1980, 292, 293 ; Wolfram 1990, 339. Mundo s'installa avec les brigands locaux sur le Morava, près du Danube, dans une tour appellée Herta, d'où il attaquait les provinces de l'Empire (Jordanès, *Getica*, 301). D'après Jordanès, il est le parrain d'Attila. D'autre part, Mundo est considéré comme au niveau du roi gépide Thrapstila, tué par Théodoic (Stein 1949, 55). En 529 il est au service de l'Empire et il est nommé le magister d'Illyricum. En 530 Mundo bat les Bulgares (Stein 1949, 308), puis en 531 il est le magister d'Orient (Stein 293) et en 532 il participe à l'écrasement de la révolte populaire de « Nika » à Constantinople (Stein 1949, 452). Cet aventurier s'est fait tuer en 536 en Illyricum, lors de la Guerre gothique (Stein 1949, 309).

ostrogoth de Sirmium, installé après la fuite de Thrasaric, bat le général d'Anastase en Illyricum[65]. En 510, l'empereur Anastase conclut la paix avec Théodoric en lui cédant Sirmium[66], mais gardant la ville de Bassiana, dans la même région (Wolfram 1990, 340). Il est possible que l'expulsion des Gépides de Thrasaric, allié de l'Empire, donne lieu à leur déplacement vers les Balkans en 504–505, sous la protection romaine. Mais ce n'est qu'une possibilité. En effet, on sait que les Gépides de la région de Sirmium restent, ne fut ce qu'en partie, sur place. Ils passent sous le pouvoir des Ostrogoths et participent même en 523 à la guerre des Ostrogoths contre les Burgondes en Gaule[67]

En 530, des Gépides, de toute évidence ceux de grand royaume de Tisza–Transylvanie, avec l'assistance du vieux bandit Mundo, qui est allié avec les Hérules, attaquent Sirmium ostrogothique, avec l'accord tacite de l'empereur. Mais les Gépides et les Hérules sont battus par les Ostrogoths[68]. Cependant en 535, au début de la Guerre gothique, Justinien réoccupe Sirmium[69]. Il n'est pas exclu que les Gépides pro-ostrogothiques de Sirmium, ainsi que les Ostrogoths capturés au cours

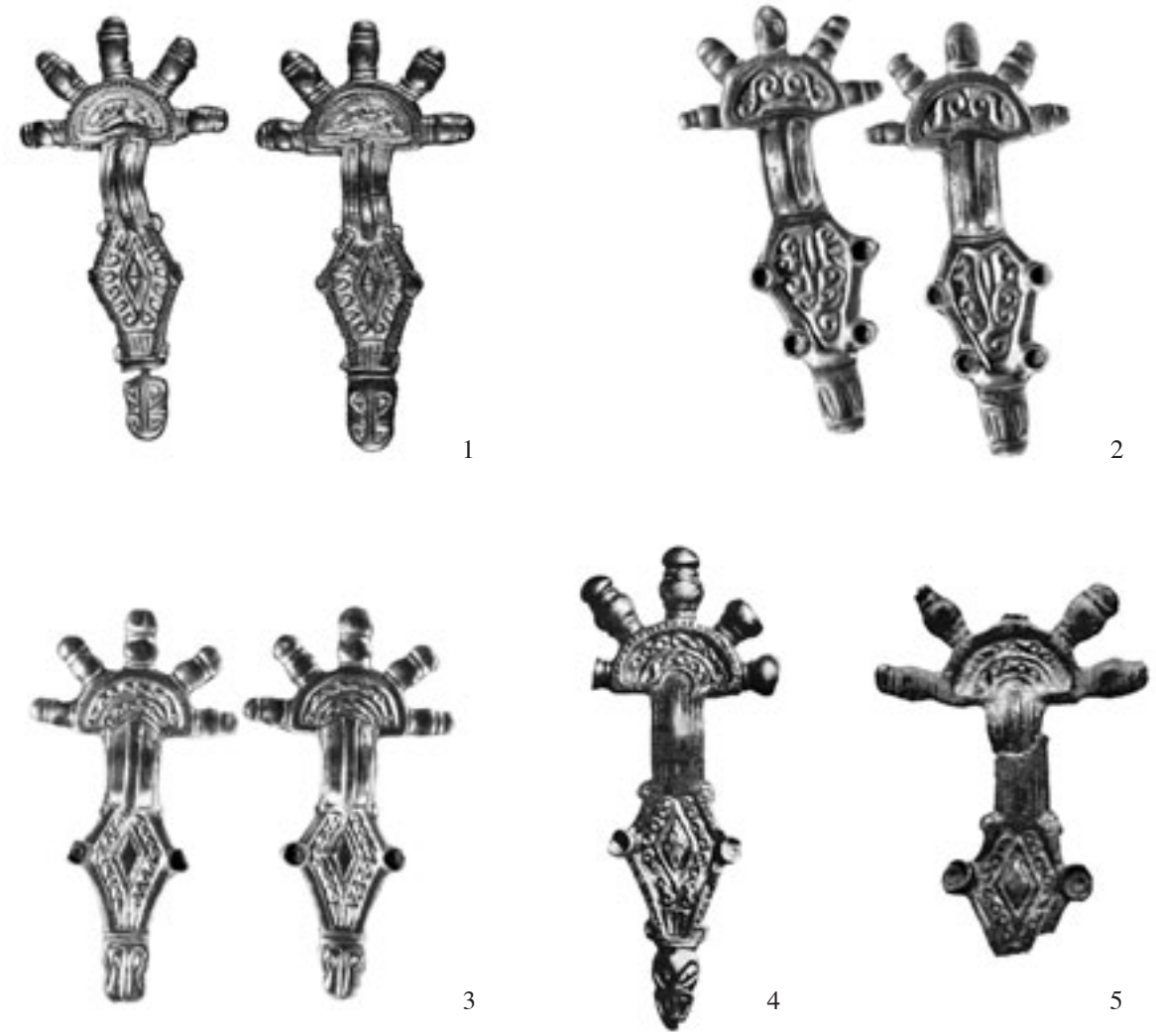

Fig. 9. Les fibules gépides digitées, ornées des volutes : 1) Vicq, tombe 115 ; 2) Szentes–Kökényzug, tombe 501 ; 3) Szentes–Kökényzug, tombe 81 ; 4) San Andrea di Grottamare ; 5) Pavia. D'après Kazanski 2010 (1) ; Bóna 1976 (2, 3) ; Bierbrauer 1975 (4, 5)

Сл. 9. Гепидске лучне фибуле украшене волутама: 1) Вик, гроб 115; 2) Шентес-Кокенизуг, гроб 501; 3) Шентес-Кокенизуг, гроб 81; 4) Сан Андреа ди Гротамаре; 5) Павија (Kazanski 2010 (1); Bóna 1976 (2, 3); Bierbrauer 1975 (4, 5))

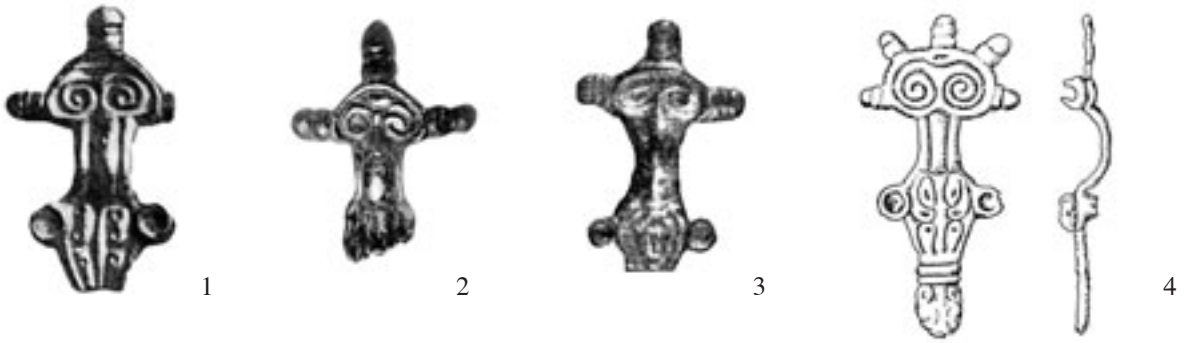

Fig. 10. Les petites fibules gépides à volutes : 1) Novi Banovci ; 2, 4) Moreşti ; 3) Srpski Krstur ; 4) Transylvanie D'après Csallány 1961 (1); Horedt 1979 (2, 4); Ivanišević, Bugarski 2008 (3)

Сл. 10. Мале гепидске фибуле са волутама: 1) Нови Бановци; 2, 4) Мореште; 3) Српски Крстур; 4) Трансилванија (Csallány 1961 (1); Horedt 1979 (2,4); Ivanišević, Bugarski 2008 (3))

de cette opération, sont déportés à l'Est, en Mésie, voire en Crimée. Cet événement correspond chronologiquement à peu près à l'expédition des troupes gothiques de Justinien contre le Bosphore Cimmérien (voir supra), ce qui expliquerait le fait que les objets gépides et ostrogothiques font partie de la même mode « germanique » en Crimée.

En 537 au plus tard, les Gépides entrent en conflit avec l'Empire. Ils prennent de nouveau Sirmium, amènent en captivité un grand nombre de Romains et attaquent la Dacie romaine[70]. En 539, les Gépides battent et tuent le maître des milices Callus, peut être d'origine bulgare[71]. D'autre part, la présence des Gépides dans la garde royale ostrogothique est notée en 541[72]. Ainsi, durant la Guerre gothique, les Gépides sont ouvertement hostiles à Justinien, ce qui justifierait leur déportation hors de la région de Sirmium.

En 549–550, la guerre entre les Lombards et les Gépides aggrave encore plus les relations entre les Gépides et l'Empire. Justinien, pour aider les Lombards, a envoyé les 1500 Hérules de Philémuth et 10000 cavaliers de Constantius, Buzès, Artius Kamsarakan et Jean. Les Romains écrasent 3000 Hérules[73], la trêve est signée en 549–550[74]. Cependant, en 550–551, les Gépides amènent d'abord les Koutrigours des steppes pontiques, puis aident les Sclavènes pour attaquer l'Empire[75]. En 552, le *foedus* est conclu avec les Gépides, mais quelques semaines plus tard la guerre entre les Gépides et les Lombards commence et l'Empire envoie de nouveau une armée pour aider les Lombards. Les troupes d'Amalafred, de petit-neveu de Théodoric, participent à la victoire des Lombards sur les Gépides[76] et la paix est signée en juillet 552. Enfin, en 567, les Avars combattent les Gépides et s'emparent de la Pannonie II[77].

On peut imaginer qu'un certain nombre de Gépides capturés en 549–550 ou encore les rescapés gépides de 567 ont pu venir sur le territoire de l'Empire. Cependant, à cette époque le costume féminin gépide est déjà bien enraciné en Crimée, il apparaît dans des tombes. Nous avons donc des raisons d'attribuer son apparition plutôt aux Gépides de Sirmium, venus ou amenés sur le territoire byzantin, puis en Crimée, soit en 504–505 soit en 535.

---

65 Demougeot 1979, 697, n. 341.

66 Stein 1949, 156 ; Demougeot 1979, 670, n. 230, 811.

67 Stein 1949, 250.

68 Stein 1949, 307 ; Wolfram, 1990, 340, 352.

69 Stein 1949, 309 ; Demougeot 1979, 835.

70 Stein 1949, 309 ; Wolfram 1990, 340.

71 Stein 1949, 309.

72 Wolfram 1990, 340.

73 Peu avant ce peuple se divisa en deux fractions : l'une, dirigée par Philémuth, pro-byzantine, l'autre étant hostile à l'Empire.

74 Stein 1949, 530–532.

75 Stein 1949, 532–533 ; Demougeot 1979, 835.

76 Stein 1949, 534, 535.

77 Demougeot 1979, 835, 836.

BIBLIOGRAPHY:

Ajbabin 1990 – Айбабин А. И., Хронология могильников Кыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии* 1, 1990, 3–86, 175–241.

Ambroz 1968 – Амброз А. К., Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI–VII вв.). *Краткие Сообщения Института Археологии* 113, 1968, 10–23.

Bierbrauer 1975 – Bierbrauer V., *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*. Spoleto, 1975.

Bóna 1976 – Bóna I., *A l'aube du Moyen Age. Gépides et Lombards dans le bassin des Carpates*. Budapest, 1976.

Csallány 1961 – Csállany G., *Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonauraum (454–568 u. Z.)*. Budapest, 1961.

Demougeot 1979 – Demougeot E., *La formation de l'Europe et les invasions barbares. II.2. De l'avènement de Dioclétien au début du VIe siècle.* Paris, 1979.

Furas'ev 2009 – Фурасьев А. Г., Этнокультурные особенности населения Южного Крыма в VI – начале VII в. н. э. (По материалам женского костюма). *In : Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем*. Санкт-Петербург, 2009, 190–235.

Gavritukhin, Kazanski 2010 – Gavritukhin I., Kazanski M., Bosporus, the Tetraxite Goths and the Northern Caucasus Region during the Second Half of the Fifth and the Sixth Centuries. *In*: Curta F. (dir.). *Neglected Barbarians*. Turnhout, 2010, 83–136.

Hajredinova 2000 – Хайрединова Э. А., Женский костюм с южнокрымскими орлиноголовыми пряжками. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 7, 2000, 91–133.

Haralambieva 2001 – Haralambieva A., Gepidische Erbe südlich der unteren Donau. *In*: Istvánovits E., Kulcsár V., *International Connections of the Barbarians in the 1st–5th centuries A.D*. Aszód–Nyíregyháza, 2001, 453–460.

Haralambieva 2010 – Kharalambieva A., Gepids in the Balkans: A Survey of the Archaeological Evidence. *In* : Curta F. (dir.). *Neglected Barbarians*. Turnhout, Brepols, 2010, 245–262.

Horedt 1979 – Horedt K., *Moreşti. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenburgen*. Bucarest, 1979.

Jordanès, *Getica* – *Iordaniis de origine actibusque Getarum* (éd. Fr. Giunta et A. Grillone*)*. Rome, 1991.

Ivanišević, Bugarski 2008 – Ivanišević V., Bugarski I., Western Banat during the Great Migration Period. *In* : Niezabitowski-Wiśniewska B. *et al ii*, 2008. *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Perio*d. II. Lublin, 2008, 39–61.

Kazanski 1996 – Kazanski M., Les Germains orientaux au Nord de la mer Noire pendant la seconde moitié du Ve s. et au VIe s. *Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии* 5, 1996 (1997), 324–337, 567–581.

Kazanski 1998 – Kazanski M., Les Barbares à Chersonèse (V^e–VIe s.). *In: Ευψυχια. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler. II*. Paris, 1998, 329–344.

Kazanski 1999 – Kazanski M., *Les Slaves. Les origines (Ier–VIIe siècle après J.-C.)*. Paris, Errance, 1999.

Kazanski 2009 – Kazanski M., Les relations de la Crimée avec l'Europe centrale et occidentale durant les Ve–VIe siècles. *In* : Kazanski M., A*rchéologie des peuples barbares*. Bucureşti –Brăila, 2009, 405–423.

Kazanski 2010 – Kazanski M., Les Gépides en Gaule. *In* : *Între stepă şi Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*. Bucureşti, 2010 (2011), 127–140.

Kiss 1981 – Kiss A., Funde aus dem 5.–6. Jh. im Gebiet von Brigetio. *Folia Archaeologica* 32 1981, 191–210.

Mastykova 2009 – Мастыкова А.В., *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI вв*. Moscou, 2009.

Menghin 2007 – Menghin (dir.), *Merowingerzeit - Europa ohne Grnzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunders.* Berlin, 2007.

Nagy 2002 – Nagy M., Die Gepidischen Adlerschnallen und ihre Beziehungen. *Budapest Régiségei* XXXVI, 2002, 363–392.

Pohl 1980 – Pohl W., Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. *In* : Wolfram H., Daim F. (dir.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Vienne, 1980, 239–305.

Procope, *BG* – *Procopius, III–V. History of the Wars, Books V–VIII* (ed. H.W. Dewing, Loeb Clasical Library). Londres–Cambridge (Massachusetts), 1962–1968.

Procope de Césarée *De aedifc*. – *Procopii Caesarensis De Aedificiis* (éd. J. Haury). Leipzig, 1913.

Rusu 1959 – Rusu M., Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf (VI–VII Jh. u. Z.). *Dacia* III, 1959, 485–523.

Škorpil 1909 – Шкорпил В.В., Отчет о раскопках в Керчи в 1905 году. *Известия Императорской Археологической Коммиссии* 30, 1909, 1–50.

Stein 1949 – Stein E., *Histoire du Bas-Empire. Tom II. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476–565)*. Paris–Bruxelles–Amsterdam, 1949.

Vagalinski, Atanassov, Dimitrov 2001 – Vagalinski L., Atanassov G., Dimitrov D. Eagle-Head Buckles from Bulgaria (6th–7th centuries). *Archaeoliga Bulgarica* IV/3, 2000, 78–91.

Vejmarn, Ambroz 1980 – Вейарн Е.В., Большая пряжка из Скалистинского могильника (склеп 288). *Советская Археология* 1980/3, 247–262.

Vinski 1972–1973 – Vinski Z., O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog tirinškog nalaza u Saloni. *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 7–8, 1972–1973, 177–227.

Werner 1961 – Werner J., *Die Fibeln der Sammlung Diergardt*. Berlin, 1961.

Wolfram 1990 – Wolfram H., *Histoire des Goths*. Paris, 1990.

Zaseckaja 1998 – Засецкая И. П., Датировка и происхождение пальчатых фибул боспорского некрополя раннесредневекового периода. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* VI, 1998, 394–478.

Zaseckaja 2004 – Zasetskaya I. On the Chronology of Eagle-Head Buckles from the Necropolis of Bosporus and South-Crimean Burial-Grounds of the Early Medieval Period (6th – early 7th Centuries AD). *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 10/1–2, 2004, 77–138.

Zaseckaja, Furas'ev 2007 – Засецкая И.П., Фурасьев А. Г. Периодизация материалов раннего этапа могильника Суук-Су. В кн.: *VIII Боспорские Чтения*. Керчь, 2007, 126–131.

Резиме: МИШЕЛ КАЗАНСКИ, Национални центар за научна истраживања, Француска, Париз

ГЕПИДИ И КРИМ

Кључне речи. – Гепиди, Крим, Сирмиум, копче, фибуле.

Утицаји источних Германа с простора Дунава, Балкана и Италије манифестују се у материјалној култури варварске популације Крима од средине 5. века. У женској ношњи популације Босфора Кимеријског (Источни Крим и Таманско полуострво) присутни су утилитарни предмети гепидског порекла, а делови ове ношње откривени су у готским некрополама типа Сук-Су, у југозападном делу Крима.

То су пре свега односи на велике окове копчи са птичијим главама које воде порекло из женске ношње источногерманске традиције. Окови копчи с орловским главама са Крима су, највећим делом, локалне производње, док су најстарији примерци из прве половине 6. века гепидског порекла. Ове копче потичу са Босфора Кимеријског (Керч, Таман) и припадају двема различитим групама трансилванској (тип I) и дунавској (тип III), од којих је ова последња налажена на територији Сирмијума и у Мезији. С друге стране, у Керчу (гроб 78.1907) налазимо лучне фибуле, од којих су неке типичне за потиске Гепиде, док друге паралеле у Трансилванији, на територији Сирмијума, као и у Мезији.

Потребно је нагласити да се гепидски предмети нађени у региону северно од Црног мора могу датовани углавном у прву половину 6. века, уз опаску да старијег гепидског материјала нема.

Поврх тога могуће је међу овим материјалом издвојити три посебне групе које воде порекло са различитих гепидских територија: Трансилваније, Потисја и Сирмијума. Коначно, исти предмети су налажени у Мезију, на територији Царства. Чини се вероватним да су гепидски утилитарни предмети, као можда и њихови власници, доспели у Северно-понтску област преко Мезије и Црног мора.

О контактима Гепида из Трансилванија или Потисја са Источним царством не зна се много. С друге стране, за територију Сирмијума (Панонија II) постоје писани извори који нам омогућавају реконструкцију историјских догађаја и односа између Гепида и Царства. Према изворима, Гепиди заузимају по први пут ове области 473–474. и 504–505. године, у време Остроготског освајања Сирмијума. Овај напад Гота против сирмијумских Гепида довео је до рата између Гота и Византије заштитника Гепида који се завршава предајом Сирмиум Готима од стране цара Анастасија 510. године. Могуће је да је протеривање Гепида, савезника Царства, довело до њиховог померања 504–505. године под римском заштитом ка Балкану. С друге стране, познато је да су Гепиди делом остали на територији Сирмијума када долазе под управу Гота и чак учествују 523. године у Галији у рату Готи против Бургундаца. Године 530. Гепиди нападају остроготски Сирмијум, уз пређутну сагласност цара, када заједно са Херулима бивају поражени од стране Острогота.

Убрзо затим, цар Јустинијан 535. године, на почетку Готског рата, осваја Сирмијум. Није искључено да су проостроготски Гепиди, као и заробљени Остроготи током ове операције, депортовани на исток, у Мезију, или чак на Криму. Овај догађај приближно хронолошки одговара експедицији Јустинијанових готских јединица против Босфора Кимеријског, што може објаснити чињеницу да гепидски и остроготски предмети чине део исте „источногерманске“ моде на Криму.

Најкасније 537. године Гепиди долазе у сукоб са Царством и освајају Сирмијум, а две године касније убијају Калуса, војног заповедника. Важно је напоменути да је 541. године посведочено присуство Гепиди у остроготској краљевској гарди. Чињеница да су Гепиди, током Готског рата, отворено били против цара Јустинијана, могло би да објасни њихову депортацију ван територије Сирмијума. Рат између Гепида и Лангобарда 549–552. године додатно погоршава односе између Гепида и Царства. Коначно, 567. Авари побеђују Гепиде и заузимају Панонију II. Можемо претпоставити да је одређен број Гепида заробљен 549–550. или оних преживелих 567. године прешао на територију Царства. С друге стране, у овом периоду гепидска женска ношња је већ била укорењена на Криму. Из тих разлога сматрамо да појаву ове ношње на Криму треба везати за Гепиде са територије Сирмијума који су дошли или су доведени на територију Царства, а затим на Крим, 504–505. или 535. године.

ИВАН БУГАРСКИ, Археолошки институт, Београд
ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ, Археолошки институт, Београд

РАНОСРЕДЊОВЕКОВНА ОСТАВА ГВОЗДЕНИХ ПРЕДМЕТА ИЗ РУЈКОВЦА И СЛИЧНИ НАЛАЗИ СА ПОДРУЧЈА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА

УДК: 904:631.3(497.11)"09/10" ; 902.01(497.11)"09/10"
DOI: 10.2298/STA1363131B
Оригинални научни чланак

e-mail: ivan.bugarski@gmail.com

Примљено: 17. фебруар 2013.
Прихваћено: 23. април 2013.

Апстракт. – У раду се објављује скупни налаз, највероватније остава гвоздених предмета са вишеслојног локалитета Градиште у Рујковцу, на југу Србије. Остава, која се састоји од четири узенгије и исто толико пољопривредних алатки, анализирана је у светлу сличних налаза са простора централног Балкана. На основу типолошки осетљивих предмета, рујковачку и још неке од ових остава могуће је датовати у другу половину 10. и прву половину 11. века. Наша остава је једна од две које показују јасан војни карактер. Претежна заступљеност пољопривредног алата у осталим оставама указује на појачан развој ове гране привреде у доба раног средњег века на тлу централног Балкана. Оставе са тог простора, вероватно византијске провенијенције, у целини су млађе него добро проучени слични скупни налази из источне и средње Европе.

Кључне речи. – Рујковац, рани средњи век, остава, гвожђе, узенгије, оруђе, пољопривреда.

I У Рујковцу, селу у Јабланичком округу на југу Србије, на око 50 километара југозападно од Ниша, налази се једно од бројних утврђених висинских налазишта тог краја. Утврда, данас позната под индикативним топонимима Градиште, Црквиште и Каљаја, свој значај је имала пре свега у заштити вишевековних комуникација и дуго експлоатисаних рударских ревира. Стога не чуди што су на локалитету препознати трагови из различитих епоха, од антике, преко рановизантијског доба до средњег века.[1]

Налазиште до сада није систематски истраживано, тако да сазнања о његовој повести почивају на увиду у случајне налазе, пре свега нумизматичке, који се нижу од новца цара Валеријана I (253–260) до ромејског владара Јустина II (565–578). Изузетан и за даља разматрања посебно важан налаз представља фолис откован за цара Лава VI (886–912), који сведочи о обнови живота на Градишту крајем 9. и почетком 10. века.[2]

II Осим нумизматичких налаза, познат је и садржај једне, уверени смо, растурене оставе. Поред неколико гвоздених алатки, из ње готово сигурно потичу и четири коване узенгије, које су недавно публиковане (Сл. 1.5–8).[3] Овом приликом, представићемо целокупан садржај оставе из Рујковца[4],

[1] Иванишевић, Стаменковић 2010, 60.
[2] Иванишевић, Стаменковић 2010, 60.
[3] Ivanišević, Bugarski 2012, 138–140; Бугарски 2013.
[4] Након обраде, сви случајни налази из Рујковца биће предати Народном музеју у Лесковцу.

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

и сагледати је у светлу сличних налаза, превасходно из средишњег дела Балканског полуострва. Узенгије неће бити поново разматране до детаља, али ћемо, будући да представљају типолошки најосетљивије предмете из Рујковца, у даљем тексту сажето поновити наше закључке. Од оруђа из оставе, интересантније налазе представљају крамп-секира и будак, а нађени су и једна коса и омањи раоник (Сл. 1.1–4). Крамп-секира је дугачка 34 cm, од чега је дужина радне површине крампа 18 cm, а секирице 12 cm. Унутрашњи пречник рупе за држаљу је 3,5 cm. Највећа ширина радне површине крампа, измерена на раскованом врху оруђа, износи 7,5 cm, док је висина сечива секире на супротном крају алатке 5 cm.

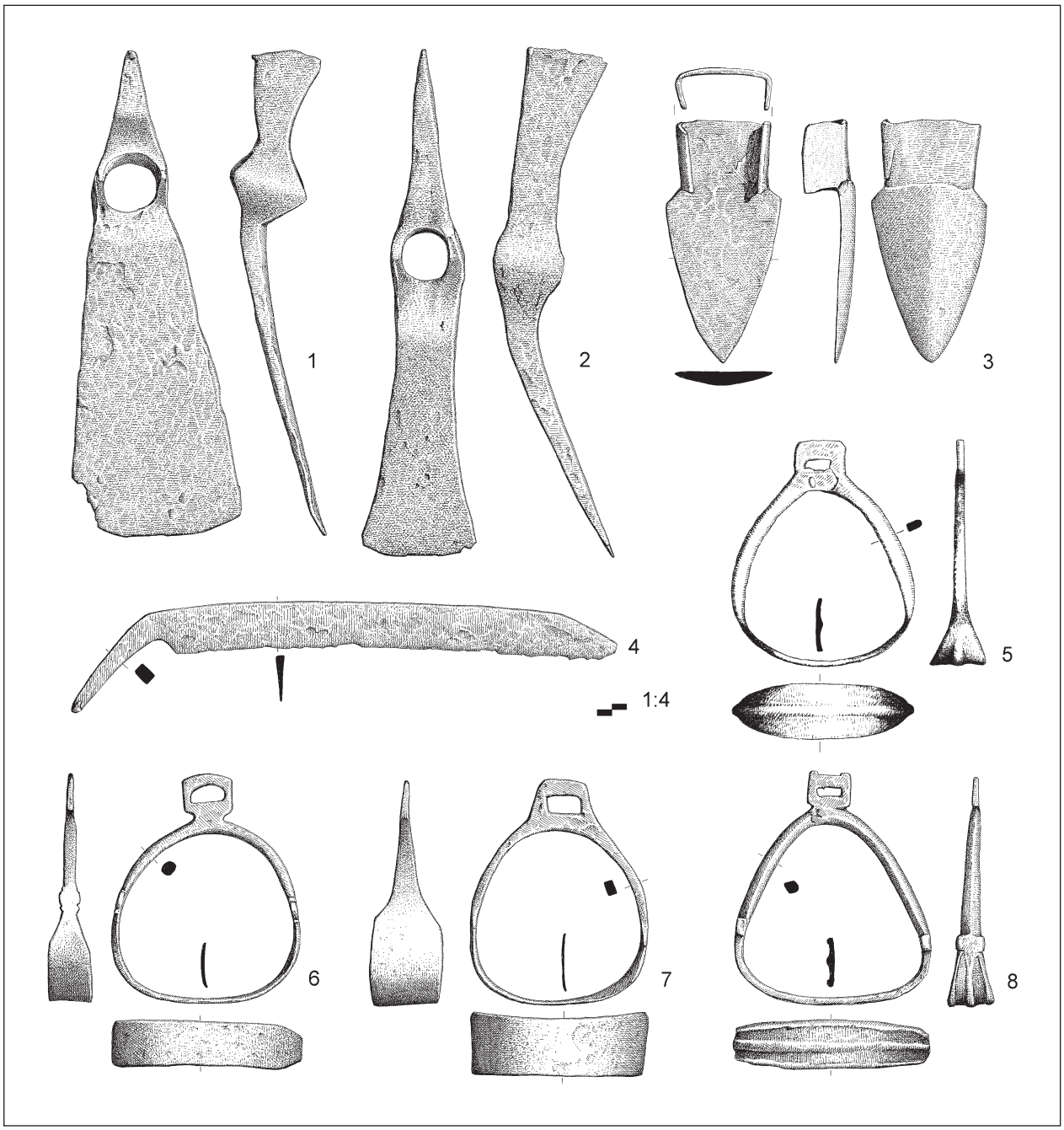

Сл. 1. Остава из Рујковца (цртежи: М. Ристић, А. Суботић)

Fig. 1. The Rujkovac hoard (drawings: M. Ristić, A. Subotić)

Слична вишенаменска оруђа коришћена су у доба антике за разне послове, у земљорадњи, шумарству, али и у рудницима. Те алатке су биле познате под називима *securis dolabrata* и *dolabra*, а копачке и рударске варијанте, које се одликују надоле повијеном радном површином крампа – баш као и наш налаз – звали су се *dolabra fossoria*.[5] Припадају класи L_1 Јоахима Хенинга.[6] Познат је низ налаза из рановизантијског периода[7], а у неизмењеном облику појављују се и касније током средњег века.[8]

Друга алатка из Рујковца је донекле сличног изгледа, али сасвим другачије намене. Има проширену радну површину, јаче расковану и због тога оштећену, која је такође повијена надоле. У функционалном смислу, та форма одговара ширем будаку. Наспрамна радна површина је обликована слично као секира прве алатке, али је мања. Укупна дужина ове алатке износи 33 cm, од чега 22 cm отпада на будак, а свега 7 cm на другу радну површину. Рупа за држаљу је наглашена делтоидним ојачањима са страна и истог је пречника као на крампу-секири. Највећа ширина будака на раскованом врху износила је 11 cm, а сада је, можда због корозије а можда и од употребе, један угао радне површине оштећен. Уопште, та страна алатке делује доста слабо, па је можда и због тога претрпела оштећење. Висина супротне радне површине је тек 4,5 cm.

Оваква алатка могла је да се користи пре свега у пољопривреди. У време антике будаци су представљали чест земљораднички алат, а њихове бројне варијанте могу да се доведу у везу с квалитетом земље за чију су обраду бивали намењени. Наш налаз подсећа на будаке типа IIIC по типологији Иване Поповић, тј. на трнокоп чији су секирасти завршетак и држаља били под углом у односу на главну радну површину.[9] Пошто је „брид“ секирастог дела рујковачког будака затупљен, он не може да се определи као секирица. Због тога би налази Хенингове класе K_8 (*Hacken mit Axtschneide*) можда представљали тек формалне аналогије. Уз то, аутор наводи да таквих налаза нема у раносредњовековним целинама.[10] Сличан будак, датован у време 14–15. века, потиче из Петруса.[11]

Трећу алатку представља краћа коса. Дужина њеног, при врху благо закривљеног, једносеклог сечива износи 30 cm. Тупа страна се сужава са 0,7 cm код споја са носачем алатке на 0,1 cm на врху радне површине. Носач косе, дужине 7 cm, правоугаоног је пресека, дебљине 1 cm, и савија се у кратак клинасти трн (2 cm) који је улазио у држаљу. По својим типолошким карактеристикама, коса из Рујковца припада класи I_5 Јоахима Хенинга. Такво оруђе спада у косе с кратком дршком (*Kurzstielsense*) и представља чест налаз у раносредњовековним контекстима.[12]

Последњи налаз из растурене оставе је мали раоник, чија је троугласта радна површина споља благо профилисана усправним централним ребром, док је унутрашња страна равна. Читава радна површина је благо повијена надоле. Насупрот њеног врха, савијањем траке гвожђа формирано је трапезасто лежиште дрвеног дела конструкције плуга. Укупна висина раоника је 16 cm, од чега је висина лежишта 4,5 cm. Лежиште је широко 6,5 cm, а радна површина се од 8 cm ширине испод тог тулца правилно сужава у шпиц. Наш налаз припада Хенинговој класи A_3, чији представници без јаснијег археолошког контекста не могу да добију ужа датовања.[13]

Већ из претходног текста јасно проистиче да једном постигнута успешна форма утилитарних предмета, као што је оруђе, траје дуго, у многим случајевима све до данашњих дана. Због тога је тешко прецизно датовати сличне оставе у којима нема карактеристичнијих предмета. Да се не располаже налазима узенгија, са истим упитаностима бисмо се суочили и у случају рујковачког скупа гвоздених предмета.

Ипак, заједно са алаткама нађени су и карактеристични ковани стремени крушколиког облика, кратких ушица за ремен и широких упоришних плоча, какви су у време 10. и 11. века најпознатији са добро датованих старомађарских налазишта, пре свега некропола. Група централнобалканских предмета, међутим, указује и на овдашњу продукцију таквих узенгија. На основу рујовачких и неких других важних налаза, који ће бити споменути,

---

[5] Поповић 1988, 58; Шпехар 2007, 75–76, Сл. 38, T. XIII/152.

[6] Henning 1987, 80–81, Taf. 52/1–15.

[7] *e.g.* Ivanišević, Špehar 2006, 145, Fig. 6/4; Špehar 2010, 97, Kat. br. 392, T. XXI/392.

[8] *Cf.* Манојловић-Николић 2010, 62, Кат. бр. 96, 98.

[9] Поповић 1988, 36–38, T. II/1.

[10] Henning 1987, 80–81, Taf. 53/1–10.

[11] Манојловић-Николић 2010, 35, Кат. бр. 42.

[12] Henning 1987, 92, Taf. 45/13, 15.

[13] Henning 1987, 48–57, Taf. 19.

закључили смо да су се у другој половини 10. и првој половини 11. века гвоздени стремени мађарског типа правили и у Византији.[14] О томе ће бити речи и у закључку овог рада.

III Најпознатија слична остава из окружења потиче из Стрежева код Битоља у Македонији. Нађена је у близини базилике у рановизантијском насељу покрај утврђења. Састоји се од 18 узенгија, од којих 17 у потпуности одговарају рујковачким, три пара коњских жвала, два кључа, два сврдла, харпуна, мистрије, мотике, српа, длета, чекића и процесијског крста (Сл. 2, 3).[15] Кад је реч о појединим комадима оруђа, мотика је опредељена у Хенингову класу K_5, а срп у класу H_5.[16]

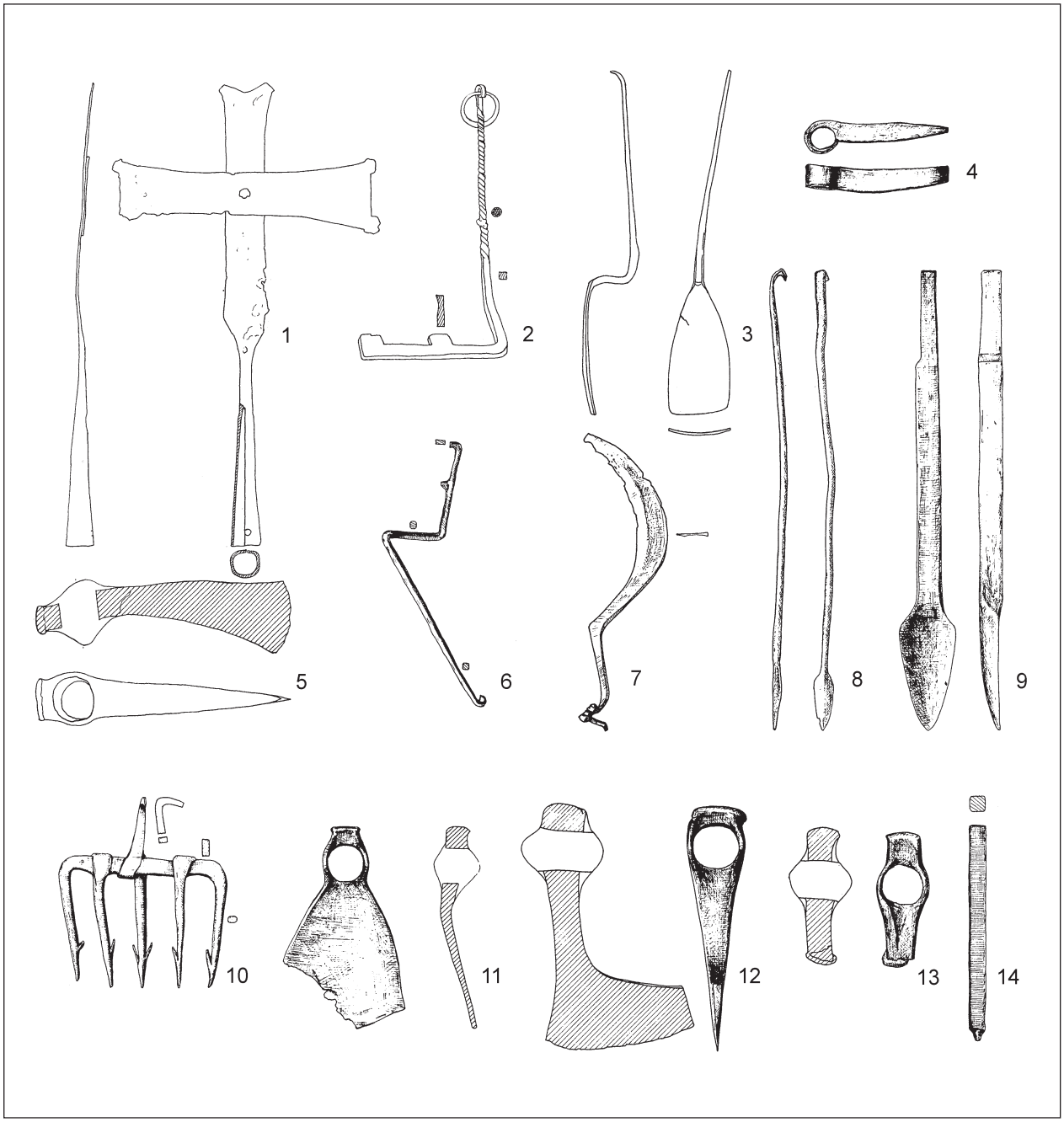

Сл. 2. Остава из Стрежева (према: Јанакиевски 1980, Т. 1–7)

Fig. 2. The Streževo hoard (after Janakievski 1980, T. 1–7)

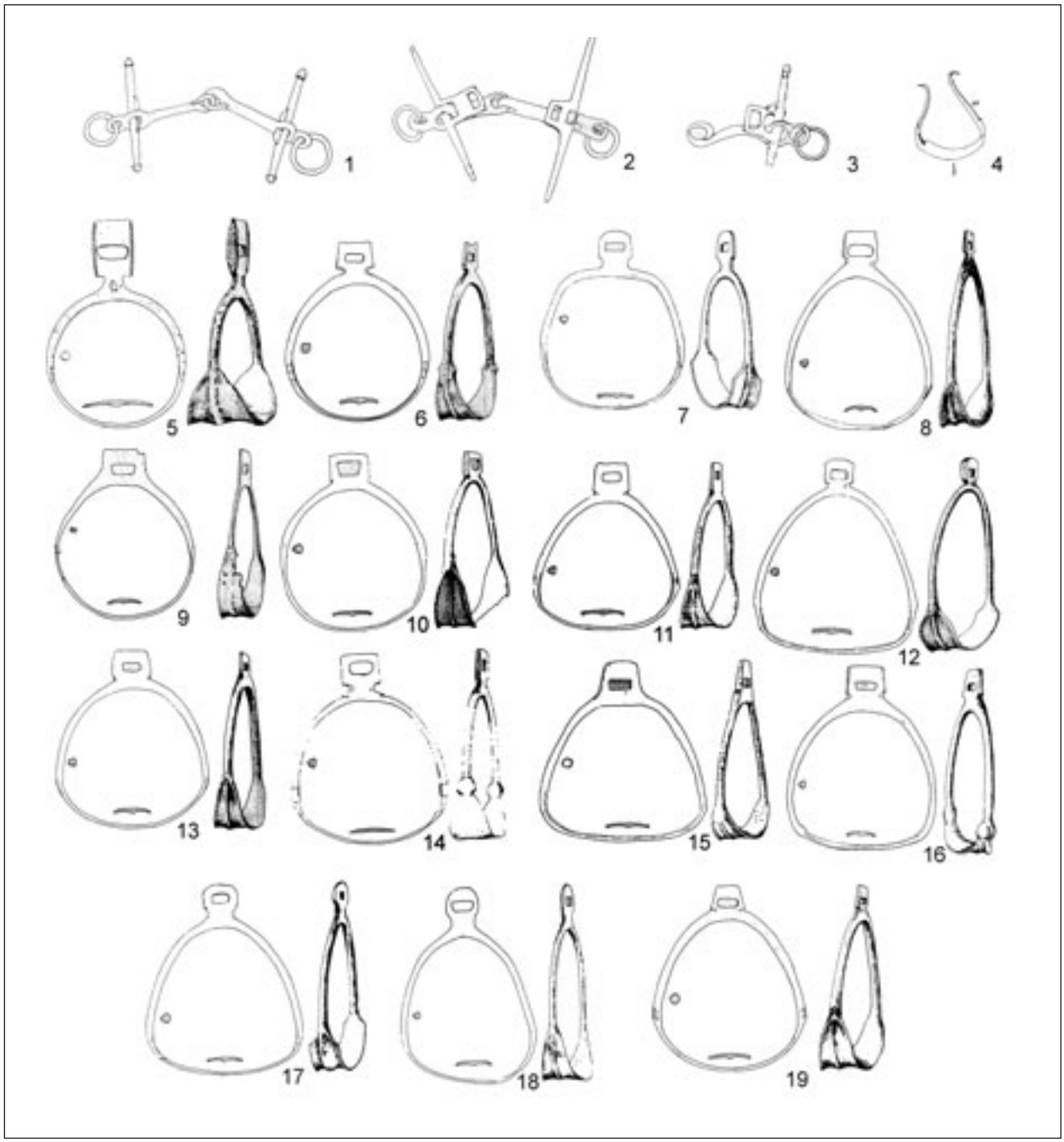

Сл. 3. Остава из Стрежева (према: Јанакиевски 1980, Т. 1–7)

Fig. 3. The Streževo hoard (after Janakievski 1980, T. 1–7)

О остави из Стрежева писано је у више наврата, а најисправније ју је сагледао бугарски археолог Валериј Јотов.[17] Срж неслагања аутора била је у датовању несвакидашњег ансамбла налаза, где је највећу забуну правила једна узенгија раноаварског типа. У скорије време[18] детаљније смо се посветили

[14] Ivanišević, Bugarski 2012, 138–140; Бугарски 2013.

[15] Јанакиевски 1980.

[16] Curta 2011, 331, Cat. No. 77.

[17] Йотов 2004, 140–142; Йотов 2007.

[18] Ivanišević, Bugarski 2012, 138–140; Бугарски 2013.

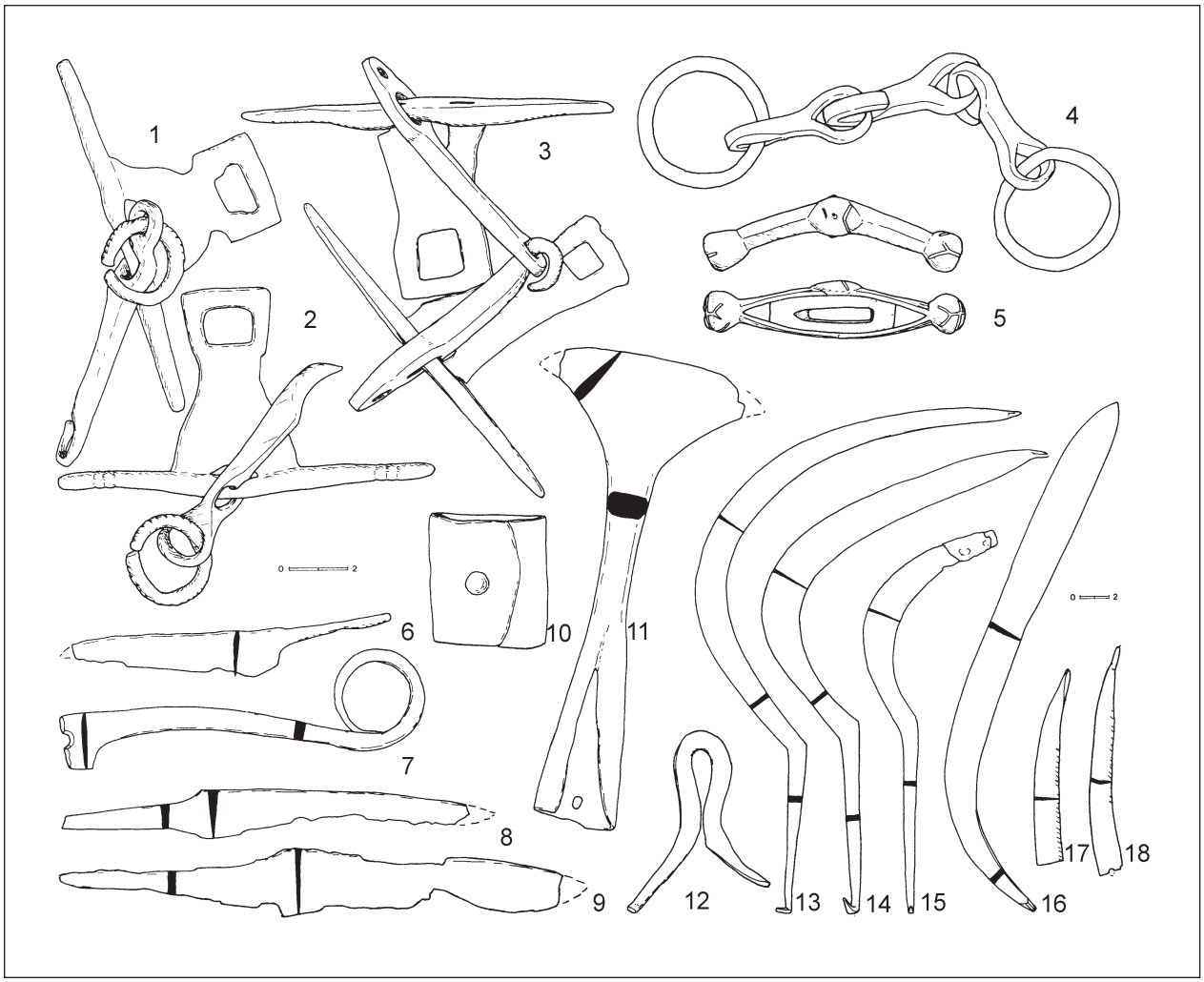

Сл. 4. Остава Гамзиград I (према: Јанковић 1983, Сл. 126)

Fig. 4. The Gamzigrad I hoard (after Janković 1983, Fig. 126)

анализи претходних погрешних закључака и претерано раног датовања оставе[19], што је у свом најновијем раду учинио и Флорин Курта[20] и што на овом месту не мора да се понавља. Датовање оставе из Стрежева, понајвише због налаза жвала и већине узенгија, остаје у другој половини 10. и првој половини 11. века.[21]

Скупни налаз донекле сличан рујковачком и стрежевском потиче и из Големог градишта код Коњуха у Македонији[22], док је у Девичу код Брода, такође на месту касноантичке и рановизантијске утврде, откривена раносредњовековна остава земљорадничког гвозденог оруђа.[23] Илустровани су цртало плуга, два раоника и један будак, који су редом опредељени у Хенингове класе E_3, A_1 и K_9.[24]

Неке од најзначајнијих сличних остава са нашег простора, зачудо, не обрађују се у синтезама о рано-

[19] Јанакиевски 1980; Бугарски 2007; Микулчиќ 1999, 289, нап. 3; Милинковић 2006, нап. 51.

[20] Curta 2013, 822, 824.

[21] Йотов 2007, 177; Ivanišević, Bugarski 2012, 140.

[22] Податак из презентације Керолин Снајвли „Local Industry and Trade Connections at Golemo Gradište, Konjuh“ са научног скупа *Early Byzantine City and Society. Conference Dedicated to the Centenery of Archaeological Research in Caričin Grad, October 3 to October 7, 2012, Leskovac, Serbia.* На овом месту захваљујемо госпођи Снајвли на одобрењу да споменемо необјављене налазе. *Cf.* Бугарски 2013, нап. 56.

[23] Лилчиќ 1996, 75, 76.

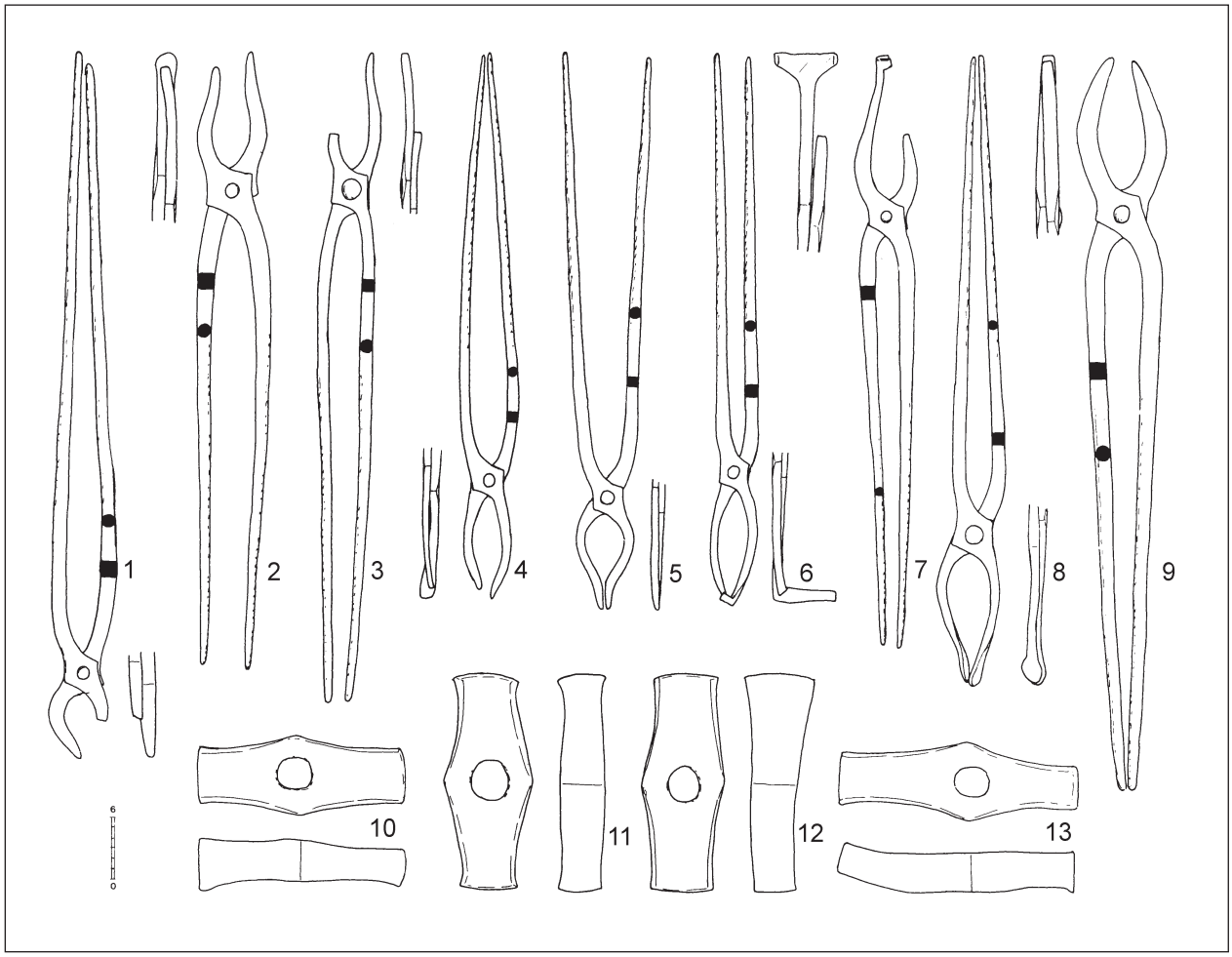

Сл. 5. Оштава Гамзиград II (према: Јанковић 1983, Сл. 125)

Fig. 5. The Gamzigrad II hoard (after Janković 1983, Fig. 125)

средњовековним оставама гвоздених предмета.[25] Притом, једна од три гвожђарске оставе из Гамзиграда садржи и налазе важне за прецизније датовање целине. У ту велику оставу (Гамзиград I), нађену у сектору тзв. Великог храма, било је положено пет српова, целих и фрагментованих, коса, делови маказа, плевач са тулцем, ножеви, баглама, један цилиндрични оков, дршка ведра, али и накрсница мача надоле повијених, лоптасто завршених крајева и три пара коњских жвала (Сл. 4).[26]

По Хенинговој подели, српови припадају уобичајеној класи H_2 коју одликује закривљен трн, а не тулац. Коса је веома слична оној из Рујковца, тек нешто дужа, тако да може да се припише класи I_5 истог аутора. Једне маказе, које такође не подлежу прецизном датовању, припадају класи Q_5.[27] Накрсница мача, поред сличних бугарских делова сабљи 10. и 11. века[28], има и византијске аналогије, међу којима и једну ликовну на фресци из средине 12. века.[29] Сличне жвале су у једном важном раду Метхилде Шулце-Дерлам опредељене у тип *Csorna*[30], док је Валериј Јотов такве налазе из Бугарске сврстао у свој тип 1B и датовао од краја 9. до 11. века.[31]

---

24 Curta 2011, 328, Cat. No. 13.

25 Henning 1987; Curta 1997; Curta 2011.

26 Јанковић 1990, 44, 88, Кат. бр. 39.

27 *Cf.* Henning 1987.

28 Йотов 2004, Табл. 10.

29 Aleksić 2010, 128–129, n. 29.

30 Schulze-Dörrlamm 1991, 416–417, Abb. 42, 43.

31 Йотов 2004, 135; *cf.* Ivanišević, Bugarski 2012, 139–140; Бугарски 2013, 37–38.

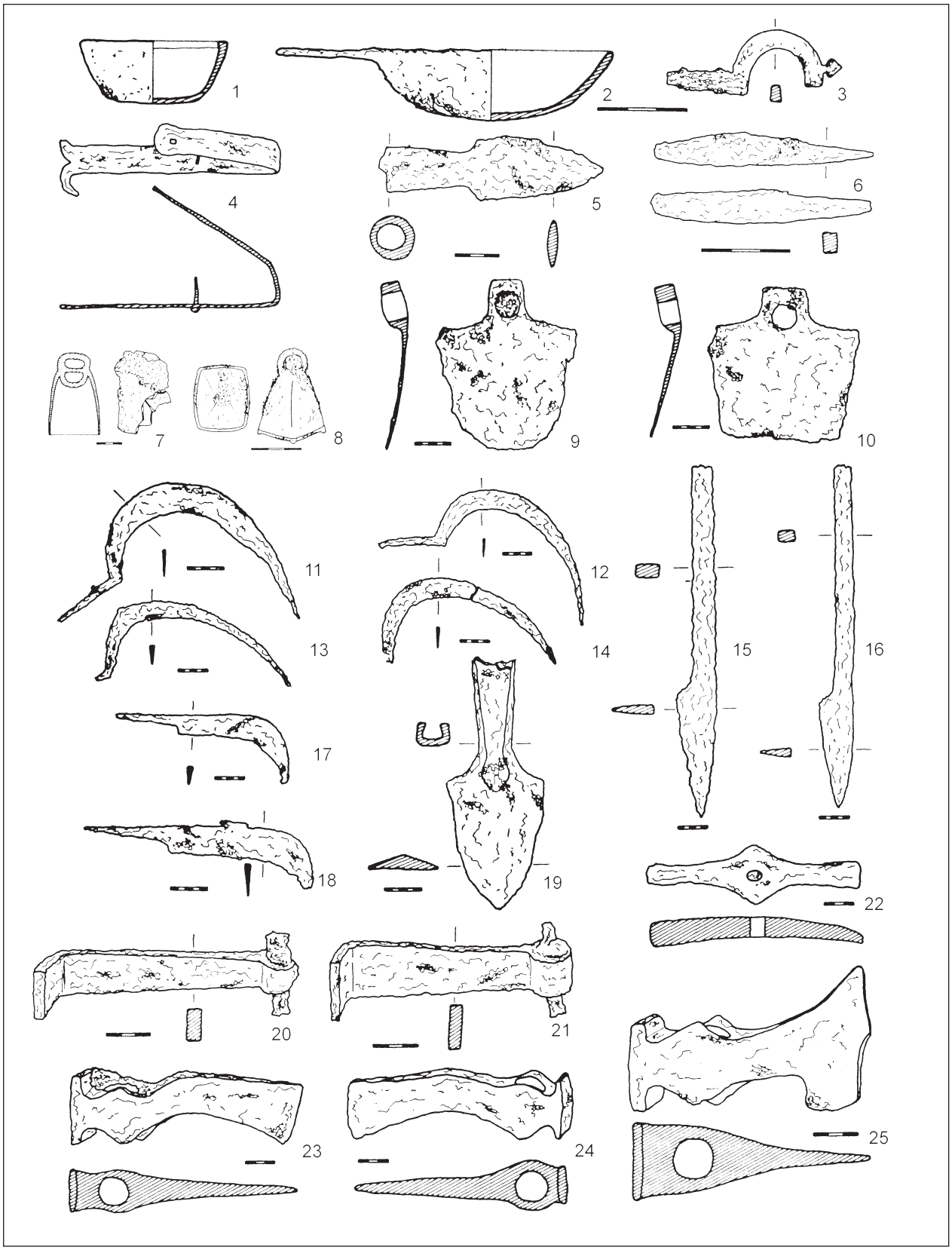

Сл. 6. Остава Гамзиград III – избор (према: Лаловић 1987, T. I–VIII)

Fig. 6. The Gamzigrad III hoard – a selection (after Lalović 1987, T. I–VIII)

Одговарајући, уже датовани комади из Стрежева већ су споменути.

У другој остави (Гамзиград II), из северозападног дела насеља, било је девет клешта, четири чекића и наковањ (Сл. 5).[32] Клешта су ливачка, дугачка, и одговарају типу IA по класификацији коју је за налазе из данашње Војводине успоставио Марин Брмболић. Датују се у време 11–12. века.[33] Иако у малом броју, слични налази се ипак појављују и у инвентарима аварских гробова[34], нпр. у Челареву.[35] Средњовековни чекићи за обраду метала задржавају античке облике, када је створено неколико специјализованих варијанти овог оруђа. Чекићи са обе равне стране, какви су примерци из Гамзиграда, могли су да служе за обраду равних металних површина.[36]

Ђорђе Јанковић полагање ових ковачких остава датује у 11. век[37], а из Гамзиграда потиче и трећа гвожђарска остава, такође у великој мери занемарена у референтној литератури (Гамзиград III). О њој је Флорин Курта био обавештен само из прелиминарног извештаја са ископавања, те је стога није укључио у своје претходне пописе.[38] Остава од 76 гвоздених предмета ипак је објављена у целости, истина на нешто теже доступном месту (Сл. 6). Нађена је приликом копања канала за постављање кабла за струју у северозападном делу насеља, на дубини од једног метра, и датована у време касне антике.[39]

Услови налаза у уском рову не доприносе јасном сагледавању археолошког контекста, па типолошки најпрепознатљивији налази приписани остави не морају да представљају упориште за њено датовање. Они су могли да буду прикупљени из слоја у који је укопана остава гвоздених предмета, или из земље запуне укопа на вишеслојном налазишту. Пре свега, реч је о касноантичкој крстастој фибули, ливеној у бронзи.[40] Притом, у северозападном делу палате није било већих ископавања чији би нам објављени резултати макар посредно помогли да реконструишемо стратиграфију културних слојева. Најближу истражену површину представља простор код садашње благајне, али се у кратком осврту на резултате тих ископавања не дају висинске вредности слојева, нити се спомиње евентуални средњовековни слој над хоризонтом објеката грађених у време цара Галерија и касније, од 4. до краја 6. века.[41] Стога је важно споменути да управо из северозападног дела насеља, поред претходно обрађене оставе, потиче и један недовољно јасно илустрован налаз узенгије, сродан стременима из Рујковца и Стрежева, датован у 11. век.[42] Сасвим у складу с нашим разматрањем је и најновије сагледавање ове оставе, чији је садржај, као и у случају неких других целина које ће бити предмет наших анализа, подвргнут серијацијској обради. Закључено је да и остава Гамзиград III припада раном средњем веку, тачније времену 9–10. века.[43]

Кад је реч о гвозденим предметима из треће гамзиградске оставе, најпре бисмо споменули две мотике трапезастих, надоле повијених радних површина и чекићастих ушица иза рупа за држаље. Нађена су и четири српа и два косира, те један раоник и два велика цртала плуга. Од препознатљивијих налаза, ту су још и стругач за дрво и сврдло са кашикастом радном површином и наспрамним крајем који је био стањен као длето. Нађена су и два различита чекића. Стругач за дрво има савијене краке за насађивање дршке, који су постављени управно на лучно сечиво. Међу осталим предметима, требало би још споменути ливачку кашику и два носача камена, који су погрешно описани као ножеви за дубљење дрвета. Поред разних клинова, чивија, окова дрвених ведрица и сл, од интересантнијих предмета је нађен и један 70 cm дугачак оков врата од гвозденог лима и три гвоздена звона. Од комада оружја нађен је врх сулице, као и један пројектил. За једну од три нађене секире не може се сасвим поуздано утврдити да ли представља алат или оружје.[44]

Налази мотика одговарају Хенинговој класи K_4, која је била дугог трајања. Три српа припадају класи H_1 а четврти, чије је сечиво обликовано угласто, а не лучно, одговара налазима класе H_5 истог аутора. Косири могу да се определе у класе G_{1b} и G_{4b}.

---

32 Живић 2003, Кат. бр. 298; Јанковић 2010, 209, Сл. 185.

33 Брмболић 2000, 72, Т. 14/73.

34 *Cf.* Heinrich-Tamaska 2008, 238, n. 4.

35 Bunardžić 1980, 75, T. XXIV/5.

36 Поповић 1988, 138–139; Шпехар 2007, 64–65.

37 Јанковић 1990, 44; Јанковић 2010, 206–211.

38 Curta 2011, 313.

39 Лаловић 1987, 117–118.

40 Лаловић 1987, Кат. бр. 4, Т. I/4.

41 Петковић 2008, 63.

42 Живић 2003, Кат. бр. 309; *cf.* Бугарски 2007, 258, нап. 12; Ivanišević, Bugarski 2012, 140, n. 59; Бугарски 2013, 38–39, нап. 52–54.

43 Curta 2013, 831, 835, Fig. 6, 7, Table 1.

44 Лаловић 1987, Кат. бр. 2, 3, 5, 7, 19, 20, 25, 28–37, 41–42, 55–57, Т. I/2, 3, 5, 7, III/1, 2, 7, 10, IV/1–9, VI/12–13, VIII/1–5.

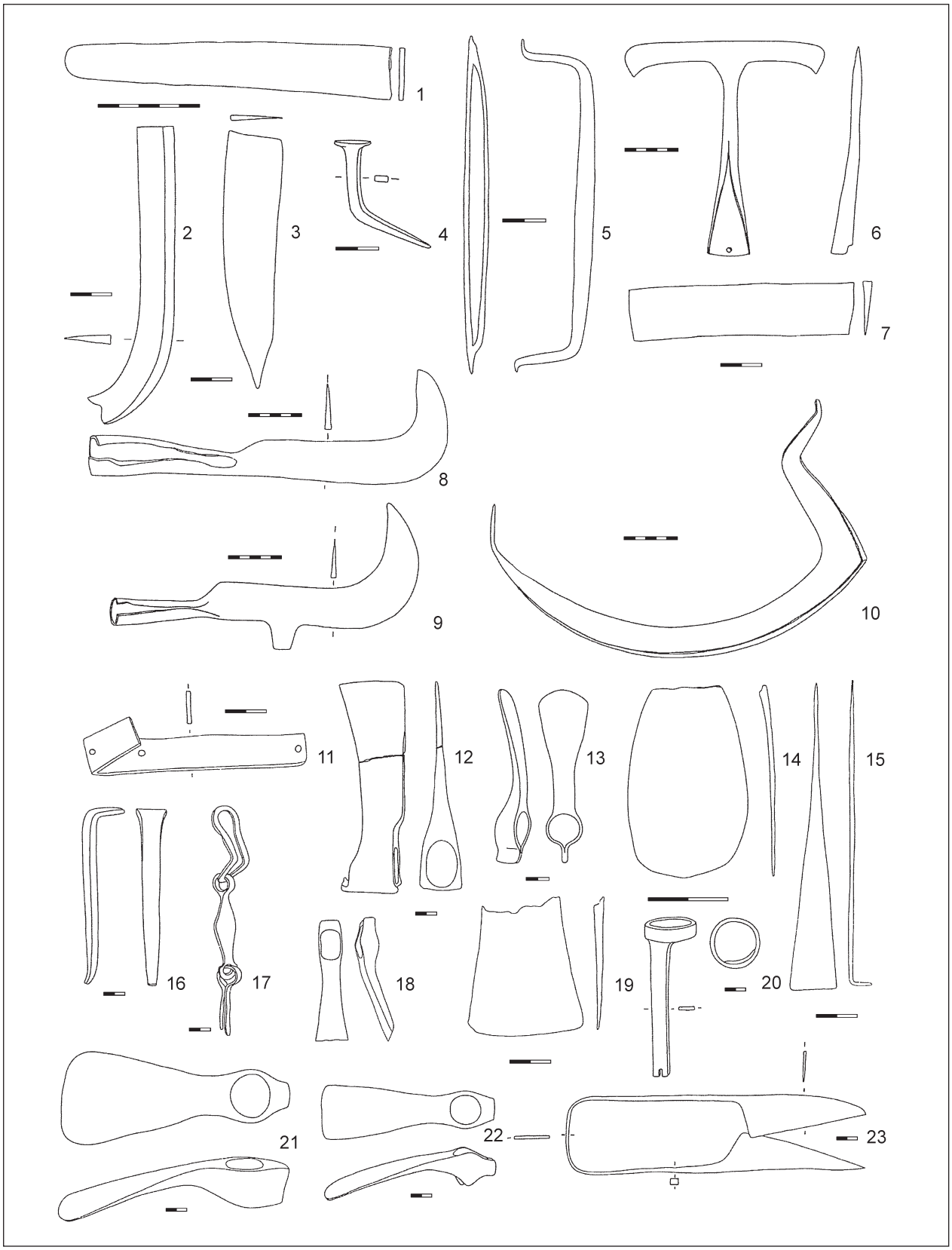

Сл. 7. Остава са Градине на Јелици (према: Милинковић 2010, Сл. 209–210)

Fig. 7. The Jelica hoard (after Milinković 2010, Figs. 209–210)

Већи раоник са дугачким, узаним тулцем припада класи C_1, а цртала, дужине 58 cm и 59 cm, класи E_2 Јоахима Хенинга. Звона одговарају његовој класи Q_4 и, као ни претходни налази, не представљају хронолошки осетљив археолошки материјал.[45]

Један од два чекића, опредељен као „будак-чекић“, са ромбоидно проширеним централним делом у који је увлачена држаља и крацима једнаке дужине, директну аналогију има у случајном налазу из Смедерева, датованом у позни средњи век. Такве чекиће могли су да користе ковачи, зидари или столари.[46] Стругач за дрво пак има аналогије из касноантичког и рановизантијског периода.[47] Носачи камена представљају делове сложенијих механизама за пренос овог грађевинског материјала.[48] Слични предмети потичу нпр. из оставе са локалитета Босиљковац код Кучева[49], чије датовање можда може да се одреди нешто раније у односу на одговарајуће налазе из Царичиног града.[50]

Као што је сулица из оставе сасвим честе форме, тако ни секире није могуће јасно временски одредити. У публикацији су с разлогом опредељене у секире-чекиће, будући да су им крајеви иза рупа за држаље заравњени као радне површине чекића. Све секире имају ромбоидна бочна ојачања у висини округлих шупљина за дрвене држаље, а две од три имају надоле повијена сечива. Такав облик секире је чест у касноантичко и рановизантијско време[51], а недавно је потцртана веза између тих налаза и бојних секира средњоаварског периода (од 670/680. до око 710. године).[52] Без залажења у детаље, наше анализе су показале да су аварске бојне секире најчешће дужине 11–13 cm, док су старија ромејска оруђа исте форме, али знатно већа, око 22–23 cm, баш као примерци из Гамзиграда. Ова опаска је битна зато што Валериј Јотов секире обе величине сврстава у свој тип 7, варијанте A–C, тешких секира из времена 10–11. века, које су тако, укупно посматрајући, по аутору могле да представљају и оруђе и оружје.[53]

За разлику од гамзиградских, Флорин Курта је у свој претходни попис раносредњовековних гвожђарских остава прикључио оставу са Градине на Јелици.[54] Скуп предмета, који су по мишљењу руководиоца истраживања направљени у 6. или на почетку 7. века, био је укопан у шут југоисточне посторије Базилике C, након пожара који је уништио град. Како је процењено, оставу су могли да похране или преживели житељи Градине, или њихови потомци. Нађена су 23 гвоздена предмета, углавном пољопривредни и дрводељачки алат (Сл. 7). Уз неке неопредељене предмете, Михаило Милинковић наводи налазе српа, маказа за стрижу оваца, делова мотика, будаке, разна сечива, стругаче, клин и секиру.[55]

Флорин Курта је неке од ових предмета класирао према постојећим типологијама. Тај аутор је секиру определио као бојну, која би припадала класи 1A Валерија Јотова, а такво функционално одређење предмета дужине 22 cm[56], као што смо проценили, требало би ставити у питање. По два будака Курта је приписао Хенинговим класама K_{10} и $K_{15,}$ а по један косир класама G_{1a} и G_{1b} истог аутора. Уз помен фрагментоване косе, срп је опредељен у Хенингову класу H_5, док је секач приписан класи P_3.[57] Слични секачи двокраког, лунуласто обликованог сечива опредељују се у кожарски алат.[58] Међу осталим предметима, може се додати, један[59] је налик на спомињане гвоздене носаче камена, с тим што недостаје савијена петља на горњем крају предмета. До закључка о познијем датовању оставе са Јелице, у време 9–10. века, Курта је дошао након извршене серијације остава из доба ране Византије и раног средњег века.[60]

У постојећим прегледним радовима о раносредњовековним гвожђарским оставама нема много података ни о осталим сличним налазима са централнобалканског подручја. Један ранији унос, уз то, не спомиње се у новијим освртима. У првој књизи посвећеној овим питањима спомиње се остава алата из Београда, са Аде Циганлије, која је приписана насељу 9–10. века. Јоахим Хенинг се за процену овог налаза[61] позива на давнашњу књигу Милутина Гара-

---

45 *Cf.* Henning 1987.

46 Манојловић-Николић 2010, 217, Кат. бр 502, Т. 59/502.

47 Špehar 2010, 101, Kat. br. 431, T. XXV/431.

48 Adam 2005, 44–53, Fig. 110.

49 Шпехар, Јацановић 2011, 35–36, Кат. бр. 45, Сл. 7/45.

50 Špehar 2008, 43, Kat. br. 42, 43.

51 Поповић 1988, 67, T. X/1, Bavant 1990, 225, Cat. no. 218, Pl. XXXVIII/218; Špehar 2010, 86, Kat. br 420.

52 Quast 2012, 364, Abb. 14.

53 Йотов 2004, 100, T. LII/595–597, 609–610.

54 Curta 2011, Cat. No. 25.

55 Милинковић 2010, 153–154, 252–253, Сл. 196–210.

56 *Cf.* Milinković 2002, Abb. 28/2.

57 Curta 2011, Cat. No. 25.

58 Манојловић-Николић 2010, 241.

59 Милинковић 2010, Сл. 210.

60 Curta 2013, 831, 835, Fig. 6, 7, Table 1.

61 Henning 1987, 114, Kat. Nr. 1.

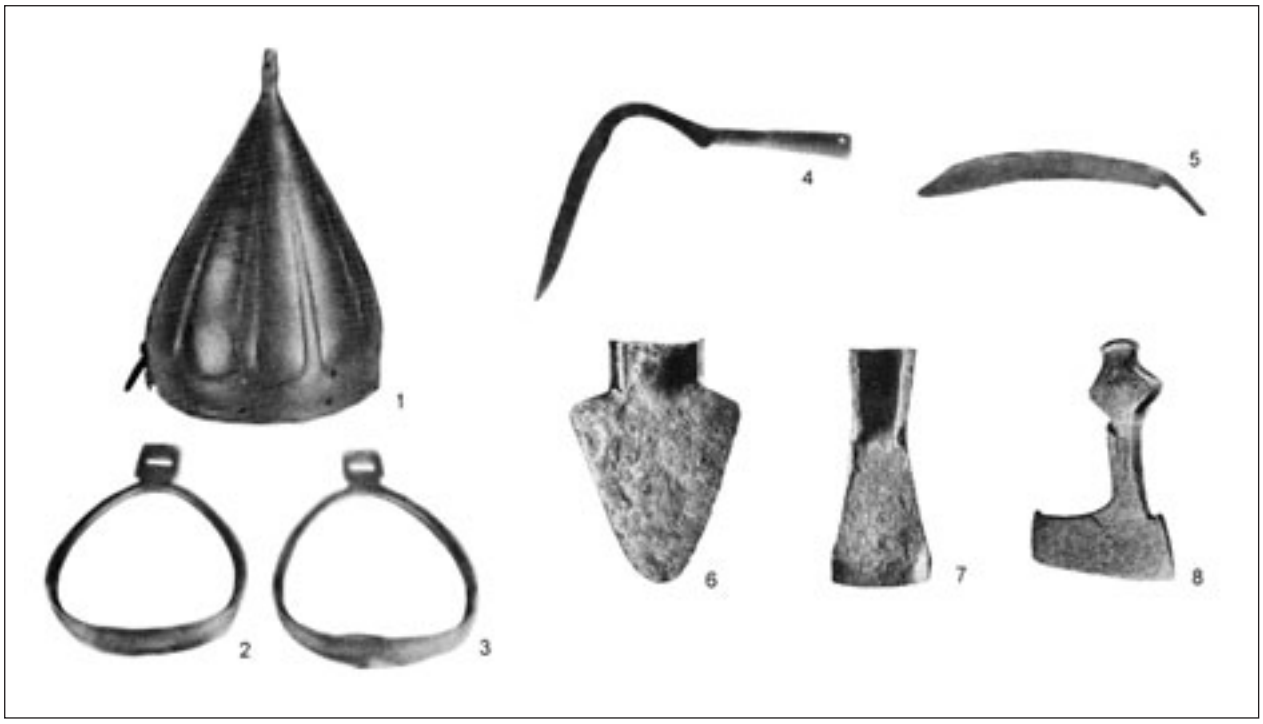

Сл. 8. Остава са Аде Циганлије – избор (према: Тодоровић et al. 1956, Сл. 22–24; ПНМ 1974)

Fig. 8. The Ada Ciganlija hoard – a selection (after Todorović et al. 1956, Figs. 22–24; PNM 1974)

шанина и Јована Ковачевића, у којој, међутим, нема никаквих прецизнијих података, сем грубих цртежа две секире и једног, чини се, крампа–секире[62], као и на податак из рукописа докторске дисертације Роберта Милера из 1977. године. Налазу са Аде Циганлије Хенинг приписује и једну косу своје класе I_5.[63] Алатке Хенингових класа не могу да буду уског датовања, па је, примера ради, крамп–секира из Београда приписана истој класи L_1 као и један касноантички налаз из Медијане.[64] Осим овог уноса, у његовој књизи нема података о неким другим раносредњовековним оставама са нашег простора, већ само о античким, касноантичким и налазима без датовања.

Ваљало би се подсетити и осталих старих налаза из корита Саве код доњег шпица Аде Циганлије. Најпре је, 1946. године, избагерован шиљасто завршен шлем датован у време 10–12. века. Две године касније, „у близини овог места“ багером је извађено још гвоздених предмета, који су изворно опредељени у доба 7–9. века и приписани Словенима. У главној публикацији из 1956. године, наводи се да групу налаза чине два масивна цртала, два косира, пијук, секире, два копља и једна узенгија (Сл. 8).[65]

Део предмета се чува у Народном музеју у Београду. У једном данас ретком каталогу, воде се као поклони багеристе. Важно је напоменути да, сообразно претходном тексту, шлем има другачију инвентарску ознаку (инв. бр. 1546) од осталих предмета (инв. бр. 9–17). У Народном музеју су још три секире, од којих је једна илустрована, раоник, потом неки погрешно препознати налази, заправо стругач, срп и коса, као и један врх копља. Овој групи предмета припадају и две узенгије, од којих је једна из истог поклона, док је другу, сасвим сличну, музеј касније добио од другог дародавца.[66] Велик део налаза је у Музеју града Београда. Чине га седам секира, два раоника, два цртала, коса, пијук, два „сечива“ и врх копља.[67]

---

[62] Гарашанин, Ковачевић 1950, Сл. 19.

[63] Henning 1987, 114, Kat. Nr. 1.

[64] Henning 1987, 114, Kat. Nr. 1; 117, Kat. Nr. 65.

[65] Тодоровић *et al*. 1956, 86–87, Сл. 22–24; *cf*. Бугарски 2007, 258, нап. 13.

[66] ПНМ 1974, Кат. бр. 146–155, 230.

[67] Бирташевић 1956, 70–71.

Могло би се рашчитати да је остава заправо подељна између две куће, при чему из инвентарских бројева под којима се предмети чувају произилази да је прикупљено укупно 27 налаза (МгБ: арх. инв. бр. 437–440, 870–881, 898; НМ: инв. бр. 9–17, 998, 1546).[68] Испоставља се да је у остави било чак десет секира, пијук (крамп–секира?), две косе, срп, три раоника, два цртала, стругач, два сечива, потом две узенгије, два врха копља и, вероватно, шлем. Цртежи оруђа из Гарашанинове и Ковачевићеве књиге, од којег би крамп–секира највероватније могла да се изједначи с пијуком, и помен косе у синтези Јоахима Хенинга, тако, односе се на неке од споменутих налаза, па можемо да закључимо да сви предмети који су спомињани и илустровани на разним местима заправо потичу из *једне* оставе, чији је пун састав први пут реконструисан у нашем чланку. У непосредној близини, нешто раније је избагерован шлем који припада истом времену, а вероватно и истој остави, и који би у сваком случају требало сагледавати у контексту осталих налаза.

Од илустрованих предмета[69], раоник припада Хенинговој класи A_1, док је коса донекле налик на представнике класе I_3 истог аутора.[70] Стругач, погрешно одређен као раоник[71], припада типу 3 класификације средњовековног гвозденог оруђа са тла Србије. Има познију аналогију из Петруса.[72] Осим узенгија, сасвим налик на стремене из Рујковца и Стрежева, остали предмети нису подложни финијем датовању. Узенгије пак припадају групи предмета који се чувају у београдским музејима, који по оцени Чанада Балинта могу бити мађарског порекла, или израђени у бјелобрдском контексту по мађарском узору, али свакако потичу са јужне мађарске границе 10. века.[73] Као сасвим несвакидашњи налаз, издваја се шиљати гвоздени шлем, који ће бити предмет посебне студије. У овом тренутку, довољно је да наведемо да је концентрација сличних шлемова забележена у хазарском и, посебно, из њега проистеклом кабарском окружењу. Датовање тих налаза угрубо би одговарало времену полагања оставе из Аде Циганлије, али и других које се обрађују у овом раду.[74] Аналогије налазимо и у материјалу из Пољске и Русије.[75]

Комбинација узенгија и нађеног алата сасвим подсећа на претходно описане ансамбле. Ипак, после Јоахима Хенинга, Флорин Курта ову локацију није уврстио у своје пописе раносредњовековних гвожђарских остава, јер је сматрао да за то нема довољно података.[76]

У свом првом раду посвећеном оставама гвозденог оруђа, Курта је са овде разматраног подручја, уз помен стрежевског налаза, обрадио само једну оставу из Костола (Понтес I).[77] У оквиру раносредњовековног насеља на локалитету Pontes – Трајанов мост нађене су две оставе. Једна од њих састојала се од гвоздених алатки и познатог бронзаног бокала с грчким натписом (Сл. 9). Међу кородираним алаткама, препознати су мали „раоник–лемеш“, висине 10 cm, две секире, тесла, фрагментовани будак, длето, једна удица, као и „фрагментовани окови за дрвену лопату.“[78] Није јасно да ли се заправо мисли на гвоздене оплате ашова које су се навлачиле на дрвене радне површине, какве између осталог потичу са тврђаве Рас, где се збирно датују од краја 11. до првих деценија 13. века.[79]

У односу на установљену стратиграфију локалитета, остава је укопана у затворен слој, који се датује од друге половине 9. до 11. века. Претпостављено уже временско одређење њеног полагања у земљу пада пре византијске реконквисте дунавског лимеса с почетка 11. века, вероватно у време припреме сукоба цара Јована Цимискија (969–976) са Бугарима, или до краја 10. века[80], а најдуже до 1018. године.[81] Осим што је определио оруђе по постојећим класификацијама, Флорин Курта је уз малу ограду прихватио понуђено датовање.[82] Најтипичнији предмет из оставе свакако је бронзани бокал с натписом из Библије. Та, несумњиво византијска изра-

---

[68] *Cf.* Тодоровић *et al.* 1956, 87; Бирташевић 1956, 70–71; ПНМ 1974, 19, 23.

[69] ПНМ 1974, Кат. бр. 151, 153.

[70] *Cf.* Henning 1987.

[71] Тодоровић *et al.* 1956, Сл. 24; ПНМ 1974, Кат. бр. 150.

[72] Манојловић-Николић 2010, 245, Кат. бр. 560, Т. 69/558.

[73] Bálint 1991, 105, Taf. XXXIII, XXXIV; *cf.* Бугарски 2013, 39.

[74] Gorelik 2002, 142, Fig. XI–10/1, 14/8–17, 16/1.

[75] Nicolle 1999, 327, Nos. 889b, 890a, b; Кирпичников 1971, 19, Рис. 8.2.

[76] Curta 2011, 313.

[77] Curta 1997, Cat. No. 32, 77.

[78] Марјановић-Вујовић 1987, 135–136, Сл. 2, 3.

[79] Popović 1999, 359–360, Kat. br. 514, 515, Sl. 229. Аутор даје реконструкцију таквог ашова у цртежу. *Cf.* Манојловић-Николић 2010, 22–27.

[80] Марјановић-Вујовић 1987, 136.

[81] Марјановић-Вујовић 1985, 196.

[82] Curta 1997, 222, 256, Cat. No. 32.

ђевина, недавно је погрешно представљена као налаз из куће друге половине 9. века.[83]

У свом скорашњем чланку Курта је обрадио и другу оставу из Костола (Понтес II).[84] Реч је о остави из средњовековног насеља, подигнутог на рушевинама рановизантијског Понтеса, која је садржавала бронзану кадионицу, српове, копчу за појас и узенгију (Сл. 10). Предмети су оквирно датовани у време 9–10. века[85], а покушај ранијег датовања[86] по свој прилици требало би одбацити. Српови из ове оставе су опредељени у Хенингову класу H_2, а узенгија у групу 6 класификације Валерија Јотова.[87]

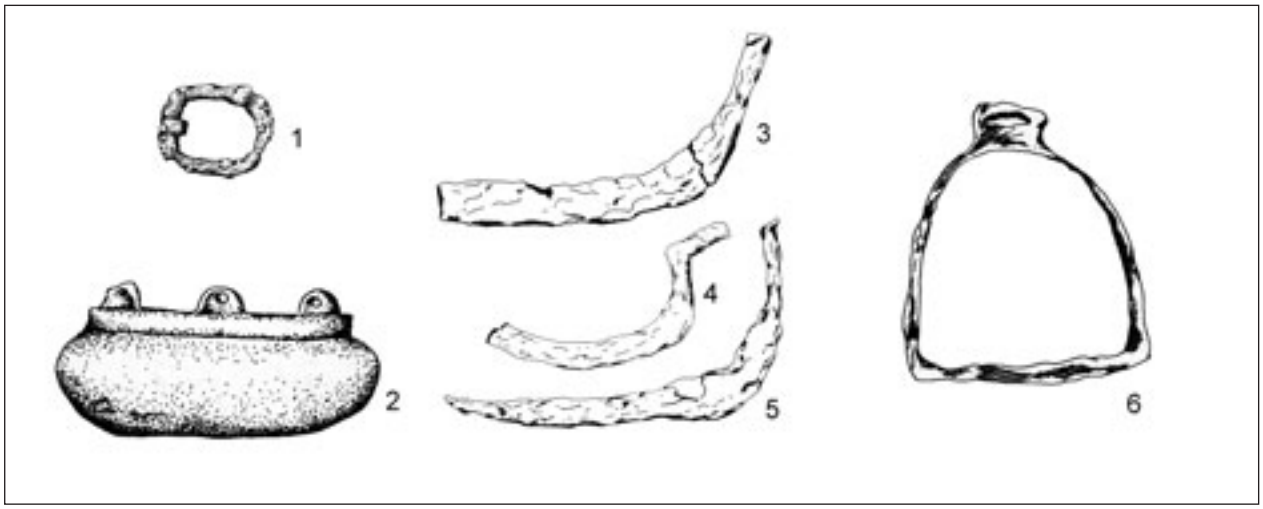

Сл. 9. Остава Понтес I – избор (према: Марјановић-Вујовић 1987, Сл. 3–4)
Сл. 10. Остава Понтес II (према: Гарашанин, Васић 1987, Сл. 14)

Fig. 9. The Pontes I hoard – a selection (after Marjanović-Vujović 1987, Figs. 3–4)
Fig. 10. The Pontes II hoard (after Garašanin, Vasić 1987, Fig. 14)

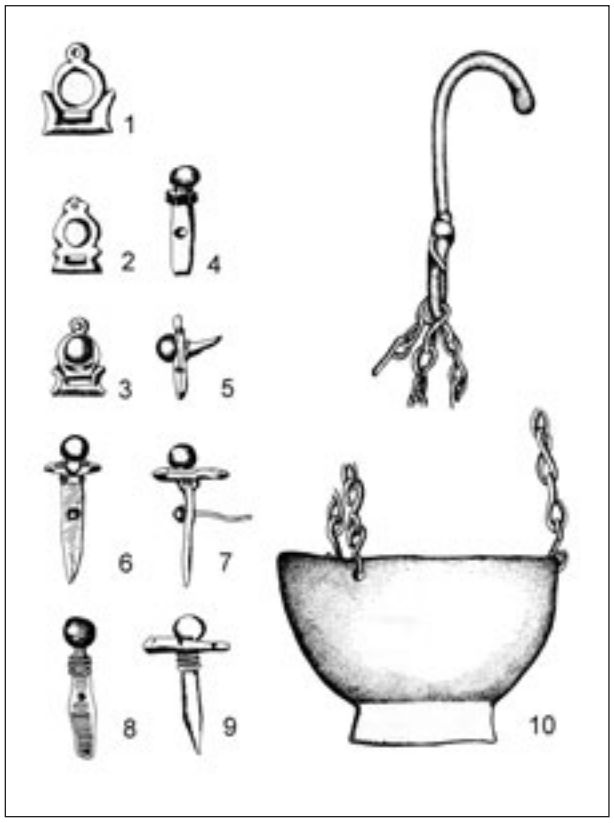

Сл. 11. Остава Понтес III
(према: Гарашанин, Васић 1987, Сл. 16)

Fig. 11. The Pontes III hoard
(after Garašanin, Vasić 1987, Fig. 16)

Веома близу ове, нађена је и трећа остава, у питосу, која у каснијим радовима није обрађивана јер не садржи гвоздене предмете (Понтес III). Та остава припада времену похрањивања претходне, а чине је бронзана кадионица и бронзани окови корица књиге (Сл. 11).[88] Ипак је важно споменути те налазе због њихове велике исказне вредности. У дато време, само је хришћанска литература могла да буде чувана у оковима, о чему посредно говоре и две кадионице. Милица и Ђорђе Јанковић су с правом истакли окове књиге као редак траг писмености, а оставу су датовали доста позно, можда у 1072. годину, када се одиграо словенски устанак.[89]

* * *

IV За разлику од сличних налаза са простора средње и источне Европе, који су сакупљени и приказани у корпусу Јоахима Хенинга и радовима Флорина Курте[90], оставе гвоздених предмета похрањене на подручју Србије и Македоније датују се у нешто млађе раздобље, највећим делом у другу половину 10. и прву половину 11. века. Иако различитог датовања, оне су по својој структури врло сличне поменутим скупним налазима, одређеним у време 8–10. столећа. У нашим оставама, као и у онима из средње и источне Европе, преовлађује пољопривредни алат, алати за обраду дрвета и других материјала, као и делови коњске опреме (Табела 1, Карта 1).

Према тумачењу истраживача, најстарији од овде приказаних скупних налаза била би остава Гамзиград III, из времена касне антике.[91] Сматрамо да нема јасно изложених стратиграфских упоришта за такву тврдњу, те не би требало искључити могућност да је остава сличног датовања као и друге две са простора некадашњег царског комплекса, чему у прилог иду и резултати Куртине серијације. Ранијем времену, можда почетку 7. века, приписана је и остава са Градине на Јелици, која је била укопана у слој рушења једне тамошње базилике. Налази похрањени у њој имају бројне паралеле у касноантичком алату и утилитарним предметима[92], али инвентар, слично као и у случају налаза Гамзиград III, не показује значајне разлике ни у односу на раносредњовековне оставе. Могућем познијем датовању не противречи ни прецизно утврђен стратиграфски контекст налаза са Јелице, тако да бисмо према том питању остали отворени. Према публикацији, нешто старијег датума био би и налаз из Понтеса, (II) који се опредељује у 9–10. век[93], мада је сасвим могуће нешто позније временско одређење и те оставе. У најновијем чланку који се дотиче ових питања, и оставе из Гамзиграда (III) и са Јелице добиле су датовање у време 9–10. века.[94]

Претежно датовање остава из Србије и Македоније у другу половину 10. и прву половину 11. века

---

83 Bálint 2010, 276, n. 841, 842.
84 Curta 2011, Cat. No. 83.
85 Гарашанин, Васић 1987, 81, нап. 13, Сл. 14.
86 Бугарски 2007, 257–258.
87 Curta 2011, Cat. No. 83.
88 Гарашанин, Васић 1987, 81, нап. 14, Сл. 16.
89 Јанковић 1990, 52.
90 Henning 1987; Curta 1997; Curta 2011.
91 Лаловић 1987.
92 Милинковић 2010, 53–54, 252–253.
93 Гарашанин, Васић 1987, 81, нап. 13; Curta 2013, Table 1.
94 Curta 2013, Table 1.

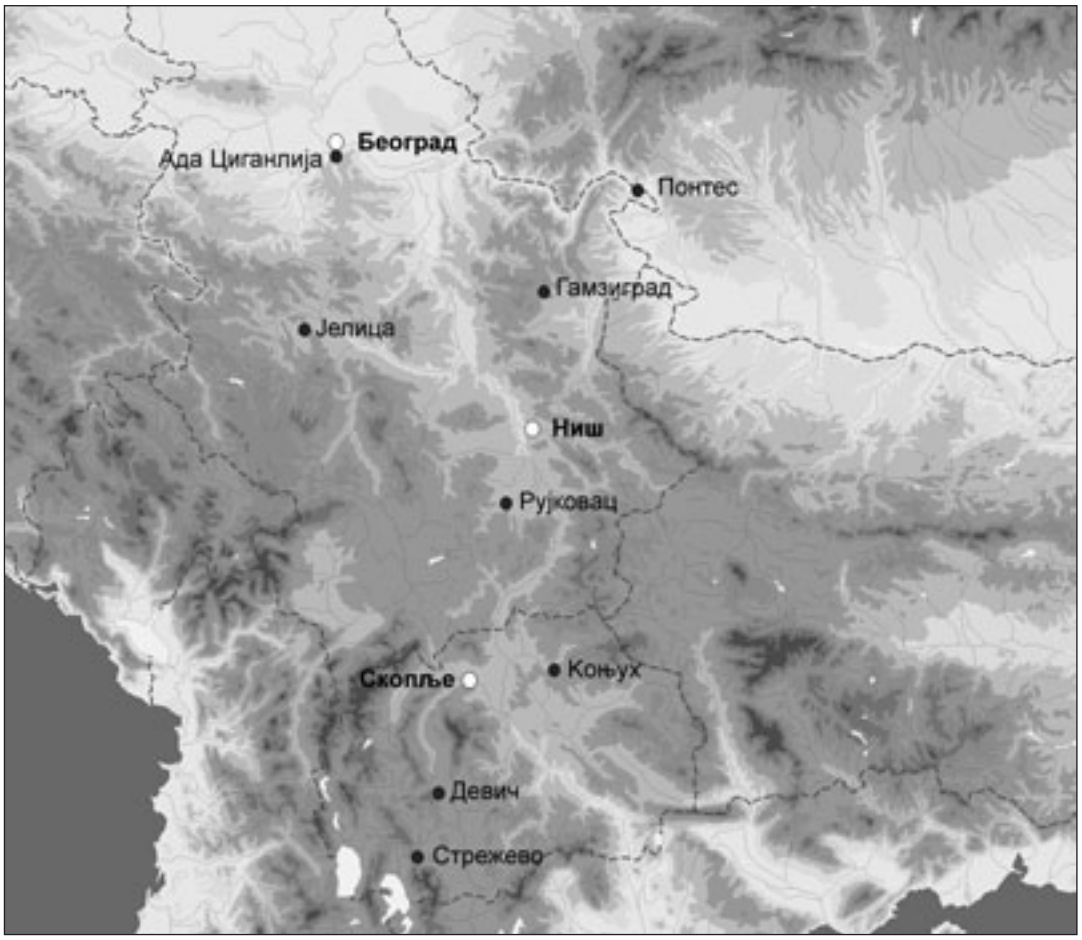

Карта 1. Оставе раносредњовековног гвозденог алата и утилитарних предмета са простора савремене Србије и Македоније

Map 1. Early Mediaeval hoards of iron tools and utilitarian objects from present-day Serbia and Macedonia

изведено је пак на основу појединих предмета јаснијег хронолошког опредељења. Пре свега, реч је о узенгијама из остава из Стрежева и Рујковца, које се на основу бројних аналогија са старомађарских, па и бугарских налазишта датују управо у назначено време. Та група предмета је, судећи према налазима са простора централног Балкана, коришћена и прављена и у Византији.[95] Ово датовање поткрепљују и налази жвала из оставе из Стрежева, а посебно процесијски крст. На основу жвала, могуће је ближе одредити и оставу из Гамзиграда (I), где је нађен један примерак типа *Csorna* по класификацији Метхилде Шулце-Дерлам, који се датује у време 10–11. века.[96] Нешто раније датовање овог типа, од краја 9. до 11. века, предложио је Валери Јотов[97], али у прилог датовања поменуте оставе у време 10–11. века сведочи и споменута накрсница мача.[98]

У исти период опредељује се и остава Понтес I, у којој је поред алата био похрањен и бронзани бокал, који своју паралелу има у налазу из Врапа. Остава из Врапа може да се датује у прву трећину 8. века.[99] Нешто је млађи сличан бокал из Коринта, датован не раније од 9. века, док је други бокал са истог налазишта шире опредељен у византијски период.[100] Примерци из Врапа и Коринта, као и бо-

[95] Ivanišević, Bugarski 2012, 138–140; Бугарски 2013, 39–40.

[96] Schulze-Dörrlamm 1991, 416–417, Abb. 42, 43.

[97] Йотов 2004, 135; *cf.* Ivanišević, Bugarski 2012, 139–140; Бугарски 2013, 37–38.

[98] Йотов 2004, Табл. 10.

[99] Daim 2003, 510.

[100] Davidson 1952, 73–74, no. 557–558.

	Гамзиград III	Јелица	Понтес II	Стрежево	Гамзиград I	Ада Циганлија	Понтес I	Рујковац	Девич	Гамзиград II
пољопривреда	11	8	1	2	7	21	3	4	4	
коњска опрема				21	3	2	1	4		
опрема куће	2	2	1	2	3					
обрада дрвета	4	2	4	3						
наоружање	2	1			1	3				
обрада вуне - тканине		+			1					
обрада коже		1				1				
култ				1			1			
зидарство	1			1						
лов				1						
лични предмети							1			
обрада метала	3									14
сточарство	3									

Табела 1. Садржај раносредњовековних остава са простора савремене Србије и Македоније

Table 1. Content of Early Mediaeval hoards of iron objects from present-day Serbia and Macedonia

кал из Понтеса, украшени су истим грчким текстом изведеним из XXVIII Псалма.[101] Сличности налазимо и у старијем материјалу, на шта указује сродан бокал из Шпаније, са текстом из Откровења на латинском језику, који је опредељен у доба 6–7. столећа.[102] Насупрот овоме, остава Понтес I одређена је у млађе раздобље јер је била укопана у слој који се датује од друге половине 9. до 11. века. Према Гордани Марјановић-Вујовић, била је похрањена у време византијског изласка на дунавску границу за владе цара Јована Цимискија (969–976), а најкасније у време акција Василија II 1018. године.[103] И поред тога, можда не би требало искључити датовање оставе у ранији период.[104] С друге стране, није немогуће да је старија метална посуда била у дужој употреби и/или да је у оставу доспела као сачувана старина. Остава Гамзиград II пак, која се по својој структури разликује од осталих налаза, датује се у 11. век.[105]

У раносредњовековним оставама гвоздених предмета са подручја Србије и Македоније похрањени су разнородни предмети утилитарног карактера, који су коришћени у пољопривреди, бројним занатима и у опреми кућа. Посебно су важни налази коњске опреме, наоружања, као и предмети намењени култу.

У највећем броју остава преовлађују пољопривредни алати, што је сасвим разумљиво будући да је та грана привреде представљала главни извор прихода средњовековног друштва, посебно у провинцијама. Ослонац ове производње било је локално становништво, кључни производни чинилац у прединдустријској аграрној економији. Пораст пољопривредне производње у византијским сеоским срединама након 10. века, према Жаку Лефору, у тесној је вези управо са увећавањем популације.[106]

[101] Davidson 1952, 74. Ауторка наводи и друге примере.

[102] Dalton 1901, 108–109, no. 541.

[103] Марјановић-Вујовић 1987, 136; Марјановић-Вујовић 1985, 196.

[104] *Cf.* Curta 1997, 222, 256, Cat. No. 32. Аутор је прихватио датовање уз извесну ограду.

[105] Јанковић 1990, 44; Јанковић 2010, 206–211.

[106] Lefort 2002, 261.

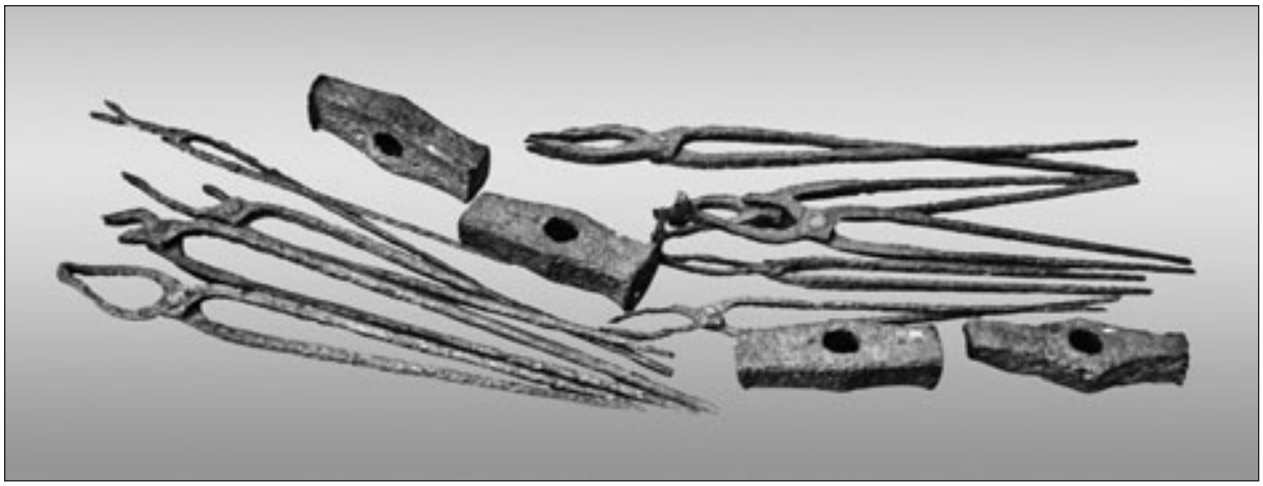

Сл. 12. Остава ковача из Гамзиграда (II) (према: Јанковић 2010, Сл. 185)

Fig. 12. Smith's hoard from Gamzigrad (II) (after Janković 2010, Fig. 185)

У ту слику уклапају се и налази остава гвоздених утилитарних предмета са наше територије. О успону економије на простору Србије сведочи, такође, и обнова циркулације бронзаног новца, као и похрањивање већег броја остава златног, сребрног и бронзаног новца у 10. и 11. веку. До монетаризације новчаног тржишта на нашим просторима долази већ средином 10. века, с појавом бројних појединачних налаза солида, милиаресиона и фолиса цара Константина VII. Исти тренд се наставља и током друге половине 10. и у 11. веку, праћен емисијама царева Нићифора II, Јована I и, посебно, Василија II.[107]

Пољопривредни алати доминирају у оставама са Јелице, Аде Циганлије, из Понтеса (I) и Девича, док у налазима из Рујковца и Гамзиграда (I, III) они чине важан део скупних налаза. У другу категорију сврставамо ансамбле са коњском опремом. То је, пре свега, изузетна остава из Стрежева, у коју је похрањено 18 узенгија и три пара коњских жвала[108], као и остава из Рујковца са четири стремена, насупрот исто толико пољопривредних алатки. Важно је напоменути да су налази коњске опреме присутни и у другим оставама са простора Србије и Македоније – Гамзиград I, Понтес I и Коњух. Стремена се јављају и у слојевима налазишта са којих потичу оставе алата, као што је то случај у Гамзиграду.[109]

Посебно место заузимају два налаза у којима преовлађују алати везани за занатску производњу. Тако у остави Понтес I главни део предмета чине алати за обраду дрвета (длето, две секире и стругач)[110], док у налазу Гамзиград II налазимо искључиво ковачки алат – девет пари клешта, наковањ и четири чекића.[111]

Мали број остава непосредно упућује на природу делатности „власника". Управо оставу Гамзиград II чини део алата ковачке радионице која је током 11. века радила у средњовековном насељу унутар зидина касноантичког дворца *Felix Romuliana* (Сл. 12). Друга тамошња остава, Гамзиград I, садржи предмете прављене за потребе пољопривредне производње, али и коњску опрему, наоружање и кућну опрему. Вероватно се ради о личној својини ковача, а слично би могла да се определи и велика и разнородна остава Гамзиград III. Одговарајућих одлика су и остали налази, изузимајући више пута спомињану оставу из Стрежева. Војни карактер тог налаза, као и оставе из Рујковца, неспоран је. Налази коњаничке опреме и оружја не наговештавају присуство номадских трупа у византијској служби, као што је то претпостављено[112], већ пре представљају редовну опрему царске војске.[113] Ипак ваља нагласити да у инвентарима ових остава из раног средњег

[107] Радић, Иванишевић 2006, 27–31, Карта 3.

[108] Јанакиевски 1980.

[109] Живић 2003, Кат. бр. 309.

[110] Марјановић-Вујовић 1987.

[111] Живић 2003, Кат. бр. 298; Јанковић 2010, 209, Сл. 185.

[112] Јанковић 1990, 44; Јанковић 2010, 211.

[113] Ivanišević, Bugarski 2012; Бугарски 2013.

века и други аутори виде траг номадског присуства, не само кад је реч о војној опреми, већ, можда парадоксално, и кад је реч о пољопривредном оруђу. Поједине врсте оруђа се доводе у везу са салтовском културом и Хазарима, што је посебно занимљиво с обзиром на паралеле за шлем са Аде Циганлије, а читав хоризонт остава се доводи у везу са променама које су се десиле у Бугарској током 9. века. Сматрамо да је најновије Куртино датовање наших остава у време 9–10. века[114] прерано.

Неспорно је да је гвожђе у доба раног средњег века било вредно. Флорин Курта убедљиво указује на дубоке ромејске традиције чувања ове сировине. Цар Јустинијан је у свом Кодексу забранио било какву трговину гвожђем са странцима, како у форми оружја или ма ког другог предмета, тако и у облику сировине, што је у позном 9. веку готово дословце преписано у закон цара Лава VI Мудрог.[115] Да је и сама сировина била на цени у тадашњој Европи, показују моравске оставе ингота, у које је често стављано и оруђе. На основу тога је оцењено да је у тој области оруђе било полагано због сировинске, а не утилитарне вредности. На основу претпоставке да су гвоздени инготи служили као средство за намиривање данка, створена је шира слика у којој гвожђарске оставе заправо представљају сакупљене трибуте.[116]

По нешто ширем тумачењу, оставе нису представљале својину неке фамилије или сеоске заједнице[117], већ припадника елите који су, у случају пољопривредног оруђа, контролисали и средства за производњу.[118] Универзална вредност гвожђа у раном средњем веку могла је, по Флорину Курти, да исходи намерном акумулацијом таквих добара од стране настајућих елита на широком простору. Полагање остава био би, тако, чин престижа који је у тешњој вези с вредношћу сировине него са употребном вредности похрањених предмета.[119]

Наше оставе, које су по свом обиму мале и у највећем броју случајева хетерогеног састава, тешко би могле да се повежу с „колективним оставама“. Оставе из Стрежева и Рујковца су јасног војног, а налаз Гамзиград II неоспорно занатског карактера. Да не треба сасвим одбацити идеју да је већина наших остава представљала личну својину, упозоравају нас и ретки, али речити извори. Тако један документ из 564. године, који је остао сачуван у Равени, даје списак оставштине неког Стефана. Поред разних предмета, ту се наводе и пољопривредне алатке: четири српа за жетву, две мотике, два жрвња, али и једно седло.[120] Сличне предмете налазимо и у инвентарима из времена 11–15. века.[121]

Сама места налаза представљају још једну посебност која одликује оставе са подручја Србије и Македоније. Наиме, готово све оне потичу из насеобина насталих на рушевинама античких утврда, изузимајући налазе са Аде Циганлије. Ово јасно указује да су раносредњовековни центри почели да се развијају на темељима античких фортификација, које су још увек могле да буду у таквом стању да пруже заштиту становништву. То свакако може да се тврди за Гамзиград, чији зидови и куле и данас плене својом висином.

Појаву похрањивања остава средњовековних алата и других утилитарних предмета са подручја Србије и Македоније треба повезати с повећањем бројности становништва и обновом економије, у првом реду пољопривреде, али и других заната. О њиховом карактеру – приватни или колективни депозити? – тешко је рећи нешто више на овом степену истражености. Оставе свакако остају сведоци обнове привреде и поновне урбанизације. Иако се због наведеног ваља уздржати од дефинитивног закључка, наш утисак да су рујковачке и стрежевске узенгије, а тиме и оставе, византијске[122] можда можемо да проширимо и на остале описане оставе са ширег централнобалканског простора.

---

114 Curta 2013, 831, Table 1.
115 *Cf.* Curta 1997, 242–244.
116 Curta 2011, 318–320.
117 Curta 1997, 237, 242.
118 Henning 1987, 40–41; *cf.* Curta 1997, 242.
119 Curta 1997, 250–251.
120 Small, Buck 1994, 73.
121 Oikonomides 1990, 205–214.
122 Ivanišević, Bugarski 2012, 140; Бугарски 2013, 40.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Adam 2005 – J.-P. Adam, *La construction romaine. Matériaux et techniques*, Paris 2005.

Aleksić 2010 – M. Aleksić, Some Typological features of Byzantine Spatha, *Зборник радова византолошког института* XLVII, Beograd 2010, 121–136.

Bavant 1990 – B. Bavant, Les petits objets, *Caričin Grad II,* Belgrade – Rome 1990, 191–257.

Bálint 1991 – Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest 1991.

Bálint 2010 – Cs. Bálint, *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz und der Steppe*, Budapest 2010.

Бирташевић 1956 – М. Бирташевић, Остаци средњевековних насеља, *Археолошки споменици и налазишта у Србији 2. Централна Србија*, Београд 1956, 63–77.

Брмболић 2000 – М. Брмболић, *Средњовековна оруђа од гвожђа у Војводини (IX–XVI век)*, Панчево 2000.

Бугарски 2007 – И. Бугарски, Остава из Стрежева: узенгије у рановизантијском контексту, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 251–267.

Бугарски 2013 – И. Бугарски, Нов налаз византијске узенгије из Рујковца, *Лесковачки зборник* LIII, Лесковац 2013, 33–48.

Bunardžić 1980 – R. Bunardžić, *Menore iz Čelareva,* Beograd 1980.

Гарашанин, Ковачевић 1950 – М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Преглед материјалне културе Јужних Словена*, Београд 1950.

Гарашанин, Васић 1987 – М. Гарашанин, М. Васић, Castrum Pontes (Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години), *Ђердапске свеске IV,* Београд 1987, 71–84.

Gorelik 2002 – M. Gorelik, Arms and Armour in South–Eastern Europe in the Second Half of the First Millenium AD, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 127–147.

Daim 2003 – F. Daim, Avars and Avar Archaeology, an introduction, *Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003, 463–570.

Dalton 1901 – O. M. Dalton, *Catalogue of Early Christian Antiquites and Objects from the Christian East in the Department of British and Mediaeval Antiquities and Ethnography of the British Museum*, London 1901.

Davidson 1952 – G. R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth 12, Princeton 1952.

Живић 2003 – М. Живић, *Felix Romvliana, 50 година одгонетања*, Зајечар 2003.

Ivanišević, Bugarski 2012 – V. Ivanišević, I. Bugarski, Les étriers byzantins : la documentation du Balkan central, *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales,* Turnhout 2012, 135–142, 272–277.

Иванишевић, Стаменковић 2010 – В. Иванишевић, С. Стаменковић, Налази новца 5. века из Рујковца, *Лесковачки зборник* L, Лесковац 2010, 60–84.

Ivanišević, Špehar 2006 – V. Ivanišević, P. Špehar, Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Starinar* LV/2005, Beograd 2006, 133–159.

Йотов 2004 – В. Йотов, *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие VII – XI век*, Варна 2004.

Йотов 2007 – В. Йотов, Относно датировката на сборната находка от Стрежево, Битолско, *Проблеми на прабългарската история и култура 4–2*, София 2007, 171–180.

Јанакиевски 1980 – Т. Јанакиевски, Кале, С. Стрежево – Битолско, извештај од заштитно археолошко истражување, *Macedoniae Acta Archaeologica* 6, Скопје 1980, 97–110.

Јанковић 1983 – Ђ. Јанковић, Словенски град, *Гамзиград. Касноантички царски дворац*, Београд 1983, 142–160.

Јанковић 1990 – М. Јанковић, Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990.

Јанковић 2010 – Ђ. Јанковић, Гамзиград у средњем веку, *Felix Romuliana – Гамзиград*, Београд 2010, 201–212.

Кирпичников 1971 – А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.*, Ленинград 1971.

Лаловић 1987 – А. Лаловић, Остава бронзаних и гвоздених предмета из Гамзиграда – (Ромулиана), *Зборник Историјског музеја Србије* 24, Београд 1987, 117–134.

Lefort 2002 – J. Lefort, The Rural Economy, Seventh –Twelfth Centuries, *The Economic History of Byzantium*, Washington D.C. 2002, 231–310.

Лилчиќ 1996 – В. Лилчиќ, Научно-истражувачки проект Северо-западна Македонија во доцната антика и средниот век. Полог, Кичевија, Пореч е, *Македонско наследство* 2, Скопје 1996, 53–84.

Манојловић-Николић 2010 – В. Р. Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.

Марјановић-Вујовић 1985 – Г. Марјановић-Вујовић, Словенско насеље IX и X века на локалитету Понтес – Трајанов мост у селу Костолу, *Гласник Српског археолошког друштва* 2, Београд 1985, 192–197.

Марјановић-Вујовић 1987 – Г. Марјановић-Вујовић, Pontes – Трајанов мост. Средњовековна остава В, *Ђердапске свеске* IV, Београд 1987, 136–142.

Микулчиќ 1999 – И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999.

Milinković 2002 – M. Milinković, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Starinar* LI/2001, Beograd 2002, 71–133.

Милинковић 2006 – М. Милинковић, Осврт на налазе времена сеобе народа са југа Србије и из суседних области, *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 245–264.

Милинковић 2010 – М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010.

Nicolle 1999 – D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350: Western Europe and the Crusader States*, London 1999.

Oikonomides 1990 – N. Oikonomides, The contents of the Byzantine house from the eleventh to the fifteenth century, *Dumbarton Oaks Papers* 44, Washington, D. C. 1990, 205–214.

Петковић 2008 – С. Петковић, Ископавања на локалитету Гамзиград – *Romuliana*, 2004. године, *Археолошки преглед* 2/3 (2004/5), Београд 2008, 61–63.

ПНМ 1974 – *Поклони Народном музеју, октобар 1944 – октобар 1974*, Београд 1974.

Поповић 1988 – И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988.

Popović 1999 – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Радић, Иванишевић 2006 – *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд 2006.

Schulze-Dörrlamm 1991 – M. Schulze-Dörrlamm, Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken, *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 35–2 (1988), Mainz 1991, 373–478.

Small, Buck 1994 – A. M. Small, R. J. Buck, *The Excavations of San Giovanni di Ruoti, Vol. I*, Toronto 1994.

Тодоровић *et al.* 1956 – Ј. Тодоровић, В. Кондић, М. Бирташевић, Археолошка налазишта у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* III, 1956, 75–98.

Heinrich-Tamaska 2008 – O. Heinrich-Tamaska, Avar-age Metalworking Technologies in the Carpathian basin (Sixth to Eighth-century), *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 2*, Leiden – Boston 2008, 237–261.

Henning 1987 – J. Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. Archäologische Beiträge zur. Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u.Z., Berlin 1987.

Curta 1997 – F. Curta, Blacksmiths, warriors and tournaments of value: dating and interpreting early medieval hoards of iron implements in Eastern Europe, *Ephemeris Napocensis* 7, Cluj–Napoca 1997, 211–268.

Curta 2011 – F. Curta, New Remarks on Early Medieval Hoards of Iron Implements and Weapons, *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5–9. 10. 2009, Břeclav, Tschechische Republik*, Studien zur Archäologie Europas, Band 14, Bonn 2011, 309–332.

Curta 2013 – F. Curta, Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans, *War and Warfare in Late Antiquity*, Leiden 2013, 809–850.

Шпехар 2007 – П. Шпехар, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве*, Београд 2007.

Špehar 2008 – Obrada kamena u Caričinom gradu, *Francusko-srpska saradnja u oblasti arheologije*, Beograd 2008, 92–101.

Špehar 2010 – P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd 2010.

Шпехар, Јацановић 2011 – П. Шпехар, Д. Јацановић, Касноантичка остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева, *Viminacium* 16, Пожаревац 2011, 25–58.

Quast 2012 – D. Quast, Einige alte und neue Waffenfunde aus dem frühbyzantinischen Reich, *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest 2012, 351–370.

Summary: IVAN BUGARSKI, Institute of Archaeology, Belgrade
VUJADIN IVANIŠEVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

EARLY MEDIAEVAL HOARD OF IRON OBJECTS FROM RUJKOVAC AND SIMILAR FINDS FROM THE CENTRAL BALKANS

Key words. – Rujkovac, Early Middle Ages, hoard, iron, stirrups, tools, agriculture.

By the village of Rujkovac in southern Serbia, one of the numerous local hillforts is situated. Since it has not been systematically explored, our knowledge of its history leans on an insight into the chance finds. On this occasion, we have opted to depict eight iron objects, probably coming from a damaged hoard. Thanks to four Hungarian-type stirrups which have already been published, the hoard from Rujkovac was dated to the second half of the tenth and the first half of the eleventh century. Similar finds from outside the Central Balkans are well studied, but there have been misinterpretations of their occurrence in this territory.

The findings of tools from the Rujkovac hoard may be widely dated. The pickaxe belongs to Henning's class L_1, the mattock to the class K_8, the scythe to the I_5 class, and the plowshare to the A_3 class of the same typology.

Both typologically and territorially, the closest finds come from a hoard of iron objects found at Streževo by Bitola, Macedonia, but the presented estimations of its date have caused some confusion. It was Valery Jotov who rightly dated it to the second half of tenth and the first half of the eleventh century. Some other similar finds come from the Central Balkans, present-day Serbia and Macedonia, most of which were not sufficiently studied and were incorporated neither in Henning's 1987 corpus nor in Florin Curta's papers that followed (1997, 2011). It is hard to judge the date of some of the hoards. For instance, the Gamzigrad III hoard has been dated to the Late Antiquity, and the Jelica hoard perhaps to the early seventh century. We are open to the possibility that these hoards in fact come from the Early Middle Ages. The other hoards, found at Ada Ciganlija (Belgrade), Pontes, and in Macedonia are chiefly dated to the tenth and eleventh centuries.

The Rujkovac and Streževo hoards are ascribed to the military, the Gamzigrad II to the local smithy, and the rest of the hoards may have belonged to individuals rather than to communities. The prevailing agricultural character of these hoards is closely related to population growth in Byzantium at that time. The hoards testify to the renewal of life and metallurgical activities in the tenth and eleventh centuries in the southern part of the Central Balkans. The increase in money hoards speaks in favour of some economic renewal too.

Our earlier conclusion, though with some reservations, was that both the Rujkovac and Streževo finds came from a Byzantine context. We would suggest that the same could be stated for the rest of the hoards depicted in this paper.

ДЕЈАН ЦРНЧЕВИЋ
Историјски институт, Београд

КАМЕНИ СТУПЧИЋ ОЛТАРСКЕ ПРЕГРАДЕ ИЗ МАНАСТИРА СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА НА ПРЕВЛАЦИ

IN MEMORIAM
др Тибор Живковић
(1966–2013)

УДК: 730.023.1-032.5:726.591(497.16)"12/13" ;
904:726.7(497.16)"12/13"
DOI: 10.2298/STA1363153C
Оригинални научни чланак

e-mail: d.crncevic@yahoo.com

Примљено: 17. јануар, 2013.
Прихваћено: 23. април, 2013.

Апстракт. – Рад има за циљ да представи примерак каменог литургијског намештаја, пронађен на острву Св. Гаврило, који данас чини део поставке фрагмената клесаног каменог украса у манастиру Св. Архангела Михаила на Превлаци, у Боки Которској. Сагледавањем материјала, облика и особених појединости његовог украса, овом примерку одређује се првобитна намена, време настанка и порекло мајстора. Наведени камени ступчић представља, међутим, и повод за сагледавање морфолошких одлика и варијетета стилских израза заступљених у третману особене врсте на њему изведеног украса раносредњовековне скулптуре јужног дела источне обале Јадрана.

Кључне речи. – Манастир Св. Архангела Михаила, Превлака, Бока Которска, камени ступчић олтарске преграде, раносредњовековна скулптура.

На самом врху мањег узвишења на северозападној страни острва Превлака крај Тивта, у Боки Которској, налазе се и данас остаци комплекса средњовековног манастира Св. Архангела Михаила. Иако данас сачувани само на нивоу археолошких остатака, они ипак сведоче о велелепности некадашње манастирске целине.

Смештено у оквиру Тиватског, као једног од два спољна залива Боке Которске, а као део мањег архипелага, који поред њега сачињавају и острво Св. Гаврило (током историје познато и као Габрио, Страдиоти, као год и као Св. Марко), те Оток (Школј), ниско и брежуљкасто острво Превлака, широко свега двестотине, а дуго тристотине метара, са укупном површином од око девет хектара, од копна одвојено природним каналом, а повезано мостом, по особеној климатској зони којој припада, као год и другим ванредним природним погодностима, било је место на коме живот траје од најранијих времена. Наиме, током историје забележено у историјским изворима под различитим именима,[1] острво Превлака, као год и околно копно и острва, представља простор на коме се тако трагови насељавања могу пратити још од најстаријих античких времена. Но, несумњиво

[1] Острво Превлака јављала се у историјским изворима под различитим називом: Prevlaka, Prevlaca, Prevlacha, Preblacha, Preulaca, Prieulacha, Prienlacha, Privilaqua, Prielaqua, Previlacha. Током средњег века острво се означавало као Locus Traiectus, те именом Иловица, а од XII столећа, па у позни средњи век и терминима Tombe, Tomba, Tumba.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. III 47025).

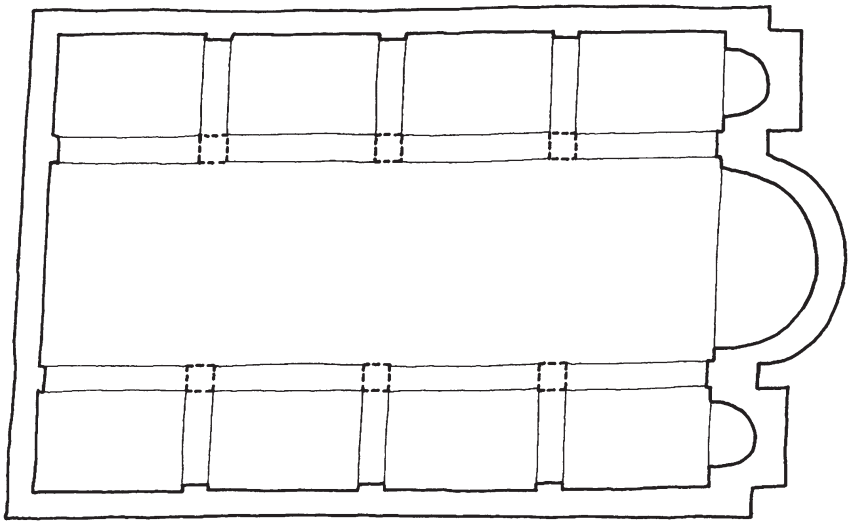

a

0 1 5 10 m

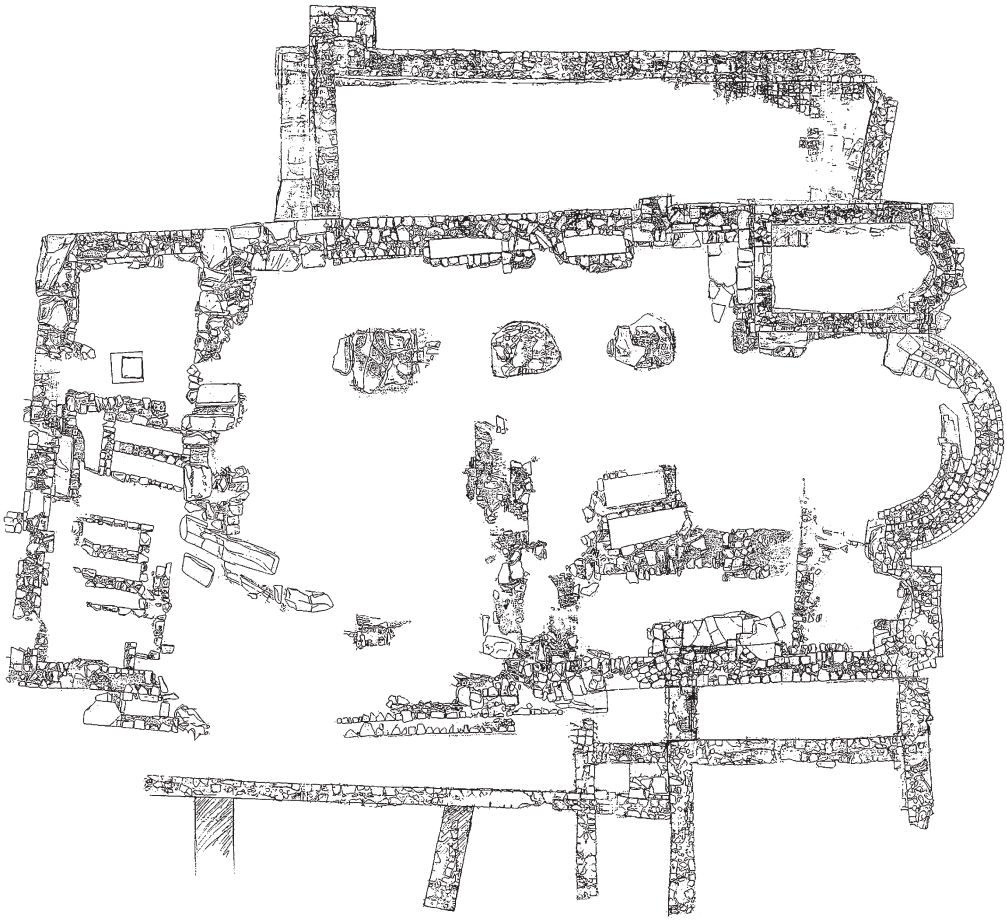

b

Сл. 1. Основе цркве Св. Арханѓела Михаила на Превлаци:
а) реконструкција основе базилике (Кораћ 2002); b) археолошка основа цркве (Јанковић 2010)

Fig. 1. Church of St. Michael in Prevlaka:
a) plan of basilica church (reconstruction) (Кораћ 2002); b) plan of archaeological site (Јанковић 2010)

најсјајније странице вековима дуге повеснице његовог трајања представља његова средњовековна историја, обележена животом монашке заједнице и успостављањем средишта Зетске епископије у оквирима манастира Св. Архангела Михаила на њему.

Манастир Св. Архангела Михаила на Превлаци одавно је познат у домаћој научној јавности.[2] Након публиковања резултата првих рекогносцирања овог локалитета од стране кртољског учитеља Младена Црногорчевића (1863–1902) крајем XIX века,[3] читавих шест деценија касније обављена су и прва археолошка ископавања, током две сезоне у августу–септембру 1956. и 1957. године. Уз одређена археолошка истраживање вршена потом и током 1965. године, но која су, уз острво Превлаку, обухватала и далеко шире подручје (Тиватско поље, Грбаљ и Кртоле), поред спорадичних мањих прилога у стручној штампи,[4] на објављивање резултата истраживања чекало се готово пола столећа.[5] У тада објављеним резултатима публиковани су исходи археолошких радова изведених средином педесетих година прошлог века, те објављени цртежи затечених непокретних налаза, као год и оних покретних, углавном релативно бројних фрагмената каменог рељефног украса, са одликама предроманичког и ранороманичког стилског израза.[6]

На основу откривених остатака, В. Кораћ је предложио идеалну реконструкција тока грађења у овом манастирском комплексу. Према истој, најстарија фаза грађења представља остатке католикона бенедиктинског манастира, у форми тробродне базилике, коме су такође припадали и многобројни пронађени фрагменти каменог рељефног украса (Сл. 1/а).[7] Млађа фаза грађења представљала би, међутим, остатке катедралне цркве Зетске епископије, успостављене око 1220. године, од стране првог архиепископа Саве, након добијања аутокефалности Српске Цркве, у тада, претпоставља се, готово извесно већ запуштеном бенедиктинском манастиру.[8] Ова црква је имала облик једнобродне куполне грађевине, са певничким просторима на бочним странама поткуполног простора и одвојеном припратом, форму одговарајућу српској средњовековној архитектури друге и треће деценије XIII века, но упрошћене концепције простора.[9] Коначно, много касније, остаци манастира обновљени су у ограниченом виду, изградњом капеле над некадашњом северном апсидом првобитне базилике, да би потом на остацима манастира настала релативно велика некропола.[10]

Четири деценије након првих, започета су нова систематска истраживања локалитета некадашњег манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, која од 1997. године трају до данас. Такође, уз више пута презентоване парцијалне извештаје о сазнањима на основу дотадашњег степена проучености локалитета,[11] недавно су публиковани и целовитији закључци о досада откривеном.[12] Презентована слика историје грађења, настала на основу ових истраживања, чини се у многоме сложенијом и у немалом сегменту битно другачијом од оне коју су

---

[2] О историји манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, остацима архитектуре и скулптуре његовог католикона, те археолошким налазима материјалне културе са овога локалитета, постоји сада већ веома обимна литература: Црногорчевић 1890; Црногорчевић 1892; Црногорчевић 1893; Radić 1897, 150; Stjepčević 1930; Бошковић 1938; Петковић 1950, 260; Стојановић-Максимовић 1951, 73–76; Стојановић-Максимовић 1953, 105–106; Кораћ 1959; Subotić 1959; Petricioli 1960, 49–50; Божић 1963; Korać 1964; Ostojić 1964, 495–496; Историја Црне Горе 1967; Божић 1967; Историја Црне Горе 1970; Максимовић 1971, 26–27; Kovačević 1973; Јанковић 1984; Pušić 1986; Petricioli 1990, 55–56; Jakšić 1997; Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Ћапин 1998; Кораћ 1998, 85–91; Jakšić 1999–2000, 135; Delonga 1999–2000; Hrvati i Karolinzi 2000, kat. jed. III.16, III.17, 130–131; Богосављевић 2001; Кораћ 2002; Vežić 2001–2002, 111–112; Jakšić 2003, 275; Антоновић 2003; Пашић 2004; Јанковић 2004а; Јанковић 2004б; Томовић 2004; Богосављевић 2004; Синдик 2004; Pušić 2006, 51–56; Vujičić 2007, 64–66, 79–80; Јанковић 2007, 37–46, 96–105; Превлака 2008; Vežić, Lončar 2009, 137–138; Zagovori Svetom Tripunu 2009, 108–109; Јанковић 2010.

[3] Црногорчевић 1890; Црногорчевић 1892; Црногорчевић 1893.

[4] Кораћ 1959; Subotić 1959; Korać 1964.

[5] Кораћ 2002.

[6] Кораћ 2002, 136–141. Током поменутих кампања археолошких ископавања на овом локалитету откривени су нешто боље очувани остаци темеља и нижих зона источног и северног зида, као и релативно слабо очувани трагови западног и јужног дела главне манастирске цркве, једне мање просторије очуване уз њен северни зид и остатака низа темеља и зидова на земљишту јужно од цркве. Посебно занимљив податак представља откриће мање споља и изнутра полукружне апсиде, смештене унутар веће средишње апсиде источног дела некадашње грађевине, са осовином незнатно помереном ка северу.

[7] Кораћ 2002, 141–143.

[8] У науци извесно време присутне недоумице о месту седишта Зетске епископије током средњег века разрешене су коначно у раду: Јанковић 1984.

[9] Кораћ 2002, 144.

[10] Кораћ 2002, 137.

[11] Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Ћапин 1998; Пашић 2004; Јанковић 2007, 37–46, 96–105; Превлака 2008.

[12] Јанковић 2010.

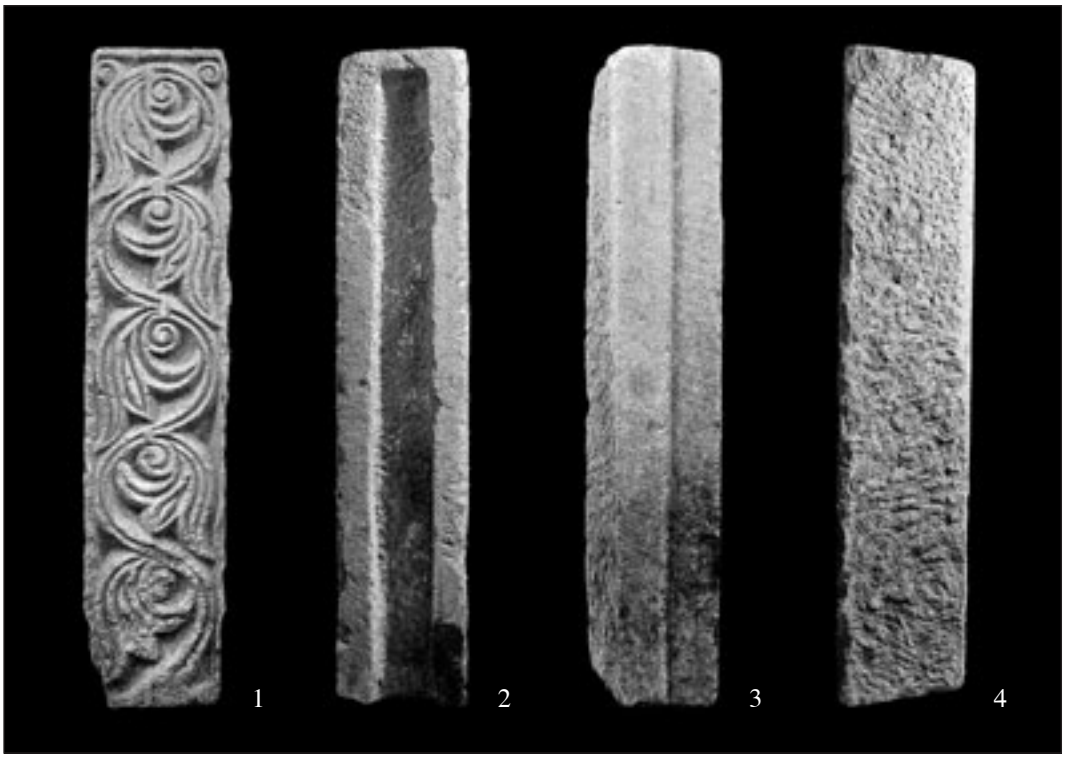

Сл. 2. Камени ступчић олтарске преграде (манастир Св. Арханђела Михаила на Превлаци): 1) прочелна страна; 2) лева бочна страна; 3) зачелна страна; 4) десна бочна страна (фотографије: Д. Булић)

Fig. 2. Stone Column of the Atlar Screen (St. Archangel Michael's Monastery in Prevlaka): 1) front side; 2) left lateral side; 3) rear side; 4) right lateral side (Photo: D. Bulić)

пружили њени претходни истраживачи. Пре свега, на локалитету је запажено далеко више археолошких и градитељских слојева, које се при том битно хронолшки разликују од досада познатих (Сл. 1/b).

Наиме, према мишљењу Ђ. Јанковића, на локалитету се тако могу запазити следеће фазе грађења: 1) две или више позноантичких (остаци терми, те два дела јединствене грађевине, која се идентификује као хришћанска богомоља, могућег крстообразног облика основе)[13]; 2) она из времена владавине византијског цара Јустинијана I (527–565) (обнова цркве такође могућег крстообразног облика основе, можда само уграђивањем нових стубова и капитела)[14]; 3) она из времена владавине византијског цара Ираклија (610–641) (претпоставка о могућем утемељењу цркве у данашњем обиму, као здања великих размера, на чијим темељима и зидовима су обнављане и потоње)[15]; 4) она из времена прве половине IX века (поновна обнова цркве у истом обиму, али у форми грађевине са основом уписаног крста са куполом, којој је припадао и пронађени богати камени рељефни украс)[16]; 5) она из времена владавине великог жупана Стефана Немање, из периода између 1186. и 1196. године, времена изградње манастира Студенице (црква такође са основом уписаног крста са куполом, те вероватно отвореном спољном припратом, са могућим вишеспратним звоником над њеним средишњим делом).[17] Према истом аутору, манастир је потом пострадао и био темељно разграђен од стране Млечана око средине XV века, док је капела над некадашњом северном делом олтарског простора подигнута у XVI веку, да би потом и она била напуштена, а око ње формирана некропола у XVII веку.[18]

---

[13] Јанковић 2010, 144–145.
[14] Јанковић 2010, 148–149.
[15] Јанковић 2010, 149.
[16] Јанковић 2010, 149–151.
[17] Јанковић 2010, 152–159.
[18] Јанковић 2010, 161.

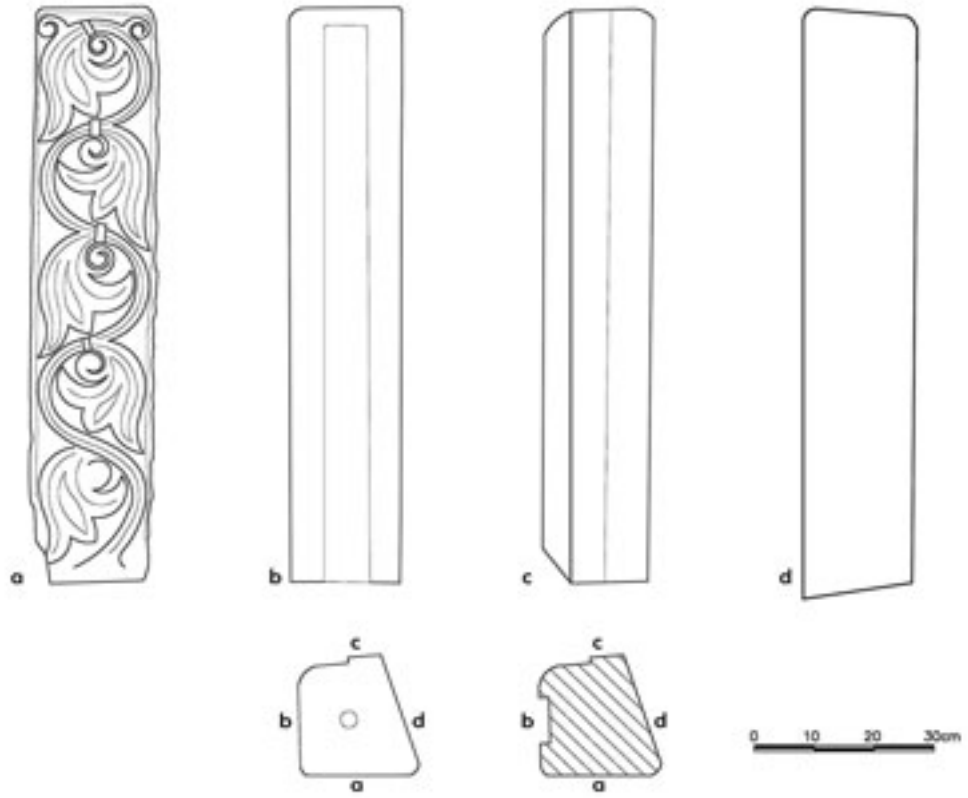

Сл. 3. Цртежи изгледа каменог стубића олтарске преграде (манастир Св. Арханђела Михаила на Превлаци): а) прочелна страна; b) лева бочна страна; c) зачелна страна; d) десна бочна страна; изгледа горње стране; попречни пресек (цртежи: Ј. Марић)

Fig. 3. Stone Column of the Atlar Screen (St. Archangel Michael's Monastery in Prevlaka): a) front side; b) left lateral side; c) rear side; d) right lateral side; top side; cross section (Drawings: J. Marić)

Извесно је да је до одређених покушаја обнове манастира дошло и у првим деценијама XIX века. Наиме, у периоду од 1827. до 1835. године, контеса Екатерина Властелиновић откупила је северозападни део острва од дотадашњих власника, породице Друшко, те успела да сагради само низ зграда профаног карактера и, у непосредној близини остатака некадашњег велелепног превлачког храма Св. Архангела Михаила, на темељима некадашње обновила мању цркву Св. Тројице.

Све наведене различитости, изражене у како понешто другачијим, тако на моменте и потпуно опозитним ставовима у интерпретацији резултата до којих се дошло у различитим периодима истраживања овог археолошког локалитета, само указују на сву сложеност његовог разумевања, али и очигледну потребу за његовим даљим и крајње заокруженим испитивањем, зарад коначног добијања потпуне и тачне слике о свим етапама трајања и грађења у овој манастирској целини.

Обновом монашког живота у овом древном средњовековном манастиру, оствареном у новије доба, подизањем садржаја неопходних за живот братства, остварени су и услови за презентацију уметничког наслеђа ове лавре. Тако је у приземном делу манастирског конака уприличена поставка у којој су своје место нашли и најрепрезентативнији очувани примерци каменог рељефног украса некадашње манастирске цркве. Овом приликом намера нам је, наиме, да презентујемо један до сада непубликован експонат из поменуте поставке, који се чини се посебно издваја како монументалношћу својих димензија, тако и високим нивоом занатске израде, те знатним уметничким вредностима свог клесаног украса.

Камени ступчић о коме је реч (Сл. 2, 3) израђен је од монолитног комада светлосивог мермера, солидних својстава. Његова висина износи 96 cm, ширина прочелне стране 20 cm, бочне стране 18,5 cm, те зачелне стране 13 cm. Димензије указују да стубић има форму издуженог хексаедра, неједнаке ширине страница. Ступчић би у свом пресеку имао готово квадратан облика основе да је својом закошеношћу ненарушава једна од бочних страна (Сл. 3, попречни пресек стубића). Наиме, различите ширине његове прочелне и зачелне стране јасно указују да се једна бочна страна не налази под правим углом у односу на наведене две, већ да је у извесној мери закошена. Да одступање буде веће, ступчић је по угловима и заобљен.

Прочелна страна овог каменог ступчића (Сл. 2/1 и Сл. 3/a) једина је обележена рељефним украсом. Мотив клесаног украса распоређен је целом површином украсног поља, чију основу чини издубљена позадина, омеђена једноставно профилисаним уским правоугаоним оквиром. Основни мотив клесаног украса чини правилно обликована двочлана увојита разлистала лоза. Полазећи из левог доњег угла, лоза се у правилном ритму вијугаво пење, додирујући наизменично бочне вертикалне стране оквира, како би се коначно савила у правилан лук који готово додирује горњу хоризонталну страну правоугаоног оквира. Угаона поља која лук формира са горњом страном правоуганог оквира испуњена су мотивима изданака, у виду правилно обликованих волута, који избијају из њеног основног тока. Крећући се својим одмереним ритмом, поменута увојита лоза ствара својим луком омеђене просторе у којима је смештен средишњи мотив клесаног украса. Њега сачињава биљни изданак у виду стилизованог криноликог цвета, сачињеног од две бочне лиске, са наглашеним избојем у средини. Снажно повинуте бочне лиске оштрих крајева, уз корен тако формираног изданка, остављају празан простор који је потом испуњен залистком у форми правилно обликоване волуте. Схематизоване бочне лиске средишњег мотива нису глатке. Њихова површина је канелирана, тако да нерватуру бочних лиски наглашава дубоко уклесана линија. Готово по вертикалној осовини прочелне украсне плохе, између сваке од пет целина украшених средишњим мотивом, вијугава лоза је повезана једноставном непрофилисаном омчом.

Леву бочну страну каменог ступчића (Сл. 2/2 и Сл. 3/b) обележава дугачак и релативно плитак жљеб. Постављен у осовини странице, жљеб има ширину 7,5 cm. Од бочних вертикланих ивица, жљеб је одвојен оквиром, ширине 5 и 6 cm. Крећући од доње хоризонталне ивице, жљеб се, међутим, не пружа читавом висином странице, већ је од њене горње ивице одвојен такође оквиром, ширине 3 cm.

Зачелна страна каменог ступчића (Сл. 2/3 и Сл. 3/c), нешто мање ширине од прочелне, профилисана је по висини. Површина странице подељена је тако на два вертикална поља, готово једнаке ширине – 6 и 7 cm – од којих је једно незнатно издигнуто у односу на друго.

Десна бочна страна овог каменог ступчића (Сл. 2/4 и Сл. 3/d) остављена је само благо притесана. Већ поменута као закошена, она није постављена управно на прочелну, већ одступа од правог угла на рачун ткива ступчића за око 20°. На горњој површини ступчића и данас је јасно видљиво релативно плитко удубљење кружног облика и малог распона, намењено за његово повезивање са другим сегментом конструкције којој је ступчић првобитно припадао, а који се на ступчић ослањао (Сл. 3, изглед горње стране стубића).

Камени ступчић очуван је готово у целости у свом првобитном облику. Оштећен је делимично само у свом левом доњем углу, где је услед лома нестао један његов мањи део. Највреднији елемент овог каменог комада, његов украс на прочелној страни, очуван је, међутим, готово у целости, на начин који јасно омогућава сагледавање његовог првобитног изгледа. Изнимку представља једино његов најнижи сегмент који је данас незнатно потрвен. Све напред наведено, сведочи такође да исти није касније био у каквој секундарној употреби.

Овај камени ступчић, данас део поставке у манастиру Св. Архангела Михаила на Превлаци, пронађен је, међутим, на суседном острву Св. Гаврило (Габрио, Страдиоти, Св. Марко), као случајан површински налаз. У одређеном тренутку, ради обезбеђења његовог чувања, пренет је и прикључен збирци у којој се и данас налази. Остале околности налаза овог каменог ступчића нису у потпуности познате.[19]

[19] За информације о условима налаза овог каменог стубића, као год и помоћ у приступању археолошком материјалу, захвалност дугујем др Ђорђу Јанковићу, руководиоцу вишегодишњих систематских археолошких истраживања локалитета на Превлаци, те његовим непосредним сарадницима, посебно колеги археологу Младену Загарчанину, кустосу Завичајног музеја у Бару.

Материјал од кога је сачињен, као год и његова форма, јасно указују на функцију и целину којој је овај камени ступчић могао припадати. Наиме, материјал, величина, карактеристичан облик, те посебно особени детаљи, попут жљеба по готово читавој висини једне његове бочне стране, као и мањег плитког удубљења на његовој горњој површини, без двојбе указују да је он првобитно представљао један од ступчића одређене камене олтарске преграде. Утор у виду жљеба на једној бочној страни био је намењен за постављање и за њега везивање одређене парапетне плоче наведене олтарске преграде, док је мање удубљење на горњој површини несумњиво служило за ослањање колонете која је носила њену архитравну греду.

Нешто сложеније остаје, међутим, питање његовог тачног места у контексту претпостављене олтарске преграде. Чињеница да се жљеб за постављање парапетне плоче налази на левој бочној страни ступчића, док му је десна остала необрађена и без жљеба, може тако најпре навести на помисао да је овај ступчић могао стајати на левој страни неког од пролаза према олтарском простору. У том случају могло би се претпоставити да је закошеност његове десне бочне стране могла бити изведена ради остављања ширег простора за лакшу комуникацију ка олтару. Но, управо наведена закошеност и посебно необрађеност ове бочне стране, која би у том случају остала видљива, доводи овакву претпоставку у озбиљну сумњу. Чини се стога да наведене одлике десне бочне стране овог каменог ступчића пре дају за право помисли да је он заправо могао представљати последњи у низу сегмената одређене композитне олтарске преграде. У том случају, овај камени ступчић, као крајњи сегмент претпостављене олтарске преграде, могао би управо својом закошеном и грубо обрађеном страном пријањати уз полигонални стуб цркве на који би ова олтарска преграда била ослоњена (Сл. 4). Но, како овај камени ступчић још увек представља издвојен и једино преостали део некадашње скулптурално обрађене целине ове врсте каменог литургијског намештаја, његов нешто прецизнији положај може се засада одредити ипак само на нивоу идеалне реконструкције.

Мотив украса на прочелној страни овог сегмента камене олтарске преграде није непознат. У репертоару мотива средњовековног клесаног украса, увојита разлистала лоза, украшена криноликим цветом, различитог начина стилизације и типа моделовања, представља један од оних које карактерише дуго трајање и широка територијална заступљеност. Наиме, целовитим сагледавањем корпуса очуваних примера архитектонског и посебно скулптуралног украса литургијског намештаја може се уочити ванредно велики броју примера употребе управо ове врсте клесаног украса на градитељским делима како сакралне тако чак и понеким, знатно мање очуваним али утолико значајнијим, примерима профане архитектуре раног средњег века на источној обали Јадрана. Како тема већ припремљеног целовитијег сагледавања заступљености мотива увојите лозице са криноликом изданцима у предроманичкој и ранороманичкој пластици источнојадранске обале представља предмет нашег посебног прилога у скоријој будућности, намера нам је да наведени пример из манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци овом приликом буде повод за покушај сагледавања формалних и стилских одлика различитих варијетета овог типа декоративног украса, те његове заступљености у раносредњовековној уметности јужног дела источне обале Јадрана, као његовог непосредног и најближег окружења.

Наиме, средином осамдесетих година прошлог века, и раније већ уочено, јасније је исказано да се на простору полуострва Пељешца, као год и нешто јужније низ источну обалу Јадрана, у Дубровнику, али и његовој околини (Ријека дубровачка, суседна Елафитска острва), може добро препознати рад једне особене клесарске радионице, која се по одређеним јасно израженим карактеристикама разликује од оних које су деловале северније, на простору омеђеном сливовима реке Зрмање и Цетине, тј. у средњој Далмацији. Међу одликама којима се одваја од остварења средњодалматинских радионица, поред врло високе технике израде, те сложених композиционих схема, као њена пресудна особеност означени су управо избор и употреба појединих мотива, па и заступљеност појединих мотивских група, понајвише вегетабилних. Међу поменутим вегетабилним мотивима, учестало се употребљава, у многим комбинацијама, управо мотив увојите разлистале лозе. Врло прецизном израдом, уз коришћење техничких помагала, овај украс постаје строго геометризован. Чињеница да украс овога типа није на простору јужног Јадрана уступао водеће место чисто геометријским преплетима, као на другим просторима дуж источнојадранске обале, најјасније, сматра се, указује и на завидан континутет клесарске делатности ове радионице, која очито делује на ранијој баштини и традицији.[20]

Подробном анализом стила, клесарске технике и посебно заступљености одређених детаља на основном мотиву, у дугом деловању наведене јужнодалматинске клесарске радионице издвојено је чак пет различитих хронолошких слојева у развоју њеног стилског израза. У оном претпоследњем, са најдужим трајањем, развученим на дуг период од готово читавог столећа, од средине X до прве половине XI века, унутар кога је могуће наћи критеријуме за даље диференцирање само на нивоу особених детаља, пронађени су многобројни примери употребе украса о коме је реч. Међу ранороманич-

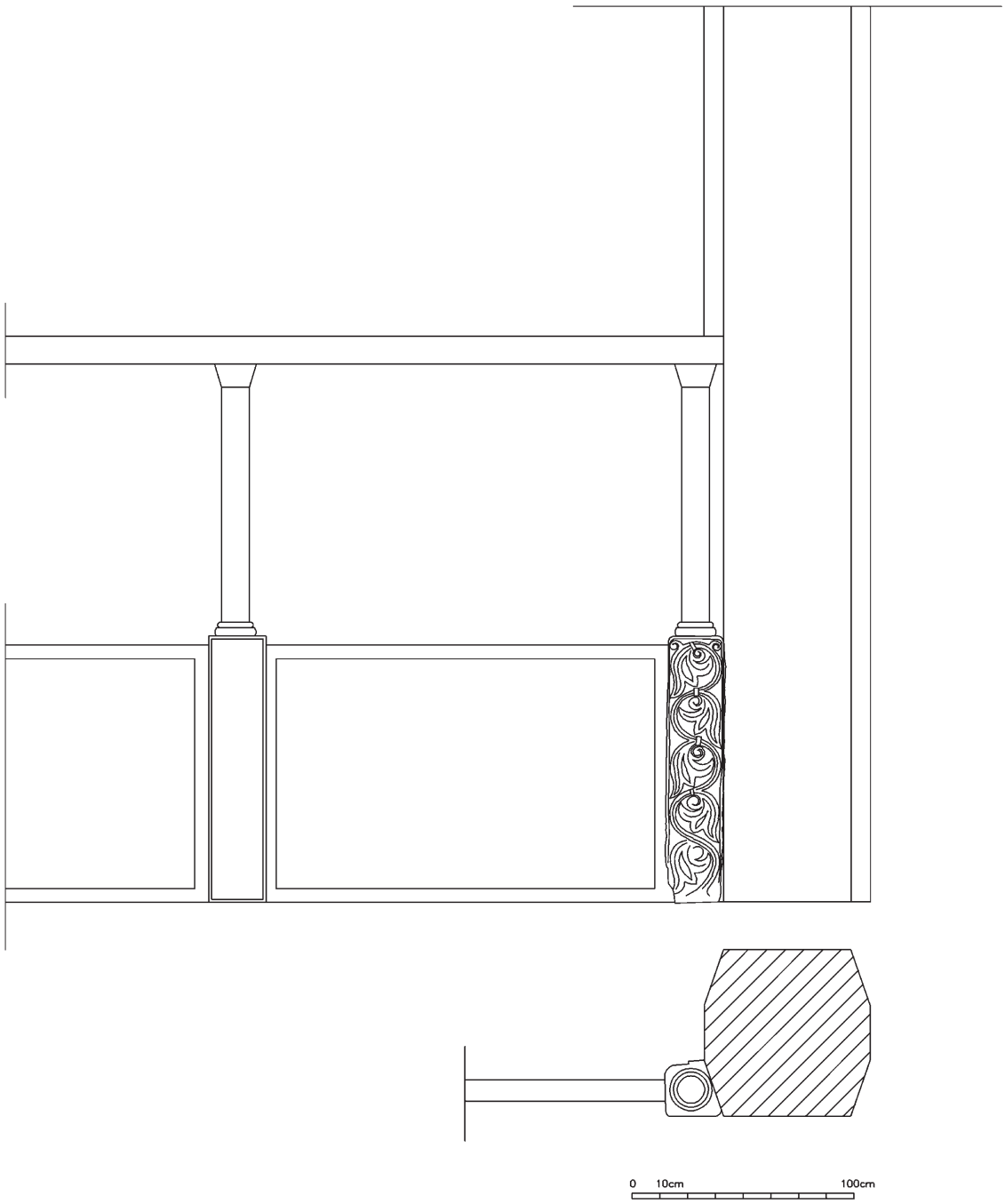

Сл. 4. Идеална реконструкција могућег положаја каменог ступчића олтарске преграде (цртеж: Ј. Марић)

Fig. 4. Position of Stone Column in Ideal Reconstruction of Altar Screen (Drawing: J. Marić)

ком каменом пластиком овог хронолошког слоја очуваном на простору полуострва Пељешца, сконцентрисаном у два градска насеља – Стону и Јањини, несумњиво посебно значајан и већ у науци добро познат пример употребе ове врсте украса представља онај распоређен на појединим тачкама архитектуре цркве Св. Михаила у Стону. Наиме, декорацију како на предњој и доњој страни надвратника (Т. I/4) и довратницима портала[21] (Т. I/2), тако и на спољној и бочној страни допрозорника отвора на олтарској апсиди, те северном (Т. I/1) и јужном зиду, чини управо украс у виду трочлане увојите лозе, чији средишњи мотив представља биљни изданак у виду стилизованог криноликог цвета, коме је унутрашњи залистак формиран у облику правилне волуте. Наведени средишњи мотиви међусобно су повезани трочланим омчама, а слободан простор између њих и оквира испуњен је двочланим изданцима троугаоног облика.[22] Са локалитета још једног од стонских храмова, цркве Госпе од Лужина, којој не познајемо изворни облик, потичу надвратник (Т. I/5) и низ очуваних стубића олтарске преграде (Т. I/11). Украшени су такође трочланом увојитом лозом, чији средишњи мотиви међусобом нису повезани уобичајеним омчама, већ је њен ток на тим местима обележен цезурама, у виду слабо маркираних ознака, као посебном одликом клесарског рукописа овог мајстора. Два обликовна решења појединости овог украса, какво је примера ради оно унутрашњег залистка у виду тролатичног цвета или правилне волуте, те решења украса између средишњег мотива и ивице странице у виду трочланог изданка троугаоне форме или тролатичног цвета који их прати и доследно им одговара, као да указује на различите клесарске приступе можда два различита клесарска круга или још пре различитих хронолошких слојева. По квалитету клесарске израде, посебној сложености композиционе схеме и богатству украса, као један од најизражајнијих примера раносредњовековне скулптуре овог времена, посебно се издваја парапетна плоча са истог локалитета (Т. I/3). Раније сматрано делом корпуса камене пластике цркве Св. Михаила у Стону, ово дело, данас реконстурисано повезивањем његова четири пострадала комада, поседује такође исти мотив. Он је, међутим, овога пута композиционално организован вишеструким поновљањем средишњег мотива у форми стилизованог криноликог цвета, постављеног у правилном геометријском распореду. Наглашена правилност у обликовању овога мотива остварена је несумњиво употребом помагала у виду равнала и шестара. Наиме, иако се и овде осећа одређена слобода у употреби и извођењу познатог типа украса, превласт трочлане увојите лозе, строга геометријска стилизација, тежња за испуњавањем празних простора и нешто пластичнија обрада указују већ на извесну маниризацију ликовног језика, који опстаје у релативно дугом временском периоду са незнатним променама и разликама. Ова парапетна плоча из Лужине, композиционалном схемом која показује тежњу ка готово арабескној игри поновљеног мотива до предимензионирања самог ефекта, сматра се, представља кулминацију стилског израза претпоследње етапе његовог развоја, чије се касније, или можда делимично истовремено, разрешење види у увођењу фигуралних представа на делима следеће, хронолошки последње етапе.[23] О заступљености исте врсте украса и на другом локалитету на овом полуострву са кога потиче рељефно украшена раносредњовековна камена пластика, цркве Св. Јураја недалеко од Јањине, сведочи такође један пронађени фрагмент камене греде (Т. I/10).

И у Дубровнику, као посебно важном градском и уметничком центру јужног Јадрана, сачуван је знатан број раносредњовековних скулпторалних дела исте стилске групе. У овом граду, значајне политичке улоге на простору ширег окружења, развија се богата клесарска делатност која има свог одраза у скулпторалним остварењима сачуваним по многобројним градским црквама. Радовима истог претпоследњег хронолошког слоја развоја стилског израза поменуте јужнодалматинске радионице припадају тако и делови портала секундарно уграђени у данашњу мању цркву Св. Бартула, а који су првобитно припадали старијој, посвећеној Св. Козми и Дамјану из XI века.[24] Украс у виду трочлане увојите лозе, са истоветно изведеном цезуром на њеном

[20] О деловању и одликама радова јужнодалматинске клесарске радионице види: Jurković 1985.

[21] Портал цркве Св. Михаила у Стону није оригиналан, већ представља реконструкцију допуњену накнадно израђеним уломцима, који се могу препознати по светлијем камену.

[22] За исцрпан каталог раносредњовековне скулптуре са цркве Св. Михајла у Стону види: Jurković 1983.

[23] За исцрпан каталог раносредњовековне скулптуре са цркве Госпе од Лужина у Стону види: Dračevac 1981.

[24] Данас се негира претпоставка која се сусреће у старијој литератури да је овај портал пренесен са цркве Св. Стјепана.

главном току, те залистком у форми развијеног тролатичног цвета у средишту његовог централног мотива, који тече дуж оба довратника и закошене доње греде надвратника, идентичан је са истоветно изведеним мотивима на надвратнику (Т. I/5) и стубовима олтарске преграде из цркве Госпе од Лужина у Стону (Т. I/11). Одлике исте, претпоследње хронолошке фазе развоја скулптуре ове регије показује и препознатљива камена греда, узидана у цркву Св. Петра у Дубровнику, као део парлаторија (Т. I/6). Обележена украсом у виду вировитог четворолиста (тзв. вировите розете) у средишту свог централног мотива, она представља сегмент другог, хронолошки млађег слоја у огромној збирци од преко две стотине уломака раносредњовековне скулптуре у овој цркви, који по времену настанка одговара поменутим клесарским делима са цркве Св. Михаила и Госпе од Лужина у Стону. По сложеном начину моделовања основног мотива свог украса издваја се и још један дубровачки камени фрагмент (Музеј Рупе, Дубровник) (Т. I/7). Уобичајен украс у виду трочлане увојите лозе, на месту њеног лучног извијања у средишњи мотив тролисног биљног изданка, чија се унутрашња лиска на свом крају обликује овога пута у четворолатични цвет, сложеније је стилизован додатним детаљем у виду шест појединачних двоплошних листова, такође развијених из лозе у смеру њеног лучног извијања. Примера заступљености ове врсте украса има и на простору непосредне околине града Дубровника. Такав случај представља уломак стубића (Т. I/9), пронађен као уграђени елемент у архитектуру оближњег летњиковца из ренесансне епохе, а који је вероватно припадао ансамблу каменог намештаја цркве Св. Марије у Рожату, саграђене крајем XI или почетком XII века, на брежуљку на западној страни Ријеке дубровачке, а пострадале у земљотресу 1667. године. Овај фрагмент каменог литургијског намештаја цркве, датован у време њеног настанка, квалитетом израде и посебно избором мотива, несумњиво указује на постојање јаке клесареске радионице у граду, која је опремала каменим намештајем и архитектонском пластиком сакралне грађевине широм дубровачког краја током наведеног предроманичког периода.[25] Хронолошки млађи од поменутих, а уједно последњи слој у развоју стилског израза овог јужнодалматинског клесарског атељеа, уочен је у његовим сачуваним делима на оближњем острву Колочепу. Но, и поред пресудних новина, и у овој хронолошки последњој фази стилског развоја скулптуре ове регије остаје и даље такође присутан најзаступљенији мотив њеног украса, увојита лоза, о чему управо сведочи један очувани стубић са овог острва (Т. I/8).

Коначно, широка заступљеност украса, који је предмет наше пажње, уочава се и на очуваним скулпторалним делима насталим на крајњем југу источне обале Јадрана, уметничким деловањем још једне особене клесарске радионице, везане за такође важан урбани центар, средњовековни град Котор. Примери употребе ове врсте украса на појединим деловима неких сакралних грађевина града Котора, насталим у различитим периодима прероманичке епохе, сведоче такође о дугом трајању његове употребе у раду поменутих клесарских атељеа и у овој средини. Добар пример зато представљају данашњи довратници портала цркве Св. Луке (Т. II/1), за које је поуздано утврђено да су на ову грађевину, подигнуту 1195. године, уграђени као сполије које су првобитно припадале некој другој архитектонској целини. Украшени управо представом густо уплетене трочлане увојите лозе, са мотивом тролисног криноликог биљног изданка међу њеним завојима, те мањим троугаоним изданком између њих и правилног правоуганог оквира, они су, наиме, могли, претпоставља се, припадати градитељској фази IX века цркве Св. Михаила у Котору, откривеној испод данашње истоимене романоготичке грађевине.[26] За наше излагање посебно су, чини се, драгоцене сличности између поменуте камене пластике цркве Св. Михаила у Котору и једног хронолошког слоја камене пластике цркве Св. Архангела Михаила на Превлаци, које неупитно говоре о пореклу из исте радионице. Наиме, оне су запажене како у употребљеној врсти камена, те клесарској обради, тако управо и по одређеном репертоару мотива, међу којима поменута врста украса представља један од запаженијих.[27] Наиме, управо наведена врста украса, из кога у горњем делу израста профилисани крст са широком хастама, смештена је и на леви бочни оквир у науци добро познате парапетне

[25] О предроманичкој каменој пластици са простора Ријеке дубровачке види: Žile 1995 (1996).

[26] О порталу цркве Св. Луке у Котору види: Чанак-Медић 1989, 133 (са старијом литературом). О пореклу уграђених делова у архитектуру цркве Св. Луке у Котору види: Чубровић 1997.

[27] О особеностима камене пластике цркве Св. Михаила у Котору и њеном односу са оном из цркве Св. Архангела Михаила на Превлаци види: Чубровић 1993–1994.

плоче из цркве Св. Архангела Михаила на Превлаци, из прве четвртине IX века.[28]

Разумљиво, за сагледавање заступљености украса о коме говоримо у делима которских клесарских атељеа посебну важност имају очувани примери који су припадали корпусу каменог украса засигурно најзначајније градске сакралне грађевине, катедралне цркве Св. Трифуна. Наиме, у појединим недавно објављеним научним радовима, те посебно управо публикованој монографији катедрале, представљени су и очувани делови њене некадашње архитектонске пластике, али и литургијског намештаја. Правилним издвајањем делова каменог намештаја првобитног мартиријума Св. Трифуна из IX века, уочени су тако и делови олтарске преграде и киворијума катедрале из XII века.

Међу очуваним деловима који су, сва је прилика, припадали олтарској прегради катедралне цркве, освећене 1166. године, и у њој стајали до уклањања преграде средином XV века, налази се и можда најбоље сачуван камени фрагмент парапетне плоче са декорисаним стубићем и горњом гредом и недекорисаним пољем парапета (Т. II/6). На овом фрагменту остварени особени вид стилизације основног украса у форми трочлане увојите лозе, начин обраде, посебно третман појединих детаља, какви су по осовини постављена јако изражена цезура у главном току лозе, те карактеристични завршетак у виду профилисаног крста, који из лозе израста, са волутама под његовим крацима, упадљиво подсећају на хронолошки старији третман ове врсте декорације, идентичан оном на левом бочном оквиру поменуте парапетне плоче са Превлаке и оном који је некада припадао старијем градитељском слоју откривеном под црквом Св. Михаила у Котору, а данас представља украс на довратницима портала цркве Св. Луке (Т. II/1), оба датована у IX век.[29] Другачија стилизација заступљена је на страницама киворијума которске катедралне цркве из XII века (Т. II/2, Т. II/3 и Т. II/4).[30] Тако је на очуваним и идентификованим каменим фрагментима аркада некадашњег киворијума катедрале, поред украса особеног за старију рељефну скулптуру у виду трочлане плетенице, као год и појаве зооморфних фигуралних представа у виду пауна, доминантна широка трака уз лук украшена управо увојитом лозом, са средишњим мотивом у виду тролисног биљног изданка у форми стилизованог криноликог цвета, са залистком у облику правилне волуте. На поменутим фрагментима аркаде киворијума исклесана као једночлана, увојита лоза, као год и остали рељефни украс, издваја се посебно својом наглашенијом пластичношћу. Остварени спој традиционалних и нових мотива и приступа, већ у науци запажен као одлика ранороманичке скулптуре XI века, навела је на помисао о датовању и ове камене пластике катедрале XII века у исто старије доба. Наведено је нагнало ауторке рецентне монографије катедрале на помисао или о могућем коришћењу старијих образаца приликом клесања рељефног украса литургијског намештаја катедрале у XII веку, или пак на могућност да су исти пренесени са неке старије грађевине, међу којима, за нас посебно занимљиво, помисао пада управо на цркву Св. Архангела Михаила на Превлаци, у време градње которске катедрале могуће напуштену.[31] Коначно, ради целовитог употпуњења слике о карактеру и заступљености ове врсте украса на источној обали Јадрана, ваља споменути и два примера са крајњег југа. Чине их део аркаде киворијума (Т. II/5), датован у прву четвртину IX века, као сегмент јединог поуздано утврђеног дела предроманичког каменог намештаја у монументалној ранохришћанској базилици откривеној у Будви,[32] те један архитектонски елемент који је можда

[28] Ова парапетна плоча, без сумње један од најдрагоценијих очуваних примера раносредњовековне скулптуре цркве Св. Архангела Михаила на Превлаци, више пута је публикована, те о њој такође постоји релативно обимна литература: Црногорчевић 1892, 65–66; Црногорчевић 1893, 21–22; Radić 1897, 150; Стојановић-Максимовић 1951, 73–76; Стојановић-Максимовић 1953, 105; Petricioli 1960, 49–50; Историја Црне Горе 1967; Максимовић 1971, 26–27; Kovačević 1973, 39–40; Pušić 1986, 184–185; Petricioli 1990, 55–56; Jakšić 1997; Jakšić 1999–2000, 135; Hrvati i Karolinzi 2000, kat. jed. III.16, 130; Кораћ 2002, 138–139; Jakšić 2003, 275; Богосављевић 2004; Pušić 2006, 52–53; Vujičić 2007, 64–66, 79–80; Јанковић 2007, 99–100; Zagovori Svetom Tripunu 2009, 108–109.

[29] Наведено запажање не мора да чуди с обзиром на већ уочену чињеницу да је олтарска преграда катедрале Св. Трифуна из XII века представљала могуће композитно дело, сачињену од делова који су могли припадати и олтарској прегради старијег мартиријума Св. Трифуна из IX века. Таква је, наиме, изгледа била једна до данас очувана парапетна плоча која, за разлику од наведених са упадљиво недекорисаним пољем парапета, има међутим веома богату декорацију по читавој својој површини. О олтарској прегради катедрале Св. Трифуна из XII века види: Čanak-Medić, Čubrović 2010, 189–191.

[30] О киворијуму катедрале Св. Трифуна из XII века види: Чубровић 2008; Čanak-Medić, Čubrović 2010, 191–195.

[31] Čanak-Medić, Čubrović 2010, 195.

[32] Vežić 2001–2002, 112; Јанковић 2007, 89–95; Vežić, Lončar 2009, 139–140; Zagovori Svetom Tripunu 2009, 109.

припадао цркви из XI века у старом Бару, која је по каснијем предању могла пострадати у пожару приликом пострадња цркве Св. Теодора и епископске просторије са библиотеком уз катедралу.[33] Проширујући опус познатих дела которских клесара и барем нешто јужније, све наведено показује украс у форми увојите лозе, са средишњим мотивом тролисног биљног изданка у виду стилизованог криноликог цвета, у доброј мери типичним за которски клесарски атеље.

Но, без обзира на очигледну широку заступљеност украса у виду увојите разлистале лозе, са различитим варијететима његовог средишњег мотива у форми биљног изданка у виду стилизованог криноликог цвета, у раносредњовековној скулптури јужног дела источне обале Јадрана, одређене особености стилског израза, као год и ликовног језика, употребљеног при клесању украса на каменом ступчићу олтарске преграде из манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, а који је предмет наше пажње, такође је изгледа могуће јасно издвојити. Несумњиво остварење вештог мајстора, дело показује изразите особености у начину клесања и схватању декора. Декоративни стилизовани биљни мотиви компоновани су у мирну симетричну целину. Композиција је подређена складном геометријском распореду. Наиме, на незнатно издубљену позадину, као основу, изабрани основни мотив двочлане вијугаве лозе постављен је, са наглашеном симетричношћу, у композиционалну целину која одише складним и уравнотеженим ритмом. У тако успостављеној композиционалној схеми, вишеструко је мултипликован централни мотив тролисног криноликог цвета, са мањим залистком у средишту, правилно пропорционисан и међусобно уједначен са особитом прецизношћу, која наводи на закључак о клесарској употреби техничких помагала. Сваки његов део скулпторски је третиран, те је мотив анатомски уверљив и природан. Канелирана нерватура појединих финије и богатије клесаних лиски разлисталог биљног изданка ублажава могућу строгост правилне геометријске стилизације. Уз контрастни однос мотива према издубљеној позадини, наведено ствара такође одмерен и суздржан благо треперав ефекат живе игре светлости. Динамична стилизација линија доприноси општој унутрашњој ритмичности. Елементи ритма и живог покрета тако као да ненаметљиво превладавају.

Додатни квалитет у начину третирања украса на овом фрагменту олтарске преграде представља такође и сам начин стилизације његовог централног мотива. Наиме, иако је и даље у доброј мери стилизован, вредности централног мотива у форми тролисног криноликог биљног изданка изразито су истакнуте његовим димензијама, покретом, као и, рекло би се, нешто наглашенијом тежњом ка пуноћи пластике. Урезана дубока линија наглашава пластичност рељефа. Наиме, иако добрим делом још увек површински клесан, уз линеарну обраду овог вегетабилног мотива која несумњиво преовладава, могло би се рећи да исти на овом остварењу ипак добија нову пластичну вредност. Тако, за разлику од рустиклане интерпретације мотива, често изгубљених пропорција, те тежње ка наглашено површинском и графицистичком третману, уз понекад готово апстрактну линеарност, особене за стилски израз старије епохе, иако опет клесан површински, са израженом линијом и без правих пластичних облика и моделовања, украс на овом комаду, тематиком, мотивима, њиховом зрелом линеарном стилизацијом, те далеко мањом геометризациојм, наговештава нешто мекше и природније облике, те тиме као да указује на нови стил.

Рељефни украс овог сегмента олтарске преграде остварење је очигледно квалитетног мајстора, веома вичног обради мермера. Наиме, квалитет клесарске технике указује да је длето вођено руком сигурног клесара, склоног помало робустиним облицима. Он је у и даље релативно плитком рељефу успео постићи, за своје време завидан, фино изражен волумен складних пропорција, а вештим коришћењем комбинације различитих клесарских алатки врло изражајне светлосне контрасте. Ритмично ређање централног мотива тролисног криноликог цвета, уравнотежена композиција и изванредна техника клесања, указују на савладане занатске проблеме клесара, те несумњиво богату традицију из које израста. Присутно осећање уравнотежености и смирености, одлика готово класичног образовања, сведочанство је о стварању у миљеу у коме као да поново делују одјеци много старије уметничке баштине.

Анализа избора мотива, декоративних одлика и квалитета клесања значајна је за утврђивање места настанка и једина индиције за релативно датирање овог сегмента каменог литургијског намештаја. Стилске карактеристике украса на овом делу олтарске

[33] Zagarčanin 2006, 121, Pl. 7.22.

преграде могу да га временски ближе одреде. Како је већ наведено, иако је још присутна извесна плошност и линеарност рељефа, изведени орнамент ипак губи строгу геометризованост старијег, предроманичког стилског израза. Начином клесања, избором мотива, те одређеним сличностима код организације и обраде истих са многобројним наведеним аналогним примерима, овај фрагмент камене олтарске преграде може се убројати у радове ранороманичког стилског израза. То га, попут многих примера клесаног каменог украса на којим се, често и уз старије геометријске мотиве, јавља и биљна орнаментика, сврстава у дела XI века. На такво датовање коначно указује и чињеница да се по начину обликовања средишњег мотива његовог клесаног украса, у форми тролатичног криноликог биљног изданка, најдиректније аналогије могу наћи у готово истоветном третману овог мотива на сачуваним фрагментима страницама киворијума катедрале Св. Трифуна у Котору (Т. II/2, Т. II/3 и Т. II/4), те просторно нешто удаљенијим примерима какви су поменути архитектонски елемент цркве из Старог Бара или уломак стубића који је првобитно вероватно припадао ансамблу каменог намештаја цркве Св. Марије у Рожату, на западној страни Ријеке дубровачке (Т. I/9), а који су сви такође датовани у XI век. Губљењем геометријске оштрине, особене за рељефни украс претходног времена, те валовитошћу, мекоћом и разлисталошћу свог биљног украса, те врло складном композицијом и свеукупним снажним естетским утиском, ово дело одражава начин рада који постепено наговештава дух надолазеће романичке уметности.

Јасан цртеж, оштро клесање, ванредан начин клесарске обраде и финији дуктус длета учинили су да декоративни украс остварен на овом сегменту камене олтарске преграде, данас у поставци манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, представља једно од највештијих клесарских остварења насталих на овом простору у свом времену. Такав квалитет изведбе упућује на закључак да су овај фрагмент могли клесати једино мајстори неке од угледних радионица са дугом мајсторском традицијом, какве је несумњиво имао оближњи средњовековни град Котор. Да је тако сведочи и чињеница да исту руку клесара препознајемо и на једном од сачуваних фрагмената каменог намештаја који је припадао главној градској цркви, катедрали Св. Трифуна. Наиме, на каменом ступчићу (Т. II/7), који се некада налазио у которском лапидаријуму, а данас у привременом депоу которске катедрале, завидних димензија, али различитих од оног превлачког, изведен је у свим појединостима потпуно истоветан декоративни украс.[34] Са овим фрагментом повезан део недекорисане равне плоче, наводи на закључак да је он, као и други сличних форми, напред већ описани, могао такође представљати део камене олтарске преграде катедралне цркве Св. Трифуна у Котору, довршене и освећене 1166. године.[35] Уочена ванредна истоветност указује на закључак да су и сегмент олтарске преграде из ризнице превлачког манастира могли, дакле, извести мајстори несумњиво исте клесарске радионице која је радила и на опремању најважније которске сакралне грађевине. Но, све ово само уколико су данас очувани делови камене олтарске преграде которске катедрале Св. Трифуна из XII века, међу којима и поменути истоветног декоративног украса са превлачким, заиста рађени баш за катедралу у време њеног довршавања.

Наиме, како је већ споменуто, у рецентној монографији которске катедралне цркве Св. Трифуна, запажено је да очувани делови литургијског намештаја катедрале из XII века носе одређене одлике скулпторалне декорације претходног столећа, што је ауторке навело на претпоставку или о коришћењу старијих клесарских предложака при њиховој изради или на могућност да је овај могао припадати ансамблу каменог намештаја неке друге сакралне целине. Када је реч о очуваним фрагментима киворијума, на којима се, како је напред показано, појављује истоветан мотив украса као на превлачком, као могући храм одакле би они могли потицати наведена је управо црква Св. Арханглела Михаила на

[34] Максимовић 1971, сл. 11; Pušić 1971, 47, sl. 17. За податке о наведеном фрагменту, те на драгоценим сазнањима о каменој пластици катедрале Св. Трифуна, најсрдачније захвалност дугујем мр Зорици Чубровић, архитекти Регионалног завода за заштиту споменика културе у Котору.

[35] Иако је и на Т. VI/7 он приказан без за њега везаног недекорисаног равног дела, тај сегмент постоји. Наведени фрагмент тако има дужину 81 cm, висину 48 cm (део украшен лозом 19,5 cm; недекорисан део 28,5 cm) и дебљину 12,5 cm (део украшен лозом) и 9 cm (недекорисан део). Како наведено не одговара мерама превлачког каменог ступчића олтарске преграде истоветног украса, не може се изгледа помишљати да су можда представљали део исте целине. Но, у нечем поузданији одговор на питање могуће непосредне везе између превлачког и поменутог которског примерка могло би, чини се, пружити додатно испитивање врста мермера употребљених за њихову израду.

Превлаци, у првој половини XII века, по постојећим историјским изворима, могуће напуштена.

Такву претпоставку, међутим, у нечем усложњавају ставови изнесени након последњих вишегодишњих археолошких истраживања локалитета на Превлаци. Наиме, уколико се прихвате као тачне недавно изнесе тврдње о периодима трајања монашке заједнице и њима одговарајућим градитељским фазама у овој манастирској целини, изложени на почетку овога рада, активан живот овог манастира престаје већ половином IX, а наставља се тек крајем XII века, те никакве градитељске, а самим тим ни клесарске делатности у њему у XI веку не би било. Дилеми око порекла каменог стубића олтарске преграде, данас у ризници превлачког манастира, те могућем поузданијем утврђивању времена његовог настанка, доприноси и чињеница да је исти пронађен и донесен са суседног острва Св. Гаврило. Ово оближње острво, током своје старије историје са Превлаком повезано мостом, до данас није било предмет целовитијих археолошких истраживања. Познато понајвише по вести, забележеној у познатом историјском извору *Летопису Попа Дукљанина (Gesta Regum Sclavorum)*, о убиству историјски непотврђене личности краља Драгомира, изведеном од стране грађана Котора, у цркви Св. Архангела Гаврила, по којој оно и носи назив,[36] ово острво било је предмет пажње већ најранијих истраживача историје ових простора. Тако, још крајем XIX века, Младен Црногорчевић, у наведеним добро познатим радовима на ову тему, даје податак о некадашњем постојању чак четири цркве на овом острву (Св. Гаврило, Св. Марко, Св. Јован, Св. Стефан), те пронађеним остацима многих зидова других грађевина, некрополе, као и бројним нумизматичким и налазима надгробних камених плоча.[37] Познато је такође да су и приликом припремања земљишта за изградњу спортских терена некадашњег туристичког кампа на овом острву „нађене хрпе разорених зидова који су припадали некој старијој црквеној грађевини“.[38] Тако су током археолошких истраживања на Превлаци, изведених у другој половини 1997. године, обављена пробна ископавања и на острву Св. Гаврило. Том приликом рекогносцирањем и сондирањем откривени су уломци грнчарије, који припадају широком хронолошком периоду од позног хеленизма до касне антике и рановизантијског доба. На западном делу острва, где се претпоставља постојање цркве Св. Гаврила, нађен је том приликом само антички материјал, док је на источној откривен културни слој прве половине XV века.[39] Коначно, ради употпуњења слике о слојевитости скулптуралног украса на наведним острвима Тиватског залива ваља споменути и давно уочене фрагменте старијег прероманичког клесаног украса (Т. II/8, Т. II/9 и Т. II/10), накнадно узидане у архитектуру далеко млађег манастира Госпе од Отока, на истоименом острву, који такође носе украс у виду увојите лозе, а за које је Ђурђе Бошковић давно претпоставио да су такође „можда донети са оближњег острва Страдиоти“.[40]

У намери да овом приликом представимо камени ступчић из манастира Св. Архангела Михаила на Превлаци, ванредно вредан по свом украсу, питање којој је тачно сакралној целини припадао овај сегмент олтарске преграде, остаће и даље без јасног одговора. Могућност за потпуно решење ове дилеме пружиће тек окончање археолошких истраживања локалитета знаменитог превлачког манастира, у чијој поставци овај стоји, те чини се посебно неопходно будуће целовитије археолошко истраживање суседног острва Св. Гаврила, на коме је пронађен. Оно што је, чини се, ипак несумњиво јесте чињеница да он представља још једно дело исте клесарске радионице која је извела и очувани део камене олтарске преграде катедрале Св. Трифуна у Котору, истоветног украса и клесарске обраде (Т. II/7), те да је настало у време када и овај, несумњиво не пре XI века. Могућност прецизнијег датовања истог биће остварена тек скоријим очекиваним потпуним сагледавањем целине олтарске преграде катедралне цркве Св. Трифуна у Котору. Као и у много чему другом, тако и када је реч о скулпторалној уметности овога доба, которска катедрала остаје несумњиво централна сакрална жижа овог средњовековног града, те и кључ за разумевање исте.

---

[36] Gesta Regum Sclavorum 2009, 138–143.

[37] Црногорчевић 1893, 40–48.

[38] Pušić 2006, 54.

[39] Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Ћапин 1998, 139–140, 142.

[40] Бошковић 1938, 136, сл. 31–34; Пушић 1975, 235–243.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Антоновић 2003 – М. Антоновић, Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци, *Краљ Владислав и Србија XIII века*, Београд 2003, 107–114.

Богосављевић 2001 – Н. Богосављевић, Крин на средњовековним гробним плочама манастира Превлака, *Гласник Српског археолошког друштва* 17, Београд 2001, 137–142.

Богосављевић 2004 – Н. Богосављевић, Теологија преградне плоче са представом лава из манастира Превлака, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 115–126.

Божић 1963 – Иван Божић, Превлака – Tumba, *Зборник Филозофског факултета* VII–1, Београд 1963, 197–211.

Божић 1967 – И. Божић, О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци, *Анали Филолошког факултета* 7, Београд 1967, 75–82 (= *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 83–91).

Бошковић 1938 – Ђ. Бошковић, Извештај г. Ђурђа Бошковића о испитивањима средњевековних споменика на јужном Приморју, *Споменик Српске краљевске академије* LXXXVIII, Београд 1938, 133–140.

Vežić 2001–2002 – P. Vežić, Ciboriji ranog srednjeg vijeka u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39, Split 2001–2002, 91–122.

Vežić, Lončar 2009 – P. Vežić, M. Lončar, *Hoc tigmen – Ciboriji ranog srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar 2009.

Vujičić 2007 – R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007.

Gesta Regum Sclavorum 2009 – *Gesta Regum Sclavorum I*, Београд 2009, 138–143.

Delonga 1999–2000 – V. Delonga, Crtice iz ranosrednjovjekovne epigrafike („propitiatorium“ i „velum“ u predromaničkim natpisima), *Opuscula archaeologica* 23–24, Zagreb 1999–2000, 327–335.

Dračevac 1981 – A. Dračevac, Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXV, Split 1981, 137–155.

Žile 1995 (1996) – I. Žile, Predromanička skulptura s otoka Lokruma, Rožata i Komolca u Rijeci dubrovačkoj, *Starohrvatska prosvjeta* III/21, Split 1995 (1996), 145–158.

Zagarčanin 2006 – M. Zagarčanin, Medieval Stoneworks from Stari Bar, *The Archaeology of an Abundoned Town. The 2005 Project in Stari Bar*, Firenze 2006, 113–127.

Zagovori Svetom Tripunu 2009 – *Zagovori Svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*, Zagreb 2009.

Историја Црне Горе 1967 – *Историја Црне Горе* 1, Титоград 1967, 327–328, 380 (Ј. Ковачевић).

Историја Црне Горе 1970 – *Историја Црне Горе* 2/1, Титоград 1970, 19, 135, 201–202 (С. Ћирковић, В. Кораћ, Ј. Максимовић).

Jakšić 1997 – N. Jakšić, Predromaničko kiparstvo, *Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, Zagreb 1997, 17.

Jakšić 1999–2000 – N. Jakšić, Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 38, Split 1999–2000, 129–150.

Jakšić 2003 – N. Jakšić, Predromanička klesarska radionica u Kotoru, *Jadranske studije – Zbornik Pomorskog muzeja Orebić*, Orebić 2003, 271–289.

Јанковић 1984 – М. Јанковић, Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку, *Историјски часопис* XXXI, Београд 1984, 199–204.

Јанковић, Живковић, Симоновић, Ћапин 1998 – Ђ. Јанковић, М. Живковић, Г. Симоновић, Ђ. Ћапин, Михољска Превлака. Истраживања у 1997., *Гласник Српског археолошког друштва* 14, Београд 1998, 137–143.

Јанковић 2004а – Ђ. Јанковић, Условљеност оснивања Зетске епископије на Превлаци, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 77–91.

Јанковић 2004б – М. Јанковић, Зетска митрополија на Превлаци у XV веку, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 93–103.

Јанковић 2007 – Ђ. Јанковић, *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Београд 2007.

Јанковић 2010 – Ђ. Јанковић, Саборни храм Светог архангела Михаила манастира Иловице, *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, Цетиње – Београд 2010, 142–169.

Jurković 1983 – M. Jurković, Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca, *Starohrvatska prosvjeta* III/13, Split 1983, 169–178.

Jurković 1985 – M. Jurković, Prilog odredjivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, *Starohrvatska prosvjeta* III/15, Split 1985, 183–199.

Kovačević 1973 – J. Kovačević, Srednjevekovni latinski natpisi u Boki Kotorskoj, *Boka* 5, Herceg Novi 1973, 35–52.

Кораћ 1959 – В. Кораћ, Превлака у Боки Которској. Средњевековна црква, *Старинар* IX–X, Београд 1959, 388–389.

Korać 1964 – V. Korać, Prevlaka, *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 4, Zagreb 1964, 20.

Кораћ 1998 – В. Кораћ, Седишта двеју западних Савиних епископија: Стон и Превлака, *Свети Сава у српској историји и традицији*, Београд 1998, 85–91.

Кораћ 2002 – В. Кораћ, Остаци манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци, *Старинар* LI, Београд 2002, 135–170.

Максимовић 1971 – Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971.

Ostojić 1964 – I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* II, Split 1964.

Пашић 2004 – И. Пашић, Манастир Св. Архангела Михаила на Превлаци – Археолошки слојеви из 13. и са почетка 14. века, *Гласник Српског археолошког друштва* 20, Београд 2004, 171–192.

Петковић 1950 – В. Р. Петковић, Превлака, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.

Petricioli 1960 – I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960.

Petricioli 1990 – I. Petricioli, *Od Donata do Radovana*, Split 1990.

Превлака 2008 – *Превлака. Манастир Светог Арханђела Михаила*, Превлака 2008.

Pušić 1971 – I. Pušić, Preromanska dekorativna plastika u Kotoru, *Boka* 3, Herceg Novi 1971, 39–52.

Пушић 1975 – И. Пушић, Преромонска декоративна пластика на Отоку – Бока Которска, *Старине Црне Горе* V, Цетиње 1975, 235–243.

Pušić 1986 – I. Pušić, Preromanička dekorativna plastika na prevlaci Boka Kotorske, *Зборник посвећен на Бошко Бабић*, Прилеп 1986, 183–186.

Pušić 2006 – I. Pušić, *Preromanička umjetnost na tlu Crne Gore*, Podgorica 2006.

Radić 1897 – F. Radić, Izvješće o radu Hrvatskog starinarskog družtva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada odkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni–Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *Starohrvatska prosvjeta* III/3 i 4, Knin 1897, 145–151.

Синдик 2004 – Д. И. Синдик, Превлака 1124. и 1181., *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 127–133.

Stjepčević 1930 – I. Stjepčević, Prevlaka. Historijska rasprava, *Bogoslovska smotra* 18/3, Zagreb 1930, 318–389.

Стојановић-Максимовић 1951 – Ј. Стојановић-Максимовић, О средњовековној скулптури на Црногорском Приморју, *Историјски гласник* 3–4, Београд 1951, 71–86.

Стојановић-Максимовић 1953 – Ј. Стојановић-Максимовић, О средњовековној скулптури Боке Которске, *Споменик Српске академије* CIII, Београд 1953, 103–113.

Subotić 1959 – G. Subotić, Arhanđeo na Prevlaci, *Enciklopedija likovnih umetnosti* 1, Zagreb 1959, 132.

Томовић 2004 – Г. Томовић, Ђураш – трећи витез у цара Стјепана, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 105–113.

Hrvati i Karolinzi 2000 – *Hrvati i Karolinzi* II. Katalog, Split 2000, kat. jed. III.16, III.17, 130–131.

Црногорчевић 1890 – М. Црногорчевић, Архитектурни фрагменти на Превлаци, *Старинар* VII/1, Београд 1890, 22–29.

Црногорчевић 1892 – М. Црногорчевић, Старинске гробнице на Превлаци, *Старинар* IX/2, Београд 1892, 55–66.

Црногорчевић 1893 – М. Црногорчевић, Михољски збор у Боци Которској, *Старинар* X/1–2, Београд 1893, 1–73.

Чанак-Медић 1989 – М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989.

Čanak-Medić, Čubrović 2010 – M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski nameštaj*, Kotor 2010, 189–191.

Чубровић 1993–1994 – З. Чубровић, Дјела једне клесарске радионице у которској цркви Св. Михаила, *Годишњак Поморског музеја у Котору* XLI–XLII, Котор 1993–1994, 45–51.

Чубровић 1997 – З. Чубровић, Сполије у зидовима которске цркве Св. Луке, *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 43–49.

Чубровић 2008 – З. Чубровић, Првобитни циборијум романичке катедрале Св. Трипуна у Котору, *Саопштења* XL, Београд 2008, 25–42.

Summary: DEJAN CRNČEVIĆ, Historical Institute, Belgrade

A SMALL STONE COLUMN OF THE ALTAR SCREEN FROM THE TREASURES OF ST ARCHANGEL MICHAEL'S MONASTERY IN PREVLAKA

Key words. – St Archangel Michael's Monastery, Prevlaka, Boka Kotorska, stone column, altar screen, early medieval sculpture.

Amongst exhibited fragments of carved stone decorations in the monastery of St Archangel Michael in Prevlaka, Boka Kotorska, situated on the ground floor of the monastery's accommodation quarters, there is a segment of stone liturgical furnishings which is, among other things, distinguished by its monumental dimensions, the high level of its craftsmanship, and the important artistic value of its carved decorations. This small stone column was found by chance as a surface-level find on the neighbouring island of St Gavrilo.

This stone column is made from a monolithic piece of high-quality, light-grey marble. It is 96 cm in height, 20 cm wide at the front, 18.5 cm wide at the side, and 13cm wide at the rear. These dimensions indicate that the fragment has the form of an elongated hexahedron, with sides of unequal width. Only the front of this stone fragment is marked with relief decorations, comprising a regularly shaped two-part curled sprouting vine. Moving with its undulating rhythm, its arc defines a space in which is located the central motif of the decoration. This comprises the motif of a bud in the form of stylised crinoline flower, composed of two lateral leaves with a pronounced bulge in the middle. These tightly bent lateral leaves with sharp ends, together with the root of the formed shoot, leave an empty space filled with an offshoot in the form of a regularly formed volute. The left lateral side of the stone column is marked by a long but relatively shallow channel, created around its axis, with a width of 7.5 cm. Its rear side is divided by its own height into two vertical fields, of almost the same width – 6 and 7 cm respectively – one slightly elevated compared to the other. The right lateral side of the column is slanted and only lightly sculptured. On the upper surface of the pillar, a relatively shallow circular hole with a small span is visible, intended as a connection point for other segments that would have been placed on it.

The material, size, characteristic shape, together with its special personal details, such as the channel around the whole height of its left lateral side, as well as the shallow hole on its upper surface, without doubt show that it was one of the original stone columns of a particular stone altar screen.

Analysis of the motif's source, decorative forms, and the quality of its carving confirm that this segment of the altar screen represents one more parts of the same sculptors' workshop which produced one preserved part of the stone altar screen of St Triphon in Kotor, which received the same decorative and sculptural treatment, also undoubtedly originating from no before than the 11th century. The possibility of completely resolving the dilemma of which sacred complex the column originally belonged to will only be resolved when archaeological excavation and investigation of the site of the monastery of St Archangel Michael in Prevlaka, in whose treasury it stands, together with the neighbouring island of St Gavrilo, on which the pillar was found, takes place. The possibility of precisely dating this stone altar screen will only occur with the expected full understanding of the whole altar screen of the Cathedral church of St Triphon in Kotor.

However, this segment of the stone altar screen also represents a reason to better comprehend the morphological characteristics and variety of stylistic expression present and specifically applied in the decorative elements of early-medieval sculpture on the southern-eastern Adriatic coast.

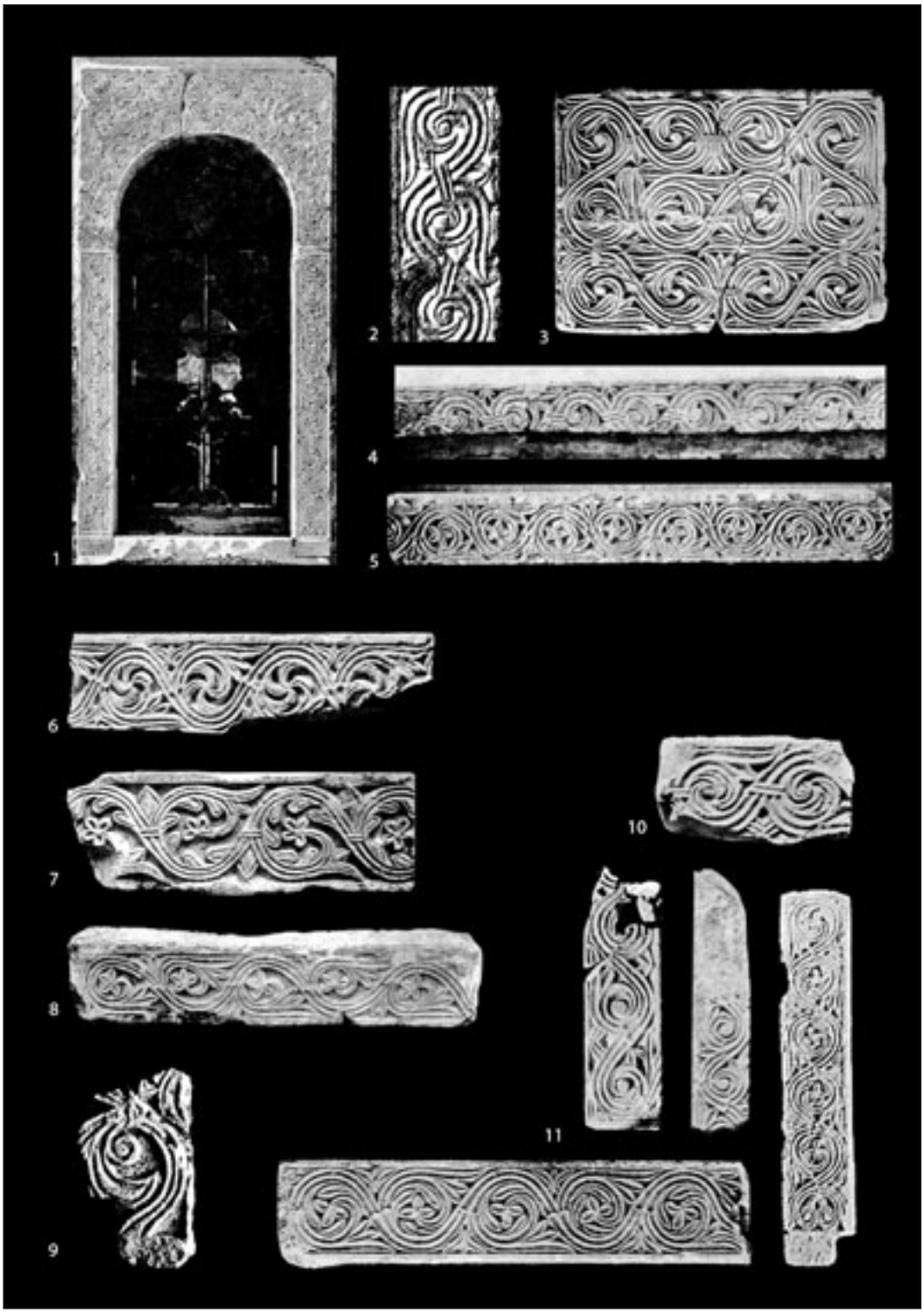

Табла I – Фрагменти камене пластике: 1, 2, 4) Црква Св. Михајла у Стону; 3, 5, 11) Црква Госпе од Лужина; 6) Црква Св. Петра у Дубровнику; 7) Музеј Рупе у Дубровнику; 8) острво Колочеп; 9) Летњиковац Растића у Ријеци дубровачкој; 10) Црква Св. Јураја крај Јањине

Table I – Fragments of Carved Stone Decoration: 1, 2, 4) Church of St. Michael in Ston; 3, 5, 11) Church of Virgin Mary of Luzina; 6) Church of St. Peter in Dubrovnik; 7) Rupe Museum in Dubrovnik; 8) Island of Koločep; 9) Villa Rastić in Rijeka dubrovačka; 10) Church of St. George (St. Juraj) near Janjina

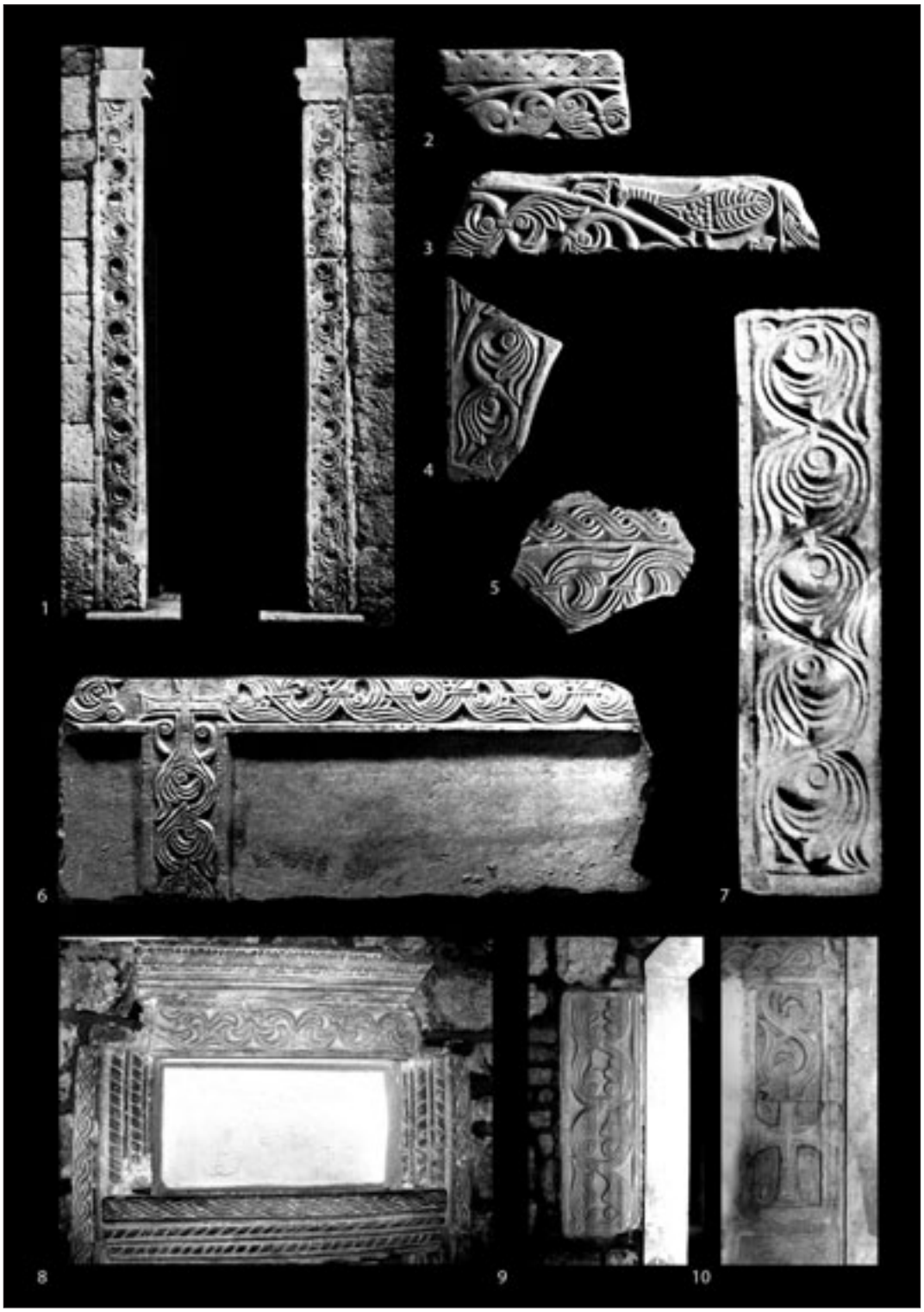

Табла II – Фрагменти камене пластике: 1) Црква Св. Луке у Котору; 2, 3, 4, 6, 7) Црква Св. Трифуна у Котору (привремени депо катедрале); 5) Музеј града Будве; 8–10) Манастир Госпе од Отока (острво Школ)

Table II – Fragments of Carved Stone Decoration: 1) Church of St. Luke in Kotor; 2, 3, 4, 6, 7) Church of St. Triphon in Kotor (Provisional Depot of Cathedral Church); 5) Budva City Museum; 8–10) Virgin Mary of Island Monastery (Island of Školj)

MARKO POPOVIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

THE FUNERARY CHURCH OF THE MONASTERY OF ŽIČA
A contribution to the study of medieval monastic burial in Byzantium and Serbia

UDC: 904:726.71"653"(497.11) ; 904:726.81"653"(497.11) ; 904:271.2-788-557"653"
DOI: 10.2298/STA1363173P
Original research article

e-mail: dama.popovic@yahoo.com

Received: February 27, 2013
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – The paper revisits the little-examined remains of the funerary church discovered in the vicinity of the monastery of Žiča in 1938. It takes a look at the analogous examples of this type of buildings, notably the remains discovered at the monastery of Studenica of Hvosno and the ossuary at the monastery of Bachkovo. It also looks at the rules for monastic burial laid down in the surviving *typika* of the eleventh/twelfth century, and at different monastic burial practices in the area of the autocephalous Serbian Church. It puts forward the assumption that the funerary chapel formed an integral part of the original complex of the monastery of Žiča, that it was built in the 1220s, and that it lost its original function sometime in the fourteenth century.

Key words. – Funerary chapel, ossuary, monastic burial, *typikon*, Constantinople, Bachkovo ossuary, Žiča, Studenica of Hvosno.

My recent visit to Žiča gave me the opportunity to visit the cemetery chapel/ossuary, in the immediate vicinity of the monastery but outside its precinct. The church is known to have been built on earlier structural remains which have aroused little interest in the researchers of not only Žiča[1] but also of the medieval Serbian religious heritage in general.[2] The remains being of particular relevance to the study of medieval monastic burial practices and monastic communities in general, we have revisited the available data in the attempt to shed some light on the former appearance and purpose of this church. An important goal of this research is to look at this form of burial in the wider context of medieval monastic burial practices.

The remains of Žiča's ossuary chapel, situated about 500 m southwest of the monastery, on a site originally quite near, and presently about a kilometre away from the right bank of the Ibar river, were uncovered in the summer of 1938 at the instigation of Bishop Nicholas (Velimirović). Preserved barely above ground level and buried under piles of stones and demolition debris, the remains had long lain hidden in the dense shrubbery of the young oak forest and practically had gone unnoticed by earlier explorers. The excavation was carried out by unskilled labour without any expert guidance, which resulted in the loss of a variety of data obtainable during a professionally led excavation. Luckily invited to visit the site, the architect Aleksandar Deroko made

[1] The early researchers of Žiča were unaware of the existence of this building, see: Kašanin, Bošković, Mijović 1969. Later on, in the last decades of the twentieth century, research was focused almost exclusively on the main church of the monastery: see Čanak-Medić 1995, 15–118 (with the earlier literature).

[2] Popović, S. 1994, 75–77.

* The paper results from the research project of the Institute of Archaeology *Urbanisation Processes and Development of Medieval Society* (no 177021) funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

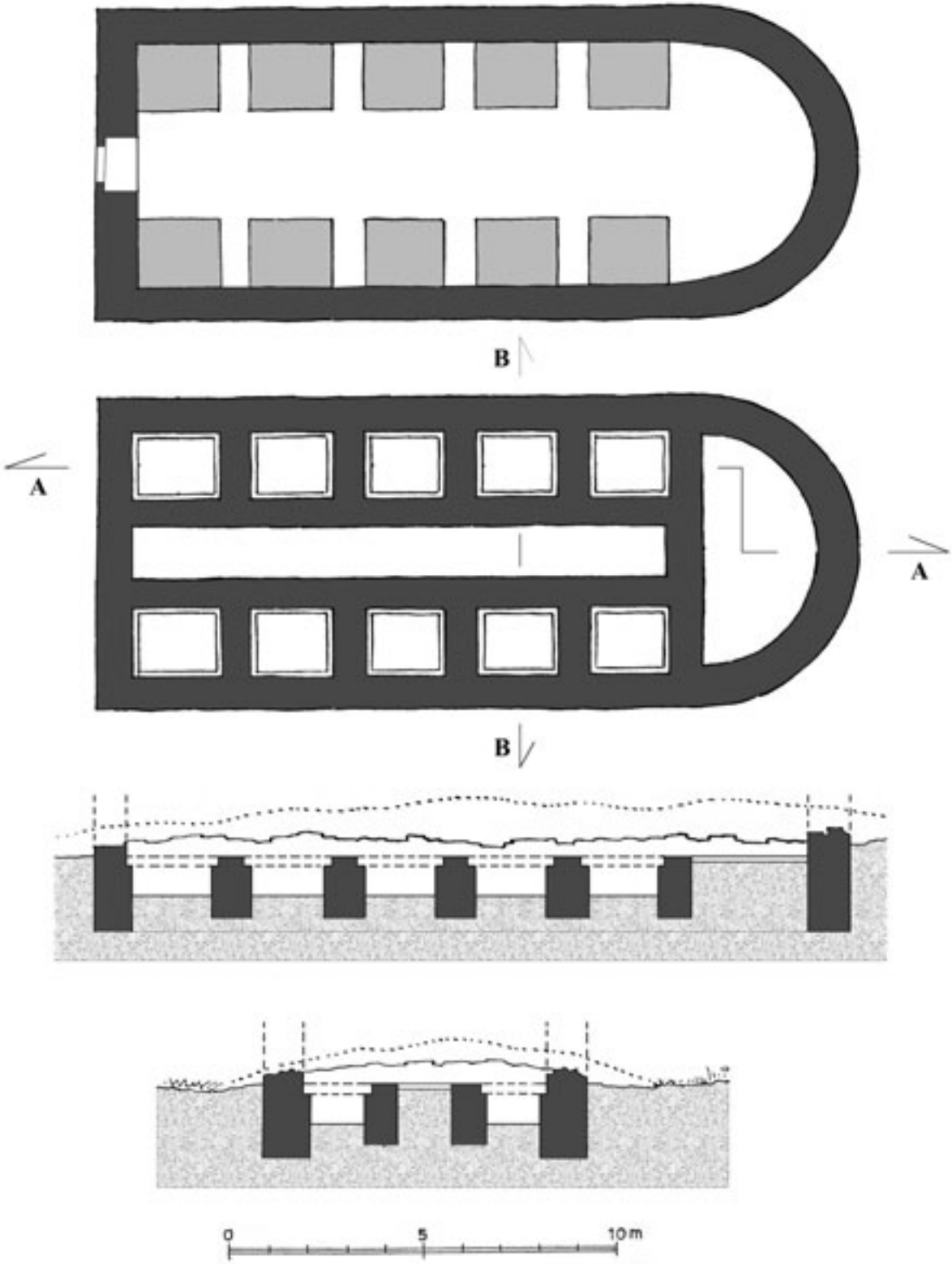

Fig. 1. Funerary church at Žiča: a) plan above floor level; b) plan below floor level; c) longitudinal section; d) cross-section (after Deroko 1939)

Сл. 1. Гробна црква у Жичи: а) основа изнад пода; b) основа испод равни пода; c) подужни пресек; d) попречни пресек (према: Deroko 1938)

detailed technical drawings of the remains and noted down his observations, which he subsequently published.[3]

The church was an elongated rectangle in plan, extending into a spacious eastern apse of equal width (fig. 1). Measured externally, it was 19 m long by 7.89 m wide. The remains consisted of foundations with some remnants of the longitudinal above-ground walls preserved to a height of one to two courses of stone. The foundations, undoubtedly sunk into virgin soil with no traces of earlier construction, were exposed to a depth of 1 m, at places to 1.50 m. The foundation walls were in a good state of preservation, except for the portion of the west wall where the door is expected to be, which had apparently been pulled down during the unearthing. The thickness of the foundations was quite even, about 1 m (*ca* 3.5 ft). The space below the floor level was also partitioned by foundation walls. A partition separated the apse from the nave, where two longitudinal walls spaced 1.30 m apart formed ten compartments or chambers, five on the northern and five on the southern side. All chambers were built in the same way and were of the same size, 1.40 m wide and 2 m long west to east. The upper corners of every chamber wall were cut out, forming a groove about 0.10 m wide and 0.20–0.25 m high, obviously for fitting the slabs that would have served as lids covering the chambers flush with the church floor level. The depth of the chambers to the slab was about 0.75 m, or about 1 m to the floor surface. None of the slabs was found, but A. Deroko noted that the demolition debris contained fragments of white marble slabs. No traces of flooring were observed at the bottom of the chambers.[4]

All foundation walls, including the partitions, were built of large river boulders with the ample use of white lime mortar. The boulders and the inner surfaces of the chamber walls were rather roughly hewn. There is little information enabling inferences to be made about the appearance and the building method used for the upper part of the structure. The barely surviving remnants of the above-ground walls indicated crude construction. The demolition debris reportedly did not contain any fragments of brick or fresco plaster. The composition of the debris suggested that the above-ground structure had served as a source of building material, i.e. that what remained on the site was unsuitable for reuse.

The chambers were reportedly "full of skeletons", "about 500" of them, which must be an overestimation.[5] Given that the bones were left in situ, the question is how any estimate could be made at all. A very important observation made by Deroko, however, is that the skeletons he saw had been laid down "head towards the east", i.e. on a west-east axis, or in the anatomic position. This seems to suggest that the chambers were not originally intended as bone depositories, i.e. for secondary burial. Yet, since the reburial of bones was a widespread practice in monastic communities, such use of the chambers cannot be completely ruled out. At any rate, the reported description of the skeletons as well as the type and size of the chambers, which are better described as tombs, suggest that they served as primary burial places. Given their width, they were apparently intended for multiple burials. The spacious semicircular apse showed no indication of a disturbance of the soil, which suggests that it was not intended for burial.

Unlike the subterranean part of the church, which is perfectly clear from the surviving foundation walls, the above-ground structure can only be a matter of conjecture. There should be no doubt that it was a chapel where memorial services were held. It probably had a wooden roof support, even though a vault over the nave or a semi-dome over the apse cannot be ruled out either.

At the time the remains of the chapel were unearthed, its original structural design, and to an extent its function,[6] remained somewhat unclear, and so did its relationship to the monastery and, especially, its date. Deroko believed that the shape of its plan resembled "baroque-style churches in Vojvodina", and that it might date "from the time of Bishop Janja" (Ioannikios Nešković) or the mid-nineteenth century. Such a late dating, set forth without closer analysis, has turned the attention of the subsequent researchers away from the remains, which is one reason why they are virtually unknown even today.[7] Another reason was the fact that Bishop Nicholas had a new structure built on the unearthed massive foundation walls, thereby restoring its significance as a consecrated place. The new construction

---

[3] Deroko 1939, 105–108.

[4] Deroko 1939, 105.

[5] Ibid. The amount of disarticulated bones found in the burial chambers during a renovation of the church that was built on the uncovered remains of the earlier funerary church in 1938 was considerably smaller. For this information, we are thankful to the architect V. Vučković, who oversaw the renovation carried out sometime around 1980.

[6] Deroko 1939, 107.

[7] Popović, S. 1994, 75–76.

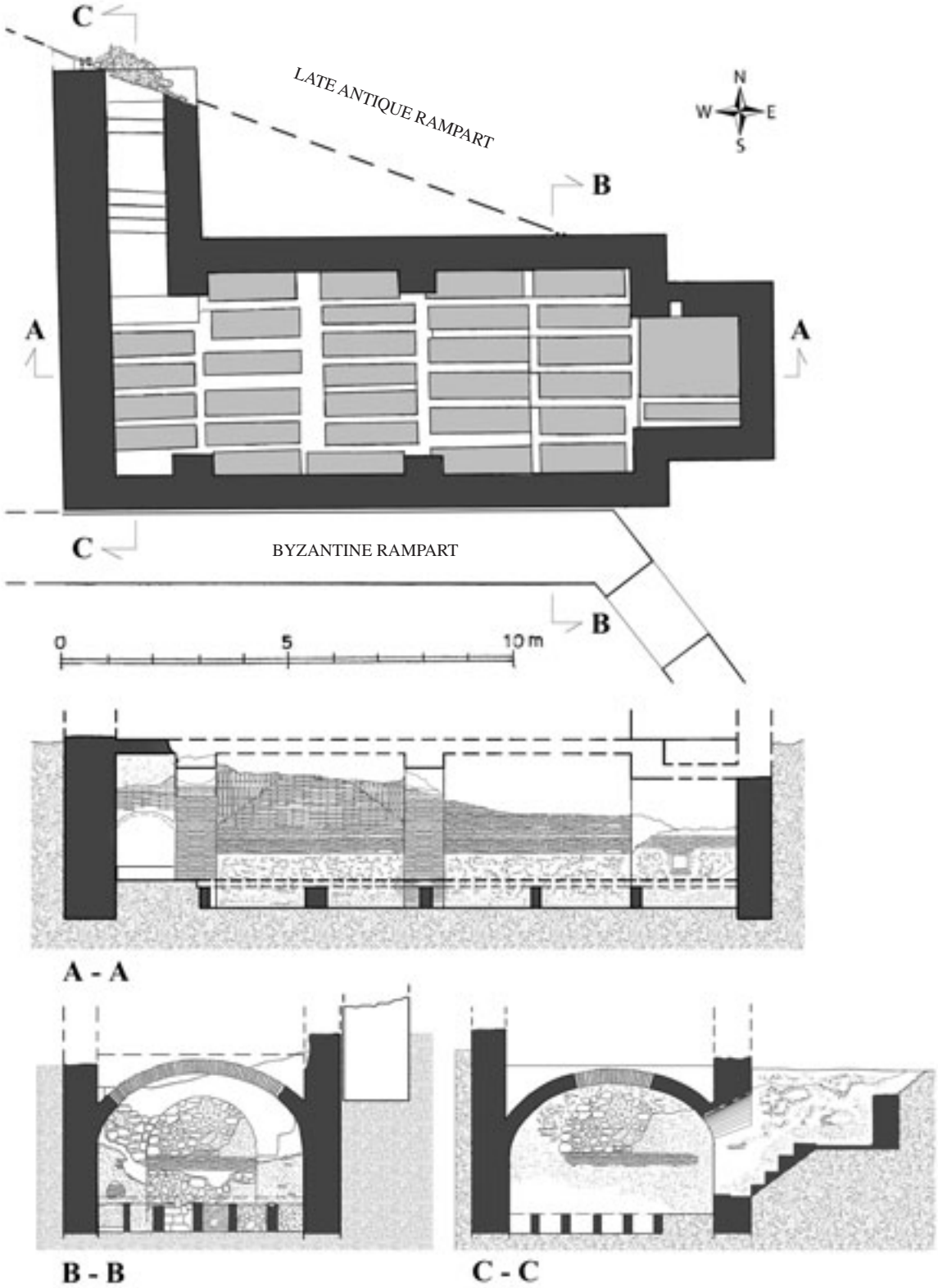

Fig. 2. Funerary chapel at Studenica of Hvosno: plan and sections (after field records kept at the Institute for Art History, Belgrade)

Сл. 2. Гробна црква у Студници Хвостанској: основа и пресеци (према теренској документацији из Института за историју уметности у Београду)

involved lowering the ground level down to the footing on the west side and partially in the space between the two parallel walls in the interior. In this way a sort of a corridor to the altar was formed, whereby the original appearance of the building was considerably altered.

Before embarking upon an analysis of the church in a bid to establish the date of its construction and the length of its use, relying on the known analogies and written sources, one particular analogy, which has also remained virtually unknown and understudied, should be mentioned. It was discovered within the complex of the ruined monastery of Studenica of Hvosno (*Studenica Hvostanska*) about ten kilometres east of Peć in the north of Metohija, Province of Kosovo. The monastery, ravaged and abandoned in the late seventeenth century, reached our times levelled to the ground. It had been systematically dismantled by local Albanian population using it as a source of building material. The first excavations carried out in the early 1930s discovered what had been left of the walls of the church of the younger monastery, which was dated to the first half of the thirteenth century.[8] A much more extensive investigation covering most of the complex was undertaken between 1965 and 1970.[9] The walls could only partially be traced, because most of them had disappeared in repeated demolitions. Unlike the remains of the walls, which were thoroughly explored and recorded, archaeological stratigraphy was largely neglected, which now makes it difficult to identify and date the obviously multiple phases of construction.[10]

As a more detailed look at these remains goes beyond the scope of this paper, we shall only dwell on the basic stratigraphic data of interest to our topic. Chronologically the oldest discovery was the late antique rampart recorded only in the northern portion of the site. In the middle of the complex were traces of a three-aisled basilica and its annexes, and in its immediate vicinity, to the north, the walls of a one-aisle church. On that side, a section of a later enclosing wall with a gate was unearthed, traces of which were also found in a number of trial trenches along almost the entire perimeter of the complex.[11] The remains of the basilica were overlaid by the abovementioned, younger, medieval church, and further to the north were remains of the refectory and of a dorter with a porch, all of them apparently belonging to the younger horizon. The explored area yielded about 140 burials excavated in and around the churches and in the ruins of other structures. The graves contained no goods, but it seems quite safe to assume that they belong to the younger monastery, and that some were dug into the ruins of the monastic buildings even later.[12]

Of particular relevance to our topic are the remains of a funerary building discovered in the northern portion of the complex. Given that the published interpretation of the excavation results failed to relate the building to the monastery complex or to attempt a more precise dating, we should undertake a more detailed analysis of its uncovered remains. It was built in the area between the demolished late antique rampart and the northern section of the later enclosing wall of the monastery complex. Judging by the remains of this later wall, 1.30–1.40 m (4.5 ft) thick, it was solidly built of roughly hewn stones and bricks laid in courses.[13] Parts of it were torn down to build the refectory and the dorter of the younger monastery.[14] It was somewhat better preserved only in the section adjacent to the funerary building and further to the northeast, where the gate was located.

The solidly built and quite well-preserved underground space of the funerary building was sunk into the ground next to the outer face of the northern section of the enclosing wall, more precisely, in the space between the late antique rampart and this wall.[15] It was laid on a west-east axis on an elongated rectangular plan with an oblong apse at the east end (fig. 2). The internal dimensions were 13.35 m (*ca* 44 ft) in length and 4.30–4.40 m (*ca* 13 ft) in width. It was accessed from the northwest by a partially vaulted 1.25 m wide passageway with a few steps. The underground room or

---

[8] Smirnov, Bošković 1936, 47–82.

[9] Korać 1976, 13–17.

[10] The excavations on the site were carried out without archaeologists. On a single occasion, in 1967, an archaeologist of the National Museum in Belgrade was engaged for the excavation of burials. The small finds, mostly potsherds, were processed as individual finds without reference to stratigraphic contexts. The processing was carried out by M. Bajalović Hadži-Pešić, see: Korać 1976, 69–80.

[11] Korać 1976, 42, fig. 4.

[12] Korać 1976, 43–56, fig. 5.

[13] Korać 1976, 34.

[14] Korać 1976, 33–37.

[15] The presentation of the excavation results contains the observation that the enclosing wall overlay the wall of the funerary building (Korać 1976, 35). A close examination of the field records and photographs seems to suggest otherwise. The subterranean burial crypt was built in an excavation which had exposed the foundations of the existing enclosing wall so that in some places the two wall masses touched or were bonded together. Therefore, the possibility that they were constructed simultaneously should not be ruled out.

crypt was divided into three unequal bays by two pairs of pilasters supporting the reinforcing arches. The narrowest western bay was as wide as the passageway. The crypt with about 0.75 m (2.5 ft) thick walls was covered with a barrel vault, of which a good part survived. The oblong apse was also barrel vaulted. The lower portions of the walls were built of rough-hewn stones and mortar mixed with crushed brick, while the upper zones, the pilasters and the vault were built of bricks laid in horizontal courses with thick mortar joints. The brickwork in the vault of the central bay was different and reminiscent of a groin vault.[16] The apex of the vault was at a height of about 2.60 m from the former floor level. The wall surfaces were smoothed and coated with a 2–3 mm thick layer of finer plaster showing no traces of frescoes. The passageway steps were also coated with plaster.

Under the entire floor of the crypt were burial chambers. They were arranged in five rows of about six tombs each, which is to say that there were about thirty in all. All were oblong in plan, orientated west to east, 1.80–2 m long, about 0.50 m wide and about 0.45 m deep. In the oblong apse, a similar chamber adjoined a larger chamber, 1.95 m by 1.70 m. The chambers were separated from one another by thin walls built of smaller stones and fragmented bricks. Their bottoms were coated with plaster mixed with crushed brick, and on some of their walls traces of a finer finish with the same type of plaster were observable. The chambers had been covered with stone slabs. None of them were found, but their imprints were observable in the remaining plaster on the side walls.[17] The crypt was filled with debris containing a large amount of stones and fragmented bricks as well as collapsed blocks of the vault. The chambers contained disarticulated skeletal remains "heaped up in a disorderly manner", and no goods.[18] As they were not subjected to anthropological examination, not even an approximate estimate can be made of the number of interred bodies, and neither are there any field observations which would be helpful in drawing any reliable conclusions about the funerary building.

What may be reliably concluded from the discovered remains is that the chambers were used for primary burial, which suggests that the crypt was not intended as an ossuary. Over the long period of burial a part of it may have been used for the secondary burial of bones. The abovementioned chamber in the apse, considerably larger than the rest, may have served the same purpose. The question remains open as to how the above-ground part of the building looked like. We may assume that it was a funerary chapel whose south side abutted the outer face of the enclosing wall of the monastery. Its floor level may be quite reliably established in relation to the upper plane of the apex of the vault of the crypt and the sill of the nearby gate in the enclosing wall, which are at about the same relative elevation. It may have been a chapel with a single aisle, a semicircular eastern apse and a door at the west end.

Unlike the structural remains that offer basic information about the structural makeup and the presumed appearance of this building, which may be described as a two-level funerary chapel, its date and the complex of which it formed part pose a more complex problem. During the excavations, the remains were clearly identified and thoroughly explored of the younger monastery complex, the one created after the 1220s, when Studenica of Hvosno was an episcopal see of the Serbian Church.[19] The poorly preserved earlier remains, obviously belonging to several building phases, were much more difficult to identify with precision. What could be reliably identified as the earliest phase was the late antique rampart, but there was no clue as to whether it had been in use at the time of the construction of the three-aisled basilica, which was roughly dated to the fifth/sixth century. The fate of the basilica prior to the second period of Byzantine rule over Metohija in the reign of Emperor Basil II (r. 976–1025) remains an open question. In the early eleventh century the area of Hvosno formed part of the Bishopric of Prizren under the jurisdiction of the Archbishop of Ohrid.[20] This may be the time when the religious function of the site was restored and the monastery dedicated to the Mother of God founded, the one known to have been there at the time the area of Hvosno was incorporated into the Serbian realm in the late twelfth century. It may be assumed, although there is no material evidence to prove it, that the earlier basilica was then renovated to serve as

[16] The vault above the central bay was built of "bricks laid in parallel courses in both directions (parallel and perpendicular to the walls) so that the courses met along the diagonals of the vault plan" (Korać 1976, 35).

[17] According to the statements of local people recorded by earlier researchers, in the last decades of the nineteenth century, while most of the vault was still in place, large stone slabs, "which were arranged along the walls like hospital beds", were dismantled and taken away from the crypt (Smirnov, Bošković 1936, 72–73).

[18] Korać 1976, 35.

[19] Korać 1976, 93–135.

[20] Snegarov 1995, 56.

the *katholikon* of the new monastery. In the eleventh/twelfth century a smaller oblong church was built north of it. It had a narthex apparently connecting it with the renovated basilica.[21] It was undoubtedly then that the enclosing wall whose traces were unearthed on the north side and in a number of trial trenches was also built.[22] Apart from a cistern, residences belonging to the earlier monastery could not be identified among the discovered structural remains. Despite the meagre archaeological remains and the dearth of written sources, the important role of the monastery in the centuries following the restoration of Byzantine rule may be surmised indirectly. It is indicated by the events that took place between the capture of the area of Hvosno by Stefan Nemanja in the 1180s and the establishing of the autocephalous Serbian Archbishopric in 1219. The monastery of the Mother of God in Hvosno was certainly an important ecclesiastical centre referred to in connection with momentous events in Serbian history. For instance, it was there that the relics of Stefan Nemanja, who had died as monk Simeon on Mount Athos, were solemnly greeted on their way to their final resting place at the monastery of Studenica. They were brought back to the "fatherland" by Nemanja's son, Sava/Sabas of Serbia, in his attempt to reconcile his quarrelling brothers and put an end to the civil war in Serbia.[23] It cannot be a coincidence, then, that in the early 1220s this ancient and obviously distinguished monastery became the seat of a newly-established diocese of the autocephalous Serbian Church, the Bishopric of Hvosno.[24]

The monastery's importance in the period before the founding of the bishopric and the construction of the younger church provides the context for the creation of the funerary chapel. It undoubtedly was a two-level chapel outside the monastic enclosure intended for the burial of monks. It apparently was built at the same time as or shortly after the enclosing wall, the construction of which may have been chronologically close to the founding of the monastery. A solidly-built funerary chapel must have had an important place among the religious buildings of the community in Hvosno. The tombs in its crypt were intended for single primary burials. It is not impossible that after a certain number of years the tombs were used for new interment, as masonry tombs usually were. The number of buried persons remains unknown, because no anthropological analysis was undertaken at the time of the excavation. Nor is there any indication of how long it was in use. From what the stratigraphy of the later buildings suggests, it appears that the chapel and the enclosing wall fell in disuse or were partially torn down at the time of the construction of the church and other buildings of the younger monastery complex, i.e. after the 1210s.

The virtually unknown remains of the funerary chapels at Žiča and Studenica of Hvosno are examples of a monastic burial practice which has been attested in a single but well-known case in the Byzantine cultural orbit: the monastery of Bachkovo near Plovdiv, Bulgaria. This monastery, formerly known as the Holy Mother of God Petritzionitissa, was founded in 1083 by Gregory Pakourianos, a Byzantine high-ranking military official (*megas domestikos* of the West) of Georgian-Armenian descent. He primarily intended his foundation for the monks of Georgian origin. Apart from the *katholikon*, the space enclosed by strong walls contained two smaller churches dedicated to St. John the Forerunner and St. George respectively, as well as a number of other buildings. The original churches, believed to have been built in the Caucasian tradition, i.e. in the architectural tradition of Georgia and Armenia, have not survived.[25] What survives of the original complex is the funerary chapel, "kostnitza", about 300 m east of the monastic enclosure. It is a two-level one-aisle barrel-vaulted building 21.20 m long by 7.30 m wide (fig. 3). At its west end there is a two-level, originally open, narthex. The interior on both levels is decorated with frescoes generally associated with its funerary function.[26] The worship area on the upper level, accessed from the south due to the configuration of the terrain, was built of dressed stones alternated with thin bricks. The lower, semi-sunken level, which served as a monastic burial crypt, was built more modestly, mostly from rough-hewn stones.[27] Beneath its floor are fourteen oblong burial chambers arranged in three rows and orientated west to east. Their depth is about 1.60 m. They were originally covered with stone slabs. This lower level of the Bachkovo chapel has been unfailingly interpreted as the monastery's ossuary, which no doubt was its basic function.[28] This is suggested by the

[21] Korać 1976, 81–85, figs. 157 and 158.

[22] Korać 1976, 41–42, fig. 4.

[23] Popović, D. 2006, 232–252 (with the sources).

[24] Janković 1979, 73–83.

[25] Bakalova 2003, 11–23.

[26] Bakalova 2003, 59–115.

[27] Bakalova 1997, 36.

[28] Grabar 1968, 885–887; Bobchev, Dinolov 1960; Mavrodinov 1966, 23–24; Bakalova 1977, 35–36; Bakalova 2003, 53–58.

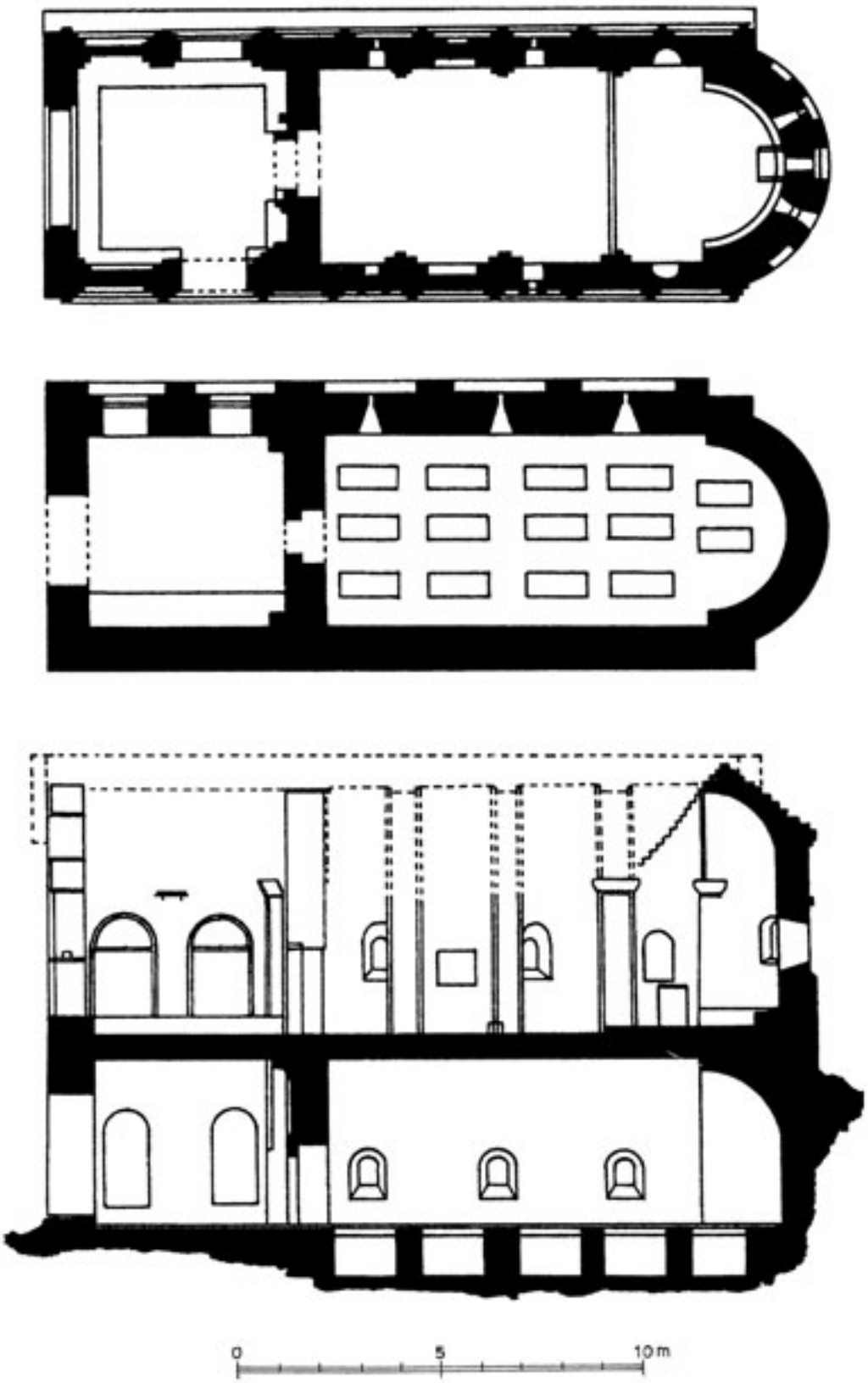

Fig. 3. Bachkovo ossuary: plans of the church and the crypt, and longitudinal section (Ćurčić 2010, 393, fig. 427)

Сл. 3. Бачковска костурница: основа цркве, основа крипте и подужни пресек (Ćurčić 2010, 393, fig. 427)

size of the chambers, obviously intended for the deposition of the bones disinterred from the monastery's cemetery. Their arrangement, however, resembles the tombs intended for single burials. It may be assumed that the ossuary was modelled on a funerary chapel, probably Constantinopolitan, whose crypt contained burial chambers for single, primary burials. The attempts to elucidate the architectural and functional origin of the Bachkovo chapel or ossuary which, taken as a whole, has no close analogies, have given rise to various hypotheses, but the definitive answer has not been found. Its potential source has usually been looked for in earlier Armenian architecture, but it has also been observed that it displays an archaic design closer to Early Christian two-level mausoleums.[29] It has even been suggested that the design may have been influenced by builders acquainted with the architectural tradition of the First Bulgarian Empire.[30] Researchers attempting to draw more reliable conclusions have at their disposal a small number of surviving examples, for the most part in Constantinople and in what was the core area of the Byzantine Empire.

Precious information for the study of the places and forms of monastic burial at the time when some of the abovementioned buildings were constructed is offered by the *typika* of the eleventh/twelfth century. Laying down the rules for his foundation, the monastery of the Mother of God Kosmosoteira in Bera, eastern Thrace (1152), *sebastokrator* Isaac Komnenos expressly forbade the interment of the monks within the monastic enclosure, and stipulated that they be buried in a cemetery outside the monastery intended for the monks only, where he also intended to have a funerary chapel built.[31] In the closing part of the *typikon*, he explained his decision, which deserves to be quoted in its entirety: *I did want for these godly men to be interred inside the enclosure of the monastery, out of reverence toward them, and to honor their dead in a more personal way. But since this area, that is within the circuit wall, is almost completely taken up by the church and the houses needed by the monks, and there is not fitting or agreeable place left over in it for the bodies of the dead, I changed my mind about burying them inside it*.[32] A monastic burial site outside the enclosure, with a funerary chapel, was envisaged in the *typikon* for the monastery of the Mother of God *ton Heliou Bomon* in Bithynia, not far from present-day Bursa near the Sea of Marmara. After the prayer service in the exonarthex of the church, the body of the deceased was to be carried *to the burial place with the bier and let it be buried in the tombs of the monks on the right side, that is, of the church, in which the brothers alone must be buried, no one of those from the outside being buried with them*.[33]

The rules regulating monastic interment were of particular importance in urban settings, especially Constantinople. The *typikon* for the Pantokrator monastery provided for the burial of the monks at its dependency, the monastery of Medikariou, which had a graveyard with a chapel.[34] A rule providing for monastic burial can also be found in the *typikon* for the monastery of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople dating from the 1110s. Its founder, Empress Irene, wife of Alexis I Komnenos, states that there is no room for the burial of nuns within the monastery and provides for it at the convent *called Ta Kellarias*, formerly owned by the Ecumenical Patriarchate. After the prayer service, the body of the nun *should be transported to the convent of the Mother of God Ta Kellarias with the bier carried either by her sister nuns or by the female servants as many of the nuns following her as the superior orders. She is to be buried in the tombs of the nuns, where only the nuns who practice the religious life in the convent of my Mother of God Kecharitomene must be buried*.[35]

These excerpts from *typika* of the eleventh/twelfth century clearly speak of the rule for monastic burial not to be performed within the monastery enclosure but in a specified, usually nearby place. As the *typikon* for the Monastery of the Mother of God Kosmosoteira quite clearly shows, the reasons behind such practice were of a practical nature. On the other hand, the design of such burial places was not uniform. For instance, Isaac Komnenos chose a walled monastic cemetery with a small chapel in the middle.[36] In other cases, it was a funerary church, as a rule with a crypt containing burial chambers surmounted by a chapel where memorial services were held. In the case of large and distinguished monasteries, such as the Pantokrator monastery in Constantinople, the funerary chapel was tended by monks especially appointed to the task. The

[29] Grabar 1968, 889.
[30] Bakalova 1977, 38–39.
[31] *BMFD*, vol. 2, 837.
[32] *BMFD*, vol. 2, 849.
[33] *BMFD*, vol. 3, 1077.
[34] *BMFD*, vol. 2, 766.
[35] *BMFD*, vol. 2, 699.
[36] *BMFD*, vol. 2, 849.

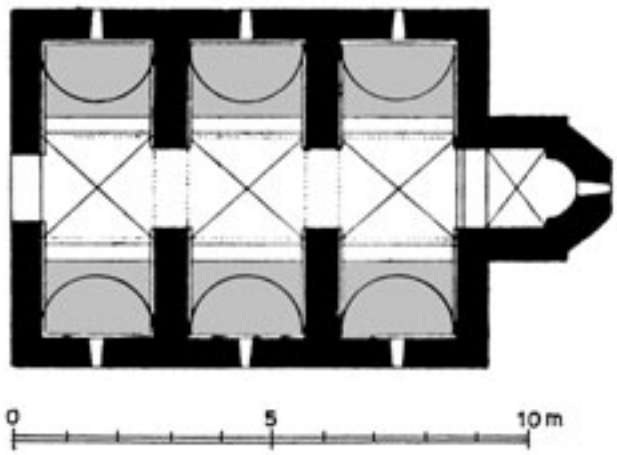

Fig. 4. Funerary chapel of the Daphni monastery: plan of the ossuary (Orlandos 1958, 147)

Сл. 4. Гробна црква манастира Дафне: основа костурнице (Orlandos 1958, 147)

crypt of a funerary chapel could have been used for the primary burial of monks in individual tombs, as some Constantinopolitan *typika* appear to indicate. An unquestionable example of such practice is offered by the already described remains of the funerary chapel of the monastery of the Mother of God of Hvosno and, in a way, by the original funerary chapel at Žiča. Yet, the best preserved representative of a frescoed two-level funerary church with a crypt for monastic burial is the "kostnitza" of Bachkovo. As we have seen, the crypt contains as many as fourteen chambers whose arrangement resembles the tombs for individual burial, but whose structure, and especially size, suggest that they were intended for secondary burial. A representative example of a two-level chapel with an ossuary is the funerary chapel of the Daphni monastery near Athens, some hundred metres east of the enclosure (fig. 4). Its lower level, whose plan shows three equal bays, contains six above-ground burial chambers 3 m by 3 m built between the pilasters.[37] The chambers served for the secondary burial of the bones disinterred usually three to five years after the primary interment. The upper level served as a chapel where memorial services were held.[38]

This practice of monastic burial in funerary ossuary chapels has continued into our times in the monasteries of Mount Athos, where chapels with an ossuary exhibit various designs. One of the best examples is the cemetery chapel of the Annunciation at the monastery of Hilandar, which is thought to have been built in the fourteenth century at the latest. It is a two-level chapel some hundred metres north of the monastic enclosure. Its upper level functions as a chapel, and the lower, semi-sunken one, as a crypt with an ossuary. The lower room is oblong in plan and has along the longer walls four large pilasters which form five niches on each side. At the bottom of each niche is a rectangular opening providing access to a spacious burial chamber (fig. 5). In accordance with the usual practice, the body is first buried in the small graveyard around the church of the Annunciation. After a period of time, the remains are disinterred and the bones deposited in one of the subterranean chambers, while the skull is deposited in the ossuary.[39]

Monastic burial practices in the jurisdictional area of the autocephalous Serbian Church are still insufficiently known. Even the first attempt to compare what we know of medieval monastic burial practices, notably in the areas of the Byzantine Empire, reveals a considerable difference between the Serbian and Byzantine practices. The *typikon* for Studenica, which was observed by most Serbian monasteries, contains no provisions relating to a monastery burial ground. There is a section on *how to chant and perform the memorial service* [panahida], instructing about the rite and prayers, but without specifying the place of burial.[40] The reason becomes clear if we remember that Sava of Serbia, in laying down the *typika* for the foundations of his father, Simeon Nemanja, largely drew on the *typikon* for the Constantinopolitan monastery of the Mother of God Evergetis, which does not contain such provisions.[41]

That the medieval Serbian monasteries had no fixed rules regulating monastic burial is also suggested by

[37] Orlandos 1958, 146–148.
[38] For more on this issue see: Babić 1969, 40–47.
[39] Nenadović 1974, 182–185.
[40] Sveti Sava, 41–96; see Babić 1969, 50–55.
[41] *BMFD*, vol. 2, 454–506.

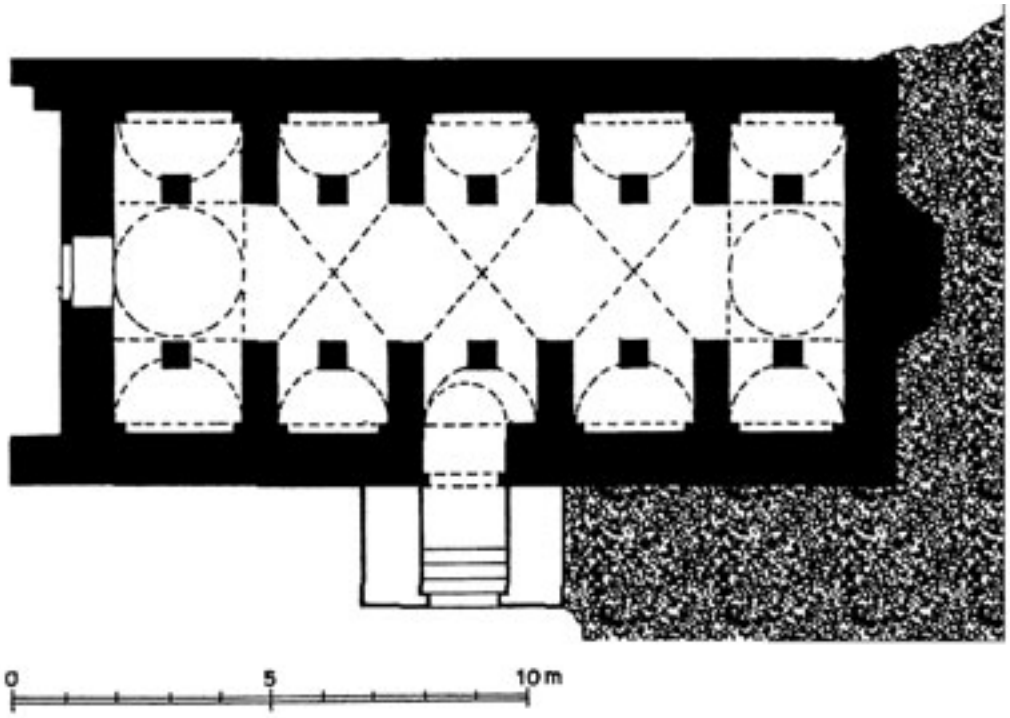

Fig. 5. Funerary church of the Annunciation at Hilandar: plan of the ossuary (after Nenadović 1974, 182)

Сл. 5. Гробна црква Благовештења у Хиландару: основа костурнице (према: Nenadović 1974, 182)

the research done so far.[42] The monks were usually buried around the main church. At Studenica, it was mostly the area in front of the *katholikon* and in the southern part of the enclosure. It appears that the area in front of the church was intended for the abbots. The graves of the first two abbots, Ignatios and Dionysios, abutted to the southern foundation wall of the church, exactly opposite the tomb of the founder, Simeon Nemanja, buried in the western bay of the church. In view of the documented burial of Abbot Simeon in the same area in 1570, this practice seems to have been observed even later.[43] A quite distinct example is the grave of the first abbot of the monastery of Sopoćani, who was buried in a tomb surmounted by a pseudo-sarcophagus in the southwest corner of the narthex.[44]

There is no reliable evidence for medieval monastic cemeteries outside the monastic enclosures. Judging by some considerably later documentary source materials, the possibility that the large medieval monasteries had such cemeteries cannot be ruled out. An eighteenth-century copper engraving of Studenica (1733) shows a cemetery with the now gone funerary church of All Saints to the south of the monastic enclosure.[45] An engraving of Dečani made towards the end of the first half of the eighteenth century also shows a graveyard to the southwest of the enclosure. It has been explored recently, but there is no reliable evidence for establishing its date and length of use.[46] So far the existence of funerary chapels or ossuaries belonging to medieval Serbian monasteries has not been attested, and neither has the practice of reburying the disinterred bones in a collective ossuary.

The exploration of some monastic enclosures has shown that the burial ground around the *katholikon* was not exclusively reserved for monks. Fully reliable conclusions are as yet impossible to draw given that none of the monastic burial grounds has been systematically explored. The available results show that these churchyards were in use for several centuries, which makes it difficult to distinguish earlier burials from later ones, dating from periods when lay people from

[42] Popović, S. 1994, 76–77.
[43] Radan-Jovin, Janković, Temerinski 1988, 45–49.
[44] Popović, D. 1992, 68.
[45] Car 1988, 276.
[46] Popović, Hadžić 2012, 81.

local communities were also buried in the monastery churchyards. Some information about the persons buried within monastic enclosures is offered by the epigraphic material from the rare surviving gravestones of the fourteenth and fifteenth century. Most of the inscriptions on the fragmented grave slabs from the monastery of Sopoćani refer to the departed monks. Some of them had been members of the nobility who took monastic vows and hence their secular names and titles in the inscriptions, such as monk Thomas, born as Borislav, "*protovestiarios* of all the Serbian and Greek lands".[47] All gravestones recovered from the churchyard of the monastery of Gradac also marked the graves of monks.[48] The surviving fragments from Končulić also appear to suggest that most gravestones marked the graves of monks. The only exception is the gravestone inscription of an anonymous noblewoman, the wife of "*vojvoda* Bratoslav Humljanin [of Hum]".[49]

A somewhat more complex picture of the practice is offered by the churchyard of the *katholikon* of Studenica dedicated to the Mother of God, which has only been partially explored within a conservation works project. The surviving inscriptions suggest that the numerous grave slabs discovered so far marked monastic burials.[50] However, among a few graves discovered during the conservation works around the church of St. Nicholas in the southeast portion of the enclosure, two were quite distinctive. They abutted to the northern wall of the narthex and contained grave goods, notably jewellery, suggesting the graves of noblewomen. Yet another female burial was discovered south of the church. Its gravestone of fine craftsmanship bore the inscription: *God's slave Anastasia*.[51] The observation that the grave had been opened by tomb raiders implies that it had been expected to contain jewellery. The widely accepted assumption that it was the grave of a nun should certainly be reconsidered.[52] Moreover, all circumstances indicate that it was the grave of a noblewoman, which, along with other examples, raises the important question as to who else other than the monks or nuns could have been entitled to be buried within a monastic enclosure. This question will be discussed in more detail in another place, using the case study of Studenica.[53]

The burial of lay persons in monastic churchyards was apparently a privilege granted only by exception. The already mentioned *typika* of the eleventh/twelfth century expressly stipulate that only the monks or nuns of the respective monastery be buried in the monastery's graveyard. That there were exceptions to this quite strict rule may be seen from the provision of the *typikon* for the monastery of the Mother of God Kosmosoteira by which the *ktetor* bans the burial of lay persons, with one exception: *I absolutely do not want a single one or more of the people – unless perhaps someone who is very rich wants to be buried outside the church and its narthex, someone who, in exchange for burial in the monastery, will bring many movable and immovable possessions to add to its revenue*.[54] The "absolute" ban obviously did not apply to the powerful members of nobility capable of offering a generous compensation, "movable and immovable possessions", for the privilege of being buried in the monastery's consecrated ground. In the case of royal foundations, such a privilege could also be granted by the royal founder or his successors.

Let us now revert to the question of monastic burial at Žiča, which has inspired our research in the first place. The archaeological examination carried out in 1988–92 was focused on the *katholikon* dedicated to the Saviour. Its interior and the area of about three metres in radius around the church were systematically explored. Nearly 200 burials were discovered around the church and in the exonarthex, but none in the church itself. Most of them have been dated to a later burial phase, i.e. to the eighteenth century and early decades of the nineteenth, when the local population also used the abandoned monastic precinct for burial. These new burials considerably disturbed the earlier monastic graves. It was also established that almost all graves in the exonarthex were of a later date, but the question has remained unanswered as to whether some of the disarticulated skeletons belonged to an earlier phase. The only recorded burial inside the church and the original narthex is the masonry tomb of Archbishop Eustathios I (Jevstatije), who was buried in 1286.[55] The side chapels contain masonry tombs dated to the second half of the nineteenth century and no earlier burials.

Even though our information on the burials around the *katholikon* of Žiča is scanty, some observations can

---

47 Filipović, D. 1983, 39–51.
48 Popović, D. 1992, 51–62.
49 Popović, D. 1995/96, 58–59.
50 Popović, D. 1988, 492–504.
51 Popović, D. 1988, 498–499, fig. 11 (with the earlier literature).
52 Radan-Jovin 1969, 76–78.
53 Popović, M. forthcoming.
54 *BMFD*, vol. 2, 837.
55 Popović, D. 2008, 77–79.

be deduced from the archaeological record. There was around the main church an older monastic burial ground, as was the case in other monasteries of medieval Serbia. This older horizon of burials, which were for the most part destroyed or disturbed and as a rule without grave goods, is difficult to date with any precision. Only one of them yielded coins of Prince Lazar (r. 1371–89), documenting the oldest layer of burials around the church.[56] The find of coins of King Sigismund of Hungary (r. 1387–1437) probably also came from a disturbed grave. To this period, roughly the fourteenth century or early decades of the fifteenth, would also belong the rare fragments of thin grave slabs of white marble. One of them bears a part of the inscription referring to a buried monk.[57] These archaeological finds are reliable evidence that monastic burials were performed around the *katholikon* of Žiča during the fourteenth century and undoubtedly later too. As for burial prior to this period, there is no reliable archaeological evidence.

The recorded remains of the funerary church open up the possibility for shedding more light on the earliest phase of Žiča when it comes to monastic burial. There are no surviving documents relating to the organisation of the community of the monastery that was the seat of the Archbishopric. It seems likely that Sava of Serbia, the creator of many aspects of the Žiča monastery, would have laid down the rules for monastic burial, but since the *typikon* for Žiča has not survived, this remains an open question. In view of Žiča's distinctive role, the rules of that *typikon* would not necessarily have been identical to the *typika* for other royal Serbian foundations. It may be assumed therefore that, unlike the *typika* for Hilandar and Studenica which make no mention of monastic graveyards, the *typikon* for Žiča might have specified the rules for monastic burial. It is almost certain that in this early period burial within the monastery enclosure was not permitted. The reasons could have been practical because the monastic complex was relatively small due to the configuration of the terrain. Apart from the usual monastic buildings, it undoubtedly contained a sizeable archiepiscopal residence.[58] On the other hand, Sava of Serbia was familiar with the *typika* for the monasteries in Mount Athos and Constantinople, where the burial of monks within the monastic enclosure was forbidden. The monks were buried in their own separate cemetery not far from their monastery, where there were chapels or funerary churches with crypts and ossuaries expressly intended for the burial of monks.

Therefore, the remains of the funerary church of the monastery of Žiča should be looked at bearing in mind all information described above. In terms of its structure and purpose, it conformed to the monastic burial practice known from the *typika* of the eleventh/twelfth century. It finds close analogies in the rare surviving buildings of the same purpose, but it is the only known such building in the area of the autocephalous Serbian Church. It may be assumed therefore that it formed part of the original design of Žiča, devised by and realised through the effort of Sava of Serbia. It is distinctive in that it is a single-storey funerary building which combines the functions of a funerary chapel and a crypt with burial chambers because such structures usually had the form of a two-level funerary church. It was probably built in the 1220s, but it remains to establish how long it was in use and how it fared when Žiča was ravaged by the Cumans in the second half of the thirteenth century. What also remains unknown is if it was renovated along with the monastery in the early decades of the fourteenth century. We can only conjecture that it lost its original function then, as the monastic burials within the enclosure seem to indicate.

[56] Minić 2000, 236.
[57] Minić 2000, 237–238, fig. 9.
[58] Čanak-Medić 1995, 15.

BIBLIOGRAPHY:

Babić 1969 – G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines : fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969.

Bakalova 1977 – E. Bakalova, *Bachkovskata kostnitsa*, Sofia 1977.

Bakalova et al. 2003 – E. Bakalova, V. Kolarova, P. Popov, V. Todorov, *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, Plovdiv 2003.

BMFD – *Byzantine Monastic Foundation Documents*, ed. John Thomas and Angela Constantinides Hero, 5 vols. [Dumbarton Oak Studies XXXV], Washington D.C. 2000.

Bobchev, Dinolov 1960 – S. Bobchev, L. Dinolov, *Bachkovskata kostnitsa*, Sofia 1960.

Car 1988 – N. Car, Dokumentarne vrednosti likovnih predstava Studenice, in: *Blago manastira Studenice*, ed. V. Đurić, Beograd 1988, 271–290.

Čanak-Medić 1995 – M. Čanak-Medić, Spasova crkva u Žiči/Eglise du Saint-Sauver de Žiča, in: M. Čanak-Medić, O. Kandić, *Arhitektura prve polovine XIII veka I. Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka. Korpus sakralnih građevina/L'architecture de la première moitié du XIIIe siècle I*, Beograd 1995, 15–118.

Ćurčić 2010 – S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent*, New Haven and London 2010.

Deroko 1939 – A. Deroko, Kosturnica kod manastira Žiče, *Starinar* XIV, 1939, 105–108.

Filipović, D. 1983 – D. Filipović, Prilog proučavanju srednjovekovnih nadgrobnih ploča u manastiru Sopoćani, *Novopazarski zbornik* 7, 1983, 39–52.

Grabar 1968 – A. Grabar, Les églises sépulcrales bulgares, *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, vol. II, Paris 1968.

Janković 1979 – M. Janković, Episkopije Srpske Crkve 1220. godine [Summary: Les évêches de l'église serbe en 1220], in: *Sava Nemanjić – Sveti Sava, istorija i predanje*, ed. V. Đurić, Beograd 1979, 73–83.

Kašanin, Bošković, Mijović 1969 – M. Kašanin, Đ. Bošković, P. Mijović, *Žiča – istorija, arhitektura, slikarstvo* [Summary: Le monastère de Žiča], Beograd 1969.

Korać 1976 – V. Korać, *Studenica Hvostanska* [Summary: Studenica de Hvosno], Beograd 1976.

Mavrodinov 1966 – N. Mavrodinov, *Starobulgarskoto izkustvo XI–XIII v.*, Sofia1966.

Minić 2000 – D. Minić, Arheološki podaci o manastiru Žiči [Summary: Données archéologiques sur le monastère de Žiča], in: *Manastir Žiča. Zbornik radova*, ed G. Subotić, Kraljevo 2000, 223–246.

Nenadović 1974 – S. Nenadović, Arhitektura Hilandara, crkve i paraklisi [Summary: L'architecture des églises du monastère Chilandar], *Hilandarski zbornik* 3, Beograd 1974, 85–196.

Orlandos 1958 – A. Orlandos, *Monastiriaki arhitektoniki*, Athens 1958.

Popović, D. 1988 – D. Popović, Srednjovekovni nadgrobni spomenici u Studenici/Medieval tombstones in Studenica, in: *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine/Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, ed. V. Korać, Beograd 1988, 492–504.

Popović, D. 1992 – D. Popović, Gradački nadgrobni natpisi [Summary: Inscriptions funéraires au monastère Gradac], *Saopštenja* XXIV, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1992, 51–62.

Popović, D. 1992 – D. Popović, *Srpski vladarski grob u srednjem veku* [Summary: *The royal tomb in medieval Serbia*], Beograd 1992.

Popović, D. 1995/96 – D. Popović, Nadgrobni spomenici u Končuliću [Summary: Monuments funéraires de Končulić], *Saopštenja* XXVII–XXVIII, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1996, 53–66.

Popović, D. 2006 – D. Popović, Srpska vladarska *translatio* kao trijumfalni *adventus* [Summary: Serbian royal *translatio* as the triumphal *adventus*], in: *Pod okriljem svetosti / Under the Auspices of Sanctity. The Cult of Holy Rulers and Relics in Medieval Serbia*, Beograd 2006, 233–252.

Popović, D. 2008 – D. Popović, Cvetna simbolika i kult relikvija u srednjovekovnoj Srbiji [Summary: Flower Symbolism and the Cult of Relics in Medieval Serbia], *Zograf* 32, Beograd 2008, 69–81.

Popović, M. – *Arheološka istraživanja u Studenici*, monograph in preparation.

Popović, S. 1994 – S. Popović, *Krst u krugu. Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1994.

Popović, Hadžić 2012 – M. Popović, S. Hadžić, Zapadna građevina manastira Dečana, *Saopštenja* XLIV, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 2012, 79–101.

Radan-Jovin 1969 – M. Radan-Jovin, Crkva Sv. Nikole i stari konak u Studenici [Summary: L'église de St Nicolas de Studenica], *Saopštenja* VIII, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1969, 75–80.

Radan-Jovin, Janković, Temerinski 1988 – M. Radan-Jovin, M. Janković, S. Temerinski, Studenica u svetlosti arheoloških i arhitektonskih istraživanja, in:

Blago manastira Studenice, ed. V. Đurić, Beograd 1988, 29–68.

Smirnov, Bošković 1936 – S. Smirnov, Đ. Bošković, L'église de la Mère-de-Dieu de Hvosno, *Starinar* X–XI, 1935–1936, 47–82.

Snegarov 1995 – I. Snegarov, *Istoria na Ohridskata arhiepiskopia*, vol. 1, Sofia 1995.

Sveti Sava – Sveti Sava, *Sabrani spisi*, Hilandarski i Studenički tipik, ed. D. Bogdanović, Prosveta and Srpska književna zadruga, Beograd 1986, 41–96.

Резиме: МАРКО ПОПОВИЋ, Археолошки институт, Београд

ГРОБНА ЦРКВА МАНАСТИРА ЖИЧЕ
ка проблему средњовековних монашких сахрана у Византији и Србији

Кључне речи. – Гробна црква, костурница, монашко сахрањивање, типик, Константинопољ, Бачковска костурница, Жича, Студеница Хвоставска.

Остаци жичке гробне цркве – „костурнице“, откопани су у лето 1938. године на иницијативу епископа Николаја Велимировића. Њени трагови налазе се око 500 m северозападно од манастира, на положају сада удаљеном око 1 km од обале Ибра. Предузета ископавања, нажалост, вршена су без стручног надзора тако да је изгубљен читав низ података до којих се могло доћи у току радова. Срећна је околност што је по завршеном раскопавању позван архитекта Александар Дероко, који је откривене остатке детаљно технички снимио и забележио своја запажања, која је након тога и објавио.

Откривени остаци грађевине су издужене правоугаоне основе са пространом полукружном апсидом на истоку, која се без рамена спаја са бочним подужним зидовима (сл. 1). Њене спољне димензије су: дужина 19 m, а ширина 7,80 m. Откривени су готово искључиво темељни остаци, са траговима надземних делова бочних зидова у висини једног до два реда реда камена. Како се могло одмах уочити, били су укопани у здравицу, без трагова старијих слојева. Затечени зидови су били добро очувани. Ширина темеља је доста уједначена и износи око један метар. Темељним зидовима био је издељен и унутрашни простор, али само до равни пода. Једним попречним зидом одвојена је апсида од осталог простора грађевине, где два подужна зида, на међусобном растојању од 1,30 m, са одговарајућим попречним зидовима образују десет гробних комора, по пет са северне и јужне стране. Све коморе су биле једнако грађене и истих димензија. Имале су ширину од 1,40 m, док им је дужина по оси запад–исток износила око 2 метра. На горњем рубу зидова сваке од гробних комора налази се усек („фалц“) ширине 0,10 m, а висине 0,20–0,25 m у односу на горњу површину зидова. Ови усеци представљали су лежишта за плоче, које су до равни пода затварале гробну комору. Дубина гробних комора до поклопне плоче износила је око 0,75 m, односно око један метар до нивоа пода. Ни једна од ових поклопних плоча није откривена. На дну гробних комора нису примећени трагови пода.

Сви темељни зидови били су једнако грађени крупним речним облуцима, са доста белог кречног малтера, а површина им је грубо дерсована, што се такође односи и на обраду унутрашњих страна зидова гробних комора. О изгледу и начину грађења горњег дела ове гробне цркве нема довољно података. Преостали, минимални трагови надземних делова зидова указују на доста грубо зидање. Забележено је да у шуту није било уломака опека нити трагова фрескомалтера. Према структури овог насипа, могло се закључити да су надземни зидови грађевине рушени ради вађења грађевинског материјала, тако да је на локалитету преостало само оно што није било употребљиво за ново зидање.

Гробне коморе, како је забележено, „биле су пуне скелета“; наводи се и процена да их је било „око 500“, што је свакако претерано. Ипак изузетно је важно запажање А. Дерока, да су скелети које је он видео били „окренути главом ка истоку“, односно оријентисани запад–исток, што значи да су били у анатомском положају. То би пак указивало на могућност да гробне коморе у жичкој гробној цркви нису биле првобитно намењене за депое костију, односно, за секундарну сахрану покојника, мада се таква њихова функција, будући уобичајен вид монашке сахране, не може потпуно искључити. Конструкција и димензије поменутих комора, или боље рећи гробница, уз поменути податак, наводе на закључак да је у њима вршена примарна сахрана.

За разлику од подземног дела грађевине о изгледу надземног дела могу се изнети само претпоставке. У питању је, без сумње, био гробни храм у којем су обављане заупокојене службе. Олтарски део у пространој полукружној апсиди био је без трагова укопа, што указује да није био предвиђен за сахрањивање. У равни пода налазиле су се, по свему судећи, масивне камене плоче којима су гробнице биле затворене. Саме гробне коморе, ако се има у виду њихова ширина, биле су намењене за сахрањивање више покојника. Услед недостатка одговарајућих налаза, остаје отворено питање како је изгледала горња конструкција жичког гробног храма. Највероватније је био наткривен дрвеном кровном конструкцијом, мада ни постојање свода, као и полукалоте над апсидом није искључено.

Када су откривени остаци ове гробне цркве, остао је унеколико нејасан њен некадашни конструктивни склоп, а делом и функција, затим однос према манастиру и, нарочито, време настанка. Без упуштања у подробна разматрања, А. Дероко је закључио да потиче из новијег времена. Такво датовање, без залажења у појединости, одвукло је пажњу познијих истраживача са остатака овог здања, што је и главни разлог због којег је до данас остало готово непознато. На то је утицала и чињеница да су, према замислима владике Николаја, откривени остаци обимних зидова надзидани, покривени дрвеном кровном конструкцијом и тако поново добили значење сакралног простора.

Пре упуштања у анализу жичке гробне цркве, ради утврђивања времена њеног настанка и трајања, уз разматрање познатих аналогија и података из писаних извора, указано на још један аналогни пример, који је остао готово непознат и недовољно објашњен. Откривен је у комплексу разрушеног манастира Студенице Хвостанске, око десетак километара источно од Пећи. Остатке зидова на терену, приликом истраживања која је вршио В. Кораћ 1965–1970, било је могуће само делимично сагледати будући да су они,

засновани на стеновитом тлу, у великој мери ишчезли током честих рушења.

Не упуштајући се детаљније у анализу и коментар откривених остатака, за наша разматрања у овом раду, посебно су значајни остаци гробне грађевине која се налазила у северном делу истраживаног комплекса. Будући да приликом објављивања резулата ископавања ово здање није на одговарајући начин обрађено нити протумачено у оквиру истражене целине, као што није ни прецизније датовано, било је потребно да приступимо детаљнијој анализи откривених остатака. Поменуто здање подигнуто је на простору између порушеног касноантичког бедема и познијег, северног оградног бедема манастирског комплекса. Подземна етажа гробне грађевине, која је доста добро очувана, укопана је непосредно уз спољно лице северног оградног зида У питању је просторија оријентације запад–исток, издужене правоугаоне основе са квадратном апсидом на истоку (сл. 2). Читава гробна грађевина била је веома солидно зидана. Њена укупна унутрашња дужина је 13,35 m, а ширина 4,30–4,40 m. Приступ јој се налазио са северозападне стране. Цела подземна просторија била је засведена полуобличастом сводом од кога су остали знатни остаци. Њен унутрашњи простор био је испуњен зиданим гробним коморама укопаним испод равни пода. Распређене су у пет редова са просечно по шест гробница у сваком од поменутих низова, што би значило да их је било укупно тридесет. Према ономе што је откривено, поуздано се може закључити да су у гробним коморама вршене примарне сахране, што би значило да ова укопана просторија првобитно није била замишљена као костурница. Отворено је питање како је изгледала конструкција изнад ове укопане просторије. У питању је могао бити једнобродан храм са полукружном олтарском апсидом на истоку и улазом на западној страни.

У раду је детаљније расправљено питање грађевинских фаза и закључено да би поменута гробна црква могла припадати старијем манастиру 11–12. века. Међу сакралним здањима манастирске заједнице у Хвосну, солидно грађена гробна црква сигурно је имала значајно место. У њеном доњем нивоу, односно крипти, у гробницама које су биле намењене за по једног покојника, вршене су појединачне и то примарне сахране монаха. Према ономе што показује стратиграфија трагова познијих грађевина, може се закључити да је ово здање, заједно са оградним бедемом, било негирано или делом порушено у време изградње млађе цркве и одговарајућих грађевина новог комплеркса, што значи, после друге деценије 13. века.

Остаци гробних цркава у Жичи и Студеници Хвостанској, до сада практично непознати, представљају пример одређеног вида монашке сахране који је на подручју земаља византијског културног круга до сада био посведочен само на једном, добро познатом примеру из Бачковског манастира код Пловдива у Бугарској (сл. 3)

За разматрања места и начина монашких сахрана из раздобља у којем настају неки од поменутих споменика, драгоцене податке пружају одредбе сачуване у манастирским типицима 11–12. века, што је у раду детаљније размотрено. Те одредбе сасвим јасно указују на правило да се монашке сахране не врше у оквиру обзића манастира већ на посебним, за то одређеним местима, обично у непосредној близини. Несумњив пример такве праксе представљају раније описани остаци гробне цркве Богородичиног манастира у Студеници Хвостанској, као и некадашња гробна црква у Жичи. Међутим, најбољи очувани репрезент фрескописане двоетажне гробне цркве са криптом намењеном монашким сахранама, као што је познато, представља Бачковска „костница“. Као слични примери манастирских костурница наведени су гробни параклис манастира Дафни код Атине (сл. 4) и гробљанска црква Благовештења у Хиландару (сл. 5).

О сахранама монаха у манастирима на подручју аутокефалне Српске цркве још увек се недовољно зна. Већ при покушају да се упореде напред изнета сазнања о средњовековним монашким сахранама, превасходно у областима Ромејског царства, може се уочити да се српска фунерерна пракса те врсте у значајној мери разликује од византијске. У Студеничком типику, који је регулисао живот у већини српских манастира, нема правила о манастирском гробљу. Постоји поглавље о томе *„како пројати панахиде и држати помене“* где се даје упутство о самој ритуалној радњи и молитвама, али се не помиње простор за сахрањивање. Ова појава постаје сасвим јасна ако се има виду, као што је познато, да је Сава Српски, састављајући типике за задужбине свога оца Сименона Немање, највећим делом користио типик цариградског манастира Богородице Евергетиде, где такође таквих одредаба нема.

На чињеницу да у српским манастирима нису постојала чврста правила о монашким сахранама указују и резултати досадашњих истраживања. Монашке некрополе најчешће су се налазиле око главне манастирске цркве. У Студеници, то је углавном био простор испред западне фасаде цркве и у јужном делу порте. Уз сам храм су се, изгледа, сахрањивали игумани. Тако су гробови првих студеничких игумана Игњатија и Дионисија били укопани уз темељ јужног зида са спољне стране. Овај обичај је, изгледа, био поштован и касније. Сасвим особен пример представља гроб првог игумана манастира Сопоћани, који је био сахрањен у југозападном углу припрате, у зиданом гробу над којим се налазио псеудосаркофаг.

О средњовековним монашким некрополама изван манастирског обзића нема поузданих података. Судећи по знатно познијим изворима, није искључено нихово постојање уз велике средњовековне манастире, какав је случај са Студеницом и Дечанима. Уз манастире средњовековне Србије до сада није утврђено постојање гробних храмова нити костурница. Такође није посведочена ни пракса, да се после одређеног броја година прекопавају монашки гробови ради преноса земних остатака и њихове секундарне сахране у заједничкој костурници.

Приликом истраживања неких манастирских целина, уочено је да се на монашким некрополама око главне цркве нису сахрањивали само монаси. Поузданија закључивања о овој појави још увек нису могућа с обзиром да ниједна манастирска некропола до сада није у већем обиму истражена. Досадашњи резултати су показали да је на тим просторима вршено интензивно сахрањивање током више столећа, па је готово немогуће издвојити старије монашке сахране од познијих укопа – када се уз манастирске цркве сахрањивало и околно становништво. Нешто поузданије податке о структури сахрањених у манастирима пружа епиграфска грађа са ретких очуваних надгробних плоча из раздобља 14–15. века. Са некрополе која се налазила уз цркву манастира Сопоћана,

натписи са преосталих уломка надгробних плоча углавном помињу сахрањене монахе. Исти случај је Градцу и Кончулићу, где изузетак представља само натпис на једној плочи која је обележавала гроб једне властелинке.

На нешто сложенију слику сахрана у оквиру манастирског комплекса указује некропола око Богородичине цркве у Студеници, која је само делимично истражена. Ако је судити по сачуваним натписима, за бројне, до сада откривене нагробне плоче са те некрополе може се поуздано тврдити да су обележавале средњовековне монашке гробове. Међутим, приликом конзерваторских радова око цркве Светог Николе у југоисточном делу порте, ископано је неколико гробова, међу којима су била и два у којима су биле сахрањене властелинке. Истом приликом, јужно од ове цркве откривен је још један женски гроб, обележен лепо обрађеном надгробном плочом са натписом, који обавештава да је ту сахрањена *„раба божија Анастасија“*. Устаљено мишљење да је реч о гробу монахиње, сигурно захтева темељно преиспитивање. Штавише, све околности указивале би да је ту била сахрањена властелинка, што уз остале сличне примере отвара важно питање, које су личности, осим монаха, могле стећи право да се сахране у кругу манастира. На примеру Студенице ово питање ће, на другом месту, бити шире размотрено.

Појава лаичких гробова на манастирским монашким некрополама представљала је, по свему судећи, одређену привилегију која се само по изузетку додељивала. У типицима из 11–12. века постоје изричите одредбе да се на манастирским некрополама могу сахрањивати искључиво монаси. Међутим, постојали су и изузетци од тога доста строгог правила. „Апсолутна“ забрана очигледно се није протезала на оне представнике моћне властеле који су били у могућности да великодушно надокнаде, покретним и непокретним добрима привилегију да се сахране на освећеном манастирском простору. Када су владарске задужбине у питању, такву привилегију могао је доделити и владар–ктирор или његови наследници.

На крају размотрено је питање монашких сахрана у Жичи, које су дале почетни подстицај нашим разматрањима. Археолошка истраживања, вршена 1988–1992. била су превасходно усмерена на истраживања главне манастирске цркве Светог Спаса, и дела манастирске порте око цркве у ширини од око три метра. На том простору и у ексонартексу откривено је готово две стотине гробова Већина ва припада млађем хоризонту сахрањивања, то јест раздобљу 18. и првих деценија 19. века, када се у комплексу запустелог манастира сахрањивало и локално становништво. Тим укопима поремећени су у великој мери гробови старије манастирске некрополе.

И поред чињенице да се располаже оскудним подацима, о сахранама вршеним уз жичку Спасову цркву ипак су могућа нека запажања, заснована на археолошким налазима. У порти око цркве постојала је старија монашка некропола, као што је то био случај и са другим српским манастирима. Тај старији хоризонт гробова, најчешће разорених или поремећених, по правилу без гробних прилога, тешко је временски определити. Само у једном од тих гробова нађен је новац кнеза Лазара, који документује најстарији ниво укопавања на простору око цркве. Из једног растуреног гроба потиче и налаз новца угарског краља Сигисмунда. Томе раздобљу, односно 14. веку или првим деценијама 15. века, одговарали би и ретки уломци танких надгробних плоча од белог мермера. На једном од њих сачуван је део натписа у коме се помиње и један од сахрањених монаха. Наведени археолошки подаци поуздано су сведочанство да су уз жички католикон током 14 века, а без сумње и касније, обављане монашке сахране. Да ли су на том простору и раније сахрањивани монаси не располаже се археолошким подацима.

Откривени остаци гробне цркве, о којима је напред било речи, пружају могућност да се, када су у питању монашке сахране, нешто боље осветли најстарије раздобље Жиче. Нема сачуваних докумената о томе како је био уређен живот монашке заједнице у манастиру – седишту Архиепископије. Нећемо погрешити ако претпоставимо да је Сава Српски, који је био идејни творац многих решења жичког манастира, прописао и правила која су регулисала проблем монашких сахрана. С обзиром да се жички типик није сачувао, остаје отворено питање да ли је та пракса била прописана манастирским уставом. Све одредбе тога типика, због специфичне функције Жиче, нису морале бити истоветне са типицима манастира који су били владарске задужбине. Имајући то у виду, могло би се претпоставити да су, за разлику од Студеничког и Хиландарског типика, у којима се не спомињу манастирске некрополе, у Жичком типику била прописана и правила о монашким сахранама. Готово је извесно да у том раном раздобљу није било дозвољено сахрањивање у оквиру манастира, односно на простору око цркве. На то су могли утицати и практични разлози будући да је комплекс манастира, условљен конфигурацијом терена, био релативно мали. Поред уобичајених манастирских здања ту се, без сумње, налазила и пространа архиепископска „палата“. Са друге стране, Сава је веома добро познавао устројства манастира, како на Светој Гори, тако и у Константинопољу, где су биле забрањени укопи монаха у оквиру манастирског обзића. Монашке сахране вршене су на посебним некрополама, недалеко од манастира, где су постојале капеле или гробни храмови са криптама и костурницама, изричито одређене за сахране монаха.

У светлу свих напред изнетих сазнања треба посматрати и остатке жичке гробне цркве. По свом конструктивном склопу и намени, ово здање одговара монашкој фунереној пракси познатој из поменутих типика 11–12. века. Жичка гробна црква, такође, има и блиске паралеле са ретким очуваним здањима исте намене, али истовремено, представља и јединствену појаву на подручју аутокефалне српске цркве. Имајући све то у виду могло би се закључити да гробна црква припада првобитној замисли Жиче, која је осмишљена и остварена старањем Саве Српског. По својој конструкцији она је унеколико особена, јер представља надземни гробни храм у коме су сажете функције гробног параклиса и крипте са гробним коморама, што најчешће одговара типу двоетажних гробних храмова. Грађена је највероватније током треће деценије 13. века. Остаје отворено питање колико је дуго служила својој основној намени и каква јој је судбина била приликом страдања Жиче у другој половини 13. века. Такође није познато ни да ли је обнављана приликом радова у Жичи у првим деценијама 14. века. Можемо само претпоставити да је можда у том раздобљу изгубила своју некадашњу функцији. На то би указивала раније поменута сведочанства о монашким сахранама у манастирској порти.

ЈАСНА ВУКОВИЋ
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд

ФРАГМЕНТИ ГРНЧАРИЈЕ КАО АЛАТКЕ У КАСНОНЕОЛИТСКОЈ ВИНЧИ

УДК: 903.21"6347"(497.11) ; 903.23"6347"(497.11)
DOI: 10.2298/STA1363191V
Оригинални научни чланак

e-mail: jvukovic@f.bg.ac.rs

Примљено: 26. фебруар 2012.
Прихваћено: 23. април 2013.

Апстракт. – У раду су представљене алатке настале рециклирањем поломљених керамичких посуда; извршена је њихова класификација на алатке са радном ивицом и алатке са радном површином; анализирани су трагови употребе и њихова дистрибуција, на основу чега је претпостављена функција алатки – коришћење у процесу обликовања и модификовања површина керамичких посуда.

Кључне речи. – Керамичке алатке, абразија, радне ивице, радна површина, Винча.

Керамичко посуђе је од утемељења археологије као научне дисциплине у центру пажње истраживача. Грнчарија је, посебно током прве половине XX века, била основ за формирање периодизација и релативно-хронолошка разматрања праисторијских култура, а анализе су се заснивале на опису типологије облика и стилских елемената, пре свега орнаментике. Студије керамике, које су се издвојиле као посебна област у оквиру археологије, данас обухватају много шире поље истраживања. Захваљујући чињеници да је очувана често у великим количинама, керамика је материјал који пружа највише могућности за различите анализе и студије: она је избор информација о технолошким иновацијама, стратегијама опстанка, активностима у оквиру домаћинства, размени и трговини, симболичким системима, ритуалу и религији и многим другим. Ипак, одређена питања, као што су секундарна употреба и рециклирање, која се сасвим уобичајено разматрају приликом анализе других врста археолошких налаза, пре свега литичке индустрије, у керамичким студијама веома су често неправедно запостављена.

Истраживачи који се баве грнчаријом често заборављају да и та класа покретних налаза има своју „животну историју“ или „животни циклус“, који почиње набавком сировине, наставља се израдом и употребом, а завршава одбацивањем, тј. депоновањем, када улази у археолошки запис[1]. Често се, међутим, дешава да се различити артефакти, па и грнчарија, поновно користе, чиме се њихов „животни циклус“ продужава, али на сасвим други начин. Тако се поновна употреба дефинише као промена корисника, облика артефакта или начина употребе у односу на његову првобитну намену.[2] У теоријским

[1] Schiffer 1983, 681.
[2] Schiffer 1987, 28.

* Чланак представља резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Друштво, духовно-материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана* (бр. 177012).

разматрањима разликују се две врсте поновне употребе. Секундарна употреба односи се на промену намене артефакта без потребе за модификацијом његовог облика. Секундарна употреба поломљених посуда и активности у којима се оне користе углавном су била предмет етноархеолошких истраживања,[3] мада је тај проблем са циљем реконструкције формационих процеса керамичког асемблажа разматран и на археолошком материјалу, углавном од стране америчких истраживача.[4] Друга врста поновне употребе је рециклирање, тј. „враћање артефакта у процес израде после одређеног периода употребе“[5], тј. модификовање облика артефакта и потпуна промена начина његовог коришћења.

Са неолитских локалитета познате су две класе керамичких налаза које су настале рециклирањем, тј. модификовањем и додатном обрадом фрагмената поломљених посуда. То су секундарно обрађени трбуси посуда, често са перфорацијом у средини, познати како са старчевачких, тако и са винчанских локалитета, који се обично тумаче као пршљенци за вретено, и који у литератури никада нису детаљније разматрани. Са винчанских локалитета познати су и секундарно коришћени фрагменти тракастих дршки већих посуда, које се по правилу сасвим погрешно називају глачалицама. С обзиром на то да их карактеришу заобљене ивице, као и чињеница да су чести налази концентрација ове врсте предмета, чини се извесним да они нису коришћени ни у каквој врсти глачања. Заобљени облик прелома недвосмислено указује на њихов дуготрајни боравак у води, па је вероватнија могућност да су коришћени као тегови за рибарске мреже. Пажљивом анализом велике количине керамичког материјала са ископавања у Винчи последњих неколико година, међутим, издвојен је значајан број керамичких фрагмената са јасним траговима употребе, који немају карактеристике трагова који настају дуготрајним излагањем деловању воде. Ради се о наизглед веома неатрактивном материјалу, па стога не треба да чуди чињеница да раније нису идентификовани и издвојени као посебна категорија налаза. То само говори у прилог примени методологије обраде грнчарије која сасвим искључује било какву селекцију материјала пре детаљне анализе. Осим тога, трагови употребе понекад су веома тешко видљиви голим оком и могуће их је идентификовати пажљивим и педантним посматрањем, понекад уз помоћ лупе, па неискусним истраживачима такви предмети приликом обраде лако могу да промакну. Због тога су за сада познати само из Винче, али треба рачунати са тим да је њихово коришћење било веома широко и сасвим уобичајено на свим каснонеолитским локалитетима.

Рециклиране фрагменте керамичких посуда одликују присуство оштећења и деформација првобитне површине настали деловањем абразивних процеса, тј. контакта фрагмента са тврдим материјалом. Сви регистровани рециклирани фрагменти могу се генерално поделити на две основне групе: фрагменти који представљају алатке са радном ивицом и фрагменте са траговима абразије на спољној површини.

Најбројнију групу чине они фрагменти на чијем је прелому формирана радна ивица алатке, која је употребом заобљена или заравњена тако да је постала глатка. Такве карактеристике прелома веома личе на претходно поменуте тзв. глачалице. Природа оштећења се, међутим, од њих веома разликује. Основна разлика огледа се у чињеници да је код керамичких алатки само једна ивица фрагмента заобљена и коришћена; остале ивице показују сасвим уобичајене преломе. Осим тога, већина фрагмената има абразију и непосредно испод радне ивице, која указује на правац држања алатке под одређеним углом током употребе. Та оштећења могу да се налазе како на спољној, тако и на унутрашњој површини. Упадљива је чињеница да се код велике групе фрагмената као радна ивица користи обод. Алатке су већином фрагментоване, али се чини да њихов облик није био модификован пре употребе. У том смислу издвајају се само две алатке правилног полигоналног (Т. I/1а–б), односно правоугаоног облика са заобљеним угловима (Т. II/4а–б), у целости очуване. У највећем броју случајева ради се о фрагментима здела, па су алатке обично полиране или глачане површине, а често су видљиви делови орнамента изведеног глачаним линијама или канелуре. Као алатке никада се не користе фрагменти грубе фактуре, већ само они са примесама ситног песка; сасвим ретко, у свега два случаја као алатке коришћени су фрагменти амфора (Т. IV/2,5). Најчешћи је случај да се као алатке користе горњи делови посуде, мада има неколико изузетака, код којих су искоришћени делови дна и

[3] Deal and Hagstrum 1995, Deal 1998.

[4] На пример Sullivan 1989.

[5] Schiffer 1987, 29.

трбуха (T. IV/3). Такође, на зони оштећења често су јасно видљива правилна удубљења, која наизглед представљају неку врсту „негатива“ предмета на коме су коришћени, или, у ређим случајевима, цела радна ивица је степенаста (T. IV/ab).

Друга група фрагмената се по фактури и обради површина готово уопште не разликује од прве. Разлика се огледа у дистрибуцији оштећења. Наиме, зона интензивне абразије налази се на површини фрагмената и манифестује се потпуним уклањањем првобитне површине, а преко ње су и голим оком видљиви трагови настали у контакту са тврдим материјалом, који се често манифестују и дубљим урезима. Ови трагови се налазе на најистуренијим деловима посуде, тј. на рамену и споју конуса здела, осим у два случаја где се ради о рамену, односно задебљаном ободу амфоре (T. V/1, 5).

Димензије керамичких алатки представљају посебан проблем. Наиме, с обзиром на то да се као радна ивица користи прелом фрагмента, код већине пронађених примерака, осим два намерно модификована, нема могућности да се јасно утврди да ли се ради о целој алатки или само њеном фрагменту. Очуване димензије алатки са радном ивицом не показују никакву правилност и имају распон од 2 до 8.5 cm, с тим што се може рећи да су алатке дужине изнад 6.5 cm екстремно ретке. Најчешће се ради о алаткама мањих димензија, најчешће дужине од 2 до 5 cm. Алатке са абрадираним површинама никада не прелазе 6 cm.

На крају треба нагласити и чињеницу да ниједна керамичка алатка није пронађена у оквиру неког архитектонског објекта, већ сви примерци потичу из слоја или из контекста који ни на који начин не представљају одређене зоне активности (рушевински слој, испуне рова, јаме стуба, слојеви нивелације итд), него су то контексти у којима је депонован одбачени материјал. У том погледу посебно се издваја један примерак алатке са радном ивицом који је пронађен у оквиру керамичке супструкције пећи.

ФРАГМЕНТИ КАО АЛАТКЕ: ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА И МЕТОДОЛОГИЈА

У археолошкој литератури веома је мало пажње поклањано рециклираним фрагментима посуда. Разматрања појава оштећења изазваних абразивним процесима углавном су се ограничавала на функционалну анализу посуда и трагове који су настали током њихове употребе[6]. Рециклирање фрагмената поломљених посуда, међутим, није сасвим изопштено из археолошких анализа[7], а за наш простор је, чини се, значајно и то што су керамичке алатке идентификоване и на простору Бугарске, у нешто млађем, али ипак хронолошки блиском периоду[8]. За разлику од истраживања праисторијског литичког материјала, посебно окресане камене индустрије, где је функционална анализа која се заснива на идентификацији положаја и врсте трагова употребе незаобилазан корак у реконструкцији свакодневних активности, такве анализе керамичких алатки још увек нису препознате као важан сегмент истраживања. Уз веома ретке изузетке[9], микроскпоске анализе и експериментална истраживања на том пољу не само у домаћој, него и у светској археологији потпуно недостају.

Посебна тешкоћа у идентификацији трагова насталих употребом керамичких фрагмената огледа се у чињеници да је керамика, за разлику од камена, синтетички материјал, који је настао мешањем глине и различитих примеса, чије су карактеристике накнадно модификоване печењем, којим се добија одређена чврстоћа и тврдоћа. Због тога је веома тешко уочити и идентификовати трагове који настају контактом таквог материјала са другим материјалима. У том погледу је од драгоценог значаја рад који је утемељио теоријске основе анализе абразије на керамици[10], којим су идентификовани основни фактори који утичу на степен и природу абразије, као што су карактеристике керамике, врста абразива и контактне ситуације и направљена разлика између абразије као врсте оштећења и абразивних процеса као активности које изазивају абразију. Ипак, и тај рад разматра само оне врсте абразије које су настале коришћењем керамичких посуда, као и неким појавама у постдепозиционом окружењу. Абразија се дефинише као последица механичког контакта са абразивом, која се манифестује деформацијом или одстрањивањем површинског

[6] Skibo 1992; Hally 1983, 1986.
[7] На пример Sullivan et al. 1991.
[8] Merkyte 2005.
[9] Lopez Varela et al. 2002.
[10] Schiffer and Skibo 1989.

слоја керамике. Уколико су абразив и предмет абразије, међутим, иста врста материјала – керамичка алатка на керамичкој посуди, питање је како препознати и објаснити активности у којој су трагови настали. Особине абразива – тврдоћа, величина и гранулација, значајно утичу и на облик трагова који ће доћи до истраживача. Шта се дешава када и абразив и предмет абразије имају исте карактеристике? Да ли ће се иста врста оштећења појавити и на једном и на другом? Даље, једна од тешкоћа у идентификацији абразије као последице људске активности је појава да керамички фрагменти у постдепозиционом окружењу такође могу да трпе извесна механичка оштећења, која се по свом изгледу готово нимало не разликују од оних насталих током употребе[11].

Када је реч о алаткама, најважније питање које треба разјаснити у каквој врсти активности и на којој врсти материјала су коришћене. Употреба алатке, као и сви абразивни процеси, подразумева покрет којим долази до контакта алатке са неким материјалом. У том погледу веома је значајно утврдити изглед, оријентацију и дистрибуцију оштећења на алатки, чиме се може реконструисати положај алатке у току употребе. Осим тога, посебно када су у питању алатке са абрадираним површинама, од значаја су и густина и учесталост трагова. Тако се јасно могу разликовати појединачни трагови који представљају траг једног покрета од трагова насталих дужим понављањем једне активности, чиме се ствара читава абрадирана зона са јасно издвојеним центром и периферијом[12]. Значајну улогу у изгледу и облику трагова насталих абразивним процесима имају особине абразива – тврдоћа, облик и гранулација. Теоретски, у зависности од дужине коришћења, трагови ће бити гушћи или ређи.

Методолошки проблем представља и критеријум по коме ће се алатке класификовати. По угледу на анализе окресане камене индустрије, проксимални и дистални крај посматрани су у односу на то како посуда стоји: у идеалној ситуацији, дистални крај би био обод, а проксимални дно посуде; дорсалном страном се сматра спољна, а вентралном унутрашња површина. У неким случајевима, међутим, фрагменти су толико малих димензија, а ивице истрошене, тако да није било могуће са сигурношћу одредити проксимални и дистални крај. Осим тога, чини се да је, са изузетком алатки са радном површином на ободу, ивица фрагмента која се користи као радна ивица сасвим насумично одређена. Оно што је важно је то да се користи само једна ивица фрагмента. Додатна тешкоћа огледа се у чињеници да не можемо са сигурношћу тврдити да ли располажемо целом алатком или се ради о њеном фрагменту.

АЛАТКЕ СА РАДНИМ ИВИЦАМА

Дистрибуција оштећења

Све алатке са радним ивицама подељене су према положају радне ивице на 5 група: алатке са ивицом на дисталном крају, проксималном крају, алатке са латералним радним ивицама и алатке код којих је било немогуће одредити о којој се ивици ради. Осим тога, иако су ретке, посебна категорија додељена је алаткама које имају више радних ивица. Статистички резултат приказан је на табели 1 и графикону 1.

Статистички подаци показују да највећи број алатки (52%) радну ивицу има на дисталном крају. Другим речима, као радна ивица најчешће се користи обод или горњи делови горњих конуса здела, које карактеришу веома танкви зидови. Такође, треба имати у виду и то да највероватније већина неодредивих примерака такође припада горњим партијама здела. О томе, међутим, имамо само посредне податке и то закључујемо по положају украса са спољне или унутрашње стране.

Осим тога што се абразија види на преломима фрагмената, тј. на радној ивици алатке, у неким случајевима се механичка оштећења виде и непосредно испод ње. Абразија се јавља у више различитих облика. Понекад су то оштећења у виду уреза, али се дешава и да је део површине непосредно испод радне ивице потпуно абрадиран, тако да је уклоњена првобитна глачана површина посуде. С обзиром на то да су алатке, као фрагменти посуда најчешће конвексне, размотрен је и положај абразије. Статистички резултати приказани су на табели 2 и графикону 2.

Статистички подаци показују да најбројнију групу алатки (39%) чине алатке без видљивих оштећења уз радну ивицу. Овај податак може да наведе на погрешан закључак. Иако би на први поглед могао

[11] Skibo 1987.

[12] Skibo 1992.

Положај радне ивице Position of working edge	Бр. комада Frequency	Проценат Percent
дистално/distal	24	52.2
проксимално/proximal	1	2.2
латерално/lateral	12	26.1
неодредиво/indeterminable	7	15.2
све ивице/all edges	2	4.3
Укупно/Sum	46	100.0

Табела 1. Керамичке алатке према положају радне ивице
Графикон 1. Керамичке алатке према положају радне ивице

Table 1. Ceramic tools according to work edges
Graph 1. Ceramic tools according to work edges

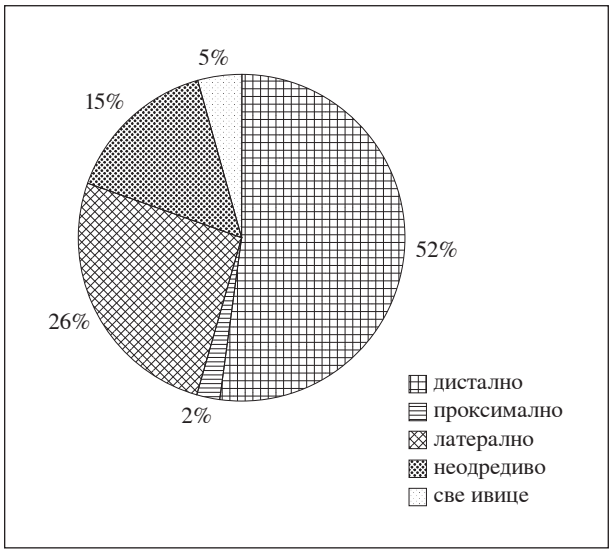

Положај абразије Position of abrasions	Бр. комада Frequency	Проценат Percent
дорсално/dorsal	13	28.3
вентрално/ventral	11	23.9
нема абразије на површини/no abrasion on the surface	18	39.1
дорсално и вентрално /dorsal and ventral	4	8.7
Укупно/Sum	46	100.0

Табела 2. Положај абразије
Графикон 2. Положај абразије

Table 2. Position of abrasions
Graph 2. Position of abrasions

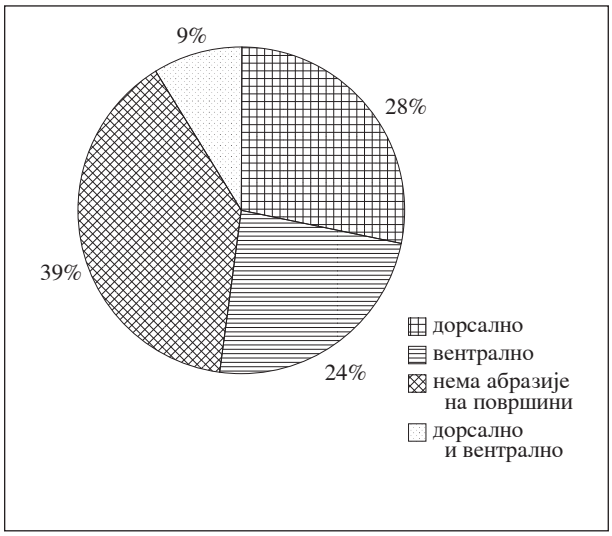

да се протумачи тако да се ради о алаткама које коришћене под правим углом, чини се да објашњење није тако једноставно. Прво, важан показатељ у интерпретацији је облик саме радне ивице. Она је у највећем броју случајева равномерно заобљена. Постоје примерци, међутим, који показују потпуно другачије карактеристике. На пример, радна ивица алатке 7b на T. I потпуно је закошена ка вентралној страни, тако да је без сумње алатка држана под углом. Ипак, с обзиром на то да је радна ивица довољно широка, абразивни процес није изазвао појаву оштећења и на површини алатке. Осим тога, велики број алатки без трагова абразије испод радне ивице има неправилан, понекад и степенасти облик радне ивице, тако да је покрет под правим углом потпуно искључен. У оним случајевима где је радна ивица потпуно равна и где недостаје абразија непосредно испод ње може се са сигурношћу говорити о употреби под правим углом. Такве алатке су највероватније коришћене за извођење глачаног орнамента. Релативно уједначена учесталост оштећења на дорсалној и вентралној страни показује да корисницима алатке страна фрагмента није била ни од каквог значаја.

Уколико размотримо положај абразије у односу на положај радне ивице (табела 3), видећемо да не постоји правилност. Статистички резултати показују да не постоји корелација између положаја додатних оштећења и положаја радне ивице. Оштећења се јављају уједначено и на дорсалној и на вентралној

Положај абразије Position of abrasion	Положај радне ивице Position of a working edge	Број комада Frequency	Проценат Percent
дорсално/dorsal	дистално/distal	11	84.6
	проксимално/proximal	1	7.7
	неодредиво/undetermined	1	7.7
	тотал/total	13	100.0
вентрално/ventral	дистално/distal	7	63.6
	латерално/lateral	4	36.4
	тотал/total	11	100.0
нема абразије на површини /no abrasion on the surface	дистално/distal	5	27.8
	латерално/lateral	7	38.9
	неодредиво/undetermined	4	22.2
	све ивице/all edges	2	11.1
	тотал/total	18	100.0
дорсално и вентрално /dorsal and ventral	дистално/distal	1	25.0
	латерално/lateral	1	25.0
	неодредиво/undetermined	2	50.0
	тотал/total	4	100.0

Табела 3. Положај абразије у односу на положај радне ивице

Table 3. Position of abrasions in relation to work edges

страни, без обзира на то да ли је радна ивица на дисталном или проксималном крају или са стране.

Облик радне ивице и изглед механичких оштећења

Као што смо на почетку истакли, основна одлика керамичких алатки је гладак прелом. Најчешће га одликује појава да су честице примеса испале, а околна површина је заравњена или заобљена, што недвосмислено упућује на контакт са тврдим материјалом. У највећем броју случајева радне ивице су толико истрошене да се види црно језгро (на пример Т. I/2–4). Макроскопски гледано, облици радне ивице могу се поделити на две групе: на заобљене и заравњене ивице. Тај атрибут од кључног је значаја за интерпретацију алатки. Статистички подаци приказани су на табели 4.

Прву групу чине алатке са потпуно заравњеном радном ивицом, које у највећем броју случајева карактерише одсуство абразије непосредно испод ње. Из овог правила издвајају се три примерка. Први је представљен алатком релативно правилног трапезоидног облика и веома малих димензија (Т. I/2). Абразија површине непосредно испод радне ивице једва је видљива и прилично неубедљива. Друга два примера односе се на обликовану петоугаону алатку (Т. I/1) и фрагмент који је вероватно првобитно коришћен као тег за мреже, код које је абразија могла да настане и пре коришћења фрагмента као алатке. Мале димензије алатки и њихов релативно правилан геометријски облик (Т. I/2, 4a–b, 5) такође их чине специфичним. Заравњена ивица без сумње је настала коришћењем алатке под правим углом у односу на предмет. Врста оштећења, међутим, омогућава и реконструкцију покрета. Наиме, на самом прелому често су видљиви снопови сасвим ситних уреза паралелних са радном ивицом, који су настали превлачењем алатке преко некакве површине (Т. I/2). Таква оријентација оштећења указује на коришћење радне ивице у вертикалном положају покретом у правцу горе-доле, а не бочним покретима лево-десно (Т. II/6). Ипак, код одређеног броја алатки са заравњеним површинама јасно се уочава да понекад није цела површина прелома коришћена као радна ивица (Т. I/3). Вероватно је да је алатка држана у вертикалном положају, али је покрет био бочан, што је после одређеног времена на алатки оставило „негатив“ предмета на коме је коришћен (Т. I/4a–b, 5). Такве алатке могле су бити коришћене за финалну обраду површина керамичких посуда – глачање.

Облик радне ивице Shape of work edge	Положај абразије Position of abrasion	Број комада Frequency	Проценат Percent
заобљен/rounded	дорсално/dorsal	11	28.9
	вентрално/ventral	11	28.9
	нема абразије на површини /no abrasion on the surface	13	34.2
	дорсално и вентрално/dorsal and ventral	3	7.9
	тотал/total	38	100.0
раван/flattened	дорсално/dorsal	1	12.5
	вентрално/ventral	1	12.5
	нема абразије на површини /no abrasion on the surface	5	62.5
	дорсално и вентрално/dorsal and ventral	1	12.5
	тотал/total	8	100.0

Табела 4. Облик радне ивице у односу на положај абразије

Table 4. Shape of work edges in relation to the position of abrasions

Другу, бројнију групу алатки карактерише заобљена радна ивица. Алатке ове групе прилично су разноврсне по димензијама, али и по врсти трагова употребе. Чак половину укупног броја чине алатке са радном ивицом на ободу здела. Оштећења непосредно испод ње најчешће се манифестују уклањањем првобитног глачаног слоја. Има случајева када се на радној ивици виде фацете сличне онима које у анализи литичког материјала означавају ретуш или анкош (Т. II/2). Такво одбијање вероватно је настало применом јаке силе на алатку, при чему су они делови који су трпели највећи притисак или који су наилазили на посебно изражене неравнине оштећени одбијањем малих опиљака са радне ивице. На једном броју алатки преко радне површине видљиви су и ситни паралелни урези који су такође настали контактом са тврдим материјалом (Т. II/1a–b). Абразија која се јавља непосредно испод радне ивице најчешће се манифестује ситним урезима вертикалним у односу на радну ивицу (Т. II/5 a–b), мада сасвим ретко има и оних са урезима паралелним са радном ивицом (Т. II/7). Облик радне ивице и присуство оштећења, било у виду скинутог глачаног слоја, било у виду ситних уреза указују на то да је алатка држана у косом положају, па је контактом са тврдим материјалом оштећена не само радна ивица, већ и површине непосредно испод ње. Оријентација абразије непосредно испод радне ивице указује на бочни покрет – лево-десно.

Најупечатљивија одлика алатки са заобљеном радном ивицом је чињеница да је на њој веома често видљив „негатив“ предмета на коме је коришћена (Т. III/1,3,4,6, Т. V/9). Чини се да је у тим случајевима радна ивица коришћена вертикално у односу на предмет и да је континуираним бочним покретом алатка истрошена, па се ивица предмета „усекла“ у алатку. Посебно је интересантан фрагмент обода и врата биконичне зделе, украшен косим канелурама, чији је обод истрошен на тај начин што је формирана степенаста ивица (Т. IV/1).

АЛАТКЕ СА АБРАДИРАНИМ ПОВРШИНАМА

Керамичке алатке без радне ивице карактеришу интензивно абрадиране површине. Зоне оштећења, карактеришу најинтензивнији трагови у центру зоне, на којој је понекад видљиво црно језгро, док се ка периферији трагови проређују (Т. V/3–5,7). Механичка оштећења манифестују се густим ситним урезима без одређене оријентације, тј. у разним правцима. То значи да је алатка током коришћења окретана, те да положај алатке није био од нарочитог значаја. Све алатке ове групе (Т. V) карактеришe то да се оштећене површине налазе на најистуренијем делу посуде: споју конуса или рамену здела (Т. V/2–4), али и задебљаном ободу амфора (Т.

V/1). Вероватно је да у тренутку када кривина, због које је фрагмент и изабран за одређену употребу, више није постојала – истрошен фрагмент добио је заравњену површину – алатка је одбацивана.

О мултифункционалности алатки од керамичких фрагмената сведочи алатка број 5 на табли V. Ради се о врату и рамену мање амфоре, чији је дистални крај коришћен као заравњена радна ивица; истовремено, на самој површини фрагмента видљива је зона интензивног оштећења у чијем центру је првобитна површина уклоњена до црног језгра, а периферију одликује присуство косо оријентисаних уреза. С обзиром на правилност уреза, можемо претпоставити да је коришћена само у једној активности, а затим одбачена.

На крају, посебну пажњу треба обратити на два примерка алатки које је веома тешко атрибуирати једној од две групе. Ради се о алаткама које карактерише изразито кос прелом на коме су видљиви интезивни трагови у виду уреза. Вероватно је да су те алатке првобитно употребљене као алатке са радном ивицом. Због веома косог положаја у коме је алатка током употребе држана, првобитна радна ивица – прелом, толико се проширио да се претворио у праву радну површину. Вероватно је да су коришћене на веома тврдом материјалу у контакту са којим су бзо истрошене. Једну алатку малих димензија карактерише изразито закошен прелом са траговима у виду густих попречних уреза (Т. V/6). Да су керамичке алатке сасвим неспецијализоване и да мајстори узимају оно што је најдоступније потврђује и алатка број 7 на табли I. Ради се о фрагменту вероватно амфоре који је коришћен као рибарска мрежа, о чему сведоче његове ивице које су заобљене деловањем воде. Вероватно је да се радило о фрагменту дршке амфоре и када је поломљен, с обзиром на то да више није могао да буде коришћен у исту сврху, употребљен је као алатка. О томе сведочи прелом који је закошен и на коме су видљиви трагови интензивне абразије у виду уреза.

ДИСКУСИЈА

Анализом дистрибуције, облика и врсте оштећења, као и положаја и облика радне ивице показали смо да је могуће реконструисати правац покрета и положај алатке током употребе. Оно што остаје, међутим, је да објаснимо у каквим активностима и на каквом материјалу су керамичке алатке коришћене.

Чини се да могућност употребе на материјалима тврђим од керамике, као што су рог, кост и дрво, не треба у потпуности одбацити. Ипак, таква интерпретација може се довести у сумњу због чињенице да је керамика сувише мек материјал који би се приликом контакта врло брзо смрвио или распао. Свакако да као могућност остаје коришћење на кожи или обради биљних влакана, али је вероватније да су оне коришћене приликом обликовања посуда, у операцијама модификације и обраде површина.

Заобљеност прелома недвосмислено указује на операцију равнања површине. Макроскопски изглед прелома не разликује се много од примерака који заобљене ивице имају као последицу деловања воде. Микроскопски, међутим, разлика се огледа у облику честица примеса. Деловање воде утицаће на „мекше“ делове материјала – на глину, док ће минералне честице веће гранулације – песак остати уздигнути. У случајевима употребе, међутим, честице песка ће такође бити заравњене. Додатна абразија са стране радне ивице само још више потврђује такву интерпретацију. Иако се у литератури помиње присуство сјаја који настаје као последица операције полирања[13], он на винчанским примерцима није констатован. Алатке за глачање разликују се од оних за полирање само по оријентацији трагова: глачање подразумева паралелне трагове, док полирање карактеришу трагови у различитим правцима. Алатке за стругање и макроскопски и микроскопски показују трагове у виду густих уреза, а карактерише их и изразито заобљена радна ивица. Имајући у виду ове карактеристике, алатке са заобљеним радним ивицама из Винче можемо да определимо у алатке за стругање вишка глине и стањивање површина док је посуда била у кожном стању. Држане су под правим углом или косо у односу на посуду, у хоризонталном или косом положају радне ивице, а бочним или покретима у разним правцима вршено је стањивање зидова. Керамичке алатке нису специјализоване алатке и нема сумње у то да су биле мултифункционалне. Могле су бити коришћене и за глачање и полирање. О томе сведоче трагови абразије који могу бити распоређени у различитим правцима, али и паралелно. Група алатки са заравњеном радном ивицом је, судећи по очуваним траговима, имала нешто другачију употребу.

[13] Lopez Varela et al. 2003: 1139.

Показатељи говоре у прилог претпоставци да је алатка држана под правим углом у односу на посуду, али да покрет није био бочан. Алатка је вероватно држана радном ивицом у вертикалном положају и њом је било могуће извести глачане украсе покретом у правцу горе-доле, када је било потребно израдити уске глачане линије уједначене дебљине и јасно дефинисаних ивица. Имајући у виду присуство трагова „негатива“ предмета на коме је коришћена, алатка је могла бити коришћена и у правцу лево-десно и тада је коришћена за извођење глачане зоне, која карактерише горње конусе здела.

На овом месту потребно је вратити се на једну од битних карактеристика керамичких алатки: употреби обода поломљених посуда као радне ивице. То је веома логичан избор. Ободи здела имају „природно“ заобљени, а врло често и симетрично зашиљени облик. Тако су мајстори добијали већ „готову“ танку и релативно оштру алатку и није било потребе да се фрагмент додатно модификује или преобликује да би радна ивица добила пожељни облик. Такође, већ је било помена о присуству „негатива“ на радним ивицама које се најчешће налазе на ободу. Вероватно је да су такве алатке коришћене за обликовање и глачање обода посуда. До оштећења алатке током те операције дошло је на следећи начин: алатка је постављена управно на обод посуде; померана је лево-десно уз примену јаке силе; контактом са посудом дошло је и до оштећења на радној ивици алатке; абразивним процесом она се троши, а на радној ивици остаје негатив обода посуде који се током процеса буквално „усеца“ у алатку.

Упадљива је чињеница да највећи број алатки припада фрагментима здела и то није случајно. Прво, имајући у виду учесталост здела у укупном керамичком материјалу из Винче, може се закључити да су зделе имале најкраћи употребни век, те да је стопа ломљења за ову врсту посуда веома висока, што резултира доминацијом тог керамичког типа у укупном археолошком материјалу[14]. Фрагменти здела су, дакле, били у великом броју доступни мајсторима грнчарима. Да ли је, међутим, то једини разлог за избор фрагмената који ће бити рециклирани и модификовани у алатке? Значајну улогу у изгледу и облику трагова насталих абразивним процесима имају особине абразива – алатке, као што су тврдоћа и гранулација. Све зделе карактерише фина фактура са примесама ситног песка, танки зидови, глачане, односно полиране површине и печење у редукционој атмосфери. Ове особине су од великог значаја на понашање материјала приликом излагања механичким притисцима. Редукциона атмосфера печења повећава тврдоћу керамике. То се дешава због тога што у редукционим условима гвожђе у основној сировини реагује са силицијум-диоксидом, што доводи по појаве синтеровања и тврде стакласте фазе на нижим температурама[15]. Керамика ситније гранулације и ниже порозности показује већу отпорност на механичке притиске од керамике грубе фактуре са великом количином крупних примеса. Глачање и полирање доводе до сабијања честица на површинама, чиме се ствара компактна, тврда структура, која је отпорна на абразију. Посебну погодност представља чињеница да се алатке користе на материјалу који показује идентичне карактеристике.

Иако фрагменти фине фактуре и глачаних површина показују већу отпорност на механичка оштећења од грубље керамике са органским примесама, они ипак нису у довољној мери отпорни. Стругање и глачање посуде у кожном стању, посебно алатком са великом количином песка у фактури, абразивно ће деловати и на посуду и на алатку. Радна ивица ће брзо отупети и истрошити се. Теоретски, тада би алатку требало поново наоштрити, али се чини да винчански мајстори то нису чинили. Када би се истрошила, алатку су једноставно одбацивали и заменили новим фрагментом. То значи да је за једну посуду потребан већи број алатки, што ће резултирати високом стопом одбацивања. Због тога у будућим истраживањима треба нарочито обратити пажњу на идентификацију ове врсте археолошког материјала. Алатке нису нарочито чуване, а контексти у којима су пронађене указују на то да су оне биле у правом смислу алатке за једнократну употребу, које су се одбацивале одмах по употреби. Разлог за коришћење фрагмената керамике који имају мању тврдоћу од камених алатки, које би вероватно биле погодније, такође се мора размотрити. За сада се може претпоставити да је камен био ретка и цењена сировина, посебно у време касних фаза винчанског насеља.[16] Због тога су мајстори морали да траже допунске изворе сировина, а керамички фрагменти

[14] Vuković 2011.

[15] Rice 1987, 354.

[16] О томе сведочи и рециклирање и преобликовање камених алатки (Д. Антоновић и В. Богосављевић-Петровић, pers. comm.).

велике тврдоће били су сировина најприближнија оној која је била потребна и били су доступни у изобиљу.

ЗАКЉУЧАК

Анализа керамичких фрагмената из млађих фаза каснонеолитског насеља у Винчи показала је изузетну бројност рециклираних фрагмената посуда, које су преобликоване као алатке и коришћене у процесу обликовања и модификације површине грнчарије. Треба нагласити да су осим алатки идентификовани и фрагменти који су вероватно служили као радне површине, као и низ примерака којима се за сада не може са сигурношћу утврдити функција. Чињеница да су керамичке алатке за сада идентификоване само у Винчи указује на потребу ревизије керамичког материјала и са других локалитета истог периода. С обзиром на то да се ради о новој класи налаза, потребно је указати и на правце будућих истраживања, пре свега експерименталних, која би, заједно са микроскопском идентификацијом трагова употребе, у потпуности расветлила активности у којима су керамичке алатке коришћене.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Deal 1998 – M. Deal, *Pottery Ethnoarchaeology in the Central Maya Highlands*, Salt Lake City 1998.

Deal and Hagstrum 1995 – M. Deal, M. B. Hagstrum, Ceramic Reuse Behavior among the Maya and Wanka: Implications for Archaeology, in: *Expanding Archaeology*, (eds. J. M. Skibo, W. H. Walker, A. E. Nielsen), Salt Lake City 1995, 111–125.

Hally 1983 – D. J. Hally, Use Alteration of Pottery Vessel Surfaces: An Important Source of Evidence for the Identification of Vessel Function, *North American Archaeologist* 4, 3–26.

Hally 1986 – D. J. Hally, The Identification of Vessel Function: A Case Study from Northwest Georgia, *American Antiquity* 51 (2), 267–295.

Lopez Varela et al. 2002 – S. L. Lopez Varela, A. van Gijn, L. Jacobs, De-mystifying Pottery Production in the Maya Lowlands: Detection of Traces of Use-wear on Pottery Sherds through Microscopic Analysis and Experimental Replication, *Journal of Archaeological Science* 29, 1133–1147.

Merkyte 2005 – I. Merkyte, V: Pottery as a Source of Information, *Acta Archaeologica* 76(1), 73–94.

Rice 1987 – P. Rice, *Pottery Analysis: A Sourcebook*, Chicago 1987.

Schiffer 1983 – M. B. Schiffer, Towards the Identification of Formation Processes, *American Antiquity* 48 (4), 675–706.

Schiffer 1987 – M. B. Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological Record*, Albuquerque 1987.

Schiffer and Skibo 1989 – M. B. Schiffer, J. M. Skibo, A Provisional Theory of Ceramic Abrasion, *American Anthropologist* 91(1), 101–115.

Skibo 1987 – J. M. Skibo, Fluvial Sherd Abrasion and the Interpretation of Surface Remains on Southwestern Bajadas, *North American Archaeologist* 8, 125–142.

Skibo 1992 – J. M. Skibo, *Pottery Function: A Use-Alteration Perspective*, New York 1992.

Sullivan 1989 – A. P. Sullivan III, The Technology of Ceramic Reuse: Formation Processes and Archaeological Evidence, *World Archaeology* 21 (1), 101–114.

Sullivan et al. 1991 – A. P. Sullivan III, J. M. Skibo, M. van Buren, Sherds as tools: the roles of vessel fragments in prehistoric succulent plant processing, *North American Antrhopologist* 12(3), 243–255.

Vuković 2011 – J. Vuković, Neolithic Fine Pottery: Properties, Performance and Function, *Гласник САД* 26, 7–23.

Summary: JASNA VUKOVIĆ, University of Belgrade,
Faculty of Philosophy, Department of Archaeology, Belgrade

POTTERY SHERDS AS TOOLS IN LATE NEOLITHIC VINČA

Key words. – Ceramic tools, abrasion, work edges, work surface, Vinča.

Over the last few years, careful analysis of a large quantity of ceramic material found during excavation at Vinca has identified a significant number of ceramic fragments with clear use-wear traces. Recycled fragments of ceramic vessels are characterized by the presence of damage and deformation caused by abrasive processes i.e. contact of the fragments with hard material. All recorded recycled fragments can generally be divided into two basic groups: fragments representing tools with a working edge, and fragments with traces of abrasion on their outer surface.

The largest group comprises fragments whose edges form the working edge of a tool, rounded or flattened through use and so becoming smooth. In contrast to so-called burnishers (the secondarily used, striped handles with traces of the action of water, manifesting in a uniformly rounded break) with ceramic tools only one edge of the fragment is rounded and used; the remaining edge indicates a completely normal break. In addition, most fragments also have abrasions directly beneath the working edge, which indicates holding the tool at a certain angle during use. That damage can occur both on the exterior and interior surfaces. It is striking that in a large group of fragments, the rim is used as a working edge. Tools are mostly fragmented, but it appears that their shape was not modified before use. In that sense, two straight polygonal tools can be distinguished (T. I/1a–b), or tools which are rectangular in shape with rounded corners (T. II4a–b), preserved complete. In most cases, these are fragments of bowls, so tools usually have polished or burnished surfaces, but ornamental parts formed by burnished lines or channelling are also noticeable. Fragments of rough fabric were never used as tools, but only those with an admixture of fine sand. Very rarely, actually in two cases, fragments of amphorae were used as tools (T. IV/2,5). Usually the upper parts of vessels were used, although there are several exceptions, where parts of the base and body were used as well (T. IV/3). Also, in the damaged area straight depressions can often be noticed, which apparently represent some kind of negative impression of the object on which they were used, or, in rare cases, the whole working surface is step-like.

The second group of fragments do not generally differ from the first group as regards their form and the surface treatment. The difference can be seen in the distribution of damage. To be precise, the zone of intensive abrasion lies on the surface of fragments and is manifested by complete removal of original surface, while across it, marks caused by contact with hard material often result in deep incisions, which can be seen with the naked eye. These marks can be found on the most protruted parts of vessels i.e. on the shoulder, apart from two cases concerning the shoulder, or the thickened rim of an amphora (T.V/1,5).

Finally, we should emphasise the fact that not one ceramic tool has been found around an architectural structure. Specimens originate from archaeological layers or contexts which do not represent a specific zone of activity (destruction layers, ditch filling, posthole, levelling layers etc) but in contexts in which waste material was deposited. From that perspective, one example can particularly be distinguished, a tool with a working edge found near the ceramic substructure of a oven.

By analysis of the distribution, shape and kind of damage, as well as the position and shape of the working edge, it is possible to reconstruct the direction of movement and position of the tool during use. Scraping tools show marks in the form of dense incisions, visible both macroscopically and microscopically. They can also be characterised by a pronouncedly rounded working edge. Bearing these characteristics in mind, tools from Vinca with rounded working edges can be categorized as tools for scraping away excess clay and for thinning the surface of unfired vessels. They were held at right angles or slanting in relation to the vessel, with the working edge horizontal or also at an angle or lateral to the working edge, so that the vessels walls were thinned by movements in various directions. Ceramic tools were not specialized, and were undoubtedly multi-functional. They could have been used for smoothing and polishing. This is supprted by the fact that abrasion traces are parallel or distributed in various directions. A group of tools with a flattened working edge, judging by preserved marks, had a rather different function. There are indications that these were held at right angles to the vessel but that the movement was not lateral. The tool was probably held with the working edge in a vertical position, so that burnished decoration could be carried out by using up/down movements, when it was necessary to make thin burnished lines of uniform thickness and with clearly defined edges. Bearing in mind traces of "negative" impressions of the item on which the tools were used, the tool could also have been used in a left-right direction, when it was used to execute the burnished zone typical for upper bowls' parts.

One of the important characteristics of ceramic tools is the use of the rim of a broken vessel as a working edge. This is a very logical choice. Bowl rims have a naturally rounded and often symmetrical, sharpened shape. Thus, craftsmen got a ready-made thin, relatively sharp tool, so there was no need to modify a fragment or re-shape it for the working edge to obtain the desired shape. Likewise, as mentioned before, the existence of a negative impression on work edges, usually rims, makes it probable that such tools were used to shape and burnish the rims of vessels.

It is an interesting fact that most of these tools comprise fragments of bowls, and this is not coincidental. Important role in the appearance and form of traces caused by abrasive processes is played by characteristics of the abrasive, i.e. tool, such as hardness

and granulation. All bowls are characterised by their fine fabric and fine-sand admixture, thin walls, burnished or polished surfaces and firing in a reduced atmosphere. These characteristics are very significant regarding the reaction of material to mechanical stress. A reduced atmosphere during firing increases the hardness of ceramics. Ceramics with fine granulation and lower porosity show greater resistance to mechanical stress than ceramics of rougher frabric with larger quantities of a coarse admixture. Burnishing and polishing lead to the compression of particles on surfaces, which creates a hard, compact structure, resistant to abrasion. It was especially convenient to have tools made of materials with identical characteristics as material they were used on.

Analysis of ceramic fragments from the early phase of the Late Neolithic settlement at Vinca indicated an exceptional number of recycled vessel fragments, shaped as tools and used in the process of shaping and modifying ceramic surfaces. Since this concerns a new class of archaeological finds, it is necessary to suggest a direction for future research, particularly experimental, which would, together with microscopic identification of use-wear traces, reveal completely the activities in which ceramic tools were used.

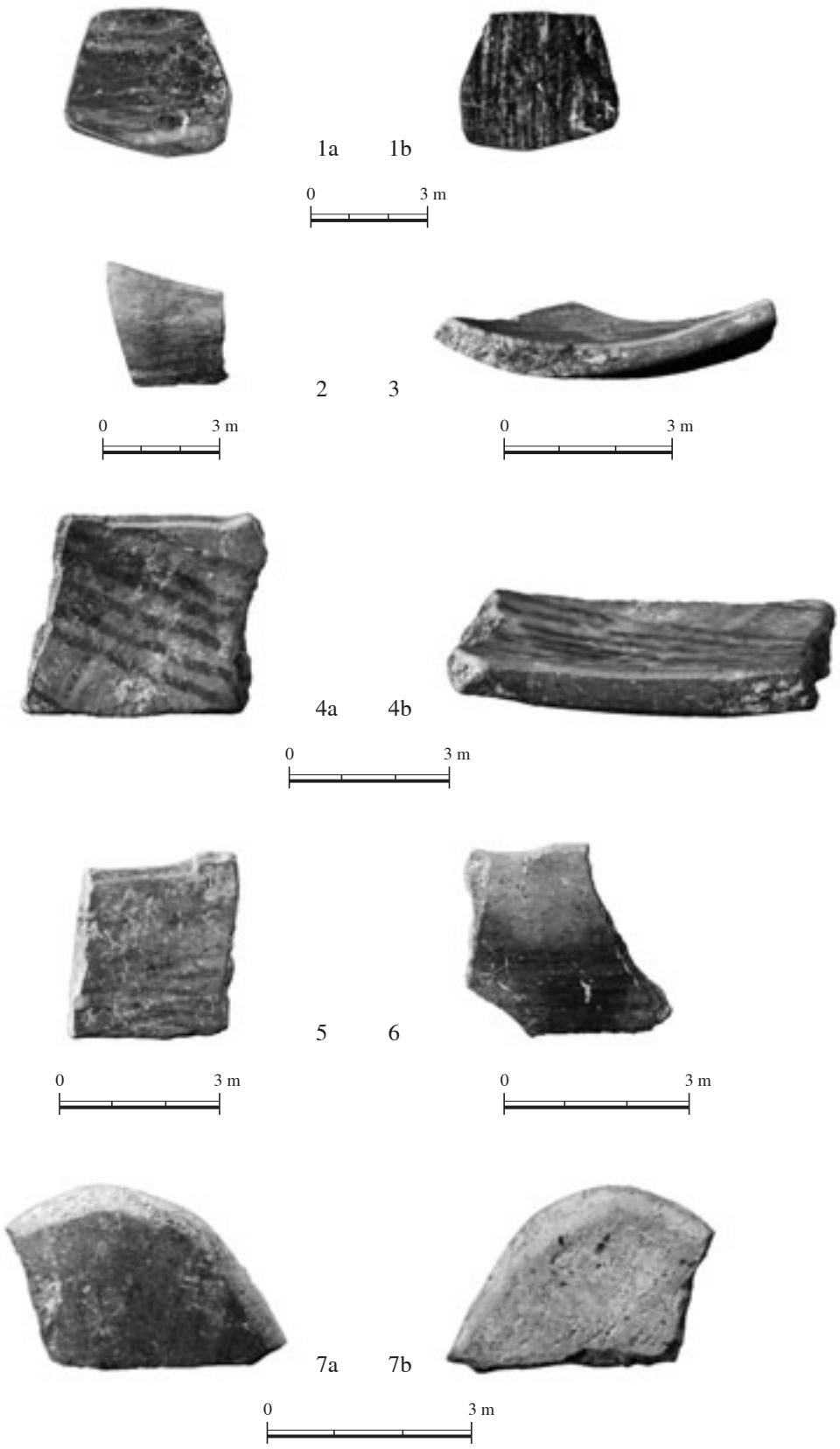

Табла I

Plate I

Табла II

Plate II

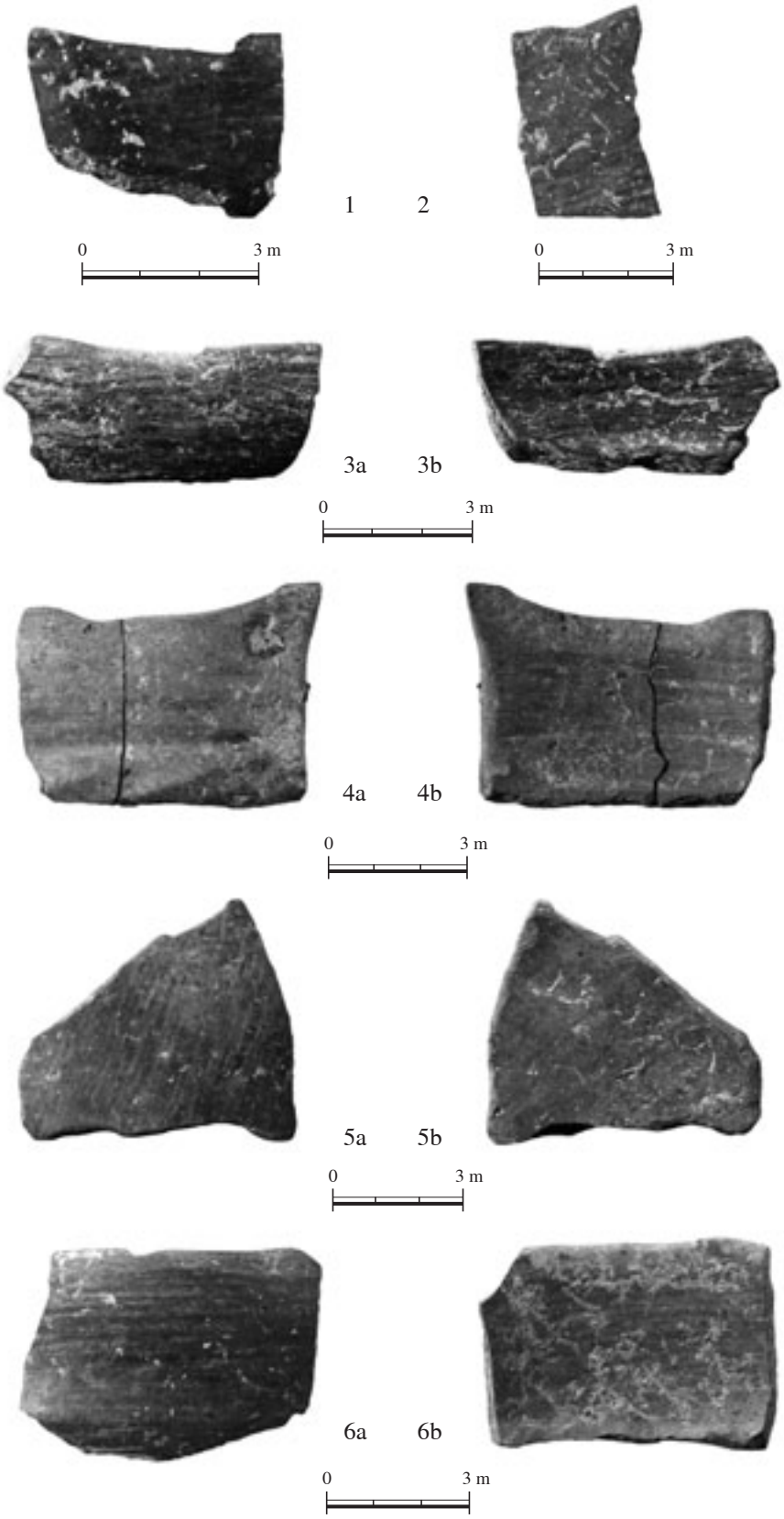

Табла III

Plate III

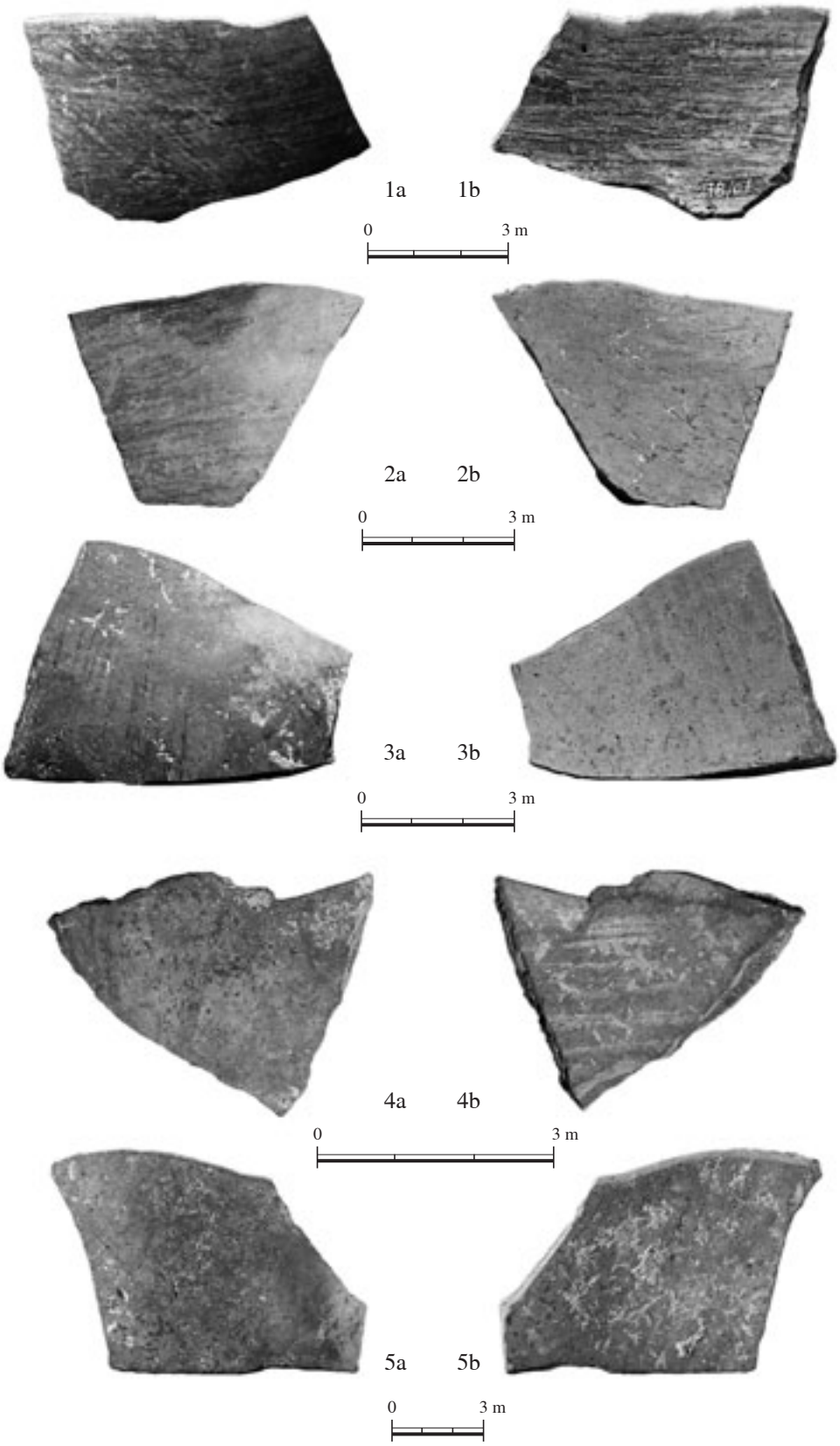

Табла IV

Plate IV

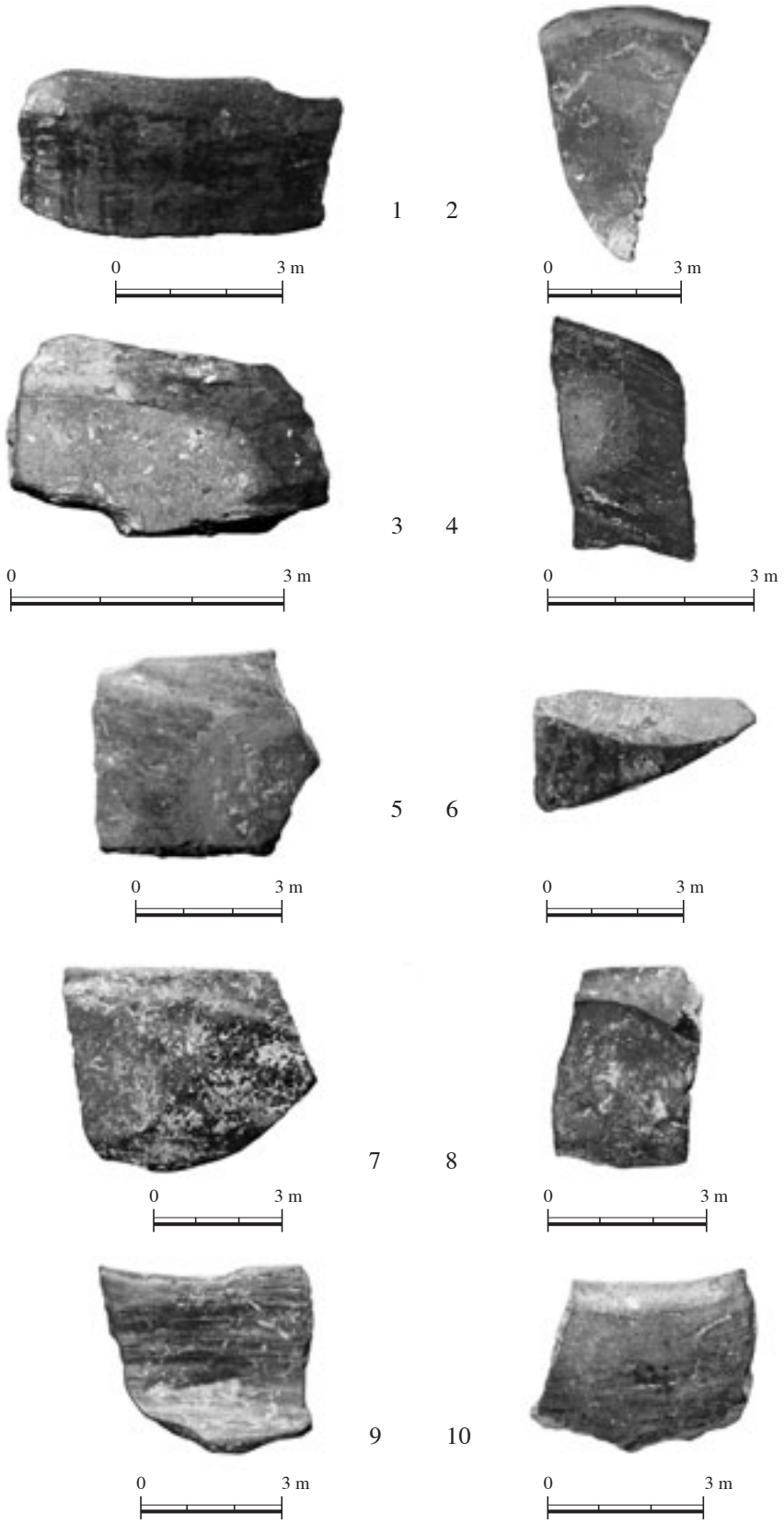

Табла V

Plate V

ВОЈИСЛАВ ФИЛИПОВИЋ
Археолошки институт, Београд

ГРОБНА ЦЕЛИНА ИЗ СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА ИЗ ОКОЛИНЕ СВРЉИГА

УДК: 903.5"6383"(497.11)
DOI: 10.2298/STA1363209F
Оригинални научни чланак

e-mail: vfilipov1@gmail.com

Примљено: 27. фебруар 2013.
Прихваћено: 23. април 2013.

Апстракт. – Године 2005. у близини Сврљига случајно је откривена гробна целина из старијег гвозденог доба која је садржала бронзани композитни ажурирани појас, лук биметалне фибуле, звонасти привезак, фрагменте гвозденог мача и жвала. Од посебне важности је композитни ажурирани појас, састављен од правоугаоних чланака и кружних делова у облику точка са четири паоца, имајући у виду чињеницу да су до сада били познати само налази композитних појасева рађени у комбинацији појасног чланка и салтелеона. Исто тако, на појасу из Калнице се по први пут јављају полуелипсасти пробоји, а не само троугаони, што је иначе главна карактеристика ових појасева. Целокупан налаз хронолошки се може определити на крај VII и почетак VI века п.н.е, тј. у На C2/D1 средњоевропске периодизације или хоризонт 2 по Р. Васићу.

Кључне речи. – Сврљиг, гроб, ажурирани појас, старије гвоздено доба, VII–VI век п.н.е.

Приликом јесењег орања 2005. године, на локалитету Калница у селу Нишевац изоран је скупни налаз бронзаног ажурираног појаса, бронзаних делова појаса у облику точка са четири паоца, бронзаног звонастог привеска, лука биметалне фибуле, фрагмент гвозденог мача и део гвоздених коњских жвала (сл. 1).[1] Према речима налазача, приликом орања је плуг закачио и извукао неколико већих плочастих каменова испод којих су нађени наведени предмети, као и фрагментоване људске кости.[2] Накнадним обиласком поменутог места, током 2007. године, нису уочени никакви површински трагови нити покретни археолошки материјал. Поврх тога да налази не потичу са археолошких истраживања, овакав скупни налаз представља изузетно ретку појаву у нашој археологији, посебно имајући у виду да вероватно потиче из уништене гробне целине из периода старијег гвозденог

[1] Власник њиве, Александар Крстић предао је део налаза управнику Завичајне музејске збирке Културног центра у Сврљигу, Славиши Миливојевићу, који ме је обавестио о овом налазу и дозволио ми да га публикујем, на чему му се и овом приликом најсрдачније захваљујем. Налаз је у Збирку доспео тек у марту 2006. године, док је у међувремену отуђена половина појасне гарнитуре о чему ће касније бити речи. Целокупан налаз заведен је под инв. бр. 932. Цртеже је израдио С. Живановић, а фотографије Н. Борић.

[2] Податак је добијен од власника имања, а људске кости приликом откривања, очекивано, налазач није сакупио.

* Чланак представља резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Археологија Србије: културни идентитет, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије* (бр. 01177020).

Сл. 1. Фотографија комплетног налаза

Fig. 1. Photo of the archaeological material from the Kalnica grave

доба. Посебно значајан је репертоар ових бронзаних и гвоздених предмета откривених заједно, пре свега, имајући у виду чињеницу да са територије источне Србије немамо гробних целина са налазима овога типа. Иако поједини откривени предмети припадају нешто ширим хронолошким оквирима, узимајући у обзир датовање одређених карактеристичних комада, цео налаз припадао би хоризонту 2 старијег гвозденог доба према подели Р. Васића,[3] или фази IIb нешто старије периодизације М. Гарашанина,[4] тј. времену VII–VI века п.н.е.

Налаз је откривен (сл. 2) на северном делу локалитета Калница–Нишевац који се систематски истражује од 2007. године, и за који се претпоставља да би могао бити римска станица *Timacum Maius* на путу *Naissus–Ratiaria*.[5] Поред остатака античког насеља на локалитету су регистровани архитектонски остаци[6] из периода праисторије, као и фрагменти керамике из истог периода на простору свих до сада истражених локација.[7] Са Калнице потичу и случајни бронзани налази из VII–VI века п.н.е.,[8] бронзани привезак цилиндричног облика са тањирастим проширењима на крајевима (сл. 3/a) и пунктирана апликација у облику стилизоване људске фигуре од танког бронзаног лима (сл. 3/b). Недалеко од Калнице, на простору северно од Сврљиг града регистрована је још једна некропола из овог периода.[9]

---

[3] Васић 1997, 95.

[4] Гарашанин 1973, 484.

[5] О овим истраживањима: Petrović, Filipović 2008; Petrović, Filipović 2009; Petrović, Filipović 2010; Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012 са комплетном библиографијом.

[6] Објекат још није публикован, а откривен је приликом истраживања 2009. године.

[7] Petrović, Filipović 2009, 52.

[8] Филиповић 2008, 20.

[9] Филиповић 2006; Filipović, Bulatović 2011.

Сл. 2. Позиција локалитета Калница у селу Нишевац код Сврљига и место скупног налаза из уништеног гроба

Fig. 2. Map of the site Kalnica in the village Niševac near Svrljig, with a position of Kalnica grave

ГРОБНИ НАЛАЗ

Свакако најзначајнији налаз из гроба са Калнице представљају три дела бронзаног ажурираног појаса (сл. 4a–c) и три бронзана дела појаса у облику точка са четири паоца (сл. 4d–f). Према речима налазача, појас се састојао из још три појасна чланка, два или три дела појаса у облику точка и завршног сегмента појаса са већим кружним завршетком – копчом,[10] попут примерака окривених у Злотској пећини,[11] Вртишту[12] или Карагачу,[13] мада се на основу нашег типа појаса и до сада откривених примерака пре чини да би најсличнија појасу из Калнице била копча ажурираног појаса из Софронијева у Бугарској.[14]

Чланци појаса израђени су техником ливења и њихова дужина износи 4,2/4,3 cm, висина 2/2,1 cm, док је ширина 0,6/0,7 cm. Сва три чланка израђена су у истом калупу и након тога украшена пробијањем, урезивањем и пунктирањем у идентичном маниру. Уз леву и десну ивицу чланака урезане су по две паралелне линије и на 2 mm још две паралелне линије. Са леве и десне стране пробијеног дела чланка појаса стоје још четири паралелне линије. Централни део украшен је са два реда наспрамно постављених пробијених украса. У централном делу доминирају полуелипсасти пробоји, док су лево и десно од њих троуглови, додуше невешто пробијени, па цео ажурирани украс не одаје утисак идеалне геометризације. На простору између троуглова и полуелипсастих пробоја налазе се два концентрична круга, састављена од по три линије и малим пунктом у центру. Концентрични кругови овога типа, налазе се на свим до сада познатим ажурираним појасевима, али су чешће формирани са две, понегде са три кружнице као што је то случај са нашим примерком.

Кружни бронзани делови појаса у облику точка са четири паоца израђени су техником ливења и њихови пречници износе 2–2,1 cm и по висини прецизно одговарају чланцима појасева. Сва три кружна дела појаса израђена су у истом калупу и након тога украшена пробијањем и пунктирањем. Са спољне стране налазе се три утиснуте кружнице, док је на средини дубљи пункт.

Још један предмет из овог скупног налаза вероватно припада појасној целини, а то је бронзани звонасти привезак (сл. 5/a), висине 4 cm и пречника 1,7–1,8 cm. Реч је о коничном привеску са два пластична прстенаста украса на врату, док је ушица за качење моделована ромбоидно.

У гробу је откривен и масивнији лук биметалне фибуле (сл. 5/b), вероватно двопетљасте са ногом у виду пешчаног сата. Језгро фибуле израђено је од

[10] Овај део појасне гарнитуре завршио је у поседу непознатог колекционара из Ниша.

[11] Tasić 1980, 48–50.

[12] Vasić 1977, Pl. 21/1.

[13] Srejović 1973, Pl. IV/3.

[14] Николов 1965, обр. 7/ж–з.

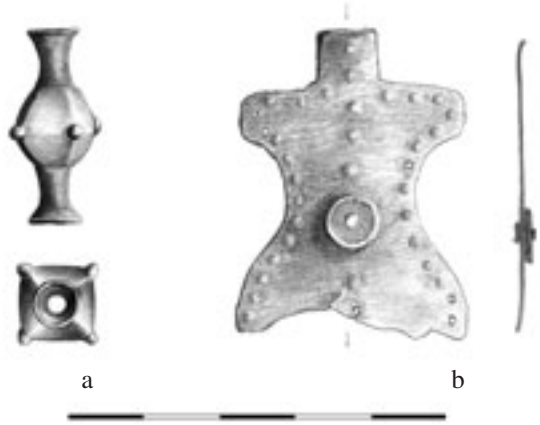

Сл. 3. Случајни бронзани налази са локалитета који потичу из периода VII/VI века п.н.е. – бронзани привезак цилиндричног облика са таљирастим проширењима на крајевима (a) и пунктирана апликација у облику стилизоване људске фигуре (b)

Fig. 3. Bronze chance findings from the site from the 7th/6th century B.C. – bronze cylindrically-shaped pendant (a) and punctuated anthropomorphic application (b)

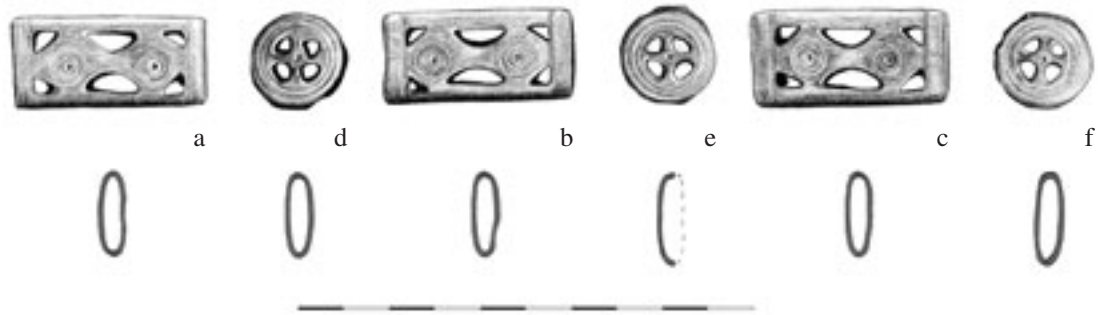

Сл. 4. Бронзани чланци ажурираног појаса (a–c) и делови појаса у облику точка са четири паоца (d–f)

Fig. 4. Bronze parts of the openwork belt (a–c) and belt parts in the form of a four-spoked wheel (d–f)

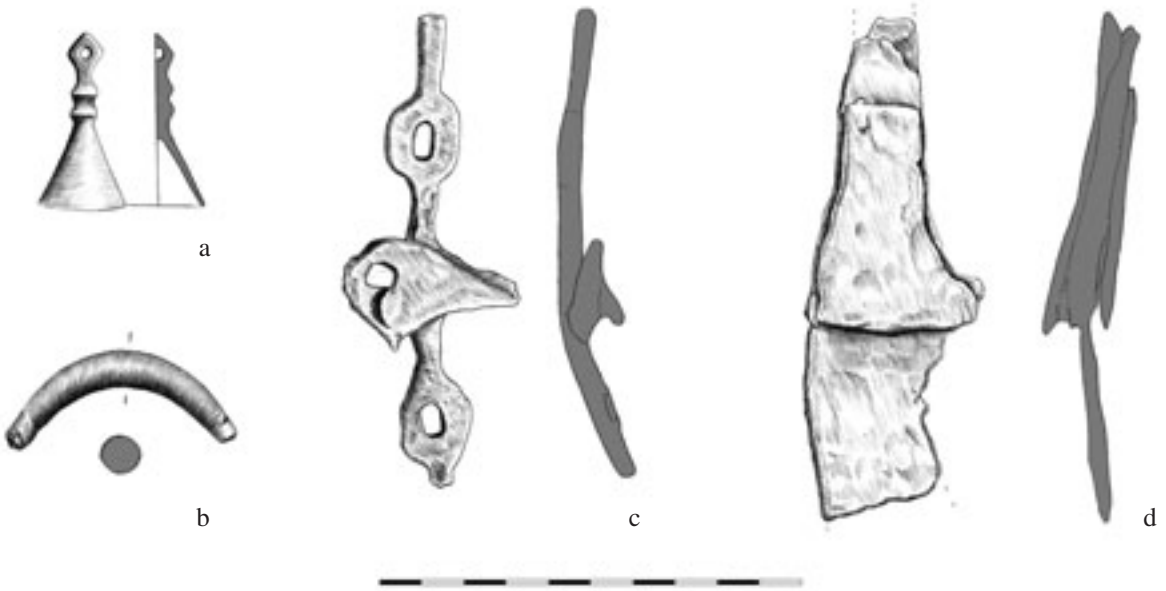

Сл. 5. Бронзани звонасти привезак (a), лук биметалне фибуле (b), део гвоздених жвала (c) и фрагмент гвозденог мача (d) из уништеног гроба

Fig. 5. Bronze bell-shaped pendant (a), arc of bimetallic fibula (b), horse iron bit (c) and fragment of the iron sword (d) from the Kalnica grave

гвожђа, док је пресвлака од бронзе.[15] Лук ширине 5,5 cm украшен је густим и ситним ребрима.

У гробу је откривен и део гвоздених оштећених коњских жвала димензија 11 x 4,3 cm (сл. 5/c). Састоје се од бочнице са недостајућим крајевима, на којој је фрагментовани завршетак усненог дела жвала вероватно спојен закивком, али је услед корозије то немогуће са сигурношћу тврдити. На спољном усненом делу жвала налази се већи отвор са половином кородирале алке. На бочници, изнад и испод усненог дела жвала налази се по један отвор за попречне држаче.

Последњи налаз из ове целине представља део гвозденог повијеног једносеклог мача димензија 11,9 x 4,4 cm (сл. 5/d). Наиме, реч је о доњем делу рукохвата и горњем делу сечива. Рукохват је такође израђен од гвожђа, тј. од додатних плочица које су ковањем (?) причвршћене за мач. Задњи део рукохвата није очуван, док је на предњем делу рукохвата и самом сечиву, са доње стране, изведено троугаоно проширење – граничник. На оваквим типовима повијеног мача на крају дршке најчешће се налази тзв. Т завршетак, па претпостављамо да је и наш мач имао такав крај.

ХРОНОЛОГИЈА НАЛАЗА

Ажурирани појасеви до сада су откривени на преко 40 локалитета на простору од западне Босне до Црног Мора на истоку, те од Мађарске на северу до Пелопонеза на југу.[16] Хронолошки се опредељују у период од На С до На D, тј. VII и VI век п.н.е.[17]

Предмети слични кружним деловима појаса у облику точка са четири паоца до сада су откривени у Македонији[18] и на Косову и Метохији,[19] али се овде пре ради о дугмадима аплицираним на одећу, нешто већих пречника, а не о деловима појаса. Са друге стране, једини до сада објављени кружни део појаса регистрован је на локалитету Облик,[20] поред Сврљиг града, недалеко од места где је откривен наш налаз. Хронологија кружних бронзаних делова појаса у облику точка са четири паоца директно је у вези са хронологијом ажурираних појасева. Стога би овај тип налаза требало определити у На С/D.

Звонасти бронзани привесци са ромбоидном ушицом нису чест налаз на територији централног Балкана и до сада су, поред сврљишког, позната два примерка, један из оставе Рожанци на Космају[21] и један са обале Дунава код Земуна.[22] Шире гледајући, звонасти привесци са ромбоидном главом представљају само варијанту привезака са пластично моделованим прстенастим ребрима на врату, што потврђује налаз из Рожанца, где су регистроване обе варијанте.[23] Овакав тип звонастих привезака јавља се и у Будишићу,[24] Рудовцима,[25] Новим Бановцима,[26] као и на калупу из Карловчића.[27] Хронолошки, према осталим налазима са којима су откривени, овај тип привезака може се определити у период На В3–С.

Биметална двопетљаста фибула са ногом у облику пешчаног сата чији је лук украшен ситним ребрима припадала би варијанти са наребреним луком по Р. Васићу,[28] које се датују у VIII и VII век п.н.е, а вероватно трају и у VI веку п.н.е., судећи према налазима из суседних области.[29]

Повијени гвоздени једносекли мачеви са Т дршкама до сада нису нађени на територији Србије, а слични примерци из ЈЗ Олтеније[30] – Балта Верде, Басараби и Острову Маре, као и из Софронијева[31] из СЗ Бугарске припадају тзв. Басараби типу по М. Гуштину,[32] или мачевима са Т дршкама према А. Вулпеу.[33] Обично су откривени у ратничким гробовима, често заједно са жвалама или другом коњаничком опремом.[34] Мачеви овог типа опредељују се у период На В3–С.[35]

Гвоздене жвале са усненим делом који је спојен закивком и специфичном бочницом од дебље гво-

---

15 Vasić 1999, 57.
16 Упореди: Vasić 1971; Vasić 1992.
17 Vasić 1971, 6; Vasić 1992, 394.
18 Крстевски, Соколовска 2005, 71–72.
19 Господари сребра 1990, 160, кат. 92/7.
20 Филиповић 2008, 16, Т. III/2.
21 Тодоровић 1971, 26, Т. XVI/5.
22 Тодоровић 1971, 98, Т. XLVI/5.
23 Тодоровић 1971, 26, Т. XVI/5–6.
24 *Праисторијске оставе* II, 1994, 40, Т. XXXI/2–4,6.
25 *Праисторијске оставе* II, 1994, 39, Т. XXX/13.
26 Васић 1988, 7, Сл. 5/3.
27 Јевтић 1975, 151, Т. II.
28 Vasić 1999, 57.
29 Bader 1983, 81; Gergova 1987, 46.
30 Vulpe 1990, 74 и даље.
31 Николов 1965, 169.
32 Guštin 1977, 156–157.
33 Vulpe 1990, 74.
34 Guštin 1977, 157.
35 Guštin 1977, 157; Vulpe 1990, 78.

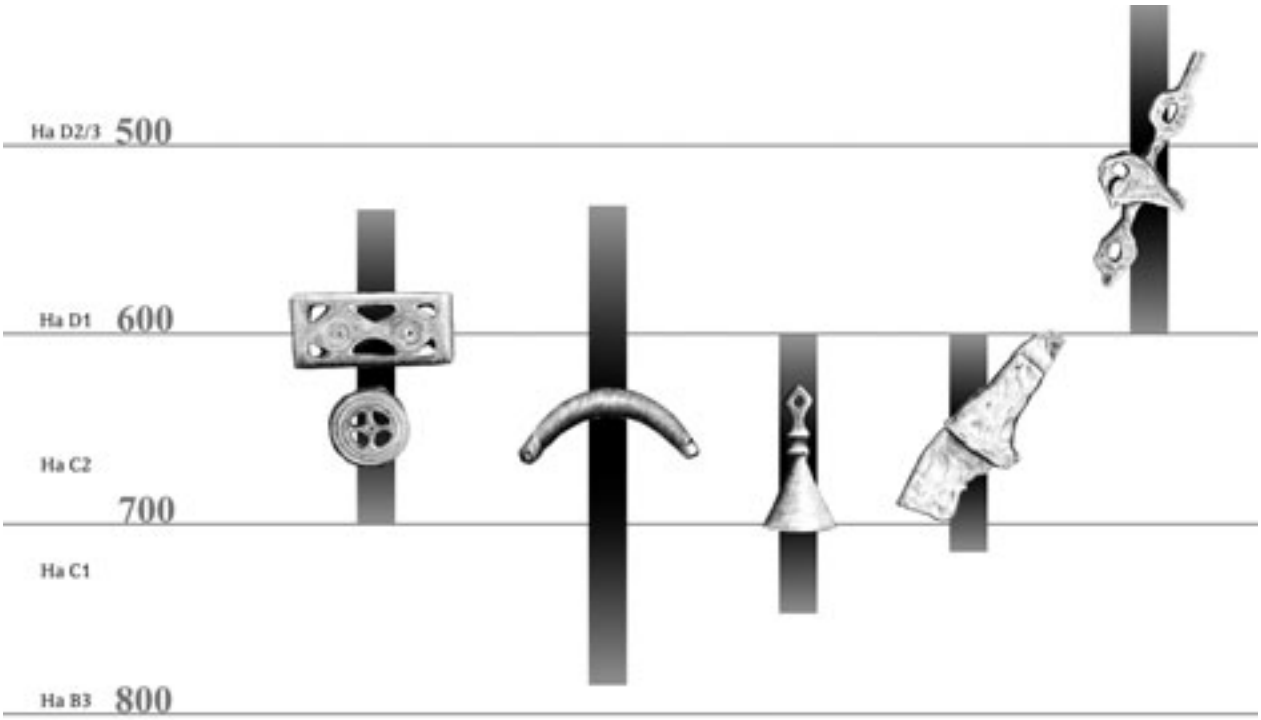

Сл. 6. Хронолошка табела налаза откривених у гробу из Калнице

Fig. 6. Chronological table of material from the Kalnica grave

здене жице са отворима на кружним проширењима скоро и да немају идентичне аналогије. Плочасте жвале са два отвора, чији је уснени део спојен закивком припадају типу II жвала према В. Вернеру,[36] које се најраније могу датовати на сам крај Ha C2, док највећи број примерака припада периоду Ha D2/3.[37] Исто тако, алке на усненим деловима жвала карактеристика су позног халштата и опредељују се најраније у Ha D1.[38]

* * *

Имајући у виду хронолошко опредељење свих налаза из овог уништеног гроба (сл. 6), ажурирани појас из Калнице могао би се датовати најраније у период краја VII и сам почетак VI века п.н.е. Овакво датовање начелно одговара Ha C2/D1 средњоевропске периодизације, тј. хоризонту 2 по Р. Васићу,[39] када се, према истом аутору и датују налази ажурираних појасева.[40] Ипак, благу недоумицу при датовању појаса из Калнице изазивају гвоздене жвале типа II према В. Вернеру, које доминирају периодом Ha D2/3,[41] тј. крајем VI и првом половином V века п.н.е.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Налаз композитног појаса из Калнице намеће неколико занимљивих запажања. На првом месту, појас из Калнице разликује се од највећег броја до сада откривених примерака на територији југоисточне Европе по томе што је већина до сада познатих чланака појасних гарнитура формирана у облику квадрата, са мањим одступањима по ширини или висини чланка,[42] док би појас из Калнице био релативно издуженији. Слични нашем, тј. нешто „издуженији“ чланци откривени су још само у север-

[36] Werner 1988, 12 и даље.

[37] Werner 1988, 25.

[38] Werner 1988, типови IV, VI и VII.

[39] Vasić 1977, 22.

[40] Vasić 1971, 6; Vasić 1992, 394.

[41] Werner 1988, 25.

[42] Vasić 1971, T. I/2; Христов 2004, кат. 1–3, 50–51, 69–70, 76–77; Васић 1975, 81; Vulpe 1967, Pl. XXIV; Митревски 1991, гроб 71; Торбов 1993, обр. 11–12; Попов 1918, T. III–IV; Milčev 1958, obr. 1, 3; Kilian 1975, T. 55/6–9; Атанасова, Кичашки 1965, обр. 1.

ној Македонији[43] и у гробу 5 тумула I на локалитету Кенета у Албанији.[44] Исто тако, занимљиво је приметити разлику у украшавању појаса из Калнице у односу на све остале појасеве. Наиме, они се украшавају искључиво пробијеним троугловима и пунктираним концентричним круговима са пунктом у центру, који се понављају у безброј комбинација.[45] На појасу из Калнице, чини се, по први пут јављају се полуелипсасти пробоји донекле невешто изведени, тако да се не стиче утисак идеалне геометризације украса као што је то случај код ажурираних појасева са пробијеним троугловима.

Друго запажање везано је за кружне делове појаса у облику точка са четири паоца. Наиме, идентични украс налази се на копчи ажурираног појаса из Софронијева у Бугарској[46] што јасно потврђује повезаност ових предмета са појасним ажурираним гарнитурама. Овакве појасне гарнитуре очигледно нису биле у широј употреби, већ је чешће коришћена комбинација појасних чланака и салтелеона.[47] Већ поменута дугмад са истим орнаменталним мотивом,[48] али и дугмад са пробијеним троугловима[49] могла би представљати украсну целину, тј. неку врсту комплета са композитним или „обичним“ појасним гарнитурама.

Уништена гробна целина из Калнице садржи прилоге који, начелно, одговарају осталим гробовима са ажурираним појасевима на простору југоисточне Европе. Посебно је занимљива појава ових појасева са гвозденим и бронзаним коњским жвалама, које су регистроване и у гробовима 2 и 110 на некрополи Ферићиле у Румунији,[50] као и са гвозденим мачем који за сада налазимо у разореном гробу из Софронијева у Бугарској.[51] У гробу 71 на некрополи Дедели у Македонији регистрован је већи гвоздени повијени нож,[52] мада се овај случај не може сматрати гробом са оружјем. Отуда се чини да су ажурирани појасеви представљали неку врсту престижне робе коју није могао имати било ко. У прилог овоме иде и налаз из најбогатијег женског гроба из некрополе у Доњој долини,[53] који се по прилозима јасно разликује од осталих женских гробова на некрополи.

У највећем броју, ажурирани појасеви јављају се на територији између река Тимока у Србији и Искера у Бугарској, мада је према недавно објављеним налазима из регије Тројан у Бугарској[54] ту област распростирања могуће померити још источније, до реке Росице. Ван ове територије, значајнија груписања приметна су у долини Вардара у Македонији, као и на некрополи старијег гвозденог доба у Доњој долини у северној Босни. Налази из Мађарске, Албаније или са севера Косова и Метохије указују више на трговачке токове у овом периоду, него на ширу употребу ажурираних појасева код протоисторијских заједница које су насељавале поменуте области. Центар производње ових појасева повезан је са групом Злот (Злот–Софронијево), односно са племеном Трибала,[55] али се може рећи да су у периоду VII и VI века п.н.е. ношени и код њихових суседа. Потпуно одсуство ових појасева из области западне Србије и источне Босне,[56] тј. територије коју су заузимали Аутаријати делује донекле изненађујуће. Ипак, уколико имамо у виду вековне ратове ова два племена[57] и уколико ажурирани појасеви јесу Трибалски производ и као такви препознати код осталих палеобалканских племена, онда њихова дистрибуција има разложно објашњење.

---

43 Крстевски, Соколовска 2005, 73–74, сл. 14.
44 Jubani 1983, T. II/17.
45 Васић 1986, 6.
46 Николов 1965, обр. 7/ж–з.
47 Јевтић 2004, 155; Truhelka 1904, Taf. XL.
48 Крстевски, Соколовска 2005, 71–72, сл. 10.
49 Videski, Temov 2005, 18, kat. 83–87.
50 Vulpe 1967, 108, 172.
51 Николов 1965, 169.
52 Митревски 1991, 34, T. XVIII/1.
53 Truhelka 1904, 85, Taf. XL.
54 Христов 2004, 43 и даље.
55 Vasić 1992, 395.
56 Vasić 1992, 395.
57 О томе најдетаљније код: Papazoglu 1969, 69 и даље.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Атанасова, Кичашки 1965 – Й. Атанасова, П. Кичашки, Гробни находки от с. Градец, Видинско, *Археология* 3, София 1965, 52–55.

Bader 1983 – T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*. PBF XIV, 6, München 1983.

Vasić 1971 – R. Vasić, The openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans, *Archaeologia Iugoslavica* XII, Belgrade 1971, 1–14.

Васић 1975 – Р. Васић, Пробијени појас из Музеја Бенаки, *Зборник радова Народног музеја* VIII, Београд 1975, 81–84.

Vasić 1977 – R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR 31, Oxford 1977.

Васић 1986 – Р. Васић, Уметничке тежње на тлу Југославије у гвоздено доба, *Старинар* XXXVII, Београд 1986, 1–24.

Васић 1988 – Р. Васић, Нове белешке о старијем гвозденом добу у Србији, *Старинар* XXXIX, Београд 1988, 1–13.

Vasić 1992 – R. Vasić, Pages From the History of the Autariatae and Triballoi, *Balcanica* XXIII, Hommage a Nikola Tasić, Belgrade 1992, 393–399.

Васић 1997 – Р, Васић, Старије гвоздено доба на подручју источне Србије, *Археологија источне Србије* (ур. М. Лазић), Београд 1997, 91–100.

Vasić 1999 – R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF XIV, 2, Stuttgart 1999.

Videski, Temov 2005 – Z. Videski, S. Temov, *Makedonske bronce*, Zagreb 2005.

Vulpe 1967 – A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, Bucureşti 1967.

Vulpe 1990 – A. Vulpe, DieKurzschwerter, *Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI, 9, München 1990.

Гарашанин 1973 – М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд 1973.

Gergova 1987 – D. Gergova, *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*, PBF XIV, 7, München 1987.

***Господари сребра* 1990** – *Господари сребра* (ур. Ј. Јевтовић), Каталог изложбе, Београд, Нови Сад, Приштина 1990.

Guštin 1977 – M. Guštin, Beiträge zu den vorgeschichtlichen Verbindungen zwischen Slowenien und Basarabi, *Apulum* XV, Alba Iulia 1977, 155–168.

Јевтић 1975 – М. Јевтић, Калуп за ливење бронзаних предмета из Карловчића, *Старинар* XXVI, Београд 1975, 151–154.

Јевтић 2004 – М. Јевтић, Гвоздено доба у околини Бора, у: М. Лазић (ур.), *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку*, Бор–Београд 2004, 127–163.

Jubani 1983 – B. Jubani, Tumat ilire të Kënetës, *Iliria* XIII/2, Tiranë 1983, 77–133.

Kilian 1975 – K. Kilian, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *Praehistorische Zeitschrift* 50, Berlin, New York 1975, 9–140.

Крстевски, Соколовска 2005 – Ц. Крстевски, В. Соколовска, Нови наоди на Македонско-пајонски бронзи, *Macedoniae Acta Archaeologica* 16, Скопје 2005, 65–87.

Milčev 1958 – A. Milčev, Mohyla pri obei Debnevo, Trojansko v Bulharsku, *Slovenska arheologia* VI/1, Bratislava 1958, 99–107.

Митревски 1991 – Д. Митревски, *Дедели*, Скопје 1991.

Николов 1965 – Б. Николов, Тракијски паметници в Врачанско, *Известија АИС* 28, София 1965, 163–201.

Papazoglu 1969 – F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi),* Djela, knj. 30, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1969.

Petrović, Filipović 2008 – V. P. Petrović, V. Filipović, Newly-discovered Traces of the Roman *Naissus –Ratiaria* Road and the Problem of Locating Two *Timacum* stations, *Balcanica* XXXVIII, Belgrade 2008, 29–43.

Petrović, Filipović 2009 – V. P. Petrović, V. Filipović, The Location of the *Timacum Maius* Station on the Roman Road *Lissus–Naissus–Ratiaria*: New Archaeological Research, *Balcanica* XXXIX, Belgrade 2009, 47–58.

Petrović, Filipović 2010 – V. P. Petrović, V. Filipović, The Roman Station *Timacum Maius* (?): Evidence of Urbanization and Communications, *Balcanica* XL, Belgrade 2010, 25–30.

Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012 – В. П. Петровић, В. Филиповић, С. Миливојевић, *Сврљишка област у праисторији, антици и средњем веку*, Београд 2012.

Поповъ 1918 – Р. Поповъ, Гробни находки отъ Халщатската епоха, *Списание на БАН* XVI, София 1918, 105–116.

***Праисторијске оставе* II 1994** – М. Гарашанин, Н. Тасић (ур.), *Праисторијске оставе у Србији и*

Војводини, Археолошка грађа Србије, Серија I, Праисторија, књ. 2, Београд 1994.

Srejović 1973 – D. Srejović, Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians, *Balcanica* IV, Beograd 1973, 39–82.

Tasić 1980 – N. Tasić, Metalni nalazi iz Zlotske pećine, *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* 2, Bor 1980, 19–35.

Тодоровић 1971 – J. Тодоровић, *Каталоī праисторијских металних предмета*, Београд 1971.

Торбов 1993 – Н. Торбов, Тракийски находки от Врачанско, *Известия на музеите в Северозападна Бълāария* 21, Враца 1993, 27–45.

Truhelka 1904 – Ć. Truhelka, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina*, Wien 1904, 3–156.

Филиповић 2006 – В. Филиповић, Керамика старијег гвозденог доба са локалитета Сигнал и Облик у селу Палилула код Сврљига, *Зборник* 15, Ниш 2006, 9–19.

Филиповић 2008 – В. Филиповић, Праисторијска налазишта у околини Сврљига, *Зборник* 16–17, Ниш 2008, 9–42.

Filipović, Bulatović 2011 – V. Filipović, A. Bulatović, An Early Iron Age Necropolis in Eastern Serbia, *Гласник САД* 26, Belgrade 2011, 73–83.

Христов 2004 – И. Христов, Тракийски накитни съкровища (IX–VI в. пр. Хр.) от фонда на Националния исторически музей, *Известия на националния исторически музей* XIV, Велико Търново 2004, 43–67.

Werner 1988 – M. W. Werner, *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, PBF XVI/4, München 1988.

Summary: VOJISLAV FILIPOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

EARLY IRON AGE BURIAL COMPLEX FROM THE SVRLJIG AREA

Key words. – Svrljig, grave, openwork belt, early Iron age, VII–VI century BC.

In 2005, a group of objects was ploughed up, comprising a bronze openwork belt, bronze belt parts in the form of a four-spoked wheel, a bronze bell-shaped pendant, the arc of a bimetal fibula, fragment(s) of an iron sword, and part(s) of a horse's iron bit, at the Kalnica site in the village of Niševac. According to the finder, while ploughing a field, his plough dug up several larger slab-shaped stones, beneath which were found the above objects, as well as fragments of human bones.

The most important finds from the Kalnica grave are three parts of a bronze openwork belt (fig. 3a–c) and three bronze belt parts in the form of a four-spoked wheel. According to the finder, the belt was composed of three more belt links, two or three parts in the form of a wheel, and a final segment with a larger round buckle. The links of the belt were cast, with dimensions of 4.2–4.3 cm (length), 2–2.1 cm (height) and 0.6–0.7 cm (width). All three links were made in the same mold, after which they were decorated with perforations, incisions, and points in an identical manner. The circular bronze parts of the belt in the shape of a four-spoked wheel (fig. 3d–f) were cast, with a diametar of 2–2.1 cm, and their height precisely matches the links of the belt. All three circular parts were made in the same mold and then decorated with perforations, incisions, and points. One more item from this group of finds that probably belongs to the belt collection, is a bronze bell-shaped pendant (fig. 4/a), with a height of 4 cm and a diameter of 1.7–1.8 cm. A larger arc of a bimetal fibula was discovered in the grave, with its foot in the shape of an hourglass. The arc is 5.5 cm in width, decorated with dense small ribs. Part of a damaged horse's iron bit 11 x 4.3 cm in dimension was also found in the grave (fig. 4/c). The last find in this collection comprises part of a bent single-bladed iron sword, 11.9 x 4.4 cm (fig. 4/d). In this kind of bent sword, a so-called T end is usually found at the end of the handle/hilt, so we suppose that this sword had such an end.

Bearing in mind the chronological classification of all finds from this destroyed grave (fig. 5), the openwork belt from Kalnica could be dated to the end of the VII or the very beginning of the VI centuries BC at the earliest. Such dating in principle agrees with the Ha C2/D1 central-European period, i.e. horizontal 2 according to R. Vasić, since other finds of openwork belts were dated to this period by the same author. Nevertheless, the type II iron bit does raise a slight doubt regarding the dating of the Kalnica belt, since according to M. Werner such belts were dominant in the Ha D2/3 period, i.e. at the end of the first half of the Vth century BC.

The find of the composite belt from Kalnica raises several interesting observations. Firstly, the belt differs from most examples previously discovered on the territory of south-eastern Europe in that most belt link sets were formed in the shape of a square, with less frequent deviation regarding link dimensions, while those of the belt from Kalnica are relatively elongated. Links similar to the Kalnica elongated links have only be discovered in north Macedonia and in grave 5 of tumulus I in the Kenete site in Albania. The difference in the decoration of the belt from Kalnica compared with other belts is interesting. They are decorated with pierced triangles and perforated concentric circles, with a central point, repeated in countless combinations. Half-elliptical perforations appear for the first time on the belt from Kalnica, to some extent inexpertly carried out.

Openwork belts have been discovered throughout the territory between the Timok river in Serbia and the Isker in Bulgaria, although according to recently published finds from the Trojan region in Bulgaria, that area could be extended eastward to the Rosica river. Outside these territories, more significant groupings are visible in the Vardar valley in Macedonia, as well as in an early Iron Age necropolis in the Donja dolina in northern Bosnia. The production center of these belts is connected with the Zlot group (Zlot–Sofronijevo), or with the Triballi tribe, but it could be said that in the VII and VI centuries BC such belts were also worn among their neighbors.

BEBINA MILOVANOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade
ANGELINA RAIČKOVIĆ SAVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

SEAL BOXES FROM THE *VIMINACIUM* SITE

UDC: 904:726.821(497.11)"01/03" ; 904:739.5"652"(497.11)
DOI: 10.2298/STA1363219M
Original research article

e-mail: bebina27@yahoo.com

Received: December 01, 2012
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – Bronze seal boxes that had the function of holding the wax seal on the *Viminacium* site – Upper Moesia (Stari Kostolac, Serbia), mainly from the area of the necropolis (ten were found in the graves and ten at the cemetery between the graves). Six are from buildings that had a storage function, five are from public facilities – an amphitheatre, and only one find is from the military fort of the legion VII *Claudia*, which was stationed in *Viminacium* in the second half of the 1st century. Thirty-two seal boxes have been processed: nine whole, six with fragmented upper and lower parts, seven bases and ten covers. Seal boxes consist of two parts: the cover and the base. The cover is decorated with figural images, concentric rings and especially with applied ornaments. Some of the motifs are filled with enamel. The base always has three to five circular perforations at the bottom, the side walls are a height of 4 to 5 mm with two opposed notches or slots which are thought to have facilitated the tying of the seal box to a package or a document. The lock mechanism is operated using the hinges principle. Some specimens have a circular extension on the cover with a thorn on the bottom. This fits the hollow in the base, through which passes a thorn for the additional fixing of the cover. Based on shape and decoration, seal boxes were classified into five types: I – elliptical or oval shaped with a figural representation on the cover derived in relief; II/1 – leaf or heart-shaped with a special, riveted ornament; II/2 – leaf or heart-shaped with enamel on the cover; III/1 – circular showing a form in relief; III/2 – circular with cast concentric rings, with no enamel; III/3 – circular with concentric rings with enamel on the cover; IV – diamond shaped with enamel on the cover and V – square with enamel on the cover. The seal boxes dominate chronologically from the first half of the 2nd and throughout the 3rd century.

Key words. – seal boxes, bronze, cover, base, elliptical, oval, leaf-shaped, heart-shaped, circular, enamel, *Viminacium.*

Seal boxes are treated differently in literature. Due to the lack of interest of scientists for these types of objects, and because of the scarcity of findings, very little has been written about them. Among the first to do so was S. Holmes who has processed around 410 seal boxes collected from all over Great Britain.[1] The situation has changed in recent years, due to the increased appearance of seal boxes. This publication, which deals with the use, chronology, distribution and cultural history, as well as the archaeometric analysis of seal boxes, processes 138 samples from the site of *Augusta Raurica* (Switzerland, near Basel, close

[1] The doctoral dissertation, *Roman Seal Boxes: a classification of the British material*, London 1995.

* The article results from the project: *Viminacium, Roman city and military legion camp – research of material and non material of inhabitants by using the modern technologies of remote detection, geophysics, GIS, digitalisation and 3D visualisation* (no 47018), funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

to the villages August and Kaiseraugust).[2] So far, this represents the largest number of seal boxes found on one site. It is significant that the findings are mostly derived from the well-documented units (residential buildings, public edifices, temples) upon which a chronological and typological classification is made.[3] Another site with a remarkable number of findings (76 finds) is *Siscia – Pannonia Superior* (Sisak, Croatia).[4] From the territory of today's Serbia, which was mostly the part of the Roman province of *Moesia Superior*, only five seal boxes were published (three from unknown sites, one from the territory of Kosmaj, and one from *Singidunum – castrum*, Belgrade).[5] Unpublished specimens of bronze seal boxes from the *Viminacium* site, which are the subject of this paper, prove that this is not the real situation and that it is reasonable to expect their presence on the other sites in the territory of today's Serbia.[6] Prior to the discussion regarding this type of case, we should emphasise that the term seal box is used in the paper because we believe that this is the most appropriate name and, in addition, in recent years it was adopted by foreign authors too. It should be noted that the term capsule is also used in some literature.[7]

A seal box consists of two parts: the base and the cover. The main characteristic of the lower part, or base, are the circular perforations at the bottom. Their number varies from three to five. On finds from *Viminacium,* this number ranges from three to four. Some specimens have engraved circles around the perforations, i.e. prints created by punching. The height of the side walls is about 4–6 mm and on both sides of the box the tin is cut into a trapezoidal shape. The lid is attached to the base with a hinge mechanism in order to open and close the box. The hinge mechanism can be attached in different ways (a loop on the lid fits into the two loops on the base or two loops on the base fit into a loop on a cap or coil along the whole side of the box, a method which only refers to the square boxes). Through the loops passes a thin bronze or iron pin. Certain types have a circular extension on the cover (like the nozzle of a lamp) with a thorn on the back side which corresponds to a hole in the base for re-fixing the box. The cover is embossed and sometimes filled with enamel. The perforations at the bottom and the sides had a practical function. The parcel was wrapped with twine or wire whose ends were passed through the side holes, tied at the bottom of the box, covered with melted wax and imprinted with the seal ring and then covered to protect the sensitive imprint. When imprinting seals, excess wax was is able to get out through the holes in the bottom of the base and stick to the shipment.[8] In addition to these functions, the holes at the bottom may have been necessary for the circulation of air needed to maintain the wax or embossed seal, so that it did not get too dry or melt in the summer. The seal from the ring was not always possible to impress in a box, because the dimensions and shape did not match. In these cases, it could probably be expected that in the box there was just wax without an impressed seal.[9] So, the box held wax with the sender's seal, or just wax, and thus guaranteed the security of the document.

Seal boxes are mostly associated with writing, i.e. with wooden tables covered with wax, which are comprised of two or more related panels – *tabulae ceratae*. However, their direct relationship has not been clearly confirmed yet. The National Museum of Antiquities in Leiden has a diptych from Egypt and a seal box that was probably found together with it. However, today, it is questionable whether the two objects were, in fact, discovered together. In addition, there are two cases in which the seal boxes are associated with the coin bags (Trier and Kalkries).[10] For now, it is clear that the

---

[2] Furger, Wartmann, Riha 2009.

[3] Derks 2010, 722. The author provides a brief review and comment on the monograph A. R. Furger, M. Wartmann, E. Riha, *Die Römischen Siegelkapseln aus Augusta Raurica*, August 2009.

[4] Koščević 1988, 131–138, the doctoral dissertation in a manuscript; Koščević, Marjanić 1995, Pl. 34, 324–344. Seven copies are known from the same province *Poetovia* (Ptuj, Slovenia), two from *Emona* (Ljubljana, Slovenia) and one from *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice, Croatia).

[5] Krunić 1997, 258–259, cat. 440–444. Besides these, we are not aware of any other published cases of this type from Serbia, which does not mean that there are no others stored in museum depots.

[6] The only published seal box from *Viminacium* is no. 8, leaf-shaped with applied phallus in the context of phallic symbolism, see in: Spasić-Đurić 2008, 121–174.

[7] Tabolli 2012, 497.

[8] Koščević 1983, 67, T. 3.

[9] Andrews 2008. The author casts doubt on the purpose of seal boxes and their classification in the writing material, and the treatment that they are evidence of literacy. The publication of the work of this author is expected: *Are Roman Seal Boxes Evidence for Letter Writing by Auxiliaries, Veterans (or anyone else)?* The work refers to 871 seal boxes from the Great Britain. For now, only a short abstract of the above work is available, presented at the XXII International Limes Congress 2012. http://limes2012.naim.bg/files/Limes Congress 2012_Abstracts_last.pdf.

[10] Derks 2010, 725.

miniature seal boxes guaranteed the originality of the document or some other item. In literature, they are mostly associated with writing sets, but there are also those who do not support this theory.[11] Remains of beeswax that have been identified in the samples from *Augusta Raurica*, confirmed that some boxes were indeed filled with wax.[12]

Initially, it was thought by scientists that seal boxes were exclusively related to military post, or used for sealing letters that soldiers and veterans sent to their loved ones. However, research has shown otherwise. Although they are numerous seal boxes in military stations and legionary camps, they are also found in civilian settlements, especially in larger cities, burials and temples. Mostly, they have been rarely present in the graves at the sites in which they have been discovered so far. Their presence in the grave is in connection with the letter that would have been placed with the deceased for the journey into the afterlife. If the writing set is found in the grave together with a seal box, then the findings are associated with the occupation of the deceased, as was the case with an object in Winchester (Great Britain).[13] The function of the seal boxes from temples is linked to the sealing of petitions to the gods.

As for the origin, the current explorations confirmed that the earliest findings are from the southern and eastern parts of the Empire. Therefore, it can be concluded that the seal boxes are of Mediterranean origin. These early types were made from bone. The same forms were, in time, made out of bronze which completely replaced the bone. Therefore, the use of seal boxes began in the Mediterranean and eventually spread to Central Europe.[14] The oldest bone samples dated about 100 BC and are probably the prototypes from which examples in bronze developed. During the Imperial period, the distribution of seal boxes had been expanded to the northern and north-western provinces of the Empire. Square thin-walled boxes became widespread in the first half of the 1st century, between northern Italy and Lower Germania. The boxes of circular and leaf-shape, dating from Augustan to Neronian times, were dominated by the motifs of a military character, and a unique example from Ostia showed a *beneficiarius* with a spear. For this reason it was considered that the use of the seal boxes was limited to the provision of military shipments. In the beginning, they were found in military field fortifications along borders; however, an increasing number of finds from the civilian areas of the settlements, temples and tombs disprove the theory of their uniquely military character. During the Flavian period, the use of seal boxes was widespread, especially in Gaul and Britain. Further into the 2nd century, it spread over Noricum, Pannonia, Moesia and Dacia. The most popular decorative element on the cover was the phallus followed by the zoomorphic and figural representations dated earliest to the 1st century. Seal boxes with figural relief decorations mostly show ornamentation with "state and military" iconography such as Victory, the warrior, the horse or the eagle. Geometric segments filled with enamel dominate the leaf or heart-shaped and circular shaped box covers, although we also find them in specimens of square and diamond shaped box covers. A variety of enamelled decorations dominate the 2nd and 3rd centuries. In addition to simple geometric motifs, complex leaf-shaped forms or even drawings of birds filled with enamel were encountered.[15]

Seal boxes from *Viminacium* were found in the graves of cremated (six finds) and inhumed (four finds) persons; along *Viminacium*'s necropolis in the area between the graves (ten finds), in storage facilities (six finds; objects 16/VI and 31), at the amphitheater (five finds) and in the military camp – *castrum* of the legion *VII Claudia* (one find). There were 32 boxes discovered, of which nine are complete, while others are fragmentarily preserved (covers parts, only base or lids). The classification was based on the shape and decoration.

Five types have been identified, out of which types II and III have two or three variations. The most numerous are leaf or heart-shaped boxes with decorations filled in enamel (Type II / 2), and circular with concentric rings on the lid, with and without enamel (Type III/2–3). Table 1 presents the typological classification, dates and basic information about the place of discovery of the seal boxes from *Viminacium*.

---

[11] Božić, Feugère 2004, 22; Andrews 2008. See ref. 9.

[12] Furger, Wartmann and Riha 2009, Summary. Jorge D. Spangenberg, of the Institute of Mineralogy and Geochemistry, University of Lausanne, first analysed the content of the sediment of the three seal boxes and, in one, identified beeswax. After that, the archeometrical team from the National Museum of Affolter in Albis performed analysis on several samples using FTIR spectroscopy, the wax was found in multiple samples.

[13] Furger, Wartmann and Riha, 2009, Summary.

[14] Derks 2010, 723–724.

[15] Furger, Wartmann and Riha, 2009, Summary.

TYPE	VAR.	SHAPE	NO	SITE	INVENTORY	DATE
I			1	Building 16/VI Nad Klepečkom	C-448	1/2 II c.
			2	G1-579 Pećine	C-6601	2/2 II - 1/2 III c.
			3	Building 16/VI Nad Klepečkom	C-449	1/2 II c.
			4	Building 16/VI Nad Klepečkom	C-512	1/2 II c.
			5	Building 16/VI Nad Klepečkom	C-559	1/2 II c.
			6	Building 16/VI Nad Klepečkom	C-558	1/2 II c.
			7	Amphitheater	C-2869	II - III c.
	1		8	G1-1140 Pećine	C-13318	II - III c.
II	2		9	G-1017 Pećine	C-3721	2/2 II - 1/2 III c.
			10	Cemetery space, Pirivoj	C-1038	2/2 II - III c.
			11	Cemetery space, Više Burdelja	C-347	2/2 III - IV c.
			12	G1-669 Pećine	C-7391	2/2 II c.
			13	Cemetery space, Pećine	C-4934	II - 1/2 III c.
			14	*Castrum*, Velika kapija	C-64	/
			15	Cemetery space, Pećine	C-9355	/
			16	Amphitheater	C-2280	II - III c.
			17	Building 31 Nad Klepečkom	C-1082	1/2 II c.
			18	Amphitheater	C-2384	II - III c.
			19	Cemetery space, Više grobalja	C-11553	II - 1/2 III c.
III	1		20	G-4047 Pećine	C-11201	2/2 III - 1/2 IV c.
	2		21	G1-213 Pećine	C-2611	end II - 1/2 III c.
			22	Cemetery space, kod Bresta	C-498	/
			23	G-2804 Pećine	C-7900	2/2 II -1/2 III c.
			24	Cemetery space, Pećine	C-4485	/
	3		25	Cemetery space, Pećine	C-10369	/
			26	Cemetery space, Pećine	C-11796	/
	NN		27	Cemetery space, Više grobalja	C-11567	middle III c.
			28	Amphitheater	C-2325	II - III c.
			29	G-2696 Pećine	C-7427	II - III c.
			30	Amphitheater	C-2969	II - III c.
IV			31	G1-91 Pećine	C-1298	middle II c.
V			32	G1-110 Pećine	C-1581	II - 1/2 III c.

Table 1. Typological classification of Viminacium seal boxes

Табела 1. Типолошка класификација кутија за чување печата из Виминацијума

Type I

Seal boxes of Type I are characterised by an elliptical or oval shape and relief decoration on the lid. They belong to the luxury findings, on which performances are detailed in relief, as either anthropomorphic (a figure of a woman besides the altar; a figure of a man or a bust of a man in profile), or zoomorphic (eagle) representations. Seven boxes belong to this type, two of which are whole, whilst the remainder are fragmented.

On specimen No. 1 (Plate I and III, Fig. 1, 27, C–448, from the site of "Nad Klepečkom" dim. 2.4 x 1.65 x 0.6 cm) there is, on the lid, a representation of a standing female figure in face-to-right profile, holding in her right hand an object which she is offering to the flaming altar. In the hand of her raised left arm, which is bent at the elbow, she is holding a sceptre. The woman is wearing a long dress with a cut at the side revealing her left leg. The female figure can be compared to an image of a goddess. The closest analogies are related to reverse images from Roman coins, which show the goddess besides the altar.[16] On the base are three circular perforations and trapezoidal notches on both sides. The hinge mechanism is formed whereby one loop, made of embossed tin, rises from one edge of the base, folds over the thorn and ends on the outside of the base while, from the underside of the lid, two identical loops fold over the thorn and end up on the outside of the lid. Appendix 1 shows the appearance of Type I seal boxes with the specified type of hinge mechanism.

The lid of the box No. 2 (Plate I, Fig. 4, C–6601, from the site of "Pećine" dim. 2.2 x 1.5 x 0.4 cm) shows a head of a man face-to-left, with, maybe, a helmet on his head. It could be a god or a soldier but, due to the poor preservation of the lid, the image is unclear. In a fragment of a lower part of the box were found some remains of a dark mixture (maybe wax?). The seal box is part of the grave inventory (G1–579) of a cremated deceased that can be dated to the period from the second half of the 2nd to the first half of the 3rd century.[17]

On fragments of box cover No. 3 (Plate I and III, Fig. 3, 28, C–449, from the site of "Nad Klepečkom", dim. of base 2.1 x 1.4 x 0.5 cm) there is a looming male figure with the head shown in right profile, left hand raised up, possibly holding something in his hand, while the legs are out of step, so that the left leg is slightly bent at knee. The man could be a god or a soldier, but due to the poor preservation of the fragments, we are not able to identify it. At the bottom of the box are three circular perforations. There is a preserved loop of embossed bronze tin on the base through which the bronze pin passes. The loops from the cover are missing. The image of an eagle on the lid of box No. 4 (Plate I and III, Fig. 2, 29, C–512, from the site of "Nad Klepečkom" dim. 2.4 x 1.6 x 0.6 cm) classifies it in the category with zoomorphic images that were often present during the Imperial period. The eagle is shown with wings outspread, head curved to the right and a wreath in its beak. The eagle is standing on a lightning bolt or a branch. On the base of the box there are three perforations, along with trapezoidal notches on the sides. The hinge mechanism is identical to the samples No. 1 and No. 3 from the same site. A separately cast eagle, nailed to the lid of circle seal boxes, is a favourite motif among zoomorphic representations.[18] Of the numerous specimens from the sites of Western Europe, some have been precisely dated.[19] However, it should be noted that the eagle on the box of ellipsoid (or oval) shape from *Viminacium*, for now, represents a unique finding. There is some discrepancy in the processing of the eagle on the find from *Viminacium* in which every detail and every feather is accurately pointed out, while the finds of circular seal boxes from Western Europe were summarily treated and often presented with a wreath around the edge of the box. The covers of this type were decorated using the niello technique. An eagle is associated with the standard symbol of the Roman legions – *aquila*. On the other hand, the eagle on the box from *Viminacium* would appear to refer to Jupiter, especially because the eagle is, most likely, standing on a bolt of lightning, one of Jupiter symbols. Analogous representations of eagles have been seen on the reverse of Roman coins.[20]

---

[16] RIC II, 354, no. 116; 371, no. 268.

[17] The content of the box has not been analysed. Out of the findings from the grave, it is significant to indicate a smaller pot or a cup with an oval rim C–6602, which is very common in the tomb types of Mala Kopašnica Sase in all excavated cemeteries. It occurs in large numbers in skeletal graves, see: Raičković Savić 2012, 102, 212, T. VI/22.

[18] Feugere, Abauzit 1995, 44, Fig. 2/1–14, 21; Feugere, Abauzit 2000, 21, Fig. 1–4. The authors of the first article dealt with 21 copies of circular seal boxes with a riveted cast eagle on the cover and, in another article, four more copies were added.

[19] Boucher, Feugère 2009, Fig. 1–3/6–8. Following sites: Marpingen (Germany, cemetery from the second half of the 1st century); Cirencester and Londres (Great Britain, between 50–75. AD. and the first half of the 2nd century); Mirebeau (around 70–90. AD.), Saint-Brandan (Côtes-d'Armor, the second quarter of the 1st century), Roujan, Montblanc, vallée du Calavon; two specimens from Vindoniss (Swiss, from17 to 101 AD.).

[20] RIC II, 361, no. 191; 403, no. 516; RPC II, nos. 1936, 1938, 1945.

On the fragment of box cover No. 5 (Plate III, Fig. 30, C–559, from the site of "Nad Klepečkom") there is a part of a human hand and a leg near a palm tree. The hinge mechanism is identical to the previous examples. The closest analogy for this representation would be the reverse of Vespasian's coins, glorifying the victory and conquest of Judea.[21]

Two fragments of the bottom of the box, with a circular perforation, belong to specimen No. 6 (C–558, from the site of "Nad Klepečkom"). They were found near the same site.

The fragmented bottom of box No. 7 (Plate I and III, Fig. 5, 31, C–2869, from the "Amphitheatre" site, preserved dim. 1.9 cm) with three perforations, without loops matches the listed samples in form.

The seal boxes of Type I are approximately the same size. The same principle of closing was applied to all of the well-preserved specimens, and it could be assumed that they all came from the same workshop. In addition, five samples from the site of "Nad Klepečkom" were found in the same layer, in the immediate vicinity of building 16, room VI.

These reliefs from the seal box lids can be defined as being state-military in nature. The chronologically sensitive material, excavated from building 16, room VI, helps us with their dating. These finds belong to the building which was probably built in the first half of the 2nd and in use until the middle of the 3rd century. Its purpose is not clearly defined, but it could be assumed that it was some kind of storage facility or a workshop.[22]

The very same covers with relief representations, usually of divinities, are shown on the cover of the seal boxes from *Siscia* (Sisak – Croatia). On the four examples examined, three of which still retain two loops of embossed metal, as on the finds from *Viminacium*, are shown: Jupiter or Serapis, Minerva or Roma, Fortune and a quadriga with a coachman.[23] The finds from *Viminacium* indicate that they are probably from the same workshop, which we can locate in *Siscia* or *Viminacium*, dated to the end of the first half of the 1st and the first part of the 2nd century.

Type II

The seal boxes of Type II are leaf or heart-shaped with a circular expansion of the narrow end, similar to the nozzle of a lamp. Both variants, besides the form, are linked by the use of enamel as a common decorative element. However, differently derived ornamentation and technique resulted in the appearance of the two variants. To the first variant, belongs a specimen with a later applied small phallus on the cover. In the second version, are classified seal boxes, on whose lids are heart-shaped compartments filled with polychrome or monochrome enamel. The imitation of precious stones and further emphasised luxury was achieved by the use of enamel. Twelve seal boxes belong to this type.

Variant 1 – Seal box No 8 belongs the first variant (Plate I, Fig. 6, C–13318, from the site of "Pećine").[24] It is a whole box of heart or leaf-shape, with a subsequently applied rivet on its lid, and a specially moulded phallus. Usually the covers of this type are enamelled. On a copy from *Viminacium,* the enamel was not preserved. At the narrow part of the cover there is a circular expansion which corresponds to the cylinder extension on the base. Appendix 2 shows the appearance of Type II box with a circular extension. The seal box is the only inventory in the levelled grave with cremation, G1–1140. Two identical covers are kept in the National Museum in Belgrade. They are from unknown sites and are roughly dated to 2nd and 3rd century.[25] Two variants of seal boxes with applied phallus could be traced. The earlier one is characterised by a leaf-shaped box of smaller size, usually up to 2.5 cm with a lid that is rarely enamelled and with no circular extension (or nozzle). To the slightly younger version belong the boxes of the same form with enamel both on the cover and on the circular extension.[26] To the second option would belong a copy from *Viminacium,* therefore, it is to be expected

---

[21] RIC II, nos. 163–164, 167.

[22] Mrđić, Jovičić 2012, 51–54. The building is part of the civil suburb or commercial distribution centre, about 2.4 km from the military fort of the VII *Claudiae*. A total of 21 objects have been investigated. They stretch north and south of the Roman road. They are of civil and storage character with porticos. In building 16, room VI, preserved in the fundamental areas, in addition to coins that were mainly from the 2nd and 3rd century, were found about 83 fragments of bronze mirror with circular perforations around the edges, about 10 kg of iron slag and several fragments of pottery vessels, mostly amphorae. The finds suggest that it was a workshop centre, however, ovens were not found, so it is possible that it was only a warehouse.

[23] Koščević 1988, 56, 205, cat. No. 641–644, T. XXXV, 601–604. Koščević 1995, 21, Pl. 46/487–490. The author describes them as bronze pendants with a specific loop that has no analogy. The dimensions, loops and embossed views indicate that these are bronze seal box lids and, since the bases were not saved, there was some confusion by the author.

[24] Spasić-Đurić 2008, 148–150, fig. 12/8.

[25] Krunić, 1997, 259, cat. 443–444.

[26] Andrews 2008, Fig 7, 8: UKDFD 6508; Fig 9: UKDFD 2118.

that the cover was filled with enamel. Seal boxes with an applied phallus on the cover were a favourite of the second half of the 2nd and through the 3rd century. These were found on the sites in France and Great Britain.[27]

Variant 2 – the best preserved seal box, No. 9, belongs the second variant (Plate I, Fig. 8, C–3721, from the site of "Pećine", length 3 cm) its lid has a heart shaped segment that is filled with greenish enamel, with three circles filled with yellow enamel, while the edges are the filled with red enamel. An analogous find is known from *Siscia*.[28] On seal box No. 10 (C–1038, from the site of "Pirivoj") the lid is filled with blue, yellow and white enamel. Specimens of lids No. 11 and No. 12 (Plate I, Fig. 10, C–347, from the site of "Više Burdelja", 3 cm long and Plate I, Fig. 9, C–7391, from the site of "Pećine", 2.8 cm long) also have a heart-shaped segment, with a circle added in the second specimen. Specimen No. 11 was found in the building in which graves from the middle of the 3rd and the 4th century were found.[29] Almost identical specimens are known from Romania, France, Great Britain and Italy.[30] The cover of seal box No. 13 (Plate I, Fig. 11, C–4934, from the site of "Pećine", 3.8 cm long) is decorated with a heart-shaped motif with inwardly bent volute ends. Two identical copies are known from *Pannonia Superior*, *Dacia* and *Italia*, dating to the end of the 2nd and the first half of the 3rd century.[31] In samples No. 14 and No. 15 (Plate I, Fig. 12, C–64, from the site of "Velika Kapija" 3.4 cm long, and C–9355, at "Pećine", 2.5 cm long) enamel is preserved only in traces. Seal box lids decorated with enamel that fills the geometric segments on the cover are known from Kosmaj, Belgrade (*Singidunum–castrum*), and from an unknown site, held in the National Museum in Belgrade.[32]

A fragment of cover No. 16 with loops (Plate I and III, Fig. 7, 32, C–2280, from the site of "Amphitheatre" dim. 2.9 x 1.7) is leaf- shaped with a circle in relief, in the centre of which is a smaller circle. By decoration they correspond to samples decorated with enamel, so would belong to Type II. Analogous specimens are known from *Siscia* (Croatia) and *Porolissum* (Romania), dated to the 2nd and 3rd centuries.[33] Some samples of this type, from France and Spain, belong to the middle of the 4th and the early 5th century.[34]

The bottom of seal boxes No. 17 (Plate I and III, Fig. 15, 33, C–1082, from the site of "Nad Klepečkom", dim. 2.8 x 1.6 x 0.4 cm), No. 18 (Plate I and III, Fig. 13, 34, C–2384, from the site of "Amphitheatre" dim. 3.1 x 1.5 x 0.4 cm) and No. 19 (Plate I, Fig. 14, C–11553, from the site of "Više Grobalja" 2.8 cm long) are without a lid and are difficult to determine their specific variant. As such, the bottom of the box No. 17 is heart-shaped, while No. 18 and No. 19 are of a leaf-shaped form ending in narrow ends with a cylindrical extension, or nozzle. These types of boxes are defined in literature as lamp-shaped boxes. Through this tubular opening the pin passed from the box lid for a more secure closure. At the bottom of boxes No. 17 and No. 19 are three perforations with a circle engraved around them. These circles probably occurred during the puncturing of the tin. In box No. 18 the third perforation is closed by metal corrosion. At the base one or two loops (the bottom of box No. 19) are preserved. In exhibit No. 18 a thin pin, made of copper wire that passes through the loop, was preserved. The bottom of box No. 17 was found on the wall 5 of building 31, which was defined as a storage building, chronologically corresponding to the period from the first half of the 2nd century to the middle of the 3rd century. Sample No. 19 from the necropolis "Više Grobalja" was found among the graves with cremated and inhumated deceased, from the time of Hadrian (134–138) and Alexander Severus (222–228).

Two samples of Type II seal boxes belong to the graves, one of which is No. 9 from the grave with inhumation. The skeleton belongs to a younger woman, buried in a wooden chest (G–1017). On the basis of the finds it is dated to the second half of the 2nd and the beginning of the 3rd century.[35] Seal box No. 12 was

---

[27] Boucher, Feugère 2009, Fig. 5/1–7. The following sites: Franche-Comté (Tonnerre, La Chappe), Mercey-le-Grand, Le Rougeot and Grenoble (France); Norfolk (Great Britain).

[28] Koščević 1988, T. LXXXII, 1311.

[29] Data taken from the field journal, at the site "Više Burdelja", in 1977, 92.

[30] Benea, Crînguş, Regep-Vlascici, Ştefănescu 2006, Pl. XXI, 1–4 (sites: Tibiscum, Apulum, Porolissum – Romania); Boucher, Feugère 2009, Fig. 2/18 (sites: Eyzies-de-Tayac, Dordogne – France); (sites: London, Weston Colville, Cambridgeshire, Essex, Wacton, Norfolk, Helsington, Cumbria – Great Britain) and (Aquileia – Italy).

[31] Koščević 1988, 135–136, T. LXXXI, 1303–1304; D. Benea, M. Crînguş, S. Regep-Vlascici, A. Ştefănescu 2006, Pl. XXI, 5–6; Tabolli 2012, 501–502, Tav. 96, No. 1543.

[32] Krunić 1997, 258–259, cat. 440–442.

[33] Koščević 1988, 135, T. LXXXI, 1298–1300; D. Benea, M. Crînguş, S. Regep-Vlascici, A. Ştefănescu 2006, Pl. XXI, 16.

[34] Boucher, Feugère 2009, Fig. 1–2/16.

[35] Raičković Savić 2012, 86, 208, T. II/29. From the grave comes a smaller bowl with "S" profile, typical of the levelled graves Mala Kopašnica–Sase.

found in the levelled tomb of the cremated deceased (G1–669) which is dated to the second half of the 2nd century.[36] Seal boxes No. 10 and No. 15, from the *Viminacium* necropolis, are, with coins and other chronologically sensitive material, from the same layer, dated to the 2nd and first half of the 3rd century.[37]

Type III

Circular-shaped seal boxes of Type III, based on decoration and technique of production, were classified into three variants. Eleven boxes belong to this type.

Variant 1 – the fragmented lid of seal box No. 20 (Plate II, Fig. 16, C–11201, from the site of "Pećine" preserved length of 2.4 cm, R–2, 2 cm) is the only representative of the first variant. In fact, in the middle of the lid, decorated with two concentric rings, is a figural representation cast from a mould. Unfortunately, the find is not preserved, and we are unable to define the motif. We can assume that this is a zoomorphic representation, which was a favourite on circular seal boxes. The representation, maybe, mostly resembles a frog. The frog is, after the eagle, the most common motif on circular seal boxes. Animals on seal boxes are generally associated with the Roman army, because every legion had an animal as a protector and a symbol. The frog did not have such a function and is associated with some kind of internal joke among soldiers.[38] Fibulae of zoomorphic forms are often in the form of the same animals that were applied to the lid of the boxes (eagle, turtle, rabbit, lion, rooster, etc…). Box cover No. 20 is a part of the grave inventory of the inhumated deceased (G–4047). Although the skeleton bones were dislocated and fragmented, we concluded that the individual is a female, based on pairs of gold earrings with chains "S" type (C–11200). The grave has been dated to the broad chronological framework of the middle of the 3rd to the first half of the 4th century.[39] Seal boxes with zoomorphic figures belong to the earlier chronological range, namely, they are present from the second half of the 1st, to the end of the 2nd century.[40] If the cover really shows a frog, we believe that, in the grave of the female deceased, it had a secondary function. Since the frog is a symbol of fertility and a protector of women, it may be the reason why the lid of a damaged seal box was used as a kind of amulet.

Variant 2 – on samples of other versions, the box lid is decorated with concentric circles in relief, while at the bottom of the base were three to four circular perforations. The only whole box is No. 21 (Plate II, Fig. 17, C–2611, from the site of "Pećine", 2.1 cm long), while in other specimens, No. 22 (Plate II, Fig. 18, C–498 from the site of "Kod Bresta", 2.5 cm long) and No. 23 (Plate II, Fig. 19, C–7900, from the site of "Pećine", 2 cm long) only the caps were preserved. Box cover No. 24 (Plate II, 20, C–4485, from the site of "Pećine", R–2, 2 cm) is without a loop and has, in the middle, a circular perforation centrally perforated, around which are carved two concentric rings. It can be expected that this perforation was closed with a rivet with a decorative head that fell out. Since the other samples of lids are badly preserved, we assume that they all had this perforation in the middle, because it is a characteristic of most of the specimens of this type from other localities.[41] These perforations are often closed by metal corrosion. Applying archeometric analysis to some specimens from *Augusta Raurica,* it was confirmed that the holes were filled with a mixture of corroded metal and beeswax.[42] Cover No. 23 is from the grave of a deceased child (G–2804). It's a simple burial pit for the free burial of the dead and, on the basis of pottery from the grave, it is dated to the end of the 2nd and the middle of the 3rd century.[43] Seal box No. 21 is from the grave of a person who was cremated and whose remains were stored in an urn (G1–213). Based on pottery finds, it is dated to the end of the 2nd

---

[36] Raičković Savić 2012, 127, 219, T. XIII/15. The dating was made on the basis of a ceramic cup, C–7388, found in the grave. Cups of this type are numerous in inhumations and in all types of graves of the cremated deceased, even in *Viminacium* cemeteries, where three levelled graves are found. They are dated to the second half of the 2nd century. They are numerous in *Singidunum* too.

[37] Hadrian's coin from 134–138; Faustina Older's coin from 141. and Alexander Severus coin from 222–228.

[38] We thank prof. Dr M. Vujović for the suggestions given to us for the representation on the specified box. Also, we cannot rule out the possibility that the box, maybe, had a leaf-shaped form. For the boxes with frog appliqué, see: Feugere, Abauzit 1995, 42–57, Fig. 13; Boucher Feugere 2009, 10, Fig. 4

[39] The dating was based on the type of grave. It is a grave with a construction. The cover and the upper part were destroyed by robbery. The Ark was built of fragmented bricks connected with lime plaster, and the walls were plastered with a mortar thickness of 1 cm. The floor is made with two rows of bricks. In the north-western part is the head. Next to these items in the grave, a bronze coin was found, C–11202, which is in poor condition and unreadable.

[40] Feugère, Abauzit 1995, 42–57.

[41] Boucher, Feugère 2009, Fig. 1–2/10.

[42] Furger, Wartmann, Riha 2009, Summary.

[43] Raičković Savić 2012, 127, 219, T. XIII/13. Contributions from G–2804, C–7895 weevil, C–7892, C–7893 cups and C–7894 fragmented bowl. Both cups are of the same type, typical of the tombs of the cremation condominium type of Mala Kopašnica–Sase.

and the first part of the 3rd century.[44] Analogous finds from *Siscia* are dated to the 1st century and are considered to be forerunners of the circular boxes decorated with enamel.[45]

Variant 3 – Circular enamel covers No. 25 (C–10369, the site "Pećine", length 2.2 cm) and No. 26 (Plate II, Fig. 21, C–11796, the site "Pećine", length 2.9 cm) were selected in the third variant. It should be noted that in both specimens the enamel fell apart. Analogous specimens are known from Romania, and are dated to the 2nd and 3rd centuries.[46] With the cover of No. 26, the circular extension was preserved, as well as a leaf-shaped box Type II/2. This additional box closing system is typical of the circular specimens decorated with enamel, known from *Siscia* and belonging to the 2nd and, partly, to the 3rd century.[47] Finds from *Viminacium* are from the area of the necropolis with the graves of cremated and inhumated deceased.[48]

The bottoms of the circular seal boxes No. 27 (Plate II, Fig. 22, C–11567, from the site of "Više Grobalja", 2.4 cm long), No. 28 (Plate II and III, Fig. 23, 35, C–2325, from the site of "Amphitheatre", dim. 2.7 x 1.9 x 0.5 cm) and No. 29 (Plate II, Fig. 24, C–7427, from the site of "Pećine", 2.3 cm long) could not be determined as a particular variant, because their covers were not preserved. The bottom of box No. 27 has four perforations and two loops. It was found in the layer of the necropolis with the coins of Gordian III, Geta and Trebonian the Gaul.[49] The bottom of box No. 28 was found at the Amphitheater, in the layer dated by the coins to the 2nd and 3rd centuries.[50] The bottom of box No. 29 has three perforations, with no preserved loops and was a part of the grave inventory of the inhumated, free buried, deceased child (G–2696). On the basis of the grave finds, it was dated to the 2nd and 3rd centuries.[51] Circular seal box No. 30 (Plate III, Fig. 36, C–2969, from the site of "Amphitheatre" dim. 2.2 x 1.6 x 1.1 cm) although whole, due to the thick layer of corrosion, is hard to determine as a particular variant. It is only noted that an iron pin passes between the loops.

Type IV

Seal box No. 31 is of diamond shape and is separated as a special example of Type IV (Plate II, Fig. 25, C–1298, from the site of "Pećine", 3.1 cm long). The box cover was made using the technique of embossing over a matrix mould. Nine rhombic fields are filled with blue, red and yellow enamel. The bottom of the box has three properly spaced circular perforations. A diamond-shaped box with a network of up to 25 rhombic cells filled with blue enamel is known from London, and dated to the period between 120 and 165 AD.[52] A similar specimen, known from *Siscia,* belongs to the 2nd and 3rd centuries.[53] Seal boxes of diamond shape, as far as we know, were always decorated with enamel, and on the cover was a circular extension with a nozzle for fixing to the boxes. This supplement is typical of circular and leaf or heart-shaped specimens. Seal box No. 31 belongs to the grave with cremation (G1–91).[54] On the basis of the coin of Antoninus Pius, the tomb is dated to the middle of the 2nd century.

Type V

The square seal box No. 32 (Plate II, Fig. 26, C–1581, from the site of "Pećine", dim. 2 x 2.1 cm)

---

[44] Raičković Savić 2012, 93, 114, 118, 141, 212, T. VI/22; 215, and 216, T. IX/10, T. X/20). The pottery inventory from the grave includes C–2606 pot in the function of the urn, C–2607 and C–2609 plates and a jug C–2608. This material was two to three times more frequently present in the *Viminacium*'s levelled graves with cremation than the simple pits with the burned sides. So, it is a common grave inventory of the Mala Kopašnica–Sase levelled graves. The plates correspond to the type III/9, according to Singidunum pottery typology, see in: S. Nikolić-Đorđević, Antička keramika Singidunuma, *Singidunum* II, Belgrade, 2000, 99.

[45] Koščević 1988, 132–133, T. LXXX, 1277–1280.

[46] Benea, Crînguş, Regep-Vlascici, Ştefănescu 2006, Pl. XXI, 19–21.

[47] Koščević 1988, 133–134, T. LXXX, 1282, 1285–1287.

[48] Data taken from field documentation.

[49] The coin, C–11569 belongs to the period of Geta as Caesar; the coin, C–11564 belongs to the period of Gordian III from 238–244; the coin, C–11563 belongs to the period of Gordian III from 240–241 and the coin C–11565 belongs to the period of Trebonian the Gal from 251–252.

[50] The coins from the 2nd century are as follows: C–2660, Hadrian; C–1799, Faustina the Elder and C–1841, Faustina the Younger. The coins from the 3rd century are: C–1349, Alexander Severus; C–2065, Caracalla; C–1355, Gordian III and C–2776, Gallienus.

[51] Raičković Savić 2012, 136, 138, 221, T. XV/2–4, 7; T. XVI/22. Pottery items from the grave G–2696 (C–7423 and C–7425 jugs, C–7426 a pot) belong to the second half of the 2nd and the first half of the 3rd century. Jugs are a typical inventory in the levelled graves of the type at Mala Kopašnica–Sase, while the pot was found more frequently in the graves of inhumated deceased.

[52] Holmes 1995, 393, Fig. 2.

[53] Koščević 1988, 136, T. LXXXII, 1319.

[54] In the damaged leveled grave, next to the box were found the following inventory: bronze rivet embellished by enamel on one side, while on the other was an eccentrically placed nozzle (the finding has the same number as the seal box); lamp with a damaged seal on the bottom C–1293; bronze coin of Antoninus Pius C–1294; iron rivet for a belt C–1295; iron arrow C–1296 and four bone tokens C–1296.

was set aside as a special type. It is whole, with only minor damage. The box cover is decorated with red, blue and ochre enamel. The decorations have, in the middle, a circular cell and around it are radially spreading fields filled with enamel. The ornamentation is made by embossing on a matrix. At the corners of the bottom are four smaller circular perforations. The hinge mechanism runs along the whole side of the box. The find is from the grave with cremation (G1–110). The grave is levelled, and largely destroyed by subsequent burials.[55] A plate bronze fibula, as a chronologically sensitive material, dates the tomb to the 2nd and the first half of the 3rd century.[56] Seal boxes with ornaments in relief on the lid are the oldest specimens and are dated to the first century, while boxes of the same shape with enamel ornamentation, as in the examples of *Viminacium*, belong to an earlier stage, to the 2nd and 3rd century. Analogous items from *Siscia* were dated in the same way.[57]

CONCLUSION

Reviewing the seal boxes from *Viminacium*, it could be concluded that, by the shape and decoration, they correspond to the appropriate analogous samples from Western Europe. The exceptions are Type I seal boxes. Seal boxes of elliptical or oval shape with relief images on the cover (goddess at the altar, male bust in profile, standing figure of a man – a deity or a soldier and an eagle), rarely occur at other sites. The only known specimens are from London, dated between 50 and 120 AD[58]. Closer analogies to the Type I seal boxes are the covers with figural representations of deities, from Sisak, which coincide chronologically with examples from *Viminacium*[59]. The seal boxes of Type I from *Viminacium*a (the site "Nad Klepečkom") are from the building 16 which is defined as a storage facility or workshop, dating from the middle of the 2nd century.

It is inevitable that we should mention the similarities between some lids of seal boxes from *Viminacium* and the plate fibulae from the same site. The box lids Type III/2 with concentric circles, correspond to *Viminacium*'s plate fibulae variant 1, that are dated to the 2nd and the first half of the 3rd century[60]. Fibulae of this type in Upper Moesia are imported from Noricum and Raetia, Alpine provinces and the Rhineland. The first samples are linked with the Roman army, which dates them to the end of the 1st and at the beginning of the 2nd century and were spread by trade and military movements during the 2nd and 3rd centuries[61]. The samples with the enamel type III/3 are similar to *Viminacium*'s plate fibulae variant 3, which belong to the first half of the 3rd century[62]. The aforementioned type of fibulae from *Viminacium* could be linked to the Sarmatian population on the left bank of the Danube[63]. Diamond and square-shaped boxes with enamel of Type IV and V correspond to *Viminacium*'s plate fibulae variant 5, which belong to the period of the first half of the 2nd to the middle of the 3rd century[64]. Fibulae of a rhomboid arc shape with circular extensions on the vertices are present throughout the Empire from Gaul to Ponta, ranging from the end of the 1st to the middle of the 3rd century, while specimens from Upper Moesia date to the 2nd century[65]. Fibulae of a square arc shape are linked to the Gaul and Roman provinces with Celtic populations. In Serbia they are rarely present and dated to coincide with the rhomboid arc fibulae[66]. The above similarities between these objects indicate production in the same workshop and in an identical time span of the first half of the 2nd to the middle, or possibly the end, of the 3rd century. It is particularly important to mention the three bottoms of seal boxes of leaf-shaped forms made of lead from *Siscia* and the two from the Museum of Lyon. It can be assumed that they represent the samples for making identical boxes of bronze[67].

Workshops for the production of seal boxes should be looked for in the areas where similar forms of fibulae

---

[55] The most significant finding in the grave is a wooden chest with bronze revetment, lock, decorative wedges? and handle C–1579. The approximate dimensions of the chest would be about 24 x 16 cm. In the vicinity were found two bronze mirrors, one complete with circular perforations around the edge, while the other is fragmented, C–1580 and C–1584, then seal box C–1581, circular plate fibula C–1582 and silver coin (Octavian Augustus, 28–26. BC.) which was perforated in the function of the pendant C–1583.

[56] Redžić 2007, 46, cat. 235. T. XXI, 235.

[57] Koščević 1988, 131–132, T. LXXX, 1274.

[58] Holmes 1995, 394, cat. 2–5.

[59] Koščević 1988, 56, 205, cat. 641–644, T. XXXV, 601–604; Koščević 1995, 21, Pl. 46/487–490.

[60] Redžić 2007, 46, cat. 234–236. T. XXI, 234–236; Petković 2010, 166. Type 21/B1.

[61] Petković 2010, 166. Type 21/B1.

[62] Redžić 2007, 47, cat. 238–239. T. XXI, 238; T. XXII, 239.

[63] Petković 2010, 168–169. Type 21/C.

[64] Redžić 2007, 47–48, cat. 246–248, T. XXII, 246–248.

[65] Petković 2010, 191–192. Type 24/A2.

[66] Petković 2010, 192. Type 24/ B.

[67] Koščević 1988, 136, T. LXXXII, 1316, 1317 and cat. 1416; Furger, Wartmann, Riha 2009, Fig. 69.

where produced. In particular, this applies to enamel seal boxes, which are likely to have been produced in the same workshops that made other objects decorated with enamel (fibulae, belt's notch? etc.)[68]. In addition to imported *Viminacium*'s findings connected to the military movements and other trade links, we can assume some local seal box production too.

Seal boxes from *Viminacium* were cast, while some lids had carved ornaments, embossed on a matrix and enamelled. The surfaces were carefully polished. Circular perforations at the bottom were drilled later, after casting.

Ten seal boxes from *Viminacium* are a part of the grave inventory (six from the graves of the cremated deceased and in four graves of inhumated deceased). The same number of specimens originates from the necropolis, in layers between the graves. These data differ from previous knowledge about the place of discovery of seal boxes. On the sites of Western Europe, they are rarely found in the graves. In *Siscia*, 76 of the samples do not belong to the grave inventory, as is the case with the 138 finds from *Augusta Raurica*. Seal boxes from the graves of the inhumated deceased in the *Viminacium*'s necropolis (four finds: Nos. 9, 20, 23 and 29), belong to children. They are, surely, not scribes and, therefore, the presence of seal boxes in the graves could be related to the belief in an afterlife where, according to some authors, the seal box had the purpose of verifying a letter[69]. In the graves of the cremated deceased, as in the type at Mala Kopašnica–Sase, six seal boxes were found (Nos. 2, 8, 12, 21, 31 and 32). Four graves are levelled, in the shape of a simple rectangular burial pit, while one had the remains of cremated deceased stored in a hearth ceramic pot, which was used as an urn. An anthropological analysis of osteological material was not carried out, so the gender and the age of the deceased were not determined. We can only claim, with any certainty, that the square seal box with enamel belonged to a female. The seal box was probably placed in a wooden coffin covered with bronze formwork with fragments of two bronze mirrors. Seal boxes from the graves (with inhumation and cremation) are enamelled (four finds: Nos. 9, 12, 31 and 32), are decorated in relief (three finds: Nos. 2 – a bust of a man, No. 20 – a frog? and No. 8 – an applied phallus) or have concentric rings without enamel (two finds: Nos. 21 and 23). If we add the finds from the necropolis area (between the graves), then we have seven more enamelled copies (Nos. 10, 11, 13, 15, 19, 25 and 26). The graves where the seal boxes have been found mostly had poor inventory. The most common are ceramic pots from the local *Viminacium*'s workshops, of cheap production. They belong to the second half of the 2nd and the first half of the 3rd century, and are common grave inventory of the inhumated and cremated deceased. Analogies are found not only around the Upper Moesia, but in neighbouring provinces too. These data lead us to think that these luxury examples of seal boxes have a secondary use, and that, perhaps, they were some kind of treasure, often the only treasure (because of the lavish appearance of the lid with polychrome enamel) used as grave goods. In particular, one must refer to the seal box No. 8 with a subsequently applied phallus on the cover, which was the only find in the levelled grave with cremation, though damaged. In this case, not only that the cover was probably enamelled (the enamel is not preserved), but also the very symbolism of the phallus can explain the presence of the seal box in the tomb. Phallic findings in tombs from *Viminacium*'s necropolis were found in 13 graves, six of which were children's. Phalluses of various forms were worn by the children around the neck to guard against curses, to prevent misfortune and to bring good luck[70]. Phalluses, like other objects of apotropaic character, were carried through life around the neck (as a necklace with phallic pendants), on the hand (as miniature rings with phallic motifs on bracelets) and were attached to a crib or a bed, in order that they could be placed, as personal belongings, in the grave to protect the deceased after death[71]. We believe that the seal box with phallus on the lid, found in the grave with cremation where the age of the deceased had not been determined, had no original purpose, but that it was used for secondary purposes, primarily as an amulet. Maybe that's the case with lid No. 20, if the frog is present, as has already been discussed. Seal boxes from the graves and cemeteries of *Viminacium*, are small in number (20 samples) and, compared to the total number of tombs excavated so far (about 13,000), appear in only 0.15% of the graves. This is a remarkable piece of information which should be paid special attention, considering it is currently the only site where seal boxes dominate the funerary practices.

---

68 Benea, Crînguş, Regep-Vlascici, Ştefănescu 2006, 169–180.

69 Furger, Wartmann and Riha 2009, Summary.

70 Спасић-Ђурић 2008, 157.

71 Спасић-Ђурић 2008, 161.

BIBLIOGRAPHY:

Andrews 2008 – C. Andrews, *Roman Seal Boxes*, 2008. http://www.ukdfd.co.uk/pages/roman-seal-boxes.html

Benea, Cringus, Regep-Vlascici, Stefanescu 2006 – D. Benea, M. Cringus, S. Regep-Vlasici, A. Stefanescu, *Arta si tehnica emailului in Dacia Romana*, Timisoara 2006.

Božić, Feugère 2004 – D. Božič, M. Feugère, Les instruments de l'écriture, *Gallia* 61, 21–41.

Boucher, Feugère 2009 – T. Boucher, M. Feugère, Les boîtes à sceauromaines du Musée de Montagnac (Hérault, F), *Instrumentum n°29*, 9–12. http://www.academia.edu/1211109/Les_boites_a_sceau_romaines_du_Musee_de_Montagnac_Herault_F_

Derks 2010 – T. Derks, Seal-boxes in context: a new monographic study from Augst, *Journal of Roman Archaeology 23,* 722–727.

Furger, Wartmann and Riha 2009 – A. R. Furger, M. Wartmann, E. Riha, *Die Römischen Siegelkapseln aus Augusta Raurica*, August 2009. http://www.augustaraurica.ch/publ/sum-fo/sum_fo-044e.htm

Feugère, Abauzit 1995 – M. Feugère, P. Abauzit, Les boites à sceau circulaires à décor zoomorphe riveté d'époque Romaine*, R.A.E. 46*, 1995, 41–57. http:// halinrap.archives ouvertes.fr/docs/00/55/96/71/PDF/Feugere_1995_Boites_a_sceau_RAE_.pdf

Feugère, Abauzit 2000 – M. Feugère, P. Abauzit, Nouvel les boites à sceau à décor zoomorphe riveté, *Instrumentum n°11*, 2000, 21. http://eprints.jiia.it:8080/180/1/Feugere_Abauzit_2000_%5B346%5D.pdf

Holmes 1995 – S. Holmes, Seal Boxes from Roman London, *London Archaeologist vol. 7, n° 15*, 391–395. http://www.kdmdc.co.uk/resources_files/seal_boxes_from _roman_london.pdf.

Koščević 1983 – R. Koščević, O namjeni jednog antičkog upotrebnog predmeta, Prilozi za arheologiju u Zagrebu Vol. 1, No. 1.

Koščević 1988 – R. Koščević, *Antički brončani predmeti sa jugoslovenskog dijela provincije Gornje Panonije* (doktorska disertacija), Zagreb – Beograd, 1988.

Koščević, Marjanić 1995 – R. Koščević, R. Marjanić, *Siscia, Pannonia Superior – Finds and Metalwork Production. Terra Sigillata,* Oxford–Zagreb 1995 (BAR Int. Series 621).

Крунић 1997 – С. Крунић, Мерни, медицински, козметички и други инструменти, Measuring, Medical, Cosmetic and other Instruments, у: *Античка бронза Синīидунума, Antique bronze from Singidunum*, Београд 1997, 233–260.

Nikolić-Đorđević 2000 – S. Nikolić-Đorđević, Antička keramika Singidunuma, *Singidunum II,* Beograd 2000, 11–244.

Raičković 2012 – A. Raičković, *Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica Sase*, Beograd 2012, doktorska disertacija u rukopisu.

Redžić 2007 – S. Redžić, *Nalazi rimskih fibula na nekropolama Viminacijuma*, Arheologija i prirodne nauke, posebna izdanja 2 (ur. M. Korać), Beograd 2007.

RIC II – H. Mattingly, E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, Vol II: Vespasian to Hadrian, London 1926.

RPC II – M. Amandry, A. M. Burnett, I. Carradice, *Roman Provincial Coinage*, Vol. II: Vespasian to Domitian, London 1999.

Спасић-Ђурић 2008 – Д. Спасић-Ђурић, Фалички мотиви из Виминацијума, *Гласник САД* 24, Београд (2008), 121–174.

Tabolli, 2012 – J. Tabolli, Le scatole per sigilli. (Boites a sceau – Seal Boxes – Siegelkapseln), in: *Museo delle Antichita Etrusche ed Italiche 3*: I Bronzi della Collezione Gorga (ed.: G. Benedettoni), Roma 2012, 497–510.

Резиме: БЕБИНА МИЛОВАНОВИЋ, Археолошки институт, Београд
АНГЕЛИНА РАИЧКОВИЋ САВИЋ, Археолошки институт, Београд

КУТИЈИЦЕ ЗА ЧУВАЊЕ ПЕЧАТА НА ЛОКАЛИТЕТУ ВИМИНАЦИЈУМ

Кључне речи. – Кутијице за чување печата, бронза, поклопац, база, елипсоидно-овалне, листолико-срцолике, кружне, емаил, *Viminacium*.

Бронзане кутијице за чување печата (32 примерка) из Виминацијума – Горња Мезија (Стари Костолац, Србија) углавном су са простора некропола (десет примерака из гробова и десет између гробова), док су шест из објекта који је вероватно имао функцију складишта, четири из објекта јавног карактера – амфитеатра, а само је један примерак из војног логора легије *VII Claudia*. Кутијице за чување печата састоје се из два дела: поклопца и базе. Поклопац је декорисан фигуралним приказом, концентричним кружницама, посебно аплицираним орнаментом, а често су различити мотиви испуњени емајлом. База увек има кружне перфорације на дну, од три до четири, бочне зидове висине од 4 до 6 mm, са трапезастим урезом кроз који пролази жица или канап за везивање кутије за пошиљку или документ. Механизам за затварање је функционисао по принципу шарке. Поједини примерци имају кружно проширење на поклопцу са трном на наличју коме одговара идентични део на бази за додатно фиксирање поклопца. Класификација је извршена на основу облика и декорације на поклопцу кутије. Издвојено је пет типова са варијантама. Углавном одговарају аналогним примерцима из Западне Европе, а најближе по аналогијама су им кутијице из Сиска. Кутијице типа I са рељефним фигуралним представама на поклопцу изузетно су ретке, познати су неки примерци из Лондона и Сиска. На њима су углавном приказивана божанства и војници. Уникатна је кутијица елипсастог облика са представом орла с венчићем у кљуну. Може се довести у везу са Јупитером, или са стандардним симболом римске легије – *aquila*. Евидентна је подударност у форми, декорацији и хронологији, кутијица за чување печата тип III, IV и V и плочастих фибула са емајлом или без њега. Може се очекивати да су у питању исти радионички центри који су производили делове војне опреме, фибуле и печатне кутије. Треба их лоцирати у провинцијама Западне Европе (Галија, Норик, Рецијa). Са војском и путујућим трговцима ова врста предмета доспева на просторе Виминацијума. Десет кутијица из Виминацијума део су гробног инвентара (шест из гробова кремираних покојника и четири из гробова инхумираних покојника). Исти број је са простора некропола, између гробова. На локалитетима са до сада познатим налазима кутијица за чување печата, то је права реткост. У гробовима доминирају емајлиране кутијице, па смо мишљења да су ови луксузни примерци имали секундарну примену и да су можда, као нека врста драгоцености, коришћени као гробни прилози. Можда такву функцију треба очекивати, након што је кутија изгубила свој примарни значај, или када је била делимично оштећена. Кутијица за чување печата са фалусом на поклопцу у кремираном гробу етажног типа можда је коришћена у секундарне сврхе, пре свега као амајлија. Фрагментовани поклопац кутијице са нејасним рељефним украсом (жаба?) такође би могао бити нека врста амајлије. Бројнија заступљеност кутијица у гробовима и на простору виминацијумских некропола, у односу на налазе из других делова насеља, представља изузетан податак, коме се треба посебно посветити, будући да је то за сада једини локалитет на коме кутијице за чување печата доминирају у фунерарној пракси (у гробовима различитих форми и на простору некропола). Хронолошки припадају 2. и 3. веку, док су најмлађи примерци из прве половине 4. века.

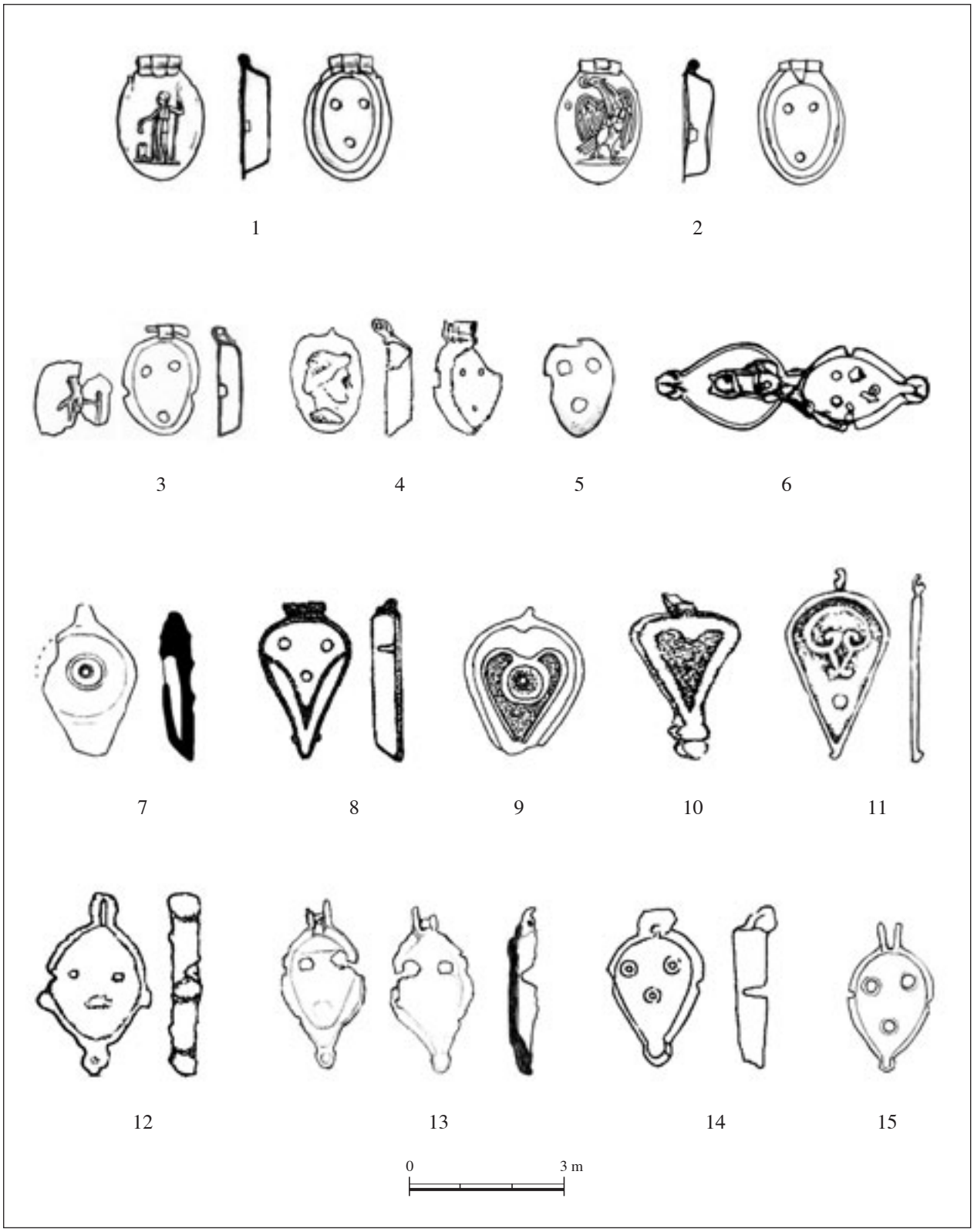

Plate I – Seal boxes type I–II from Viminacium *– sites: Nad Klepečkom, Fig. 1, 2, 3, 15; Pećine, Fig. 4, 8, 9; Amphitheater, Fig. 5, 7, 13; Velika kapija, Fig. 12 and Više grobalja, Fig. 14*

Табла I – Кутије за чување печата типа I–II из Виминацијума – локалитети: Над Клепечком, сл. 1, 2, 3, 15; Пећине, сл. 4, 8, 9; Амфитеатар, сл. 5, 7, 13; Велика капија, сл. 12 и Више гробаља, сл. 14

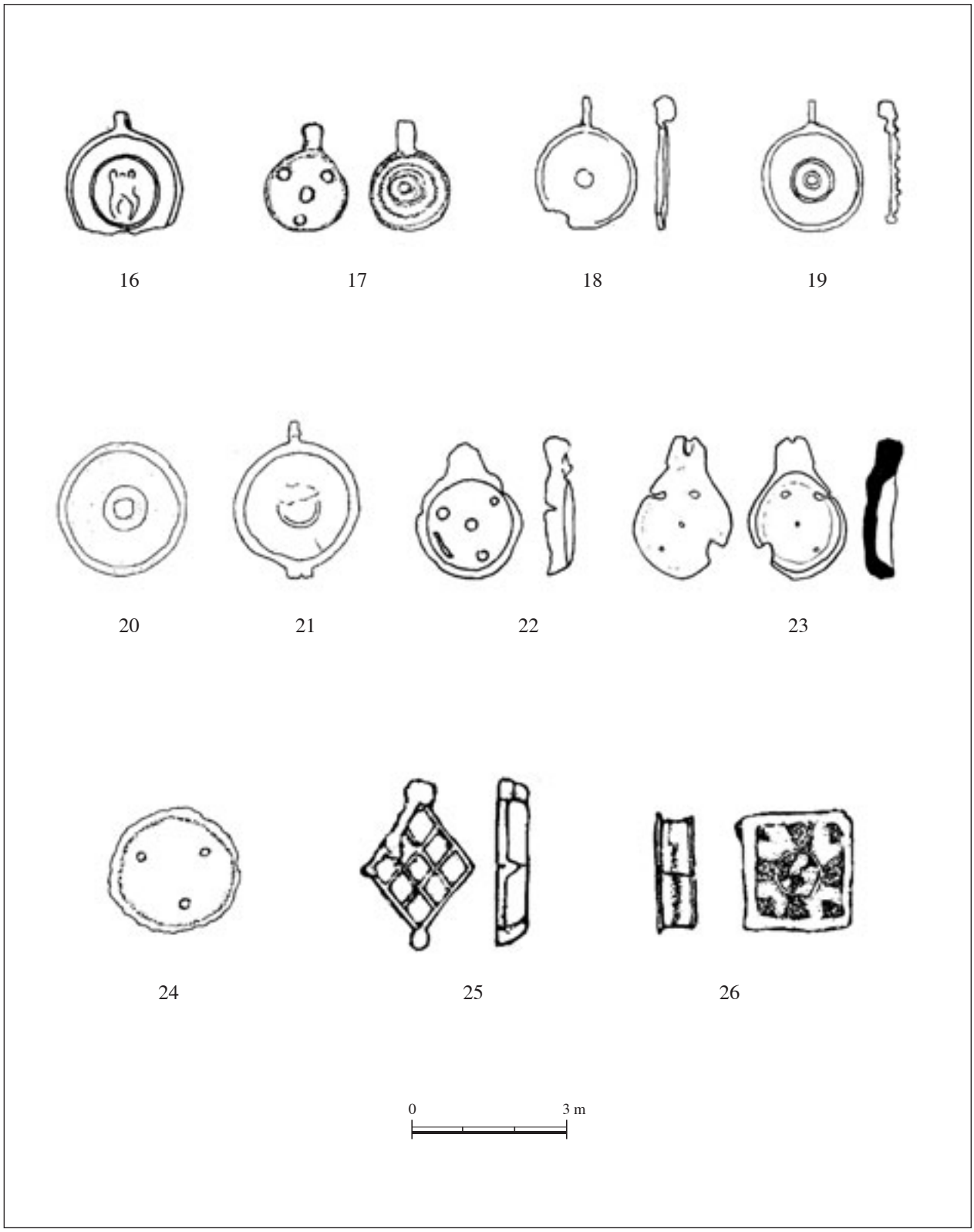

Plate II – Seal boxes type III–V from Viminacium *– sites: Pećine, Fig. 16–17, 19–21, 25–26; Kod Bresta, Fig. 18; Više grobalja, Fig. 22 and Amphitheater, Fig. 23*

Табла II – Кутије за чување печата типа III–V из Виминацијума – локалитети: Пећине, сл. 16–17, 19–21, 25–26; Код Бреста сл. 18; Више гробаља, сл. 22 и Амфитеатар, сл. 23

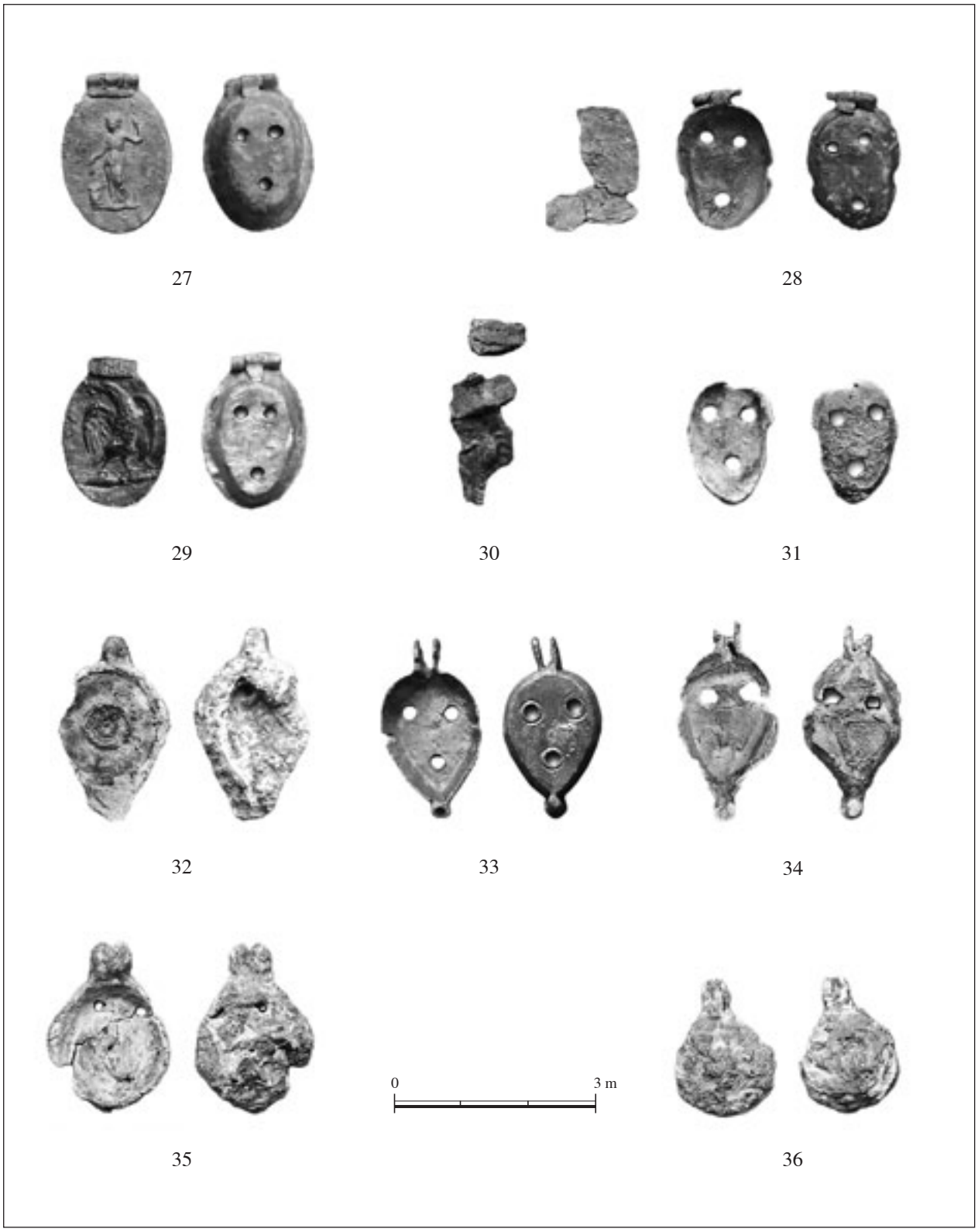

Plate III – Seal boxes type I–III from Viminacium *– sites:*
Nad Klepečkom, Fig. 27–30, 33;Amphitheater, Fig. 31–32, 34–36

Табла III – Кутије за чување печата типа I–III из Виминацијума – локалитети:
Над Клепечком, сл. 27–30, 33; Амфитеатар, сл. 31–32, 34–36

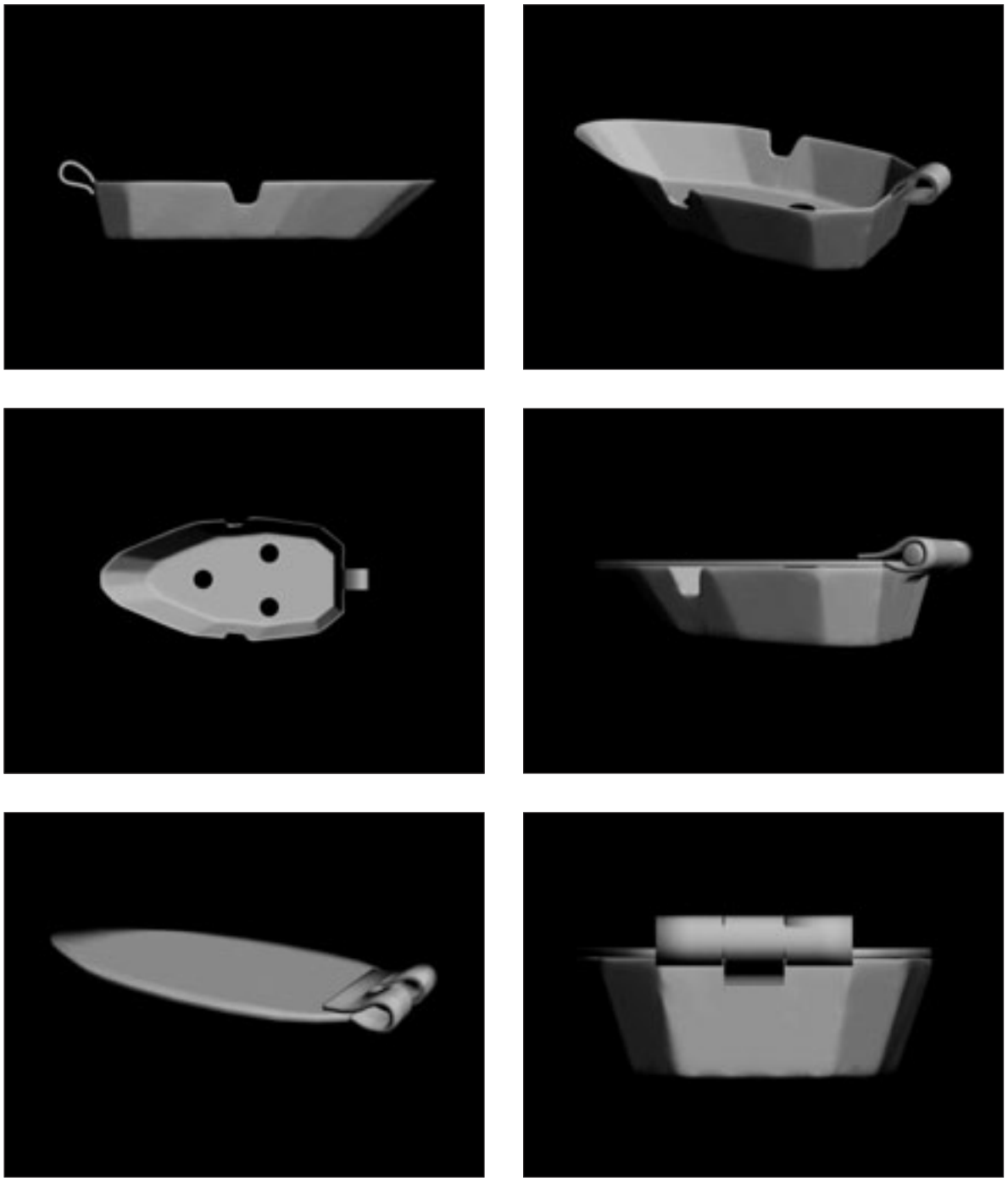

Appendix 1 – Layout base and lid seal boxes type I from Viminacium *with hinge mechanism and loops of embossed tin*

Прилоī 1– Изīлед базе и īоклоīца куīија за чување īечаīа īиīа I из Виминацијума са шарнир механизмом и īеīљама од искуцаноī лима

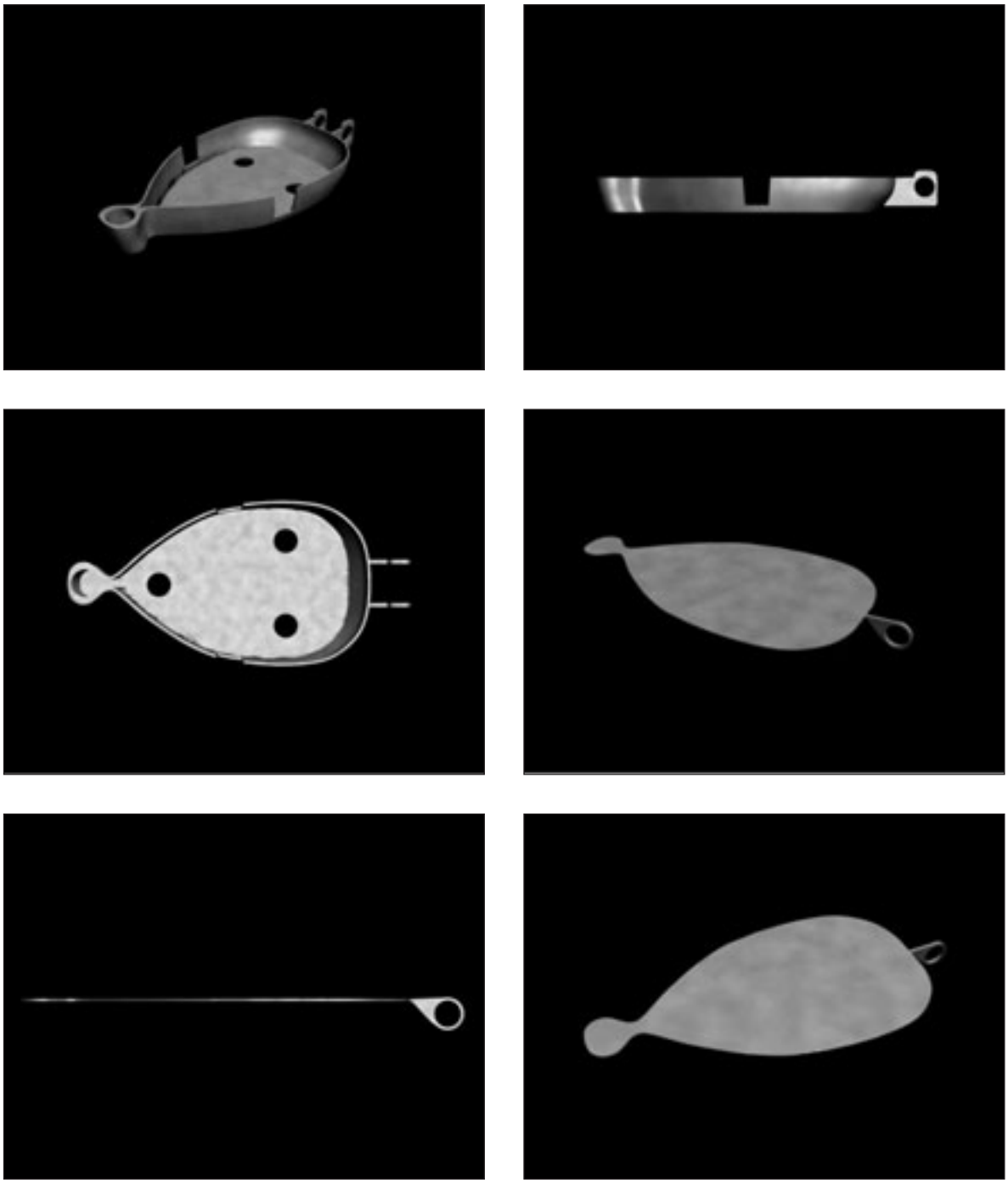

Appendix 2 – Layout base and lid seal boxes type II from Viminacium *with hinge mechanism and loops*

Прилог 2 – Изглед базе и поклопца кутија за чување печата типа II из Виминацијума са шарнир механизмом и петљама

BOJANA PLEMIĆ
Belgrade

THE MARBLE HEAD OF A STATUETTE FROM MEDIANA (Excavations in 2001)

UDC: 904:730.032.041.2"652"(497.11) ; 902.2(497.11)"2001"
DOI: 10.2298/STA1363237P
Original research article

e-mail: bojana.plemic@yahoo.com

Received: November 01, 2012
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – During the archaeological excavations in Mediana in 2001, the head of a marble statuette of exceptional beauty and craftsmanship was discovered. It was an isolated discovery, the sculpture probably having been imported from some Greek artistic centre or an eastern Mediterranean workshop, presenting a part of a larger ensemble of sculptures that had adorned an imperial villa with peristyle. Since the head was found in pieces and being just part of a sculptural representation with no reliable attributes, the question of its identification is a difficult task. It was possible to determine, using stylistic traits' analysis that the statuette was made under the influence of Hellenistic cult sculpture, namely that it followed the rules of the school of Praxiteles. On the other hand, the iconographic elements, in particular that of the hairstyle, lead us to the conclusion that this statuette could represent one of two Roman goddesses, either Venus or Diana.

Key words. – Artemis/Diana, Aphrodite/Venus, Mediana, iconography, Roman sculpture.

During the archaeological investigation of the villa with peristyle in Mediana in 2001, an exquisite marble head of small dimensions[1] stands out among other discovered material. It was first attributed to the goddess Artemis.[2] Together with other significant findings from the Mediana site, the head is, nowadays, exhibited at The National museum of Niš, with some other fragmentary and unidentified sculptures. The question of its identity was since raised only once, on the occasion of the publication of the catalogue of the Niš museum collection, where she was associated with the goddess Isis–Fortuna.[3] Having in mind that this head is preserved just in fragments and without any distinctive attributes, like most of the Roman sculptures from our territories,[4] its identification is quite difficult. Additionally, several different opinions of authors who have only briefly considered this issue can be found.[5] No matter how thankless this assignment might be, in this paper we shall try to shed some light

[1] The head is 8 cm long; it was found in sondage 10/2001, layer A, on the inner side of the western perimeter wall of the villa (inv. n. C–67, coordinates X = 9.35, Y = 6.70, h. 198.16). On this occasion I would like to express my deep gratitude to Dr Miloje Vasic, for giving me the information from the field documentation, as well as other useful suggestions regarding the problems I have researched here.

[2] Васић 2004, 292.

[3] Дрча 2004, 54, no. 87.

[4] The present territory of Serbia, including its southern area that we discus here, mostly belonged to the Roman province Upper Moesia.

[5] Васић 2004, 292; Дрча 2004, 54, no. 87.

* The article results from the project: *Romanization, urbanization and transformation of urban centres of civil, military and residential character in Roman provinces on territory of Serbia* (no 177007) funded by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

on the possibility of its identification by analyzing the stylistic and iconographic characteristics and, thus, possibly expand the diversity of Mediana's sculptural repertoire.[6]

The head, being 8 cm in height, must have belonged to a statuette. It is made of fine-grained white marble, nicely smoothed and polished and treated with auger in some places, which is especially visible in the hair details. The head is partially fractured in the chin area, but the rest is in pretty good condition (Fig. 1).[7] Its rounded and rather oblong face shows youthful features without wrinkles, while the forehead is flat and tall, the nose straight and long, with a small mouth and full, slightly parted, lips. Big, almond-shape eyes have well-formed upper eyelids and no iris. The hair is combed away from the forehead to the back and gathered at the top in a knot made of curls, forming a so called krobylos (*crobylus*). At the temples, and rising towards the krobylos, there are two thick woven locks of hair that actually form the krobylos, while the rest of the hair is collected in a low bun on the nape. Behind the left ear there can be seen a fragment of an object carved from the same piece of stone, with a massive border at the top and a minor dent in the middle (Fig. 2–3).

This statuette was most probably imported from a significant Greek artistic centre or eastern Mediterranean workshop. The layer in which it was found belongs to the youngest archaeological horizon in Mediana (380–441 AD), during which time the settlement built on the ruins of the imperial villa complex was destroyed by the Goths in 378 AD, after the Huns had finally destroyed Hadrianopolis. According to the opinion of Dr Miloje Vasić, who managed the Mediana excavations in 2001, based on the exact location of the find and the fact that it was an isolated finding, the statuette adorned a villa with peristyle (before 378 AD) and was probably just a part of a larger sculpture ensemble made in different periods and procured from all over the Roman empire.

Although it is roughly dated to the period around 320 AD,[8] the stylistic and technical characteristics of the head indicate that the statuette might have been created earlier. This is suggested by the extremely soft modelling, which reflects the Hellenistic-style tendencies of the 2nd century Roman sculpture. On the other hand, the use of auger as a modelling tool, which became intensive as of the Severian epoch, including the light hair style, so different from Hellenistic exuberance, opens the possibility of moving the date-line for this statuette to the second half of the 3rd century.

Сл. 1. Глава мермерне статуете из Медијане, спреда (Документација Народног музеја у Нишу)

Fig. 1. Head of a marble statuette from Mediana, front (Documentation of National museum in Niš)

The stylistic features we mentioned (idealisation of facial characteristics typical for Roman copies of Hellenistic cult sculptures) initially made us conclude that the head belonged to a deity. One of the most significant

---

[6] Jovanović 1975, 55–65, T. I; Петровић 1976, 148–155, fig. 62–64; Срејовић, Цермановић–Кузмановић 1987, 135–152, 59–67; Vasić 2004;

[7] I wish to thank to Slobodan Drča, senior curator from National museum in Niš, for the permission to publish the photographs of the find.

[8] Дрча 2004, 165, no. 87.

[9] Aphrodite of Cnidus is a prototype for the iconography of Roman sculptures known as the Venus Pudica type. Although the original statue hasn't been preserved, it is known by the numerous replicas, such as Colonna Venus (Kahil et al. 1984, no. 391), Capitoline Venus (Haskell, Penny 1981, 84), Medici Venus (Mansuelli 1958–1961, 71–73), Venus of Arl (Kleiner 1973, 387) etc.

[10] This sculpture is best known by its Roman copy, the so called Diana of Gabi (Stewart 1990, 179, T. 505–508; Boardman 1995, 76, fig. 86).

[11] Popović 2006, 154.

[12] Tomović 1992, 74.

[13] Tomović 1992, 87, no. 67, fig. 23.3.

[14] Tomović 1992, 88, nos. 69–70, fig. 23.2, 23.4.

[15] Tomović 1992, 75.

impacts on Roman sculpture (as we can witness on its widespread replicas) comes from the so called Praxiteles' school – and those are the features that adorn the head of the Mediana statuette. The round face and refined eye-expression, revealing a pensive look, together with the certain charm of the small full lips in contrast to the straight and elongated nose, are indications of the possible influence of the famous statues of Praxiteles, namely Aphrodite of Cnidus[9] or Artemis Brauronia.[10] These features represent the general tendency in Roman sculpture, especially from the time of Hadrian, towards an expression of devotion to classical traditions. These characteristic only bring us closer to a safer definition of the Mediana statuette belonging to stylistic traits of the Hellenistic art applied during the Roman imperial period, while its iconographic features lead us towards the possible choice of deity in question.

A detail that brought about our initial assumptions was the krobylos, as well as the entire hairstyle arrangement. The krobylos, which is mostly known as the knot of hair that forms a shape resembling a hair bow, sometimes gathering the entire hair and sometimes in combination with a bun at the nape, was often used in the late classical period, mainly in the iconography of Aphrodite, Apollo and Artemis.[11] Having in mind that Apollo is generally represented with hair falling loosely over the shoulders, and the fact that the Mediana head is showing predominantly female characteristics, we believe it could belong to one of the two mentioned goddesses, either Aphrodite/Venus or Artemis/Diana.

The loveliness of the face and the sensuality of the plump lips point to Venus, the goddess of love and beauty. Her representations are among the most numerous finds in our territories.[12] On this occasion, we shall focus on three small marble heads similar to the one we examine here, especially in terms of the hairstyle. These marble heads are most likely associations with the iconographic type of Venus pudica: one is from the fortification Diana near Karataš[13] and two heads are from Viminacium.[14]

All three are modelled from an extremely high quality marble, originally from Asia Minor and Greek quarries, but their common stylistic features link them to a local workshop from Viminacium.[15] The close similarity of the heads' facial features and hairstyles indicates the possibility of them having been done using the same model, as they bear a popular iconographic pattern from the second half of the 2nd century or the first decades of the 3rd century, i.e. the period to which these heads are dated.

Сл. 2–3. Глава мермерне статуете из Медијане, леви профил и потиљак са пунђом (Документација Народног музеја у Нишу)

Fig. 2–3. Head of a marble statuette from Mediana, left profil and appearance with the bun (Documentation of National museum in Niš)

The heads are slightly leaning to the left, with harmoniously shaped facial features, nicely shaped eyes with accentuated eyelids, a flat and not very long nose and plump lips curved downwards at the ends. Lush hair is combed in massive locks toward the krobylos and the nape, its rich volume framing the face almost like some sort of high-profile head cover. The krobylos at the top is made in a thick knot and is tied in such a way as to form the closed part of a bow. The idealisation of their characteristics clearly reveals the artistic influence of the sculptures made using Hellenistic models originating from the Praxiteles school, first established by his Aphrodites from Cnides. However, despite the fact that they were broken off in the neck area, two of the three mentioned Venus heads distinctly show fragments of loose hair falling from the nape over the left shoulder.[16] Since Aphrodite from Cnides, as well as her numerous replicas, did not have released hair and a krobylos, this kind of iconography treatment is only typical for the Roman interpretation of the Venus pudica type, mostly from the 2nd century AD.[17]

Since the Mediana's head is parted from the body just above the neck line, it's difficult to say whether some locks of hair were descending from the bun at the nape down to the shoulders, which could additionally confirm the assumption that the head was from a Venus statuette. Also, unlike the aforementioned heads of Venus (from Viminacium and fortification Diana near Karataš), the hair on this head is quite poorly treated in simply combed strands with shallow notches, by which the master tried to achieve the impression of realism and thus failed to achieve the luxurious effect of playfulness common in hairstyles of Aphrodite/Venus. It seems that his intention in the Mediana statuette was to accomplish a more practical hairstyle rather than to highlight the sensuality and beauty of the goddess. Also, this head has a somewhat colder expression and significantly outlined, almond shaped eyes, a straight elongated nose and slightly less prominent lips. Therefore, we shouldn't exclude the possibility that it represented the goddess Artemis/Diana.

Considering that the goddess Artemis/Diana was famous as the hunting patroness[18] and that her representation often required the display of dynamic motion, the stringent hairstyle, with neat hair collected in a krobylos and the low bun at the nape, could just be a feature of such artistic expressions. This iconographic type is based on a Hellenistic canon depicting the goddesses' epithet Agrotera (Αγρότερη), which means "the one who hunts its prey."[19] It is considered that the artistic prototype of the hunting goddess is a sculpture attributed to the famous Leochares, which is only known by its Roman copy, Diana of Versailles.[20] Generally speaking, in the art of the Roman period, the iconographic representation of Diana hunting was certainly the most frequent visual representation of this goddess.[21]

In addition, the simple and reduced hair modelling on the head from Mediana, with the distinguished height of the side locks and the specific manner in which they are folded, suggests that the prototype of this statuette could have been made of bronze, which is also indicated by the certain hardness of the features modelled in bronze sculptures when transferred to marble.[22] An analogous treatment of the head is also noted in one bronze figurine of Diana, from an unknown site in Serbia, which indicates her origin to be from some provincial workshop or local master.[23]

Diana's marble head, found in the village of Putinci near Ruma, and which belonged to the life-size statue of hunting goddess,[24] can also be considered as a close iconographic analogy of the head from Mediana, except for its hair, modelled using shallow schematic linear notches. The Diana from Putinci is characterised by her distant eyes, as well as the expressionless facial features, typical for the classic style of Greek sculpture from the 4th century BC.[25] A similarly focused eye expression, possibly looking at some invisible prey, another recognisable attribute of the hunting goddess, can be seen on the Mediana head, rather than the melancholic and

---

16 Tomović 1992, fig. 23.2, 23.4.

17 One of the most famous Hellenistic replicas of the Aphrodite from Cnidus was the so called Aphrodite of Menophantes (named after its sculptor), which is completely modelled according to the original statue, so it is obvious that her entire hair is collected in a low bun at the nape without a krobylos at the vertex (Smith 1870, no. 1044). In contrast, the Roman statues of the Venus pudica type usually have hair falling over the shoulders and necessarily a krobylos (Mansuelli 1961, 71–73; Kleiner 1973, 387; Haskell, Penny 1981, 84; Kahil et al. 1984, no. 391).

18 Срејовић, Цермановић–Кузмановић 1989, 53–55, 113–114.

19 Daremberg, Saglio 1892, 142–143.

20 Lippold 1950, 270, T. 98–2; Charbonneaux 1963, T. XXXVIII; Bieber 1967, 63, fig. 200–201; Smith 1995, 75, fig. 87.

21 Kahil et al. 1984, p. 592–596, 600, 606–608, 614.

22 Cambi 2002, 305.

23 Бојовић 1985, 30, fig. 15; Срејовић, Цермановић–Кузмановић 1987, 74–75; Крунић 1997, no. 15.

24 Dimitrijević 1969, 82, fig. 1; Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987, 72.

25 Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987, 72.

absent expression that is characteristic of representations of Aphrodite/Venus.

At the end of this iconographic and stylistic analysis of the head from Mediana, we will focus on one controversial detail which, despite its possible contribution to determining her identification, creates a certain amount of doubt. We have already mentioned the existence of a fragment of an unidentified object behind the left ear, on the neck. Since it is modelled from the same piece of stone as the head itself and is positioned in a specific way next to the ear, we can conclude that it is an integral part of the statuette.

Among the Roman sculptures of Venus we were not able to find an analogous example, i.e. a statue which could confirm that this kind of a supplement could be part of the standard iconography.[26] On the other hand, having in mind the characteristic of the hunting Diana iconography, the mentioned detail shows some similarities with the top of the quiver of arrows, usually worn diagonally across the back by the goddess. The quiver is suggested by the shape of the fragment, ending in the form of a massive hem, recessed in the middle, which could possibly serve as a slot for the arrows. However, what confuses us is the fact that it is placed on the left shoulder, despite the fact that the goddess usually worn her quiver on the right side.[27] Also, we are familiar with only three known examples of bronze statuettes where the quiver is similarly placed close to head, but on the right side.[28] This fact is consistent with the above assumption that the prototype of the Mediana head could be of bronze, having in mind the fact that the bronze casting process was more likely to produce similarly merged iconographic parts.

However, if we accept that this object is a quiver, then we must notice that it lies quite artificially on the neck, almost as though it is preventing it from turning. This is so untypical for the goddess Diana whose entire iconography, from her clothing to her hair and spatial setting, should allow for dynamic movement related to the action of hunting. Also, it's not logical that, in making the quiver an important iconographic detail and an attribute of the goddess, there occurred an omission or clumsiness in the compositional modelling, while the rest of the head is produced in such a high quality manner. Due to all of the above, together with its fragmentary state of preservation, we can only claim that the object placed behind the left ear of the head is an integral part of statuette from Mediana. However, what it actually represents unfortunately remains a mystery.

The observations set forth in this paper gave us an opportunity to see how some of the characteristics of the marble head from Mediana give the impression that it belongs to the goddess Aphrodite/Venus, while some other features of the same head suggest Artemis/Diana. Since the characteristics described show similarities with the iconography of both of the goddesses, on this occasion we have not been able to genuinely decide which particular deity is represented by this statuette, but only to narrow our choice to the two mentioned goddesses. However, the problem with which we have been dealing here is a common one in the studies of Roman cult sculpture, especially as it refers to syncretism and the wide spread use of popular prototypes from earlier epochs. Sometimes, those models were changed by adding some specific attributes to different deities, thus changing the purpose of the deity itself. Such changes, the lack of a distinctive attribute, along with the fragmentary state of the finding that we have discussed here, represent the main obstacles to the definite identification of the goddess in question.

---

[26] Delivorrias et al. 1984.

[27] The representation of Artemis with quiver on the left shoulder is very rare and known only from the few examples of vase painting (Kahil et al. 1984, no. 680, 1433).

[28] Kahil et al. 1984, nos. 26c, 75, 105.

BIBLIOGRAPHY:

Bieber 1967 – M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1967.

Boardman 1995 – J. Boardman, *Greek Sculpture: The Late Classical Period and Sculpture in Colonies and Overseas*, London 1995.

Бојовић 1985 – Д. Бојовић, Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак града Београда* XXXII, 1985, 19–51.

Cambi 2002 – N. Cambi, Glava božice iz Isse (Vis, otok Vis), u *Grčki utjecaji na istočnoj obali Jadrana* (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu, Hrvatska), ur. N. Cambi, S. Čače i B. Kirigin, Split 2002, 303–310.

Charbonneaux 1963 – J. Charbonneaux, *La Sculpture grecque et romaine au musée du Louvre*, Paris 1963.

Daremberg, Saglio 1892 – C. Daremberg, E. Saglio (eds.), *Dictionnaire des Antiquités, grecques et romaines,* Paris 1892.

Delivorrias et al. 1984 – A. Delivorrias, G. Berger-Doer, A. Kossetz-Deissmann, Aphrodite in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* II, Zürich und München 1984, 2–151.

Dimitrijević 1969 – D. Dimitrijević, Istraživanja rimskog limesa u Istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacije, *Osiječki zbornik* 12, 1969, 81–121.

Дрча 2004 – С. Дрча, *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века*, Каталог изложбе у Галерији САНУ у Београду, ур. Д. Давидов, Београд 2004, 49–58.

Haskell, Penny 1981 – F. Haskell, N. Penny, *Taste and the Antique: The Lure of Classical Sculpture, 1500–1900*, New Haven – London 1981.

Havelock 1995 – C. M. Havelock, *The Aphrodite of Knidos and Her Successors: A Historical Review of the Female Nude in Greek Art*, Michigan 1995.

Јовановић 1975 – А. Јовановић, Неки аспекти проблема скупног налаза скулптуре са Медијане код Ниша (Resúme: Certains aspects du problème de la trouvaille collective de sculptures á Mediana a près de Naisus), *Старинар* XXIV–XXV (1973–1974), 1975, 57–65.

Kahil et al. 1984 – L. Kahil, R. Fleischer, E. Simon, G. Bauchhenss, Artemis – Diana, in *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* II, Zürich und München 1984, 618–855.

Kleiner 1973 – F. Kleiner, Gallia Romana and the Introduction of Classical Sculpture in Gaul, *American Journal of Archaeology* 77.4 (October 1973), 379–390.

Крунић 1997 – С. Крунић, Ситна фигурална пластика, у *Античка бронза Синдунума,* ур. С. Крунић, Београд 1997, 57–82.

Lippold 1950 – G. Lippold, *Griechische Plastik (Handbuch der Archäologie),* Munich 1950.

Mansuelli 1961 – G. Mansuelli, *Galleria degli Uffizi: Le sculture (Rome)*, Firenza 1961.

Петровић 1976 – П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976.

Petrović 1979 – P. Petrović, Naissus – Remesiana – Horreum Margi, *Incriptiones de la Mésie Supérieure* IV, Beograd 1979.

Popović 2006 – I. Popović, Marble sculptures from the Imperial Palace in Sirmium (Резиме: Мермерне скулптуре из царске палате у Сирмијуму), *Старинар* LVI (2005), 2006, 153–166.

Ridgway 1976 – B. S. Ridgway, The Aphrodite of Arles, *American Journal of Archaeology* 80.2 (Spring 1976), 147–154.

Smith 1870 – W. Smith (ed.), *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, London 1870.

Smith 1995 – R. R. R Smith, *Hellenistic sculpture: A handbook*, London 1995.

Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987 – Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Римска скулптура у Србији*, Београд 1987.

Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1989 – Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1989.

Stewart 1990 – A. Stewart, *Greek Sculpture* I, New Haven – London 1990.

Томовић 1991 – М. Томовић, О неким аспектима представа Артемиде – Дијане и Бендиде у Горњој Мезији и Тракији (Summary: On some iconographical aspects of Artemis – Diana and Bendus in Upper Moesia and Thrace), *Гласник Српског археолошког друштва* 7, 1991, 17–28.

Tomović 1992 – M. Tomović, *Roman sculpture in Upper Moesia*, Beograd 1992.

Васић 2004 – М. Васић, Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године, *Старинар* LIII–LIV (2003–2004), 2004, 288–294.

Vasić 2004 – M. Vasić, Bronze railing from Mediana (Резиме: Бронзана ограда из Медијане), *Старинар* LIII–LIV (2003–2004), 2004, 79–109.

Резиме:

БОЈАНА ПЛЕМИЋ, Београд

ГЛАВА МЕРМЕРНЕ СТАТУЕТЕ ИЗ МЕДИЈАНЕ (Ископавања 2001. године)

Кључне речи. – Артемида/Дијана, Афродита/Венера, Медијана, иконографија, римска скулптура.

Током археолошких ископавања Медијане 2001. године, откривена је женска глава мермерне статуете, која је, судећи према стилско-иконографским одликама, припадала фигури божанства. Ради се о изолованом налазу, највероватније импортованом из неког грчког уметничког центра, односно атељеа источно-медитеранског круга, као дела већег ансамбла скулптура које су украшавале вилу са перистилом. Изразито мека моделација рефлектује хеленистичке тенденције римске скулптуре II века, док коришћење сврдла, које је интезивно од епохе Севера, односно сумарна обрада косе, нетипична за хеленистичку разиграност, упућује на могућност хронолошког опредељења ове статуете у период од средине ка другој половини III века.

Будући да је представа фрагментарно очувана, њена идентификација је била доста отежана. Анализа стилских особина је указала на то да је она настала под утицајем хеленистичке скулптуре, односно узора тзв. Праксителове школе, пре свега чувених статуа Афродите Книдске или Артемиде Брауронијe. Међутим, нашу одлучност ка евентуалном избору божанства првенствено су усмериле иконографске карактеристике.

Начин на који је решена фризура, односно присуство препознатљивог кробилоса на темену, који од доба касног класицизма одликује иконографију Аполона, Афродите и Артемиде, упутили су нас на претпоставку да се ради о некој од две поменуте богиње. Љупкост и сензуалност лика, као и аналогије са статуетама типа *Venus pudica*, указале су на могућност да је реч о Венери. Са друге стране, нешто хладнији израз лица и поглед који асоцира усредсређену загледаност ка невидљивом плену, упућују на Дијану у лову. Таквој идентификацији у прилог говори и остатак нејасног додатка иза левог уха богиње, који обликом подсећа на врх тоболца са стрелама. Међутим, његова недовољна очуваност, као и неуобичајен положај са леве стране, неприродно прибијен уз главу, спречио нас је у доношењу коначног суда о томе шта је заправо он представљао. Сходно томе да поједине карактеристике главе статуете из Медијане више одговарају богињи Венери, док друге пре указују на Дијану, уз недостатак одговарајућих атрибута, овом приликом нисмо били у могућности да и коначно укажемо о којој је богињи овде реч, већ само да аргументовано сведемо избор на неку од њих две.

ЖАРКО ПЕТКОВИЋ
Филозофски факултет у Београду

AUCTORITAS MAIORUM У ГАЛЕРИЈЕВОМ ЕДИКТУ ИЗ 311. ГОДИНЕ

УДК: 322(37)"311" ; 2–67(37)"03"
DOI: 10.2298/STA1363245P
Оригинални научни чланак

e-mail: zpetkovi@f.bg.ac.rs

Примљено: 27. фебруар, 2013.
Прихваћено: 23. април, 2013.

Апстракт. – Судећи по тексту едикта цара Галерија из 311. године, главни мотив за пређашње прогоне хришћана била је царева жеља да спречи отпадање од предачких моралних норми, отпадања које, како стоји у едикту, јесте директно довело до ширења атеизма у Царству. Цар је дакле био заштитник предачких обичаја, на којима је почивао поредак у држави и на којима се заснивала врлина грађана. Иако је доношење едикта о толеранцији била, у Галеријевом случају, драматична промена, лична и политичка, царево позивање хришћана да се моле за његов спас, сведочи о његовим неуздрманим политиестичким уверењима.

Кључне речи. – Едикт о толеранцији из 311, Галерије, mos maiorum, auctoritas maiorum, Лактанције, Јевсевије из Кесареје, прогон хришћана.

Као што је познато, Јевсевијев превод Галеријевог едикта, за разлику од Лактанцијеве (скраћене) верзије, садржи читаву преамбулу као и пуна имена и титуле царева Галерија и Константина.[1] У неким рукописима (тј. у ранијим верзијама текста) Јевсевијеве *Историје Цркве* налазило се и име цара Лицинија,[2] што представља текстуалну потврду Лактанцијеве имплицитне тврдње да је декрет издат у име свих тетрарха,[3] те да је, следствено, важио на читавој територији Царства. То није био само празна прокламација једног умирућег човека: изгледа да су хришћани живели у миру неколико месеци после издавања едикта, све док Максимин Даја поново није започео прогон.[4]

Текст декрета из 311. године сведочи да је Галерије мотиве за велики прогон хришћана, који је започео у време Прве тетрархије,[5] тумачио тиме што су хришћани одступили од пута, тј. начина живота (сопствених) предака (parentum suorum reliquerant sectam). Препуштени тој лудости и тој себичности,[6] наставља Галерије, хришћани се нису више покоравали старим обичајима (non illa veterum instituta

[1] Cf. Lact. *DMP* 34 и Euseb. *HE* 8.17. – У тексту се користе скраћенице за античке ауторе и текстове како је препоручено у часопису *L'année philologique*. уз извесне измене, лако препознатљиве.

[2] Текст Јевсевијеве *Историје Цркве* је неколико пута ревидиран. Четврто издање текста одражава политичке реалности после Константинове победе из 324 године, дакле након Лицинијевог пада, па се његово име и не спомиње јер је о томе била донесена званична одлука (damnatio memoriae; cf. Demandt 1998, 50. Заправо, Јевсевије је из текста избацио или променио сведочанства о Лицинију као о заштитнику хришћана (*e.g. HE* 9.17.5). Штавише, из трећег издања уклоњени су документи којима се завршавао тај текст (*HE* 10.5–7) и на њихово место је додат текст о Лицинијевом учешћу у прогону хришћана и његовом коначном паду (*HE* 10. 8–9; Barnes 1981, 150). У ранијим верзијама текста (у групи рукописа ATER), издатим током Лицинијеве владавине, у *Историји Цркве* се налазило име овог цара. Cf. *e.g.* Heinichen 1870, 406; Lake 1927, xx–xxi.

[3] *DMP* 36.3. Једино име Максимина Даје није било забележено у рукописима Јевсевијевог дела зато што је он касније (313 године?) био изложен забрани спомињања (damnatio memoriae): *ILS* 660; Euseb. 8.17.3–5; Cf. Barnes 1982, 22–23; Creed 1984, 112.

[4] Euseb. *HE* 9.1–2; 7.32.31; 9.6.2–3; Lact. *DMP* 36.3; cf. Barnes 1981, 40; Lawlor 1912, 213–219. Изгледа да су захтеви Максиминових паганских поданика утицали на ову цареву одлуку: Euseb. *HE* 9.2.1; 7.12; 9a.4; *OGIS*, 569.

sequerentur), које су установили њихови преци, већ су по сопственој вољи донели законе које ће поштовати и којима ће окупљати разне људе на различитим местима. Галерије своје побуде да поведе прогон хришћана (тј. да заједно са Диоклецијаном организује велики прогон 303. године) објашњава жељом да се хришћани врате традиционалним обичајима (ut ad veterum se instituta conferrent). Тада су многи мучени, наставља се у декрету, а многи су протерани и побијени на различите начине,[7] али су, упркос томе, многи хришћани остали доследни у својој намери да се не држе култа (паганских) богова нити да поштују свог Бога. (Тако је, по Галерију, резултат прогона био безбожништво коме су неки хришћани прибегли, дакле са становишта једног паганина радило се о поразу јер безбожништво сигурно није могло бити циљ прогона).

Увидевиши њихову упорност, упорност која је довела до неочекиваног исхода, а истовремено бивајући, како сâм каже, доследан у свом урођеном милосрђу и навици опраштања свим људима, Галерије опрашта и хришћанима и дозвољава им градњу њихових места за окупљање (conventicula),[8] али тако да не чине ништа против уређеног поретка. (Ово вероватно значи да ништа од конфисковане имовине Цркве није враћено.) Према Галеријевом помиловању, хришћани су дужни да моле свог Бога за спас цара и државе, али и за сопствени спас, како држава не би претпрела штету и како би они били безбедни у својим „насеобинама“ (sedes).

Фразеологија едикта из 311. открива јединствен мотив који Галерије варира: хришћани су одступници од предачких обичаја и вере отаца, они су били људи који су по сопственом нахођењу стварали себи законе, а Диоклецијанов (и Галеријев) прогон је био покушај да се хришћани одврате од овог погубног пута, како за њих, тако и за Царство. Прогон хришћана је дакле консеквентно тумачен на као борба за традиционалне обичаје и за одржање вере у богове, на којима почива римска држава, пошто су се неки хришћани, и то они који нису у прогонима страдали, како тумачи Галерије, окренули атеизму.

Галерије је био, дакле, у сопственим очима, бранитељ старих обичаја и традиционалне религиозности (mos maiorum или auctoritas maiorum) која је била у темељу државног поретка, али и саме римске религије како су веровали стари писци, и то од времена када је Ромул основао Рим. Заправо се вера у богове заснивала на предачким веровањима,[9] и та вера је чинила основу римске државе, како стоји у чувеном стиху једног школског песника.[10] Дакле, религијске норме по којима се римско друштво управљало, нарочито републикански нобилитет, биле су, заправо, правила, тј. обичаји предака. И саме слике предака (imagines) подстицале су њихове потомке да делују врлински.[11] У питању је једна представа о прошлости и прецима која је чинила темељ друштвене дисциплине и градила одговорност према успостављеном поретку (не само религијском) у римској држави.

По раширеном схватању, додуше анисторијском, Римљани су се од почетка II века пре Христа или од средине тог столећа, удаљавали од строгог начина живота својих предака, занемаривали предачке обичаје, па су се препуштали луксузу, уживању, личним амбицијама, грамзивости, гордости.[12] Цицерон је

---

[5] Лактанције пише (*DMP* 12.1) да је Диоклецијан за датум објављивања свог декрета о прогону хришћана изабрао управо Терминалије ut quasi terminus imponeretur huic (хришћанској) religioni. И Лактанције (*DMP* 11.3–8) и Јевсевије (*HE* 8.8.4; 8.16.2; *VC*, 1.57; 58.1) тврде да је прави инспиратор прогона био управо Галерије; cf. Barnes 1981, 19–25; Bowman 2005, 85–86; Demandt 1998, 39; Clarke 2005, 650.

[6] Себичности или грамзивости: Јевсевије voluntas преводи као πλεονεξία; cf. *HE* 8.17.7.

[7] „Побијени на различите начине“ јесте емендација на основу Јевсевијевог παντοίους θανάτους ὑπέφερον (*HE* 8.17.8); израз који Лактанције користи – deturbati – јесте еуфемизам. Cf. Creed 1984, 112.

[8] Conventicula, „хришћанска окупљалишта“ је стандардни пагански дерогатив за цркве, које употребљава и Лактанције и други писци (нпр. Amm. Marc. 15.5.31 и 27.3.13).

[9] Ова идеја је изражена у речима једног саговорника у Цицероновом дијалогу *О природи богова* (3.5), који се тада налазио, као велики понтифик, на челу државног култа: … quod eo credo valebat, ut opiniones quas a maioribus accepimus de dis inmortalibus, sacra caerimonias religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper semperque defendi, nec me ex ea opinione quam a maioribus accepi de cultu deorum inmortalium ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. У духу старих прописа, у Цицероновим *Законима* (2.19) ова заповест за грађане гласи: Ritus familiae patrumque servanto. Cf. *e.g.* Cic. *Nat. Deor.* 1.61–62; *Div*. 2.148; *Har. Resp.* 18; Liv. 39.15; Val. Max. 1.1.

[10] Moribus antiquis res stat Romana virisque (Enn. *Ann*. 500 V); подразумева се да ови „древни обичаји“ потичу од предака.

[11] Sal. *Iug*. 4.5: Nam saepe ego audivi Q. Maximum, P. Scipionem, pretera civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, cum maiorum imagines intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem accendi.

[12] Тако Салустије Крписп педагошко-анисторијски доживљава прошлост Републике најранијих дана све до 146. године пре Христа као о историју слоге у држави, врлине која је владала међу људима и владавини добрих обичаја који су се поштовали (e.g. *Cat*. 9.1–3; *Iug*. 41.2; и нешто песимистичније, *Hist*. F 1.11, 12, 13M): Earl 1966, 41. По Ливију (39.6.7), који се

био уверен да су се због личних мана појединци, током епохе грађанских ратова, у време пропасти Републике, окренули против сопствене државе: тако је напуштање предачких обичаја истовремено значило и пропаст државе.[13] Додуше, још у последњем веку Републике, предачки обичаји су у великој мери замењени писаном, тј. стварном легислатуром, што је се може разумети као први знак опадања овог римског социјалног принципа.[14] Све у свему, док год је постојала Република, идеални закони у држави су били замишљени као наставак и прилагођавање предачких обичаја.[15]

Нешто касније, када је Октавијан Август успоставио нову власт у држави, темељ његовог поретка постаје управо mos maiorum. Само један пример: у Вергилијевој *Енејиди*, том националном епу, који тако много говори о идеалима Августа и његовог времена, Тројански јунак Енеја, та префигурација римских врлина, вођен побожношћу, бежи из тројанских рушевина носећи са собом предачке пенате, да би касније, на тим темељима, био основан Град који ће, по Јупитеровој вољи, поседовати imperium sine fine.[16]

Да су очување вере предака и с њом повезан добробит државе остали главно упориште паганске пропаганде у борби против хришћанства током читавог четвртог века, потврђује нам Квинт Аурелије Симах, чији су сенаторска и паганска убеђења одлично посведочена. Током своје градске префектуре, 384. године, у време када је Грацијановим едиктом, паганство доживело такорећи последњи ударац и када је један од последњих символа паганства, олтар богиње Победе изнесен из Курије, Симах се позива на mos maiorum и тражи да се поновно успостави, односно оживи, онај религиозни поредак који је донео толико добра држави (мисли се на паганизам).[17] Али, то је управо оно што је Симахов опонент Пруденције назвао superstitio veterum […] avorum.[18]

Током ових столећа политичке употребе ове идеје карактеристично је да се на auctoritas maiorum позивају писци који не припадају римској владајућој елити (као Цицерон),[19] упркос што су само нобили могли претендовати на своје „часне претке“. Овај психосицијални феномен, потврђује се у декрету из 311. године, који је донео Галерије, цар варварског, руралног порекла:[20] очување предачких тековина (auctoritas maiorum) тог темља вере на којем се заснива држава, јесте заправо, како у тексту стоји, прави разлог зашто је хришћани били прогањани у Царству током Диоклецијанове и његове владавине.

Да би смо разумели личну психолошку једначину у којој се Галерије нашао када је, као Диоклецијанов штићеник, као војник од каријере, постао један од најмоћнијих људи у држави, треба узети у обзир да је такав Галерије морао бити потајно исмеван на различите начине. Своју срамоту што се морају додворавати неписменом варварину сенатори су лечили, како то Лактанције чини, ишчађавајући се над његовом бестијалношћу или злобом,[21] или што су се у потаји ругали цару-варварину. У ранијим периодима римске историје где је боље очувана сенаторска историографија, такав феномен је добро посведочен. Довољно је погледати како се писац *Царске повести* заједљиво односио према пастиру, па касније обичном војнику Максимину Трачанину, чији су родитељи готско-аланског порекла (ради се, дакле, о пореклу и социјалном слоју готово идентичним са Галеријевим). Сенатори су саставили неке изазивачке и претеће песмице у позоришту које су биле изрецитоване на грчком, како их необразовани Максимин не би могао разумети, или су му додељивали читав низ надимака, који су наглашавали његово варварство, окрутност, неотесаност.[22]

ослања на аналистичку традицију, и Полибију (31.25.3), до кварења добрих обичаја дошло је још раније, након римских победа на Истоку или над Македонијом. Cf. Bleicken 1995, 61–62.

[13] Cic. *Rep*. 5.2: Јер шта остаде од старих обичаја на којима […] почива римска држава? Видимо да су они тако пали у заборав и да не само да се не негују, већ се и не познају. А шта да кажем о људима? Обичаји су пропали због малог броја људи, а ми не само да треба да одговарамо за такво зло, већ треба и да се бранимо као кривци најтежег злодела. Због наше кривице, а не тек случајно, државу имамо само на речима, а у ствари смо је већ одавно изгубили; превод Бојане Шијачки-Маневић. Cf. Sall. *Cat*. 11.5.

[14] Hölkeskamp 2010, 21–24.

[15] Cic. *Leg*. 2.23.

[16] Verg. *Aen*. 1.1–7; 257–296.

[17] Symm. *Rel*. 3; Ambros. *Ep*. 16–17. Cf. Callu 1972, 10; Curran 1998, 106; Hartke 1940, 135–136.

[18] *C. Symm.* 1.40.

[19] e.g. *Har. Resp.* 18.

[20] [Aurel. Vict.] *Epit*. 40.15: Ortus parentibus agrariis, pastor armentorum, unde ei cognomen Armentarius fuit; Eutrop. 9.22.1; Jer. *Chron*. s. a. 290. Види и друга сведочанства наведена доле, у напомени 23. Cf. Enßlin 1930, 2517; Barnes 1982, 37–38.

[21] *DMP* 9.1–2: У овој звери било је урођено варварство, дивљаштво страно римској раси (превод М. Милин).

[22] *HA*, *Duo Maximini*, 9.4–7; 8.5–6. врло слично је Максиминово порекло и карактер описао и Херодијан (7.1.2) и анонимни аутор ([Aurel. Vict.] *Epit*. 24.1); cf. Chastagnol 1994, 641–642; 644.

Има јасних знакова да је Галерије, као и Максимин Трачанин пре стотинак година, био изложен презиру римске аристократије која га је окруживала,[23] те да није у питању само Лактанцијева нетрпељивост према Галерију. Под таквим притиском, моћни али презрени Галерије морао се окренути једном неоспорном идеалу, као што је паганска религиозност заснована на предачкој традицији и њеном ауторитету (auctoritas maiorum, како стоји у едикту) и на том је темељу он засновао своје државничко деловање, али истовремено и упориште против осећања социјалне инфериорности које га је морало обузимати.

Галерије се тако представљао као Римљанин (по прецима и по обичајима) и то као најбољи Римљанин, што је карактеристично за недовољно самопоуздање једног варварина. Посвећен традицији, јачању Рима, предачкој вери, Галерије је био спреман да се у име римске државе супротстави хришћанском „празноверју“ (superstitio) и да силом примора оне који не верују у римске богове да учествују у римским култовима. И када су у питању Галеријева јавна религиозна уверења која су се дотицала политике до те мере да су прелазила у царску пропаганду, она су била заснована на конзервативном државотворном паганизму. У тај државни, политички Галеријев паганизам спадају (међусобно блиски феномени) imitatio Romuli,[24] затим знаци цареве идентификације са Александром Великим, односно Либером-Дионисом, херојем и богом који су успели, као и Галерије, да покоре Исток.[25]

Коначно, мотиви доношења декрета из 311. су између осталог лични, а не политички. Галерије је пред смрт престао да се бави политиком; више је мислио на сопствену апотеозу (о чијим археолошким траговима смо тако добро упознати),[26] апотеозу која открива како је изгледала његова лична (а не политичка) паганска религиозност. Галерије је био савладан болешћу и био је препуштен смрти у грозним боловима и великом понижењу,[27] понижењу чија је величина мерљива висином његовог пада од првог човека на свету до беспомоћног несрећника препуштеног ужасним телесним мукама. У таквој ситуацији, он од хришћана тражи да се моле њиховом Богу за њега: то није израз очаја једног пораженог човека, који суочен са смрћу одустаје од својих христоборачких политичких уверења, већ је заправо знак привржености паганским представама о боговима у којима се Ромул, Александар и Дионис преплићу и представљају једно.

Стога, уврштавајући у пагански пантеон хришћанског Бога и мирећи се тако, у последњи час, са њим и његовим следбеницима, умирући Галерије подсећа грађане – пагане и хришћане – да је њихова дужност (између осталог) да се моле боговима за добробит цара, који персонификује римску државу. Тако је тражењем хришћанских молитви, Галеријев политички паганизам устукнуо пред искреном, личном, политеистичком побожношћу. Одбацивање државног разлога у корист личног видљиво је и у томе што је Галеријева апотеоза извршена у родном крају, где је и умро,[28] док је маузолеј у Солуну остао празан. Коначно, тај споменик паганске државне религиозности и камена успомена на Галеријево осећање сопствене величине, променио је своју намену и смисао у складу са историјским исходом – постао је хришћанска црква.[29] Уосталом, базилике су изграђене и у јужном делу палате у Гамзиграду.[30]

---

[23] Тако је, по Аурелију Виктору (*Caes*. 39.24), Галерије имао когномен Armentarius – чобанин (cf. [Aurel. Vict.] *Epit*. 39.2; 40.1 и горе, нап. 20). Писац је ово поменуо да како би себи дао простора за социјални сарказам: *Чобанин је постао цар* (*Caes*. 40.1). Читаво девето поглавље Лактанцијевог списа *О смрти прогонитеља* посвећено је Галерију, у једном изразито реторичком и непријатељском дискурсу.

[24] Галеријева *imitatio Romuli* је посведочена како у наративним (*Lact.* DMP 9.9) тако и у епиграфским (*ILS* 633). Поистовећивање цара са Ромулом је део римског владарске идеологије још од Августових времена, а и последња генерација републиканских вођа је такође повезивана са Ромулом, који је, за ту прилику, поново постао добар владар (cf. Rufus Fears 1977, 118; 124–125).

[25] О Галеријевој идентификацији са Александром Великим ([Aurel. Vict.] *Epit*. 40.17), познатој и код ранијих римских владара (Rufus Fears 1977, 250–251) и његовој идентификацији са Либером-Дионисом, богом који је приказан на чувеном мозаику у Гамзиграду и који се може довести у везу са Галеријевом и Ромулином апотеозом (Srejović 1993, 43) и богом на кога се алудира у једној дедикацији из Ламбезе (*CIL* 8.18260), види Dušanić 1995, 76–98. О тетрарховом походу против Персије, о том понављеном подвигу Диониса и Александра, види Barnes 1981, 17–18; Barnes 1976, 182–186; Barnes 1982, 63.

[26] Srejović, Vasić 1994, 123–139.

[27] Lact. *DMP* 33; Euseb. *HE* 8.16.3–5; cf. Enßlin 1930, 2528; Creed 1984, xxxviii–xxxix.

[28] Место смрти: *Chr. Min.* 1.148; [Aurel. Vict.] *Epit.* 40.16; cf. Barnes 1982, 64; Creed 1984, 92. Апотеоза је посведочена и на Максенцијевим кованицама (*RIC* 6.382), а њено место је утврђено недалеко од Гамзиграда: Srejović 1995, 143–155.

[29] Grégoire 1939, 323–4.

[30] Јанковић 1983, 120–121; Петковић 2010, 196–197.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Barnes 1976 – T. D. Barnes, Imperial Campaigns, A.D. 285–311, *Phoenix* 30 (1976) 174–193.

Barnes 1981 – T. D. Barnes, *Eusebius and Constantine*, Cambridge (Mass.) and London 1981.

Barnes 1982 – T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge (Mass.) and London 1982.

Bleicken 1995 – J. Bleicken, *Die Verfassung der Römischen Republik. Grundlagen und Entwicklung*, Padeborn 1995[7].

Bowman 2005 – K. Bowman, Diocletian and the First Tetrarchy, y: *CAH* XII[2], *The Crisis of Empire, A.D. 193–337* (ed. A.K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron), Cambridge 2005, 67–89.

Callu 1972 – J. P. Callu, Introduction, y: Symmaque, *Lettres*, Tome I, Livres I–II (Sociétée d'édition « Les Belles Lettres »), Paris 1972.

Chastagnol 1994 – A. Chastagnol, Vie des deux Maximins, Introduction, y: *Histoire Auguste. Les Empereurs Romains des IIe et IIIe Siècles*, Paris 1994.

Clarke 2005 – G. Clarke, Third-century Christianity, y: *CAH* XII[2], *The Crisis of Empire, A.D. 193–337* (ed. A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron), Cambridge 2005, 589–671.

Creed 1984 – J. Creed (comm.), y: Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, Oxford 1984.

Curran 1998 – J. Curran, From Jovian to Theodosius, y: *CAH* XIII[2], *The Late Empire, A.D. 337–425* (ed. A. Cameron, P. Garnsey) Cambridge 1998, 78–109.

Demandt 1998 – A. Demandt, *Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian*, 284–565 n. Chr., München 1998.

Dušanić 1995 – S. Dušanić, *Imitator Romuli* and *Redditor Libertatis*. Two Controversial Themes of Galerius' Political Propaganda, y: *The Age of Tetrarchs* (ed. D. Srejović), Belgrade 1995, 76–98 [= Selected *Essays in Roman History and Epigraphy*, Belgrade 2010, 960–985].

Earl 1966 – D. C. Earl, *The Political Thought of Sallust*, Amsterdam 1966.

Enßlin 1930 – W. Enßlin, s.v. Maximianus (Galerius), no. 2, *RE* 14 (1930) coll. 2516–2528.

Grégoire 1939 – A. Grégoire, La rotonde de S. Georges à Thessalonique est le mausolée de Galère, *Byzantion* 14 (1939) 323–324.

Hartke 1940 – W. Hartke, *Geschichte und Politik im spätantiken Rom*, Leipzig 1940.

Heinichen 1870 – F. A. Heinichen, *Commentarii in Eusebi Pamphili historiam eccl. vitam Constant. Panegyricum* (Eusebi Pamphili, Scripta Historica, T. III), Lipsiae 1870.

Hölkeskamp 2010 – K.-J. Hölkeskamp, *Reconstructing the Roman Republic. An Ancient Political Culture and Modern Research*, Princeton–Oxford, 2010.

Lake 1927 – K. Lake, Introduction, y: Eusebius, *Ecclestiastical History*, vol. I, books I–V (Loeb Classical Library), Harvard 1927.

Lawlor 1912 – H. J. Lawlor, *Eusebiana. Essays on the Ecclesiastical History of Eusebius*, Oxford 1912.

Rufus Fears 1977 – J. Rufus Fears, *Princeps a Diis Elecutus*: *The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome*, Papers and Monographs of the American Academy in Rome, vol. XXVI, Rome 1977.

Srejović 1993 – D. Srejović, *Felix Romuliana* – Galerius' Ideological Testament, y: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia* (ed. D. Srejović) Belgrade 1993, 31–53.

Srejović, Vasić 1994 – D. Srejović and Č. Vasić, *Imperial Mausolea nad Consecration Memorials in* Felix Romuliana, Belgrade 1994, 123–139.

Srejović 1995 – D. Srejović, Diva Romula, Divus Galerius, y: *The Age of Tetrarchs* (ed. D. Srejović), Belgrade 1995, 143–155.

Јанковић 1983 – Ђ. Јанковић, Рановизантијски Гамзиград, y: *Гамзиград. Касноантички царски дворац* (ур. Д. Срејовић), Београд 1983, 120–146.

Петковић 2010 – С. Петковић, Ромулијана у време после царске палате, y: Felix Romuliana – *Гамзиград* (ур. И. Поповић), Београд 2010, 167–199.

Summary: ŽARKO PETKOVIĆ, Faculty of Philosophy, Belgrade

AUCTORITAS MAIORUM IN THE EDICT OF GALERIUS OF 311 AD

Key words. – The Edict of Toleration of 311, Galerius, *mos maiorum*, *auctoritus maiorum*, Lactantius, Eusebius of Caesarea, persecutions of the Christians.

The phraseology of the Edict of Toleration issued by Galerius in 311 reveals a unique motive on the part of the emperor for his persecution of Christians: the Christians had abandoned the religious convictions of their ancestors and made their own laws, which consequently had led them – allegedly – into atheism. Galerius issued an order that they (the Christians) should return to the practices established by their own forefathers. Thus, the re-establishment of *mos maiorum,* endangered by Christian "atheism", was Galeirus' prime motive for confronting the new religion.

If this was the real motive, it was carefully chosen: *mos maiorum* was the key point for the preservation of traditional (pagan) religion, social order and the Roman Empire, as Ciciero and Symmachus put it. When Galerius proclaimed, on his deathbed, that Christians should pray for his salvation, he remained devoted to his polytheistic convictions.

SONJA VUKOVIĆ, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Laboratory of Bioarchaeology, Belgrade
IVAN BOGDANOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

A CAMEL SKELETON FROM THE VIMINACIUM AMPHITHEATRE

UDC: 904:636.295(497.11)"03" ; 902.2(497.11)"2011"
DOI: 10.2298/STA1363251V
Original research article

e-mail: sonja.vukovic@gmail.com

Received: February 25, 2013
Accepted: April 23, 2013

Abstract. – Camel remains have occasionally been found in Roman provincial sites throughout the Empire. In Serbia, several camel bones were found on Roman period sites. In the course of the excavations of the Viminacium amphitheatre, a partial camel skeleton was found in the western part of the arena. This find dates back to the middle, or the second half, of the 4th century AD, the period after the amphitheatre lost its function. As no other camel skeleton has been found throughout the European part of the Empire until now, this one represents a unique find in this territory. According to mixed morphometric features of the skeleton, it is suggested that the skeleton belonged to a hybrid individual. Based on taphonomic analysis of the skeleton, assumptions have been made as to how the corpse of this animal was treated after death. In this paper the role and significance of camels in Roman provinces in the territory of Serbia is also discussed.

Key words. – Late Roman period, Viminacium, amphitheatre, camel, camel hybridisation.

INTRODUCTION[1]

Camel bone finds indicate that these animals lived throughout the Roman provinces in Europe. Camel remains were detected in the fauna of Roman period sites in Italy (De Grossi Mazzorin 2006; De Grossi Mazzorin 2011), the Iberian Peninsula (Morales Muīiz et al. 1995), France (Clutton-Brock 1987), Belgium (Pigière, Henrotay 2012), Switzerland (Bökönyi 1974), Germany (Benecke 1994), England (Applebaum 2002), Austria (Riedel 1999), Slovenia (Bartosiewicz 1999; Bartosiewicz, Dirjec 2001), Hungary (Bökönyi 1974; Bökönyi 1989; Bartosiewicz 1995; Bartosiewicz 1996), Ukraine (Bökönyi 1974) and Bulgaria (Schramm 1975; Beech 2007). In Serbia, camel bones were found in the following sites: Sirmium (Lauwerier 1978), Viminacium, Gomolava, Vranj near Hrtkovci (Vuković, Blažić in press), Davidovac–Gradište and Pirot–Sarlah Bazilika.

Among 14 camel bones that were found so far in the territory of Viminacium, 13 were found in the area

[1] We are grateful to Snežana Nikolić, from the Institute of Archaeology in Belgrade, for giving us her valuable comments for this paper and for data on ceramic finds from the Viminacium amphitheatre. We are also grateful to Stefan Milošević, from the Faculty of Philosophy in Belgrade, for helping us in carrying out taphonomic analyses.

* The article results from the projects: *Viminacium, Roman city and military camp – research of the material and non material culture of inhabitants by using the modern technologies of remote detection, geophysics, GIS, digitalization and 3D visualization* (No. 47018) *and Bioarchaeology of Ancient Europe – humans, animals and plants in the prehistory of Serbia* (No. III 47001), funded by The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

of the amphitheatre (Vuković, Blažić in press), while a single bone was detected in the area of the Eastern necropolis (Vuković 2010). Those specimens belonged to two-humped camels and hybrids, while one humped camels were not detected.

In the course of excavations of the Viminacium amphitheatre in 2011, in the area of arena, a partial camel skeleton was discovered. In this paper, the taxonomic position of this animal is discussed, according to the morphometric features of the skeleton. The age at death of the animal is determined, while taphonomic analysis of the skeleton is used to assume how the corpse of this animal was treated after death. Based on the context of the find, the time of burial of this camel is specified. In this way it was possible to define the chronological relationship between the camel find and the amphitheatre and other archaeological features discovered in this area. In this paper the role and significance of the camels in Roman provinces in the territory of Serbia is also discussed.

VIMINACIUM AMPHITHEATRE

Viminacium is situated on the right bank of the Mlava River, close to its confluence with the Danube River (Fig. 1). Firstly, in the course of the 1st century AD, a military camp was built. By the camp, a city developed that became the capital of the province of *Moesia Superior* and later of *Moesia Prima* (Mirković 1968; Поповић 1968).

The Viminacium amphitheatre was discovered in the north-eastern corner of the surface defined as the city area, approximately 50 m away from the north-western corner of the legionary fortress (Fig. 2). The first small-scale archaeological excavations of the amphitheatre were conducted by M. Valtrović in 1882 (Валтровић 1884, 11–12, 100–103).

Systematic archaeological excavations began at the end of 2007 and are still in progress. So far the following parts of the amphitheatre have been discovered: the arena, the arena wall, the main entrances, the outer

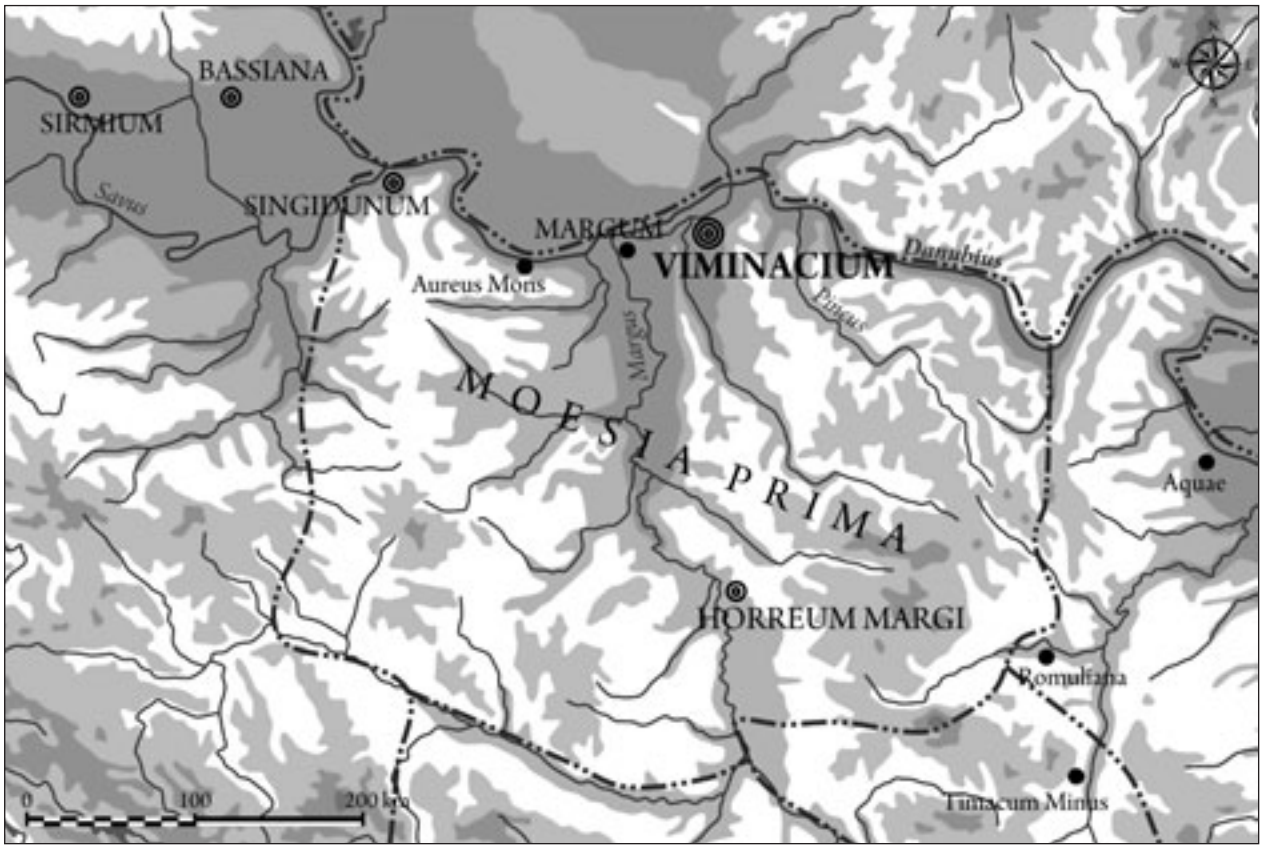

Fig. 1. Location of Viminacium within the province of Moesia Prima

Сл. 1. Локација Виминацијума у оквиру провинције Moesia Prima

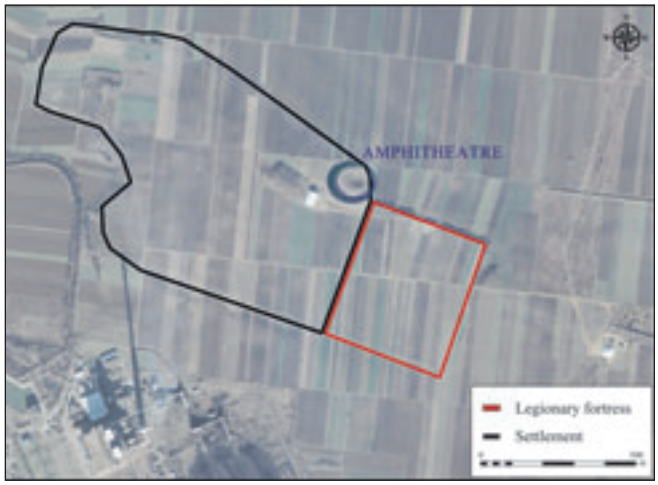

Fig. 2. Location of the amphitheatre in an aerial photo of Viminacium (taken in 2007)
Fig. 3. Viminacium amphitheatre in an aerial photo (taken in 2012)

Сл. 2. Позиција амфитеатра на авио-снимку Виминацијума из 2007. године
Сл. 3. Аеро-снимак виминацијумског амфитеатра из 2012. године

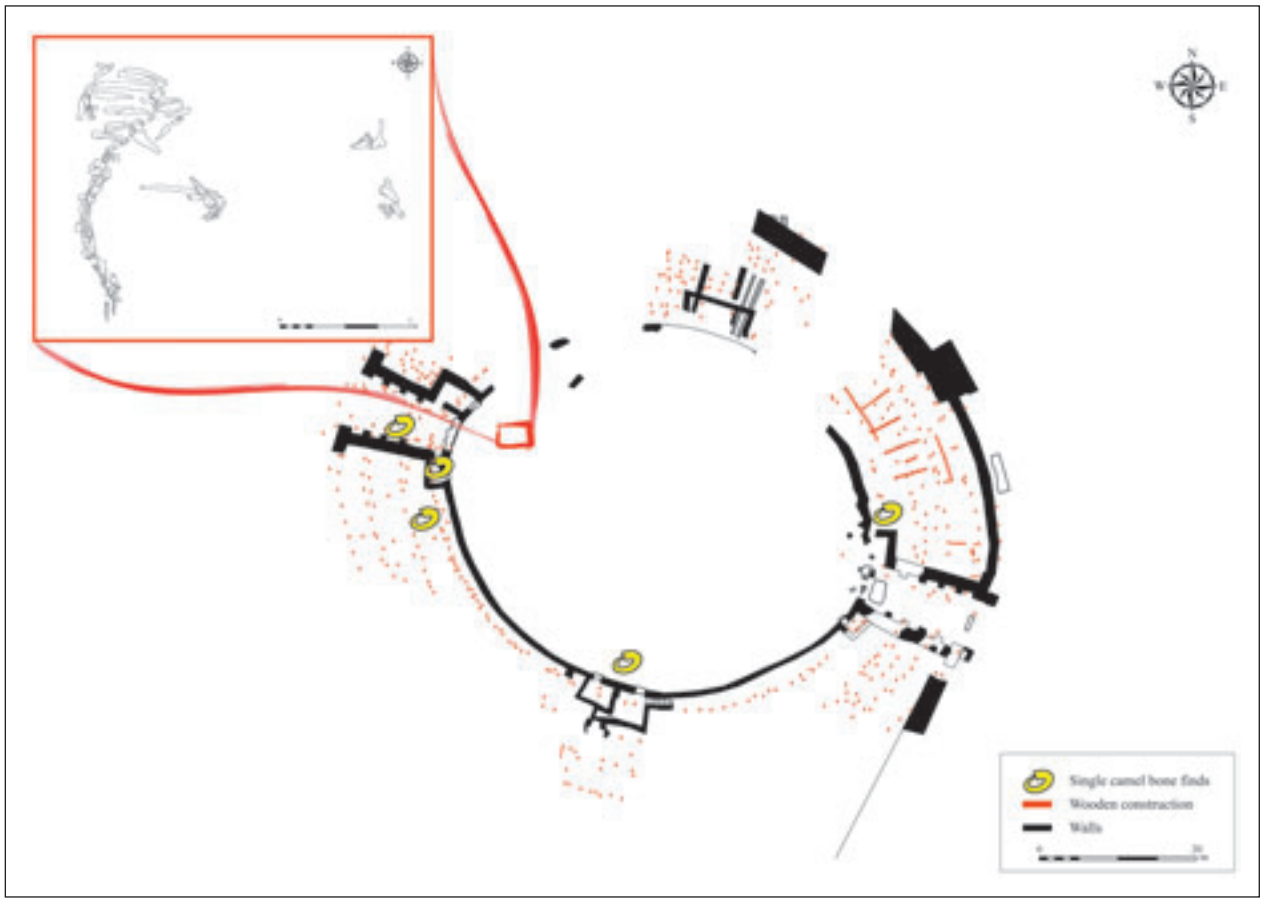

Fig. 4. Location of the camel skeleton and other camel bones at the plan of the amphitheatre

Сл. 4. Места налаза скелета камиле и појединачних костију камила на плану амфитеатра

wall of the amphitheatre, the chambers that flanked the main entrances, recesses on the short axis of the building and traces of the timber-framed seating (Fig. 3). To the north and to the southeast of the object, city ramparts were defined and partly excavated (Nikolić, Bogdanović 2012).

Based on previous archaeological excavations, it can be assumed that the amphitheatre was built in the beginning of the 2nd century AD and that it was used until the end of the 3rd, or beginning of the 4th century AD. So far it has been possible to determine several phases of the construction of the object. However, the time and reasons for the abandonment of the Viminacium amphitheatre are not completely clear. After the amphitheatre lost its function, the surface of the building was abandoned and buried. Soon after, in the second half of the 4th century AD, a graveyard was set within this area (Nikolić, Bogdanović 2012, 44; Nikolić, Bogdanović in press).

CAMEL SKELETON FROM THE VIMINACIUM AMPHITHEATRE

The camel skeleton was unearthed in the western part of the arena, in the vicinity of the amphitheatre entrance (Fig. 4, Fig. 5). It was found in the layer of brown friable soil that extended above pits in the area of arena. The skeleton was oriented south-north, with a deviation of 15 degrees of the southern part to the west. Of the skeleton, the following parts were discovered: most of the vertebral column, sternum and ribs, parts of forelegs and hind legs and the skull, which was damaged during the excavation (Fig. 6). The axial skeleton was found in the anatomical position, while the legs of the animal were discovered fragmented and dislocated.

According to archaeological finds, the layer where the camel was found dates back to the middle and the second half of the 4th century AD. The amphitheatre had lost its function at the end of the 3rd, or the beginning

Fig. 5. Camel skeleton from the Viminacium amphitheatre

Сл. 5. Скелет камиле из амфитеатра у Виминацијуму

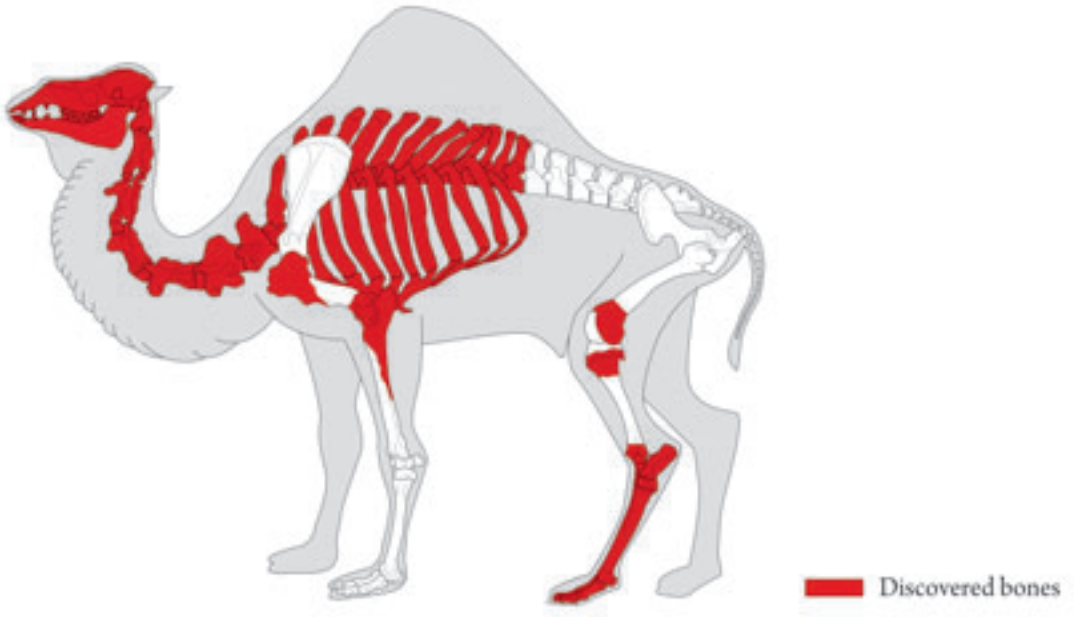

Fig. 6. Drawing of a camel skeleton, with marked skeletal parts found in Viminacium amphitheatre

Сл. 6. Схематски приказ скелета камиле, на коме су приказане пронађене кости

of the 4th century AD. After that, the whole area was abandoned. In the area of arena, a significant number of pits, which date back to the first half of the 4th century AD, were found. Above the pits and above the amphitheatre, in the course of the middle and second half of the 4th century AD, the layer in which the camel was found, was formed. After, in this layer, human graves were sunk. They constitute a graveyard that was formed in the course of the second half of the 4th century AD in the central and south-western part of the amphitheatre (Nikolić, Bogdanović 2012, 44; Nikolić, Bogdanović in press).

In the course of previous excavations of the amphitheatre in Viminacium, in the areas of the western entrance, the southern part of the arena and the grandstands, 13 individual camel bones were discovered (an atlas, three thoracic and three lumbar vertebrae, a rib, distal radius and ulna, distal femur, distal tibia and the first phalanx). All of the bones originate from the 4th century layer that was formed above the amphitheatre. Although they are likely contemporaneous with the camel skeleton, they are not related to it. As the presence of the same bones and differences in bone sizes are observed between individual bones and the camel skeleton, those bones, for sure, belong to different animals and not to the camel whose skeleton was discovered in the arena.

TAPHONOMY

The skull, mandibles, sternum, cervical and lumbar vertebrae were found in an anatomical position, while the camel legs were found fragmented and dislocated (Fig. 5). The distal right humerus and proximal radius were in an anatomical position, but dislocated in relation to the axial skeleton. The proximal right humerus was found ca. 5 m away from its distal end. The distal left femur and proximal tibia were also found in an anatomical position, but dislocated in relation to the remaining skeleton parts. The lower part of the right hind leg (distal tibia, metatarsus, tarsal bones and phalanges), which was also in articulation, but dislocated from the other skeletal parts, was found next to the proximal humerus. During the excavation, the skull and the lower part of the right hind leg were damaged and dislocated afterwards. Aside from limb parts, the scapulae, the pelvic bone and the lumbar and caudal vertebrae of this camel were missing and have not been discovered.

All leg bones were broken prior to the burying of the camel (Fig. 7, Fig. 8). Breakage patterns indicate that the bones were broken in a fresh state, not long after the death of the camel. The fresh fracture surface is smooth, has a spiral outline and the fracture angle is obtuse to the cortical surface (Outram 2001). At the

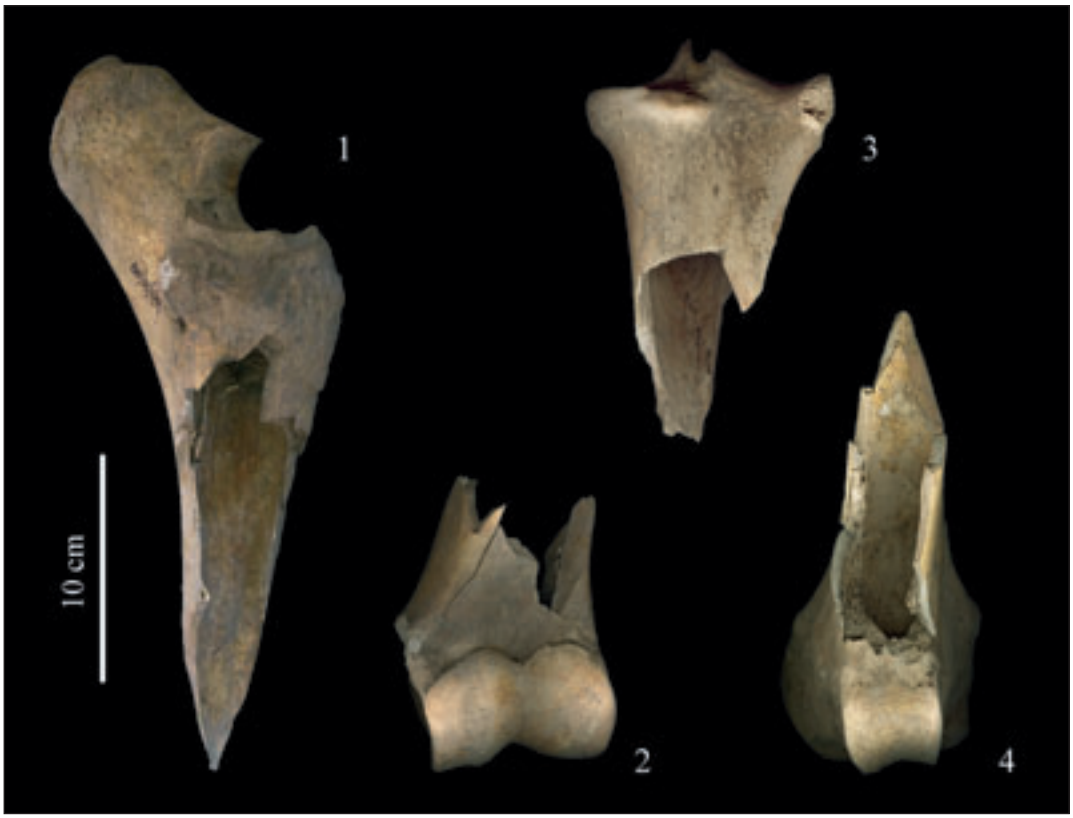

Fig. 7. Camel long bones broken for the extraction of marrow: 1) Proximal joint of ulna and radius, lateral view; 2) Distal humerus, anterior view; 3) Proximal tibia, caudal view; 4) Distal femur, anterior view

Сл. 7. Дуге кости камиле, које су поломљене због експлоатације коштане сржи: 1) Проксимални радијус и улна, латерална површина; 2) Дистални хумерус, антериорна површина; 3) Проксимална тибија, каудална површина; 4) Дистални фемур, антериорна површина

caudolateral area of the humerus midshaft, four impact marks, made by a blunt object, were detected (Fig. 8), while from those marks a smooth spiral fracture flares. The impact marks and the smooth spiral fracture are also detected in the anterior area of the radius proximal shaft (Fig. 7–1). Although impact marks were not detected on other long bones, according to their fractures, it can be assumed that they were broken in the same manner as the humerus and radius. This kind of fracturing of long bone shafts is typical for marrow extraction (Binford 1981, 148–163; Outram 2001). Bone marrow has a high nutritive value and is highly caloric. Aside from its usage in the diet, in the Roman period, marrow fat was used as oil for lamps, as a cosmetic or medicinal base, and as a lubricant by artisans (Seetah 2006, 48). All of the long bone epiphyses are complete and no butchering marks were detected on their surface. The intentional breakages of long bone shafts and the untouched epiphysis and axial skeleton parts (without modifications) are typical only for marrow processing activities without grease exploitation (Binford 1981, 157). As the long bone parts were found in an anatomical position, it can be assumed that the joints were not disarticulated prior to the breaking of the bones.

Six butchering marks, made by a knife, were detected only at the distal shaft of the metatarsus and indicate that the animal had been skinned (Fig. 9). As no other butchering marks were detected on other bones, it can be assumed that the marrow was extracted while there was still flesh on the bones. Although possible meat removal marks could be hypothesised on the skeletal parts that had been taken from this place, their absence on discovered bones is uncommon. While studying the patterns of bone modifications, L. Binford (1981), in his famous ethnographic monograph of Nunamiut Eskimos, investigated bone marrow and grease extraction. He noted that, on some occasions during marrow extraction, bones were broken prior to skinning and meat removal.

Fig. 8. Proximal humerus with impact marks, caudolateral view
Fig. 9. Metatarsal bone with skinning marks, anterior view

Сл. 8. Проксимални хумерус камиле са траговима удараца, каудолатерална површина
Сл. 9. Метатарзус камиле са траговима драња коже, антериорна површина

The pelvic bones, scapulas, lumbar vertebrae and leg parts were not found, and it is suggested that they were taken from the site, as these skeleton parts carry most of the flesh. Traces of the dismemberment of the scapula-humerus and pelvis-femur joints were not detected. However, it is possible to disjoint the scapula and humerus easily by leverage (Binford 1981, 122). As the proximal femurs were missing, it can be assumed that they were taken from the site together with the pelvis.

The bones were well preserved and some of the bones were slightly weathered. The weathering of the bones is a consequence of different atmospheric conditions that affected the bone before its burial. Gnaw marks, probably made by a dog, were detected on one of the phalanges (Fig. 13–4). Based on these taphonomic features, it is concluded that the skeleton was buried not long after it was left in the area of the amphitheatre.

TAXONOMY AND MORPHOMETRIC STUDY OF THE CAMEL SKELETON

The taxonomic identification of Viminacium camel is important because camel species originate from different parts of the world. Two-humped camels[2] (*Camelus bactrianus*) originate from Central Asia, while one-humped camels[3] (*Camelus dromedarius*) are from North Africa and Western Asia.

The adaptation to different temperature conditions of the two camel species resulted in the difference in their size and appearance. Dromedaries, which live in hot deserts, have shorter hair and generally longer limbs

[2] Sometimes, the synonym *bactrian camel* is used in the text.
[3] Sometimes, the synonym *dromedary camel* is used in the text.

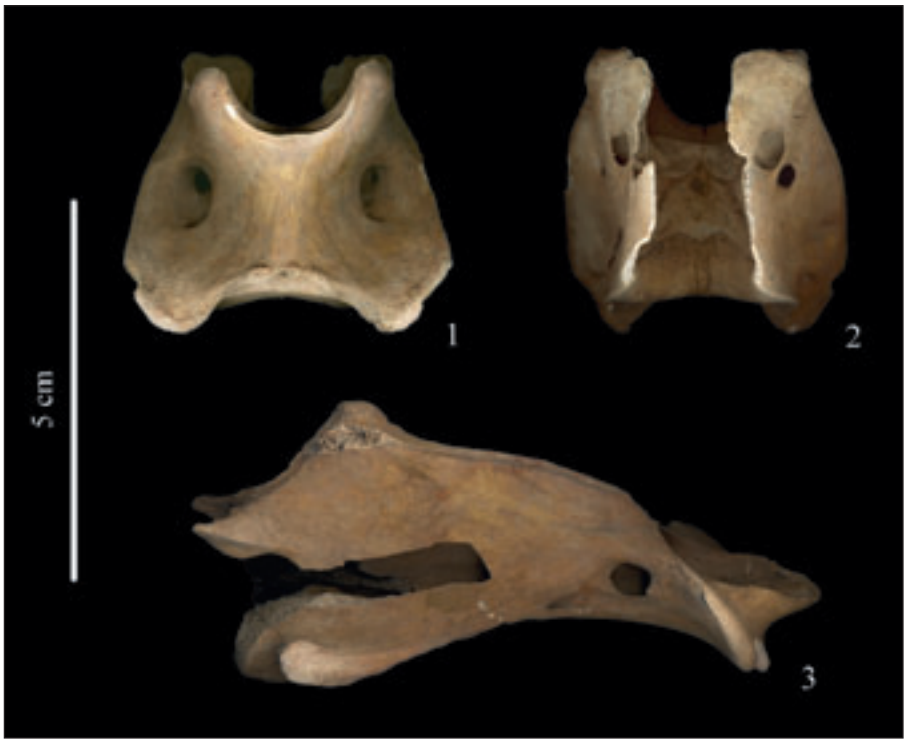

Fig. 10 . Cervical vertebrae with distinct morphometric features:
1) Atlas, ventral view; 2) Atlas, dorsal view; 3) Axixs, lateral view

Сл. 10. Вратни пршљенови са израженим морфометријским карактеристикама:
1) Атлас, вентрална страна; 2) Атлас, дорзална страна; 3) Аксис, латерална страна

in contrast to bactrians, which are adapted to colder climates, and have a more massive stature (Köhler-Rollefson 1991). Accordingly, there are important morphometric differences in their skeletons (Olsen 1988; Köhler-Rollefson 1989; Steiger 1990; Studer, Schneider 2008). However, there are variations in the morphology of bones within both species (Olsen 1988), making taxonomic identification rather difficult. Identifying the species of ancient camel bones is further complicated by the possible appearance of hybrids. It is believed that camel hybridisation has been practiced from the 1st century AD (Uerpmann 1999). Three camel bones from previous excavations of the Viminacium amphitheatre were determined as hybrid individuals (Vuković, Blažić in press).

The morphology and measurements of the Viminacium camel's postcranial bones were compared with contemporary camels which were studied in detail by C. Steiger (1990) in her thesis and with other camel bones from Viminacium (Vuković, Blažić in press), as well as with camel bones from other ancient sites (eg. Uerpmann 1999). Bones from the camel skeleton, which have characteristic morphometric features for taxonomic identification, were studied in detail: atlas, axis, humerus, radius, ulna, femur, tibia, astragalus, calcaneus, metatarsus and phalanges. Cranium features did not contribute to the identification, due to its damage.

The morphological features of the first cervical vertebra (Fig. 10–1, 2) correspond to contemporary dromedaries, as described in Steiger (1990, 14–17). The ventral and dorsal sides are of a trapezoidal shape. On the dorsal side, *foramine alarie* are present, this is a feature of dromedaries, while bactrian camels have *incisurae* instead of these apertures. Both openings on the dorsal side *(foramen vertebrale laterale)* are divided into two parts and this feature also corresponds to one humped camels, while in bactrians there should be only one on each side. The length of the *fossa alaris ventralis*, on the ventral side of the atlas wings is 24.9 mm and exceeds the dimensions of dromedaries, but is smaller than bactrians. Other dimensions correspond to both camel species (Steiger 1990, 90).

Unlike the features of the first cervical vertebra, the morphometric features of the second cervical vertebra

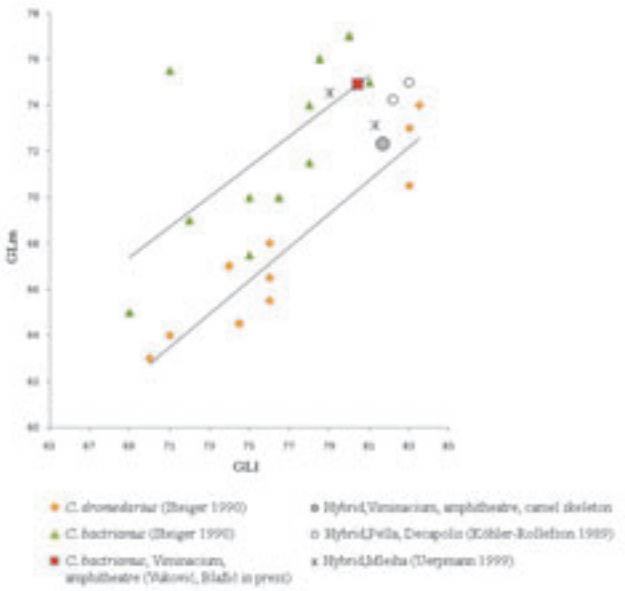

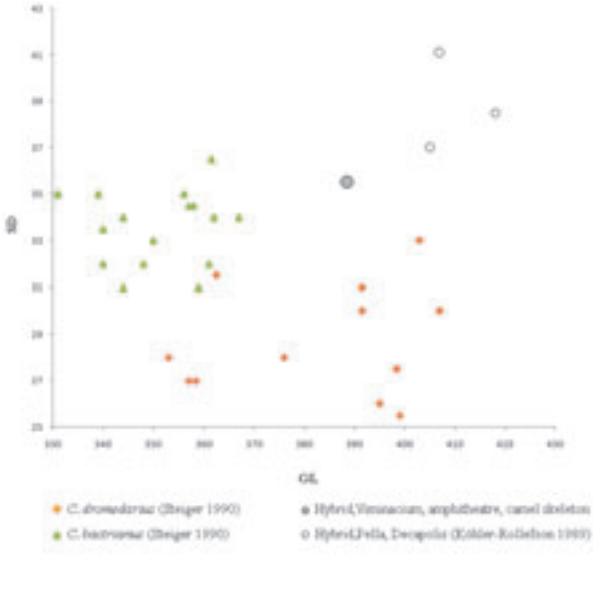

Fig. 11. The ratio between the greatest lateral length (GLl) and the greatest medial length (GLm) of astragali of contemporary (Steiger 1990) and Viminacium specimens
Fig. 12. The ratio between the greatest length (GL) and smallest breadth of diaphysis (SD) of metatarsal bones of contemporary camels (Steiger 1990), Viminacium camel and camel hybrids from Pella, Dacapolis (Köhler-Rollefson 1989)

Сл. 11. Однос латералне (GLl) и медијалне дужине (GLm) астрагалуса савремених камила (Steiger 1990) и камила из Виминацијума
Сл. 12. Однос између максималне дужине и најмање ширине дијафизе метатарзуса савремених камила (Steiger 1990), камиле из Виминацијума и хибридних јединки са налазишта Пела, Декаполис (Köhler-Rollefson 1989)

(Fig. 10–3) correspond to two-humped camels. The axis of the camel from Viminacium does not have a crest, which should be located between the lateral and transversal foramen of the body of this vertebra in dromedaries (Steiger 1990, 18–19). The dimensions of the axis fall within the range consistent with bactrian camels (Steiger 1990, 90)

According to the morphological criteria (Steiger 1990, 30–31), the proximal humerus (Fig. 8) corresponds to bactrian camels. The sulcus, located between the *tuberculum minus* and the *tuberculum intermedium*, is pronounced and this is characteristic of two humped camels. On the cranial side there is a groove between both tuberculi and the bone shaft, which is only present in bactrian camels. As for the metrics (Steiger 1990, 93), the proximal epiphysis width falls within the range of both camel species, while the width of the *trochlea distalis* (Fig. 7–2) corresponds only to bactrian camel.

On the lateral side of the radius proximal epiphysis (Fig. 7–1) there is a pronounced crest and, according to this feature, it corresponds to dromedaries (Steiger 1990, 32). The proximal epiphysis breadth falls within the range of both camel species, while the length of the ulna's olecranon exceeds that of one humped camel and corresponds to two humped camels (Steiger 1990, 94).

According to the morphology (Steiger 1990, 49), the distal femur (Fig. 7–4) corresponds to two humped camels as there is no groove, which is present only in one humped camels on the lateral side of the femur distal shaft. Based on the measurements of the distal epiphysis breadth and the breadth of the medial condylus (Steiger 1990, 97), this femur also corresponds to two humped camels.

The breadth and depth of the proximal epiphysis of the tibia (Fig. 7–3) falls within the range of both camels species (Steiger 1990, 99), while the breadth of the distal epiphysis corresponds only to two humped camels. The breadth of the articular facet for the *Os malleolare* (21 mm), which is wider in bactrians, corresponds only to two humped camels.

	L_P3	B_P3	L_P4	B_P4	L_M1	B_M1	L_M3	B_M3	LM
mandible (left)					29.1	25	60.7	27.2	
mandible (right)					31.5	24.6	63.1	26.8	
maxilla	21	16.5	24.2	27.6	28.1	33.9	48.2	35.1	109

Table 1. Cranial measurements (mm) of camel skeleton after Driesch (1976)
***L_P3** – length of P3, **B_P3** – breadth of P3, **L_P4** – length of P4, **B_P4** – breadth of P4, **L_M1** – length of M1, **B_M1** – breadth of M1, **L_M3** – length of M3, **B_M3** – breadth of M3, **LM** – length of molar raw*

Табела 1. Кранијалне димензије скелета камиле (mm) по Driesch (1976)
***L_P3** – дужина P3, **B_P3** – ширина P3, **L_P4** – дужина P4, **B_P4** – ширина P4, **L_M1** – дужина M1, **B_M1** – ширина M1, **L_M3** – дужина M3, **B_M3** – ширина M3, **LM** – дужина низа молара*

	GL	GLl	GLm	GB	SD	BFcr/ Bp	BFp	Dp	BFcd/ Bd	Dd	GLF/ Dl	Lfavr/ Dm	LAPa	SBV	BT	HT	BC	LO	DPA	SDO	BCm	Bfom
atlas	118.9			134.8		97.7			87.7		98.2	24.9										
axis									94.8				182.5	32.3								
humerus						126.6		127.8		94.8					89.7	67	83					
radius						100.2	89.2															
ulna																		98.6	93.8	80.1		
femur									118.7	125.2											46.3	
tibia (sin.)						121.4																
tibia (dext.)									88.5	51.3												23
metatarsus	388.6				35.5	64.9																
astragalus	81.8	81.7	72.3						54.1		47.3	45										
calcaneus	154.2			70.6																		
1st posterior phalanx					21.4	37.9		31.2														
1st posterior phalanx	97.1				20.7	40.4		32.3	36.4													
2nd posterior phalanx	62.7				30.5	31		23.6	37.7													
tarsale 4+5	41.5			60																		
centrotarsale	36.1			51																		
tarsale 2+3	21.5			33.8																		

Table 2. Postcranial measurements of camel skeleton (mm) after Driesch (1976)
***GL**: Greatest length, **GLl**: Greatest lateral length, **GLm**: Greatest medial length, **GB**: Greatest breadth, **SD**: Smallest breadth of diaphysis, **BFcr**: Breadth of the Facies articularis cranialis, **Bp**: Breadth of the proximal end, **BFp**: Breadth of the Facies articularis proximalis, **Dp**: Deapth of the proximal end, **BFcd**: Breadth of the Facies articularis caudalis, **Bd**: Breadth of the distal end, **Dd**: Depth of the distal end, **GLF**: Greatest length from the Facies articularis cranialis to the Facies articularis caudalis, **Dl**: Depth of the lateral half, **Dm**: Depth of the medial half, **LAPa**: Length of the arch including the Processus articulares caudales, **SBV**: Smallest breadth of the vertebra, **BT**: Breadth of the tochlea, **LO**: Length of the olecranon, **DPA**: Depth across the Processus anconaeus, **SDO**: Smallest depth of the olecranon; and after Steiger (1990): **Lfavr**: Greatest length of Fossa alaris ventralis, **HT**: Height of the trochlea, **BC**: Greatest breadth of Caput humeri, **BCm**: Smallest breadth of Condylus medialis, **Bfom**: Breadth of Facies articularis for Os malleolare*

Табела 2. Постканијалне димензије скелета камиле (mm) по Driesch (1976)
***GL**: Максимална дужина, **GLl**: Максимална латерална дужина, **GLm**: Максимална медијална дужина, **GB**: Максимална ширина, **SD**: Најмања ширина дијафизе, **BFcr**: Ширина кранијалне зглобне површине, **Bp**: Медио-латерална ширина проксималне епифизе, **BFp**: Ширина проксималне зглобне површине, **Dp**: Антеро-постериорна ширина проксималне епифизе, **BFcd**: Ширина каудалне зглобне површине, **Bd**: Медио-латерлна ширина дисталне епифизе, **Dd**: Антеро-постериорна ширина дисталне епифизе, **GLF**: Максимална дужина од кранијалне до каудалне зглобне површине, **Dl**: Ширина латерлане половине, **Dm**: Ширина медијалне половине, **LAPa**: Дужина лука укључујући каудални зглобни наставак, **SBV**: Најмања ширина пршљена, **BT**: Ширина трохлее, **LO**: Дужина олекранона, **DPA**: Ширина Processus anconaeus, **SDO**: Најмања ширина олекранона; и по Steiger (1990): **Lfavr**: Највећа дужина вентралног крилног отвора, **HT**: Висина трохлее, **BC**: Максимална ширина главе хумеруса, **BCm**: Најмања ширина медијалног кондилуса, **Bfom**: Ширина зглобне површине за Os malleolare*

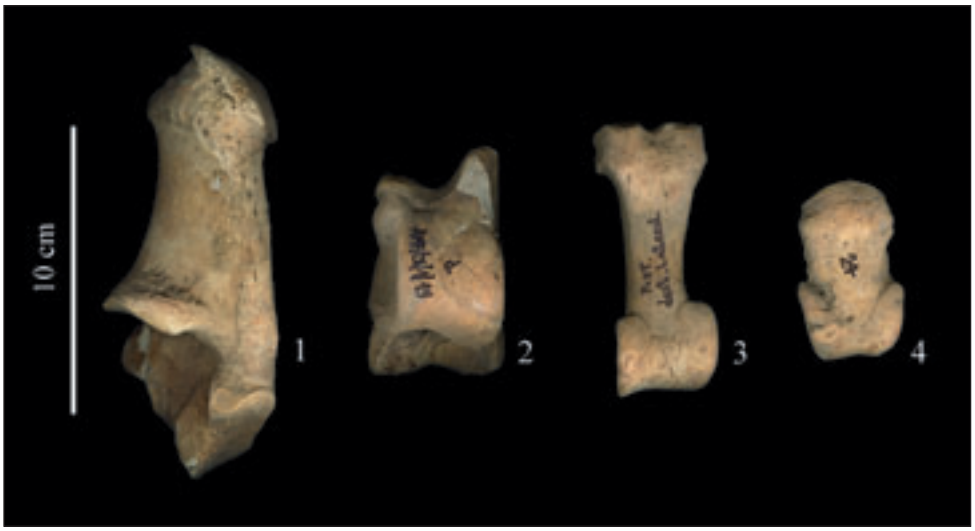

Fig. 13. Distal leg bones: 1) Calcaneus, medial view; 2) Astragalus, ventral view; 3) 1st posterior phalanx, plantar view; 4) 2nd posterior phalanx, plantar view

Сл. 13. Доњи делови задње ноге: 1) Калканеус, медијална страна; 2) Астрагалус, вентрална страна; 3) Прва постериорна фаланга, плантарна страна; 4) Друга постериорна фаланга, плантарна страна

Based on the morphology (breadth of the trochlea tali distalis, etc.), the astragalus (Fig. 13–2) corresponds to two humped camels. As the lateral part of the *trochlea tali* extends further than the proximal in dromedaries (Steiger 1990, 58), the ratio between the lateral and medial astragali length is different in both camel species. The ratio of the lateral and medial length of this astragalus (Fig. 11) is compared to the bactrian's astragalus from previous excavations of the Viminacium amphitheatre (Vuković, Blažić in press), the modern astragali studied by Steiger (1990, 100), the two astragali that were identified as hybrid individuals from the ancient site of Mleiha (Uerpmann 1999) and two hybrid specimens from Pella, Decapolis (Köhler-Rollefson 1989). The dimensions of the astragalus of the camel skeleton fall within the range of the bigger individuals of modern dromedaries and bactrians. This astragalus is similar to, but smaller than, hybrids from Mleiha and Pella. Although the proportions of this astragalus are somewhere between the two camel species, they show dromedary affinities.

The dimensions of the calcaneus (Fig. 13–1) correspond to both camel species (Steiger 1990, 100), while the morphology of this bone resembles two humped camels. The groove, which is present between the inner extension of the *sustentaculum* and the plantar edge in dromedaries (Steiger 1990, 61), is absent in this calcaneus.

One humped camels have longer and more slender metapodials (Steiger 1990, 70). The metatarsal bone of the Viminacium camel skeleton (Fig. 9) is long, but dumpy: its length falls within the range of dromedaries, while the smallest breadth of the diaphysis corresponds to bactrians (Steiger 1990, 102). The ratio between the greatest length and smallest breadth of the metatarsus of the Viminacium camel skeleton is compared to contemporary camels (Steiger 1990) as well as to hybrids from Pella, Decapolis (Köhler-Rollefson 1989). The graph (Fig. 12) clearly shows that the proportions of the metatarsus of the camel skeleton do not correspond to either contemporary dromedaries or to bactrians. However, it is of smaller size than the metatarsals of hybrid camels from Pella, in Decapolis.

The dimensions and proportions of the first posterior phalanx (Fig. 13–3) correspond to two humped camels (Steiger 1990, 103). Its length falls within the uppermost range of bactrians, but is smaller than the first phalanx from previous excavations of the Viminacium amphitheatre, which was ascribed to the hybrid individual (Vuković, Blažić in press). According to the morphological criterion that was recently developed by J. Studer and A. Schneider (2008), at the palmar border of the distal articulation of the first phalanx there is a clear lip-border between the distal epiphysis and the distal shaft only found in dromedaries. As our specimens lack this border, they correspond to bactrians. The di-

mensions of the second phalanx (Fig. 13–4) correspond to two humped camels (Steiger 1990, 104).

Discussion of the morphometric analysis

The study of the skeletal remains of the camel from the Viminacium amphitheatre indicates mixed morphometric features of both camel species. The morphology of the first cervical vertebra and proximal radius correspond to dromedary camels, while the morphology of other postcranial bones from this skeleton resembles bactrians. The dimensions mostly fall within the range of both camel species (atlas, calcaneus, metatarsus) or within the range of bactrians (axis, ulna, phalanges). Some of the bones have some dimensions that correspond to bactrians and some that correspond to both dromedaries and bactrians (humerus, femur, astragalus). Several specimens stand out due to their proportions. The astragalus, which resembles bactrians in morphology, and bigger individuals of both camel species in its dimensions, has proportions between both camel species, but is more similar to dromedaries. The metatarsal bone has the length of dromedaries, but it is dumpy, as in bactrians. Such mixed morphometric features indicate a hybrid individual between a one humped and two humped camel.

Camel hybridisation in the past were poorly explored and understood and the osteological features of hybrid camels were not studied to any great extent. So far, the osteological remains of large camels from the ancient camel and horse graveyard in Mleiha (United Arab Emirates, 1st–2nd century AD) (Uerpmann 1999) and camels from Pella of the Decapolis, that died in the earthquake of 747 AD (Köhler-Rollefson 1989) were identified as hybrid camels. From the Roman layers of Troy, one phalanx was also ascribed to a hybrid (Uerpmann 1999, 113), while three more single camel bones (atlas, radius and the 1st phalanx), from previous excavations of the Viminacium amphitheatre (Vuković, Blažić in press), were also identified as belonging to hybrid camels. All of the mentioned camel skeletons and single bone finds were determined as hybrids according to their mixed morphological features and enormous size, which usually exceeds the dimensions of both camel species, or falls within the uppermost range of them.

In relation to hybrid camels' bones previously described, the remains of the camel skeleton from the Viminacium amphitheatre have mixed morphological features, but they are not of enormous size. None of the bones exceed the range of both camel species, but they are all among big individuals of eather bactrians or dromedaries. The reason for this might be a different type of hibridisation than previously described.

Fig. 14. Maxilla, basal view

Сл. 14. Максила камиле, базални изглед

According to ethnographic and historical studies of some contemporary pastoral societies (in Anatolia, Syria, Afghanistan, Azerbaijan) (Tapper 2011; Potts 2004), it is known that the most valued hybrids were bred as a mix of male bactrians and female dromedaries. These hybrids are of a greater size, greatest strength and have load bearing abilities that are twice as good as dromedaries. Males of the first generation of hybrids are of particular strength. It is known that they can carry 500kg loads. There are also cases where a male dromedary mates with a female bactrian camel, but that kind of the first generation hybrid is inferior to the other (Tapper 2011, after Leese 1927; Menges 1935). Subsequent generations of the hybrids, either where hybrids mate together, or are cross-bred with pure bactrians and dromedaries, are not desirable, as those animals are of small size, small value and have a bad temperament. That is why male hybrids are usually castrated, resulting in even bigger bones.

To conclude, the partial skeleton from the Viminacium amphitheatre belonged to a hybrid, but probably not to the first generation of a hybrid of a male bactrian and a female dromedary camel.

Age and sex data

The long bone epiphysis and articular surfaces of the vertebrae were fused. In other large mammals, such as horses and cows, the epiphyses close at the end of the third year (Silver 1969). However, camels mature later, at 4–5 years, so it is suggested that their long bone epiphyses fuse during that period, while the articular surfaces of vertebrae fuse later (Studer, Schneider 2008). Camel's teeth erupt in about the fifth year (Silver 1969, 301), when the last, third molar erupts. All of the teeth of the Viminacium camel have erupted and are extremely worn (Fig. 14). According to all the mentioned ageing data, it can be assumed that the camel from the Viminacium amphitheatre was, for sure, older than five years. As the vertebrae are fused and the teeth are moderately worn, it is suggested that the camel was very old.

Unfortunately, the criteria for sexing are not preserved. The entire pelvis was taken away from this site, prior to burial, while the canine tooth, whose size might enable sex determination, is lost, probably during the excavation.

CONCLUSION

The discovery of the camel skeleton from the Viminacium amphitheatre represents a unique find within the territory of the Roman provinces in Europe. To date, only single camel bones, which were not in association have been found, so this is the first camel skeleton from Roman times ever excavated in Europe.

The skeleton is particular, as only the axial skeleton was discovered in an anatomic position, while the legs were fragmented and dislocated. It was not possible to suggest the cause of death of this animal. As it was a very old animal, it may be assumed that it died of old age or that it was killed because it was no longer able to serve its primary purpose. Based on the context of find and taphonomic analyses, intentional burial of the camel and ritual activities are ruled out. After death, the camel was left at the place that used to be an amphitheatre. Shortly after, the animal was skinned, and the bone marrow was extracted from the long bones, while the skeletal parts with high nutritional value were taken from the site. According to the taphonomic study, it is assumed that the remaining skeleton was not exposed for long and that it was buried shortly after deposition.

Analysis of the skeleton and every single bone within it contribute to an understanding of osteological features of camels in the past. According to the mixed morphometric features, it is assumed that the skeleton belonged to a hybrid camel that was bred as a mix of a one humped and two humped camel, or as a subsequent generation of hybrids. The first generation of hybrid camels has greater strength and load-bearing abilities than both parental species. These animals were well adapted to a colder climate and a muddy terrain (Tapper 2011) and they could certainly stand the European climate in Roman times, at least better than dromedaries. Due to all these qualities, their presence in the Roman provinces is not surprising.

The camel skeleton was discovered in the layer that dates back to the middle and second half of the 4th century AD. At the time, the amphitheatre was no longer in use for spectacles. The camel and other archaeological finds were discovered in the layer that covered the amphitheatre. In the course of the second half of the 4th century AD, at the central and south-eastern part of the amphitheatre, the necropolis was raised. The graves were dug into the mentioned layer and, although they seem younger than the time of the burial of the camel, the temporal relationship of the necropolis and the camel skeleton is still not possible to determine. The camel skeleton find raises a new question which refers to the appearance and function of this part of Viminacium in the late antique period. As both the ramparts and the architecture of the amphitheatre were destroyed, it can be assumed that this area, which had been part of the settlement in the preceding period, was abandoned and no longer guarded. In this way, the appearance and urbanistic plan of Viminacium was changed.

The discovery of the camel skeleton, together with other camel bones from Viminacium and other sites in Serbia which also date back to the 4th century AD (Lauwerier 1978; Vuković, Blažić u štampi), indicate that camels were in use in the late antique period in the Roman provinces of this part of the world. Although there are no camel finds from earlier centuries in Serbia, the presence of camels can be suggested in that period because of camel remains that were found in earlier times (2nd and 3rd century AD) in the surrounding provinces (Schramm 1975; Bökönyi 1989).

The camel skeleton find also raises a question regarding the usage of camels in Roman times in the Balkan provinces. In Roman times, camels were primarily used as pack animals within the civilian and trading caravans. Camels also played an important role in the Roman army. The Roman army used camels to transport heavy objects such as large supplies of corn, road building equipment, luggage and military equipment,

but also letters (Davies 1967, 117). Although special auxilary units of camel riders (*dromedarii*) existed, camels were more often included in other, not specially formed, units (Dobrewa 1991; Toynbee 1996, 137–140). Given that legions from Moesia were engaged in the eastern Roman provinces, there is a possiblity that some camels arrived in the Balkan provinces together with them. Meat and secondary products of camels, such as milk and wool, were also exploited, as is evidenced by the butchery marks on the camel bones from Viminacium (Vuković, Blažić u štampi). Although the participation of camels in Roman games is reported in historical sources (Dio 1914, LX, 7, 3; Suetonius 1914, Nero II, I; Toynbee 1996, 139), the camel from the amphitheatre cannot be related to these spectacles, as it originates from the layer that covered the object. Since other camel bones found within the amphitheatre also date back to the period when the amphitheatre has already lost its function, it is not possbile to presume that camels participated in public shows in the Viminacium amphitheatre.

Two-humped camels that lived in Central Asia were mainly used as pack and draught animals. Therefore, it is believed that the presence of bactrian camels in Roman provinces is related to caravans that were arriving from Central Asia (Bartosiewicz, Dirjec 2001), while dromedaries, that lived in North Africa and the Arabian peninsula were used for both civilian and military purposes. Hybrids, as strong animals, were probably also used as pack animals, either in trade and civilian caravans or in the army. Ethnographic examples show that hybrid camels were bred in regions such as Turkmenistan, Afghanistan and Iran, where both dromedaries and bactrians coexisted (Köhler-Rollefson 1991). Since there are not enough archaeozoological data on camel hybridisation from ancient times, the origin of hybrids identified in Serbia remains uncertain. Wherever it came from, it can be assumed that the camel, whose skeleton was discovered in the Vimiancium amphitheatre, probably arrived carrying trade goods or military equipment from distant parts of the Empire.

BIBLIOGRAPHY:

Applebaum 2002 – S. Applebaum, Animal husbandry, in *The Roman World II*, J. S. Wacher, (ed.), London 2002, 504–526.

Bartosiewicz 1995 – L. Bartosiewicz, Camel Remains from Hungary, in *Archaeozoology of the Near East II*, H. Buitenhuis and H.-P. Uerpmann, (eds.), Leiden 1995, 119–125.

Bartosiewicz 1996 – L. Bartosiewicz, Camels in antiquity: the Hungarian connection. *Antiquity* 70, 1996, 447–453.

Bartosiewicz 1999 – L. Bartosiewicz, Recent developments in archaeozoological research in Slovenia. *Arheološki vestnik* 50, 1999, 311–322.

Bartosiewicz, Dirjec 2001 – L. Bartosiewicz, J. Dirjec, Camels in antiquity: Roman Period finds from Slovenia. *Antiquity* 75, 2001, 279–285.

Beech 2007 – M. Beech, The Large Mammal and Reptile Bones, in *Nicopolis ad Istrum, a Late Roman and Early Byzantine City. The Finds and the Biological Remains*, A. G. Poulter, (ed.), London 2007, 154–198.

Benecke 1994 – N. Benecke, *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendalten Beziehung*, Stuttgart 1994.

Binford 1981 – L. R. Binford, *Bones: Ancient Men and Modern Myths*, New York and London 1981.

Bökönyi 1974 – S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1974.

Bökönyi 1989 – S. Bökönyi, Camel Sacrifice in Roman Intercisa. *Acta Archaeologica Scientiarium Hungarica* 41, 1989, 399–404.

Clutton-Brock 1987 – J. Clutton-Brock, *A natural history of domesticated animals*, Cambridge 1987.

Davies 1967 – R. W. Davies, "Ratio" and "Opinio" in Roman Military Documents. *Historia* 16, 1967, 115–118.

De Grossi Mazzorin 2006 – J. De Grossi Mazzorin, Cammelli nell' antichità: le presenze in Italia, in *Archaeozoological studies in honour of Alfredo Riedel*, B. Sala and U. Tecchiati, (eds.), Bolzano 2006, 231–242.

De Grossi Mazzorin 2011 – J. De Grossi Mazzorin, Presenze di cammelli nell'Antichità in Italia e in Europa: aggiornamenti, in *Vie degli animali, vie degli uomini. Transumanza e altri spostamenti di animali nell'Europa tardoantica e medievale*, G. Volpe, A. Buglione and G. De Venuto, (eds.), Bari 2011, 91–106.

Dio 1914 – C. Dio, Historiae Romanae, in *Roman History, Volume V. Translated by Ernest Cary,* H. Foster, (ed.), Harvard 1914.

Dobrewa 1991 – E. Dobrewa, Dromedarii in the Roman army: a note, in *Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies.*, V. A. Maxfield and M. J. Dobson, (eds.), Exeter 1991, 364–366.

Köhler-Rollefson 1989 – I. Köhler-Rollefson, Zoological analysis of camel skeletons, in *Pella of the Decapolis. Volume 2*, R. H. Smith and l. P. Day, (eds.), Wooster 1989, 142–163.

Köhler-Rollefson 1991 – I. Köhler-Rollefson, Camelus dromedarius. *Mammalian Species* 1991, 1–8.

Lauwerier 1978 – R. C. G. M. Lauwerier, *Dieren in Sirmium*. Unpublished PhD Thesis, University of Groningen 1978.

Mirković 1968 – M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.

Morales Muniz et al. 1995 – A. Morales Muniz, J.A. Riquelme & C. L.von Lettow-Vorbeck, Dromedaries in antiquity: Iberia and beyond. *Antiquity* 69, 1995, 368–375.

Nikolić, Bogdanović 2012 – S. Nikolić, I. Bogdanović, Istraživanja viminacijumskog amfiteatra u toku 2011. godine, in *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, V. Bikić, S. Golubović and D. Antonović, (eds.), Beograd 2012, 42–45.

Nikolić, Bogdanović in press – S. Nikolić, I. Bogdanović, Recent excavations on the amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia), in *Limes XXII: Proceedings of the XXIInd International Congress of Roman Frontier Studies, Held in Ruse, Bulgaria (September 2012)*, Sofia in press.

Olsen 1988 – S. J. Olsen, The Camel in Ancient China and an Osteology of the Camel. *Proceedings of the Academy of Natural Sciencies of Philadelphia* 140, 1988, 18–58.

Outram 2001 – A. K. Outram, A New Approach to Identifying Bone Marrow and Grease Exploitation: Why the "Indeterminate" Fragments should not be Ignored. *Journal of Archaeological Science* 28, 2001, 401–410.

Pigière, Henrotay 2012 – F. Pigière, D. Henrotay, Camels in the northern provinces of the Roman Empire. *Journal of Archaeological Science* 39(5), 2012, 1531–1539.

Поповић 1968 – В. Поповић, Увод у топографију Виминацијума. *Старинар* XVIII, 1968, 29–49.

Potts 2004 – D. T. Potts, Camel Hybridization and the Role of Camelus bactrianus in the Ancient Near East. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 47, 2004, 143–165.

Riedel 1999 – A. Riedel, Kamelfunde der frühen römischen Kaiserzeit aus Mauerbach (Niederösterreich, Bezirk Wien–Umgebung). *Annalen des Naturhistorischen Museums Wien* 100/A, 1999, 81–92.

Schramm 1975 – Z. Schramm, Zwierzece szczatki kostne (The Animal Bones), in *Novae – Sektor Zachodni 1972*, S. Parnicki-Pudelko, (ed.), Poznan 1975, 216–241.

Seetah 2006 – K. Seetah, *Butchery as an Analytical Tool: A Comparative Study of the Romano–British and Medieval Periods*. Unpublished PhD thesis, University of Cambridge 2006.

Silver 1969 – I. A. Silver, The ageing of domestic animals, in *Science in archaeology*, E. Higgs, (ed.), London 1969.

Steiger 1990 – C. Steiger, *Vergleichend morphologische Untersuchungen an Einzelknochen des postkranialen Skeletts der Altweltkamele*. Unpublished PhD thesis, Universität München 1990.

Studer, Schneider 2008 – J. Studer, A. Schneider, Camel use in the Petra Region, Jordan: 1st century BC to 4th century AD, in *Archaeozoology of the Near East VIII, Proceedings of the eight international symposium on the archaeozoology of southwestern Asia and adjacent areas, TMO49*, Lyon 2008.

Suetonius 1914 – G. T. Suetonius, De vita Caesarum, in *Lives of the Caesars, Volume II. Translated by Rolfe, J.C.*, J. C. Rolfe, (ed.), Harvard 1914.

Tapper 2011 – R. Tapper, One hump or two? Hybrid camels and pastoral cultures: an update, in *The Camel Conference @ SOAS*, E. Emery, (ed.), London 2011, 142–162.

Toynbee 1996 – J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman life and art*, Baltimore 1996.

Uerpmann 1999 – H.-P. Uerpmann, Camel and horse skeletons from protohistoric graves at Mleiha in the Emirate of Sharjah (U.A.E.). *Arabian Archaeology and Epigraphy* 10 1999, 102–118.

Валтровић 1884 – М. Валтровић, Откопавања у Костолцу. *Старинар* I (св. 1–4), 1884, 2–16, 49–63, 89–104, 121–142.

Vuković 2010 – S. Vuković, Ostaci životinja sa jugozapadnog dela lokacije Pirivoj (Viminacijum). *Arheologija i prirodne nauke* 5, 2010, 57–82.

Vuković, Blažić in press – S. Vuković, S. Blažić, Camels from Roman Imperial Sites in Serbia, in *Proceedings of the ICAZ 2010 session: Old world camelids. B.A.R. International Series.,* Oxford in press.

Резиме:

СОЊА ВУКОВИЋ, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет, Лабораторија за биоархеологију, Београд
ИВАН БОГДАНОВИЋ, Археолошки институт, Београд

СКЕЛЕТ КАМИЛЕ ИЗ АМФИТЕАТРА У ВИМИНАЦИЈУМУ

Кључне речи. – Касна антика, Виминацијум, амфитеатар, камила, хибридизација камила.

Остаци камила представљају ретке налазе на римским локалитетима широм Европе. У Србији су кости камила пронађене у Сирмијуму (Lauwerier 1978), Виминацијуму, Гомолави, Врању код Хртковаца (Vuković, Blažić u štampi), као и на локалитетима Давидовац–Градиште и Пирот–Сарлах базилика.

Приликом истраживања виминацијумског амфитеатра пронађен је скелет камиле (Слике 2 и 3). Овај изузетан налаз откривен је у западном делу арене, у близини улаза у амфитеатар (Слике 4 и 5). Налаз скелета камиле јединствен је на читавој територији европског дела Римског царства, у оквиру кога су до сада проналажене само појединачне кости ових животиња. Скелет камиле припада слоју, који се датује у средину, односно другу половину IV века. У том периоду простор амфитеатра више није коришћен за одржавање спектакла, а налаз камиле пронађен је у слоју, који је прекрио сам објекат.

Лобања и доње вилице, део кичменог стуба (вратни и лећни пршљенови), ребра, као и делови грудне кости пронађени су у анатомском положају, док су делови ногу били фрагментовани и дислоцирани (Слика 5). Обрасци ломова дугих костију указују да су кости поломљене убрзо након смрти животиње. На хумерусу и радијусу уочени су трагови удараца тупим предметом. Овакво ломљење дијафиза карактеристично је за експлоатацију коштане сржи. Трагови касапљења уочени су само на дисталном делу дијафизе метатарзуса и они указују на драње коже. Обе лопатице и карлице, лумбални и репни део кичменог стуба, као и делови ногу нису пронађени, па се може претпоставити да су однети са овог простора. Трагови благог површинског распадања присутни су на малом броју костију, док је само једна кост оглодана, и зато се може закључити да је камила затрпана убрзо након депоновања.

На основу мешовитих морфометријских карактеристика појединачних костију скелета камиле, претпостављено је да је скелет припадао хибридној јединки, која је настала укрштањем две врсте камила. Познато је да су хибриди камила крупнији, снажнији и издржљивији од једногрбих и двогрбих камила (Tapper 2011; Potts 2004). Ове животиње се лако прилагођавају хладнијим климама и сигурно је да су лакше могле да поднесу климатске услове у Европи. Тренутно се веома мало зна о хибридизацији камила у антици, а до сада су хибриди идентификовани на налазишту Млеиха (Уједињени арапски емирати, 1–2. в. н.е), римским слојевима у Троји (Uerpmann 1999) и у Виминацијуму (Vuković, Blažić u štampi).

Камиле су у римском периоду коришћене пре свега као товарне животиње, у оквиру цивилних и трговачких каравана. Значајна је била и њихова улога у војсци, где су служиле за пренос војне опреме, намирница и грађевинског материјала (Davies 1967), као и за јахање (Dobrewa 1991; Toynbee 1996, 137–140). Месо и секундарни производи камила (млеко, вуна, итд.) такође су експлоатисани у римском периоду. Присуство двогрбих камила често се доводи у везу са караванима, који су долазили из Централне Азије (Bartosiewicz, Dirjec 2001), док су једногрбе камиле, осим у цивилној, биле и у војној употреби. Хибриди камила су највероватније због своје снаге коришћени као товарне животиње, како у оквиру различитих трговачких и цивилних каравана, тако и у војсци. Познато је да су мезијске легије биле ангажоване у источним провинцијма царства, па постоји могућност да је одређен број камила у Мезију стигао управо са овим војницима. Иако је на основу историјских извора познато да су камиле коришћене и у спектаклима (Dio 1914, LX, 7, 3; Suetonius 1914, Nero II, I; Toynbee 1996, 139), камилу из амфитеатра у Виминацијуму не можемо повезати са дешавањима у овом објекту.

ПЕРИЦА ШПЕХАР, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд
НАТАША МИЛАДИНОВИЋ-РАДМИЛОВИЋ, Археолошки институт, Београд
СОЊА СТАМЕНКОВИЋ, Археолошки институт, Београд

КАСНОАНТИЧКА НЕКРОПОЛА НА ЛОКАЛИТЕТУ ДАВИДОВАЦ–ЦРКВИШТЕ

УДК: 904:726.8(497.11)"01/04" ; 902.2(497.11)"2011"
DOI: 10.2298/STA1363269S
Оригинални научни чланак

e-mail: perica.spehar@gmail.com

Примљено: 20. фебруар 2013.
Прихваћено: 23. април 2013.

Апстракт. – У селу Давидовцу, удаљеном 9,5 километара југозападно од Врања, на потесу Црквиште, спроведена су археолошка истраживања. Том приликом су констатовани остаци мањег бронзанодопског насеља, изнад којег се касније формирао касноантички хоризонт. Поред скромних насеобинских остатака, откривена је и касноантичка некропола, од које су овом приликом истражене две засведене гробнице и девет гробних конструкција. Како су гробне целине највећим делом биле још раније опљачкане, скелетни остаци покојника констатовани су у гробницама и једном гробу.

Кључне речи. – Дарданија, некропола, касна антика, засведене гробнице, реуматоидни артритис, *fluorosis*.

У Врањској долини, 9,5 километара југозападно од Врања (сл. 1),[1] лежи село Давидовац, у коме су још средином 20. века, на више места, уочени археолошки остаци из античког и касноантичког периода. У југозападном делу села, на потесу Градиште, смештеном на платоу површине неколико хектара, тада су констатовани темељи грађевина од камена везаног малтером и остаци римског бунара. Осим тога, откривена су и два оловна саркофага са очуваним скелетима дужине око 1,50 m, две сребрне статуете Јупитера, два ауреуса, Констанција Хлора (293–306) и Максимина Даје (305–313),[2] и остава од 13 примерака златног новца из 4. века, чије прецизније хронолошко опредељење није познато.[3]

Током поменутог рекогносцирања, на супротном, североисточном крају села, уочен је потес Црквиште, који се простире око данашње Цркве Св. Ђорђа и сеоског гробља. По казивању мештана, овде је, у порти цркве, око 20 m северно од ње, са леве стране пута за Доњи Вртогош, ископан гроб зидан од опека и тегула, док су источно од цркве, приликом копања рака на сеоском гробљу, констатовани остаци римских зиданих гробница. Гробне конструкције, фрагментоване људске кости, као и сестерцији Антонина Пија (138–161), откривени су и приликом подизања кућа и других објеката у селу. Осим тога, 1961. године, приликом изградње аутопута, недалеко од порте, откопана је и једна засведена гробница од опеке и малтера, у којој је нађен новац,

[1] Подлога за географску карту Србије добијена је од др М. Милинковића.

[2] Поменута два златника кована су у периоду између 1. 5. 305. године и 25. 7. 306. године. Упоредити: RIC VI, 15, 117.

[3] Јовановић 1966, 316; Булатовић 2000; Томовић, Фидановски 2005, 29.

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту: *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* (бр. 177021), Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

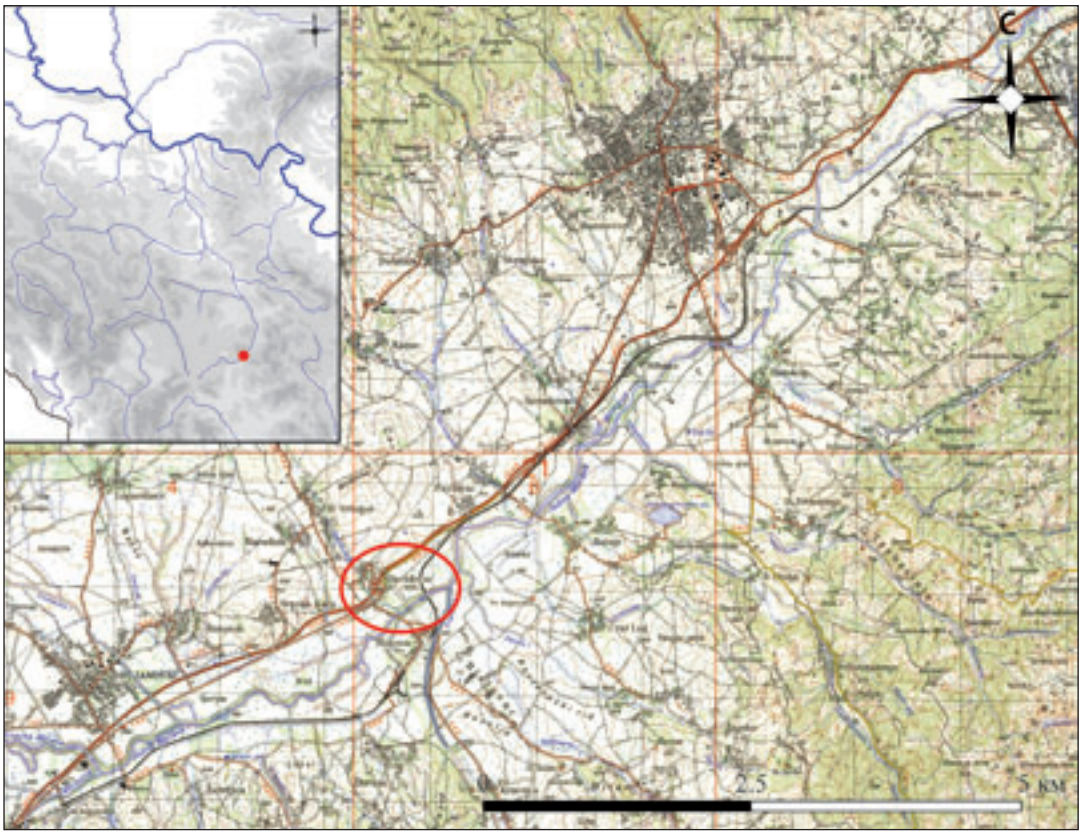

Сл. 1. Положај локалитета

Fig. 1. Position of the site

без ближих података. Током археолошких рекогносцирања спроведених 2002. године, око 30 m северно од аутопута, уочена је засведена гробница приближних димензија 2 x 1,20 m, оријентисана у правцу северозапад–југоисток. Била је зидана од камена и опека везаних малтером, при чему су поједине опеке, димензија 32 x 22 x 4 cm, биле украшене мотивима изведеним прстима.[4]

Сви расположиви подаци указивали су да се на ширем простору села Давидовца налази римско и касноантичко насеље, као и одговарајућа некропола. Стога су у склопу заштитних археолошких истраживања на траси Коридора 10 – јужни крак, током 2011. године спроведена ископавања на локалитетима угроженим изградњом ауто-пута. У току тромесечних ископавања изведених од стране Археолошког института у Београду, у атару села Давидовца су истражени локалитети Градиште, под руководством др Софије Петковић, и Црквиште, на коме су руководиоци истраживања били др Вујадин Иванишевић и др Перица Шпехар.[5]

ЛОКАЛИТЕТ ДАВИДОВАЦ–ЦРКВИШТЕ

Потес Црквиште простире се на омањем заравњеном брежуљку, на побрђу које се спушта према истоку, ка долини Јужне Мораве. Овај брежуљак доминира равницом која се формирала уз леву обалу Јужне Мораве. Нажалост, читав простор је делимично девастиран 1961. године, приликом изградње ауто-пута. Усецањем путног правца у брежуљак, уништени су делови некрополе, док је читав локалитет подељен на два дела, која су данас спојена надвожњаком. Налазиште је накнадно издељено и трасом локалног пута који спаја северозападни, стари део села са црквом и сеоским гробљем и југоисточни, нови део, који се пружа уз локални пут

[4] Гарашанин, Гарашанин 1965, 11, 12; Јовановић 1966, 322; Томовић, Фидановски 2005, 29, 31.

[5] Petković 2012a; Petković 2012b; Špehar, Stamenković 2012a; Špehar, Stamenković 2012b.

Врање–Бујановац и прати трасу некадашњег царског друма. На тај начин, потес Црквиште је подељен на четири засебне целине обележене према странама света, које су уједно представљале и секторе ископне површине (сл. 2).

Пре почетка ископавања, а по препоруци сарадника из Народног музеја у Врању, одлучено је да се као потенцијална налазишта истраже и локације које се налазе североисточно од Црквишта, и то на топониму Утрина, који се благо спушта ка долини Јужне Мораве, и потесу Подваду, смештеном југозападно од Црквишта. Оба положаја су такође вештачки подељена постојећим ауто-путем на источни и западни део.

На основу расположивих података са ранијих рекогносцирања највећа концентрација гробова очекивана је у северном сектору локалитета Црквиште, на простору сеоског гробља, односно на платоу североисточно од гробља, где су према казивањима мештана откривени остаци четири гробнице. На постојање античког слоја указивали су и фрагменти опека и црепова на површини, као и уломци римских опека узидани у оградни зид савременог гробља. Приликом обиласка локалитета, пре самих ископавања, у западном и јужном сектору локалитета Црквиште на површини су констатовани фрагменти керамичких посуда, који су указивали на постојање праисторијског хоризонта. На преосталим деловима налазишта нису уочени никакви површински налази.

Стога је одлучено да се на северном, западном и јужном сектору локалитета Црквиште у потпуности археолошки истраже зоне угрожене изградњом ауто-пута, а да се на осталим положајима истраживања изведу у оквиру контролних сонди.

Археолошка ископавања су готово у потпуности потврдила претпоставке добијене приликом рекогносцирања. На потесима Утрине и Подваду, као и на источном сектору налазишта Црквиште, није било покретних налаза, као ни остатака архитекту-

Сл. 2.
Основа локалитета Давидовац–Црквиште

Fig. 2.
Davidovac–Crkvište – ground plan

ре, будући да се ради о археолошки стерилним слојевима. Насупрот томе, на јужном и западном сектору локалитета Црквиште утврђено је постојање два културна хоризонта. Старију фазу представља насеље из периода бронзаног доба, од кога су остали очувани остаци једне куће, као и неколико јама, са одговарајућим керамичким материјалом и другим покретним налазима.[6]

Млађој фази припадају скромни трагови рушења који се састоје од камења средње величине и ситних уломака опека, као и две јаме из касноантичког периода. Поменутом хоризонту, поред мање количине фрагментоване керамике опредељене углавном у 4. век, припада и неколико покретних налаза. Међу њима се издвајају римски бронзани новац са натписом VRBS ROMA, кован између 330. и 335. године, мања гвоздена копча квадратног облика и правоугаоног пресека са ваљкастим трном (сл. 4/5), гвоздено длето троугаоног пресека (сл. 4/3), гвоздени пробојац за кожу, камена правоугаона палета (сл. 4/2), брус (сл. 4/6), фрагмент каменог жрвња, фрагментовани гвоздени нож, неколико гвоздених клинова, као и једна кламфа.

Откривени предмети, осим новца, не подлежу прецизнијем хронолошком опредељењу. Квадратна копча малих димензија, која је служила за закопчавање обуће,[7] или за причвршћивање разноврсног ремења код женске одеће,[8] јавља се током читавог касноантичког периода. Истоветно је опредељење и дрводељског длета, будући да се овакви налази срећу у остави алата из 4. века, као што је случај са Бољетином,[9] али и у оквиру оставе из Босиљковца, која је опредељена у другу половину 5. или прву половину 6. века.[10]

Приликом ископавања северног сектора локалитета Давидовац–Црквиште, који се простире између сеоског гробља и сеоског пута и трасе старог аутопута, констатована је, међутим, једноставна стратиграфска слика. Испод релативно плитког површинског слоја (0,10–0,20 m), који има карактер хумуса помешаног местимично са наслагама рецентних отпадака, јавља се слој светломрке земље, дубине 0,30–0,60 m. У њему су спорадично забележени уломци античке и касноантичке керамике, као и мања количина покретних налаза. Реч је о три комада бронзаног новца (сл. 3/1–3), од којих један представља турско ковање из друге половине 19. века, а накнадно је доспео у овај слој, највероватније приликом машинских радова на пробијању трасе локалног пута ка Доњем Вртогошу. Осим ових,

Сл. 3. Налази новца, раз. 1:1

Fig. 3. Finds of coins, scale 1:1

констатовани су гвоздена лучна фибула типа *Viminacium–Novae*, са делимично очуваном иглом (сл. 4/4), фрагментовани бронзани носач, који се састоји из два дела (сл. 4/1) и гвоздени клин.

Од поменутих налаза, на ближе датовање указују преостала два примерка римског новца из друге половине 4. века, од којих је један, са легендом на аверсу DN VALENS P F AVG и реверсу GLORIA ROMANORVM, опредељен у време владавине Валенса (364 –378), као и лучна фибула типа *Viminacium–Novae*. Реч је о фибули са кратком спиралном главом са унутрашњом тетивом, кратком правоугаоном стопом повијеном нагоре и плочастим држачем игле правоугаоног облика. На територији Царства оне се датују од друге половине 5. до прве половине 6. века,[11] док се на територији северно од Дунава опредељују у период D2/D3, тј. у раздобље 430/440–460/470, године.[12] Нешто уже датовање нуди С. Петковић, будући да су на локалитету *Romuliana* фибуле налик нашем налазу опредељене у крај 4/почетак 5. века.[13]

---

[6] Резултате истраживања остатака бронзанодопског насеља, опредељеног у период Hal A3/B2, презентоваће у оквиру засебне студије др А. Булатовић и др А. Капуран.

[7] Špehar 2010, 57.

[8] Claus 1987; Martin 1995.

[9] Поповић 1988, 134, Т. XXVI/1.

[10] Шпехар, Јацановић 2011, 51.

[11] Schulze-Dörrlamm 1986, 605–608; Ivanišević, Kazanski, Mastikova 2006, 17.

[12] Tejral 2005, fig. 2.A.2.

[13] Реч је о фибулама типа 37/Б. Упоредити: Petković 2010, 320–326.

Сл. 4. Избор покретних налаза из касноантичког хоризонта, раз. 1:1

Fig. 4. Selection of the small finds from the late antique horizon, scale 1:1

Сл. 5. Основа некрополе

Fig. 5. Ground plan of the necropolis

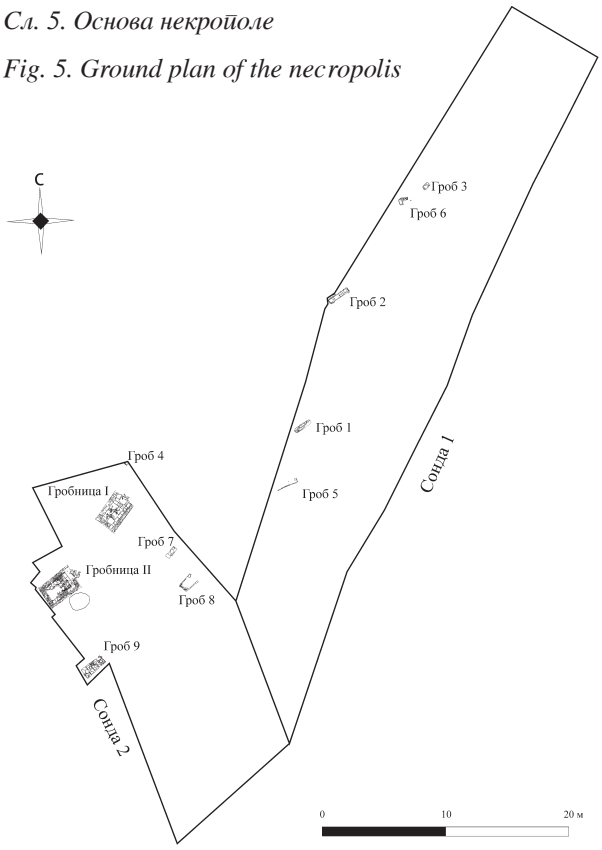

КАСНОАНТИЧКА НЕКРОПОЛА

Касноантичка некропола откривена је у слоју здравице, испод нивоа у коме се спорадично јављају поменути покретни налази. Истражене су две засведене гробнице, које су делимично уништене и давно опљачкане, као и девет зиданих, махом уништених гробова (сл. 5). Приликом истраживања некрополе, скелетни остаци су констатовани у обе гробнице, као и у гробу 9. Неопходно је истаћи да ни у једној гробној целини нису регистровани покретни налази.

Гробница I

Зидана засведена гробница правоугаоног облика, димензија 2,70 x 1,90 m, оријентисана је дужом страном у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 5° у правцу севера (сл. 6, 7). Највиша кота гробнице износи 402,04 m. Зидови, дебљине око 0,40 m, зидани су од ломљеног камена и облутака везаних блатом, у коме се местимично јављају груменчићи беличастог малтера. Унутрашњост гробнице била је немарно премазана малтером беличасте боје.

Југоисточни зид готово је у потпуности уништен до темељне зоне приликом пљачке, док се северозападни уздиже изнад нивоа прага 0,26 m. Југозападни зид, са полукружним горњим делом преко кога је прелазио свод од опека, очуван је у читавој висини, тј. 0,33 m изнад нивоа прага. Улаз у гробницу, која је по сахрањивању била зазидана комадима камена у неправилном слогу, налазио се у девастираном североисточном зиду, док је за праг искоришћена цела квадратна опека из хипокауста, димензија 53 x 53 x 5 cm.

Гробница је имала сводну конструкцију од правоугаоних опека димензија 36 x 23 x 5 cm, везаних блатом, чија је висина изнад нивоа прага достизала 0,52 m. Од свода, уништеног готово у потпуности приликом пљачке, очувано је пет редова опека које се наслањају на круну југоисточног зида гробнице.

Подницу гробнице, површине 2,06 x 1,08 m, чини поплочање од девет добро очуваних опека, од којих су четири опеке квадратне, са димензија 53 x 53 x 5 cm, а преосталих пет правоугаоног облика, са димензијама 36 x 23 x 5 cm. Неке од њих су украшене канелурама, изведеним превлачењем прстима по опеци пре печења. У југозападном делу гробнице уништен је, приликом пљачке, део поплочања, будући да недостају две квадратне опеке. У доњим деловима дужих, бочних зидова, на 0,25 cm од дна, издваја се неомалтерисана зона, која се накосо уздиже ка југозападном зиду. Она указује да је у овом делу гробнице, на месту где су се налазиле главе покојника, пополочање било издигнуто, односно да је постојало узглавље. Подница је била укопана у односу на праг око 0,70 m, тако да је укупна висина гробнице, од поднице до спољњег темена лука, износила 1,45 m.

Приликом истраживања унутрашњости опљачкане гробнице констатован је већи број дислоцираних људских костију. Пронађене кости припадале су: одраслој особи, мушког пола, старој 35–45 година, одраслој особи, мушког пола, старој 60+ година (телесне висине 165 ± 4 cm),[14] одраслој особи, женског пола, старој 25–28 година, јувенилној особи, мушког пола, старој 15–22 године и фетусу.[15]

[14] Trotter, Gleser 1952.

[15] Пошто није уобичајено да се фетус сахрањује у породичним гробницама, мишљења смо да је женска особа похрањена у овој гробници у тренутку смрти вероватно била трудна.

Сл. 6. Гробница I

Fig. 6. Tomb I

Сл. 7. Гробница I – основа и пресеци

Fig. 7. Tomb I – ground plan and the cross-sections

Гробница II

Зидана засведена гробница, неправилног правоугаоног облика, димензија 2,80–2,90 x 1,87–2,03 m, оријентисана је дужом страном у правцу југозапад –североисток, са одступањем од 8° у правцу југа (сл. 8, 9). Гробница је констатована на коти од 402,10 m. Зидови, дебљине око 0,45 m, били су направљени од ломљеног камена и облутака, док је као везивни материјал коришћено блато, како се чини, местимично помешано са кречним малтером беличасте боје, којим је и унутрашњост гробнице била немарно премазана.

Југоисточни зид готово је у потпуности уништен до темељне зоне приликом пљачке, док се северозападни зид уздиже изнад нивоа прага 0,26 m. Југозападни зид, са полукружним горњим делом преко кога је прелазио свод од опека, очуван је у читавој висини, тј. 0,44 m изнад нивоа прага. Улаз у гробницу, која је по сахрањивању била зазидана комадима камена, као и уломцима опека, налазио се у делимично девастираном североисточном зиду гробнице. Приликом ископавања, испред улаза је уочена флека неправилног полукружног облика, која је указивала на правац из кога је извршено укопавање гробнице.

Гробница је имала сводну конструкцијом од правоугаоних опека димензија 36 x 23 x 5 cm, поређаних у 28 редова, везаних малтером беличасте боје,

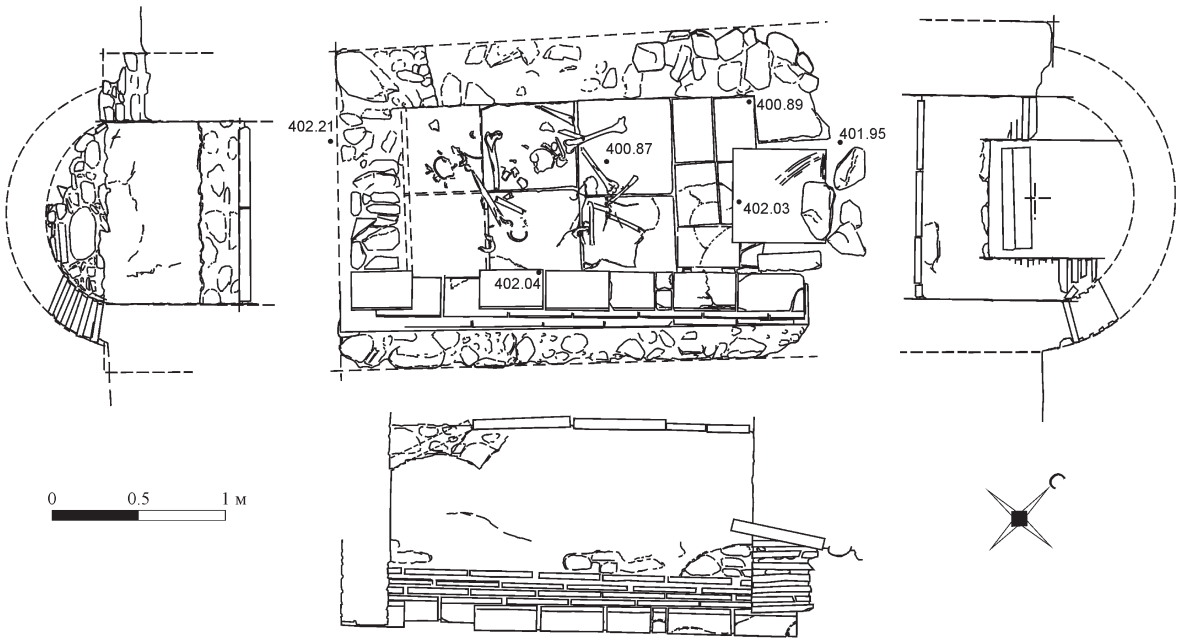

помешаним са мањом количином блата, чија је висина изнад нивоа прага достизала 0,45 m. Приликом пљачке, као и током машинског пробијања пута за Доњи Вртогош, свод гробнице је делимично уништен.

Подницу гробнице, површине 2,12 x 1,26 m, чине правоугаоне опеке димензија 36 x 23 x 5 cm, које су у делу где се налазила глава покојника повађене приликом пљачкања гробнице. Како је гробница имала неправилну правоугаону основу, зоне поплочања уз зидове биле су испуњене ситним уломцима. Подница је била укопана у односу на праг око 0,80 m, тако да је укупна висина гробнице, од поднице до спољашњег темена лука, износила 1,50 m.

Сл. 8. Гробница II

Fig. 8. Tomb II

Сл. 9. Гробница II – a) основа и пресеци, b) основа поднице

Fig. 9. Tomb II – a) ground plan and the cross-sections, b) pavement

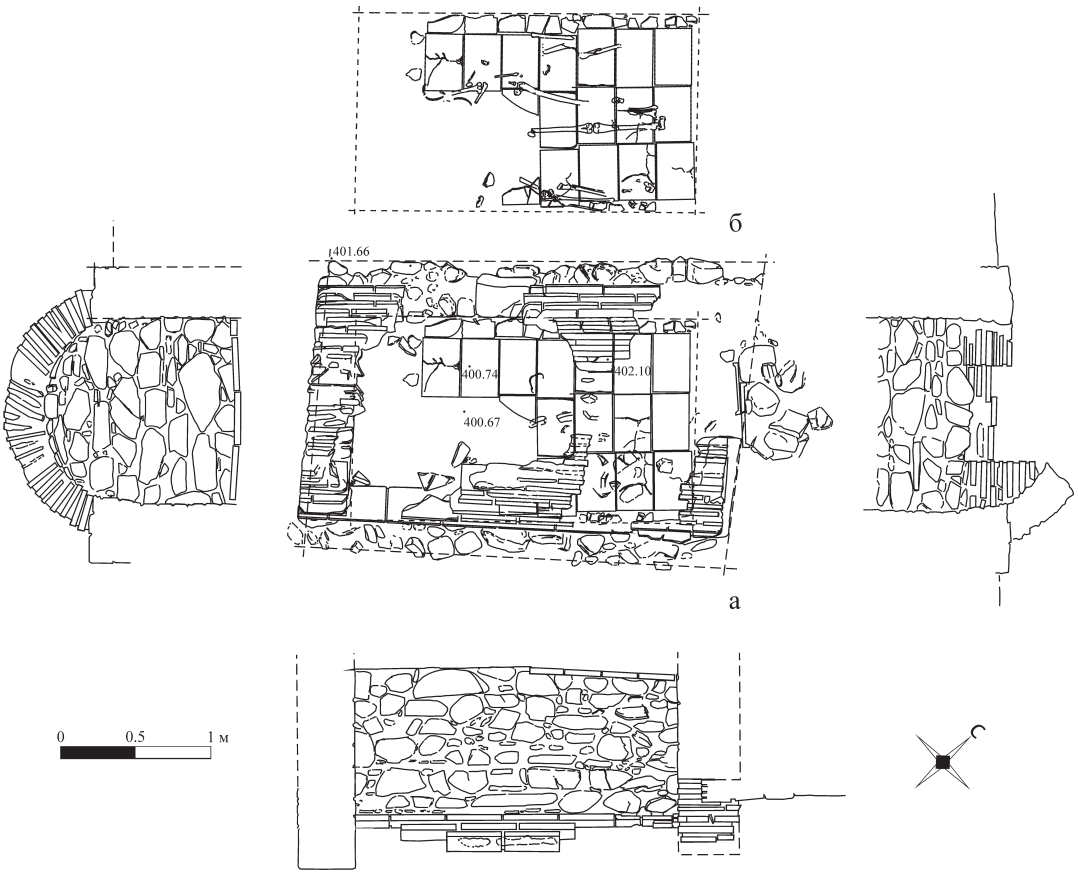

На око 0,20 m југоисточно од гробнице, у зони око њеног источног спољашњег угла, уочена је јама пречника 0, 65 m, дубока око 0,20 m, у којој је, поред већих комада камена, пронађена и мања количина уломака касноантичке керамике и животињских костију. Приликом истраживања унутрашњости опљачкане гробнице констатовани су остаци четири покојника: одрасле особе, мушког пола, старе око 45 година (телесне висине 181 ± 5 cm),[16] јувенилне особе, мушког пола, старе 16–20 година (телесне висине 164 ± 4 cm),[17] одрасле особе, женског пола, старе 35–45 година и јувенилне/одрасле особе, непознатог пола, старе 18–24 године.

Гроб 1

Делимично уништен зидани гроб, чија очувана дужина износи 1,50 m, а очувана ширина је око 0,40 m. Највиша кота гроба износи 401,74 m. Оријентисан је у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 5° у правцу југа. Очувана је само подница начињена од уломака тегула постављених у два реда, који су се делимично преклапали. Услед велике фрагментованости није било могуће утврдити димензије тегула, али је измерена њихова дебљина, која износи 2,5 cm.

Гроб 2

Делимично уништен зидани гроб, чија очувана дужина износи 1,90 m, а ширина је 0,46 m у горњем делу и 0,37 m код ногу. Констатован је на коти од 401,17 m. Оријентисан је у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 6° у правцу југа.

Очувана је подница, део обе дуже бочне стране код главе, као и обе краће стране. Гробна конструкција је била начињена од тегула, уз спорадичну употребу камена и опеке, који су констатовани око ногу и главе, као и на бочним странама. По једна поломљена тегула се налази на краћим странама гробне конструкције, док су у основи констатоване тегуле. Подницу гроба су приликом његове градње чиниле три потпуно очуване тегуле, од којих су две данас поломљене, као и фрагментована тегула у зони код ногу покојника. Поред тегуле која се налазила испод главе покојника, са његове леве стране је додата још једна поломљена тегула, како би се добила потребна ширина гроба. Димензије тегула износе 47–48 x 34–35 x 4–5 cm, при чему се на другој и трећој тегули у поплочању, идући од главе покојника ка ногама, налазе концентрични кружни и спирални мотиви изведени прстима.

Гроб 3

Делимично уништен зидани гроб, чија очувана дужина износи 0,77 m, а ширина 0,32 m. Уочен је на коти од 401,19 m. Оријентисан је у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 3° у правцу југа.

Делимично су очувани покривач, бочна страна гроба са десне стране покојника, краћа страна код ногу и поплочање. Као градивни елемент коришћене су тегуле, при чему су остаци покривача и бочних страна фрагментовани, док је тегула у поплочању гроба, димензија 43 x 33 x 3,4 cm, у потпуности очувана.

Гроб 4

Зидани гроб откривен у зони која није била директно угрожена изградњом ауто-пута, те стога није истражен у потпуности. Највиша кота гроба износи 401,92 m. Видљива дужина гроба износи 0,25 m, а ширина 0,16 m. Оријентисан је у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 17°, при чему је део гроба на коме се налазила глава померен у правцу севера.

Очувано је поплочање од опека, док су бочне стране биле начињене од вертикално постављених тегула. Како су и опеке и тегуле у великој мери фрагментоване, утврђена је само њихова дебљина, која код опека износи 5, а код тегула 2–2,5 cm.

Гроб 5

Делимично уништен зидани гроб, чија очувана дужина износи 1,70 m, а очувана ширина 0,30 m. Гроб је констатован на коти од 401,53 m. Оријентисан је у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 18° у правцу југа.

Остале су очуване две стране конструкције, као и део поплочања. Дужа страна гроба, која се пружала са покојникове десне стране, састојала се од пет вертикално постављених опека, док је од краће стране, код ногу, остала само једна вертикално постављена опека. На опеци у поплочању налазе се концентрични кругови, изведени превлачењем прстима по опеци пре печења. Коришћене опеке су правоугаоног облика, димензија 33–34 cm x 25–26 cm x 4,5 cm.

---

[16] Trotter, Gleser 1952.

[17] Trotter, Gleser 1952.

Гроб 6

Делимично уништен зидани гроб, чија очувана дужина износи 0,27–0,73 x 0,51 m. Његови остаци уочени су на коти од 401,30 m. Оријентисан је у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 15° у правцу југа.

Остале су делимично очуване бочне стране у делу где се налазила глава покојника, краћа страна конструкције изнад главе, као и гробни покривач, али само у назнакама. За гробну конструкцију су коришћени уломци тегула, чије димензије услед оштећености није било могуће утврдити, док њихова дебљина варира између 2 и 3 cm.

Гроб 7

Делимично уништен зидани гроб, чија очувана дужина износи 0,90 m, а очувана ширина 0,42 m. Откривен је на коти од 401,80 m. Оријентисан је у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 5° у правцу севера.

Очувано је поплочање, као и мали део гробног покривача начињеног од уломака опека. Поплочање гроба се састојало од три целе опеке, при чему је средишња поломљена. Коришћене опеке су готово квадратног облика, димензија 33 x 31–34 x 4–5 cm. На опеци је констатован мотив у виду укрштених линија, изведен прстима пре печења.

Сл. 10. Гроб 9

Fig. 10. Grave 9

Сл. 11. Гроб 9 – основа и пресек

Fig. 11. Grave 9 – ground plan and the cross-section

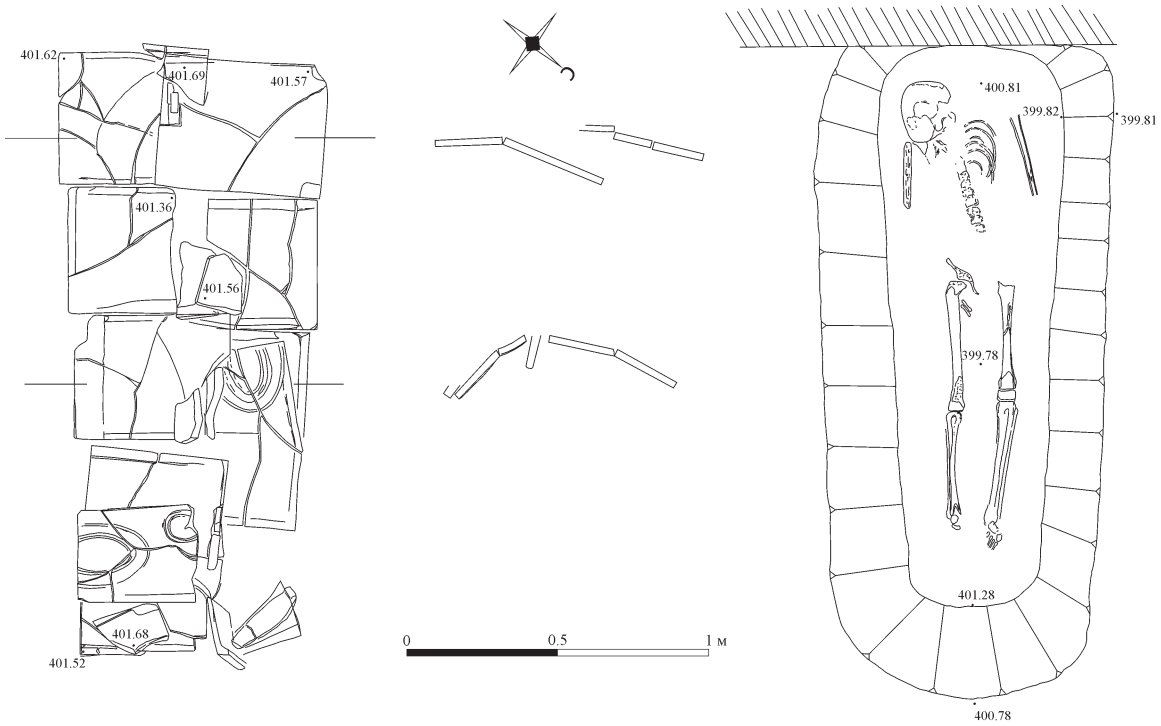

Гроб 8

Делимично уништен зидани гроб, чија очувана дужина износи 1,38 m, а очувана ширина 0,40 m. Највиша кота гроба износи 401,79 m. Гроб је оријентисан у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 7° у правцу севера.

Гроб је готово у потпуности девастиран, тако да је било могуће утврдити само дебљину коришћене опеке, која износи 3–4 cm.

Гроб 9

Делимично уништен зидани гроб, чија дужина износи 2,00 m, а ширина 0,90 m у горњем, односно 0,62 m у делу код ногу (сл. 10, 11). Гроб је констатован на коти од 401,69 m. Оријентисан је у правцу југозапад–североисток, са одступањем од 4° у правцу југа.

Ради се о слободно укопаном покојнику, изнад кога се налазио двосливни гробни покривач начињен од тегула. Временом се, услед притиска земље, овај покривач урушио, али је било могуће измерити димензије појединих коришћених тегула, које износе 54 x 42 x 3 cm. На некима од њих уочен је кружни мотив, изведен превлачењем прстима по опеци пре печења.

У гробу је откривен комплетан веома лоше очуван скелет одрасле особе мушког пола, који је у тренутку смрти имао 35–40 година.

РЕЗУЛТАТИ АНТРОПОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ

Анализа расположивих скелетних остатака показала је да је у истраженом делу некрополе сахрањено десет индивидуа, и то: шест мушког пола (категорије: *juvenilis*– две; *adultus* II – две; *maturus* I – једна и *senilis* – једна особа), две женског пола (категорије: *adultus* I и *adultus* II) и две непознатог пола (категорије: *fetus* и *juvenilis*).

Наиме, сав претходни остеолошки материјал са овог локалитета није адекватно антрополошки обрађен и углавном је поново инхумиран, а овај узорак од десет индивидуа је мали да би се говорило о палеодемографским студијама. Јаснија слика ће се добити, по свој прилици, када се статистички обраде резултати добијени антрополошком анализом остеолошког материјала са оближње некрополе на локалитету Давидовац–Градиште. Међутим, и поред тога, постоје две палеопатолошке промене које су уочене код ових људи, које се не срећу тако често на археолошким локалитетима, а које свакако заслужују да буду поменуте.[18] Оне нам доста могу рећи о самом здравственом стању ових особа, о начину њиховог живота, недостацима у исхрани и др.

Прва од тих болести је свакако реуматоидни артритис (мушка особа, стара 35–45 година из гробнице I, Табла I), хронично систематско обољење везивног ткива које погађа велики број органа, а на зглобовима се манифестује као полиартритис, најчешће локализован на зглобовима шака и стопала (Табла I/2, 3, 5), затима на лактовима, коленима (Табла I/4), раменим зглобовима и вратном делу кичме (Табла I/1). Реуматоидни артритис спада у ерозивне болести зглобова. Људи који болују од ове болести теже подносе хладну климу и одређене намирнице, као што су црвено месо и црвено вино. То се такође односи на масну и протеинима богату храну. Оболели су често анемични, брзо губе на телесној тежини и осећају малаксалост у мишићима. Отеченост, укоченост и бол у зглобовима утиче да се њихове функције редукују, што касније ствара тешке деформитете.[19]

Друга болест, или боље рећи стање, јесте *fluorosis* (мушка особа, стара око 45 година из гробнице II, Табла II/1–3). То је уједно и први забележен случај на археолошким локалитетима код нас. То стање изазива дуготрајан унос флуора у организам (у трајању најмање 15–20 година), најчешће путем воде или хране. Тада долази до низа биохемијских промена које доводе до појачане осификације и стварања новог, нагомиланог, коштаног ткива на местима припоја тетива и лигамената.[20] Код осталих особа пронађених на локалитету Давидовац–Црквиште, а уосталом и на локалитету Давидовац –Градиште, није било оваквих промена на костима.

---

[18] Осим ових болести уочене су и остеартритис (код одраслих мушких индивидуа из гробнице I, одраслих индивидуа из гробнице II и индивидуе из гроба 9), Шморлов дефект (код прве одрасле мушке индивидуе из гробнице I и код старије мушке индивидуе из гробнице II), уобичајене повреде (код индивидуе из гроба 9; Табла II/6), фисуре и преломи костију (код прве одрасле мушке индивидуе из гробнице I и код женске особе из гробнице II – Табла II/5), тумори костију (код друге одрасле мушке индивидуе из гробнице I), *cribra femora* (код млађе мушке индивидуе из гробнице II; Табла II/4), и др.

[19] Миладиновић-Радмиловић 2008, 158, 159.

[20] Aufderheide, Rodríguez-Martín, Langsjoen 1998, 316–318; Littleton 1999.

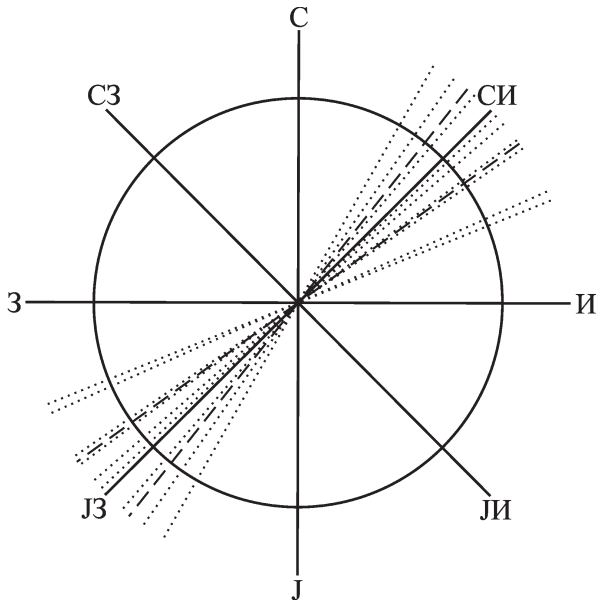

Сл. 12. Оријентација гробних целина

Fig. 12. Orientation of tombs and graves

По свој прилици, ова особа није могла да унесе критичну количину овог елемента на овом простору. С обзиром на то да је морала дуже време боравити на неком другом месту да би се симптоми уопште почели јављати, можемо да закључимо да је вероватно била странац. Нажалост, није било могуће одредити о ком таксону је реч зато што је скелет ове особе некомплетан. Можда би требало подсетити на то да је овај мушкарац био и прилично висок (181 ± 5 cm) и да се у сваком случају вероватно разликовао од осталих људи у свом окружењу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Током ископавања северног сектора локалитета Давидовац–Црквиште констатовано је постојање касноантичке некрополе са скелетним сахрањивањем (две засведене гробнице и девет зиданих гробова). Како су истраживања спроведена само унутар експроприсане зоне предвиђене за изградњу ауто-пута, овом приликом је откривена њена североисточна периферија. Гробови 1–3, 5 и 6 представљају њену североисточну границу, док положај гробница и преостала четири гроба (4, 7–9) у њиховој непосредној близини указују да се некропола ширила даље на запад, односно југозапад, заузимајући узвишење на коме се данас налазе Црква Св. Ђорђа и савремено гробље.

Све гробне целине оријентисане су у правцу југозапад–североисток, са одступањима између 3° и 17°, при чему се девијације углавном крећу у распону 3–8°. У четири случаја гробне целине су од основне осе померене у правцу југа, а у седам у правцу севера (сл. 12).

Осим сахрањивања у једноставне гробне раке и гробове са различитим видовима конструкција, код припадника богатијих сталежа се током касноантичког периода практиковало и сахрањивање у саркофаге, као и у зидане гробнице. Овај тип гробница је пореклом из Сирије и Месопотамије, где се јавља у 3. и 4. веку, док на Балкан стиже током 4. и 5. века.[21] Гробнице су могле имати једноставну правоугаону основу и полуобличасти свод, или су се пак одликовале сложенијим архитектонским решењима. Њих карактеришу озидани приступи гробници, појаве једног или више компартимената, ниша и купола.[22]

Откриће засведених гробница на Црквишту у Давидовцу можда указује на нешто богатију популацију која је овде сахрањивана. Мала количина покретних налаза, која потиче из слоја изнад гробних целина, може у извесној мери омогућити њихово датовање. Реч је о два примерка римског новца, од којих један потиче из времена владавине цара Валенса (364–378), као и налаз фибуле типа *Viminacium–Novae*, које се везују за шири временски распон од средине 5. до средине 6. века, мада су географски блиске аналогије датоване у крај 4/почетак 5. века.[23]

Аналогије за гробнице из Давидовца јављају се на бројним налазиштима. Срећу се у Сирмијуму,[24] као и у Мачванској Митровици,[25] где су датоване у 4–5. век. Слична ситуација је констатована и на простору Виминацијума, некадашњој престоници провинције Горње Мезије.[26] Гробнице оба типа налазе се и на територији некадашњег Наисуса, на потесу Јагодин Мала, где су констатоване једноставне правоугаоне гробнице поређане у редове,

[21] Овчаров 1977, 20; Церманович-Кузмановић 2001, 163.

[22] Овчаров 1977, 20.

[23] Petković 2010, 323.

[24] Миладиновић-Радмиловић 2011, 274, 275.

[25] Миладиновић-Радмиловић 2011, 351, табла LXVII, 3, гробница 166.

[26] Зотовић, Петровић 1968; Зотовић 1986, 52, 53; Спасић-Ђурић 2002, 187.

као и комплексне гробнице осликане хришћанским мотивима, датоване на основу налаза новца од 4. до 6. века.[27] Сличне гробнице откривене су и у Коловрату, у близини Пријепоља, где се ради о једноставним засведеним зиданим конструкцијама, али са озиданим приступом улазу.[28]

Током заштитних ископавања у атару Давидовца, на положају Црквиште, констатована је касноантичка некропола, а на оближњем потесу Градиште, 39 гробова типа Мала Копашница–Сасе, опредељених у 2–3. век и 67 гробова типа циста, начињених од тегула, који су преко новца Констанција II, налаза накита и копче датовани у другу половину 4. и прву половину 5. века.[29] На основу тога, може се закључити да су на овом простору у римском и касноантичком периоду постојали римско и касноантичко насеље и више некропола, које су се развиле уз важну античку саобраћајницу – *Via militaris*, откривену управо на локацији Градиште, где је испраћена у дужини од преко 130 m, у правцу североисток–југозапад.[30]

На основу података добијених из антрополошких анализа 10 скелета са Црквишта тешко се могу извести закључци о палеодемографској структури популације која је живела на овом простору у касноантичком периоду. Поред важних резултата о палеопатолошким променама које су уочене код ових људи, а не срећу се тако често на археолошким локалитетима, јаснија слика ће се добити, по свој прилици, када се статистички обраде и резултати добијени антрополошком анализом остеолошког материјала са локалитета Давидовац–Градиште.[31]

---

[27] Славетић 1934, 304; Мирковић 1956; Zotović 1961; Петровић 1976, 76–78; Ракоција 2012, 39, 42, сл. 2.

[28] Церемановић-Кузмановић 2001.

[29] Petković 2012, 87, 88.

[30] Petković 2012, 90.

[31] Petković 2012; Petković 2012a.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Aufderheide, Rodríguez-Martín, Langsjoen 1998 – A. C. Aufderheide, C. Rodríguez-Martín, O. Langsjoen, *The Cambridge Encyclopaedia of Human Paleopathology,* Cambridge: University Press.

Булатовић 2000 – А. Булатовић, *Попис археолошких налазишта која су угрожена изградњом ауто-пута Ниш–Скопље. Допис Народног музеја у Врању*, Врање.

Гарашанин, Гарашанин 1965 – М. Гарашанин, Д. Гарашанин, Из археологије Врањске области, *Врањски гласник* I, 1–18.

Zotović 1961 – Lj. Zotović, Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, *Limes u Jugoslaviji* I, 171–175.

Зотовић 1986 – Љ. Зотовић, Јужне некрополе Виминацијума и погребни обреди, *Viminacium* 1, 41–60.

Зотовић, Петровић 1968 – Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Некропола*, Ниш: Народни музеј.

Ivanišević, Kazanski, Mastikova 2006 – V. Ivanišević, M. Kazanski, A. Mastikova, *Les Nécropoles de Viminacium á l'Époque des Grandes Migrations*, Paris: Association des Amis du centre d'Histoire et Civilisation de Byzance.

Јовановић, М. 1966 – М. Јовановић, Археолошка истраживања у 1965. години, *Врањски гласник* II, 313–327.

Littleton 1999 – J. Littleton, Paleopathology of Skeletal Fluorosis, *American Journal of Physical Anthropology* 109, 465–483.

Martin 1995 – M. Martin, Tradition und Wandel der fübelgeschmükten frühmittelalterlichen Frauenkleidung, *Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 38, 629–680.

Миладиновић-Радмиловић 2008 – Н. Миладиновић-Радмиловић, Болести зглобова као најчешћа обољења зглобова на скелетима са археолошких локалитета у Србији, *Саопштења* 40, 151–162.

Miladinović-Radmilović 2011 – N. Miladinović-Radmilović, *Sirmium – Necropolis*, Beograd: Arheološki institut, Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.

Мирковић 1956 – Л. Мирковић, Старохришћанска гробница у Нишу, *Старинар* 5–6, 53–72.

Овчаров 1977 – Д. Овчаров, Архитектура и декорация на старохристиянските гробници в нашите земи, *Археология* 1977/4, 20–29.

Petković 2010 – S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n.e.*, Beograd: Arheološki institut.

Petković 2012a – S. Petković, Davidovac – Gradište, zaštitna arheološka istraživanja na deonici autoputa E 75, koridor 10 – južni krak (apstrakt), u: *Rezultati istraživanja Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. S. Perić, Beograd: Arheološki institut, 20–21.

Petković 2012b – S. Petković, Davidovac – Gradište, zaštitna arheološka istraživanja na deonici autoputa E 75, koridor 10 – južni krak, u: *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović, Beograd: Arheološki institut, 86–91.

Петровић 1976 – П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш: Градина.

Поповић, И. 1988 – И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд: Народни музеј.

Ракоција 2012 – М. Ракоција, Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша, *Ниш и Византија* X, 37–64.

RIC VI – *The Roman Imperial Coinage, Vol. VI: from Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*, ed. C.H.W. Sutherland, London: Spink and Son LTD.

Schulze-Dörrlamm 1986 – M. Schulze-Dörrlamm, Romanisch oder Germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelfibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau, *Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 33, 593–720.

Славетић 1934 – А. О. Славетић, Археолошка истраживања у Нишу и околини, *Старинар* 8–9, 303–310.

Спасић-Ђурић 2002 – Д. Спасић-Ђурић, *Виминацијум. Главни град римске провинције Горње Мезије*, Пожаревац: Народни музеј.

Špehar 2010 – P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd: Arheološki institut i Narodni muzej.

Шпехар, Јацановић 2011 – П. Шпехар, Д. Јацановић, Касноантичка остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева, *Viminacium* 16, 25–58.

Špehar, Stamenković 2012a – P. Špehar, S. Stamenković, Zaštitna arheološka iskopavanja kasnoantičke nekropole na lokalitetu Davidovac–Crkvište (apstrakt), u: *Rezultati istraživanja Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. S. Perić, Beograd: Arheološki institut, 21–22.

Špehar, Stamenković 2012b – P. Špehar, S. Stamenković, Zaštitna arheološka iskopavanja kasnoantičke nekropole na lokalitetu Davidovac–Crkvište, u: *Arhe-*

ologija u Srbiji: Projekti Arheološkog instituta u 2011. godini, ur. V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović, Beograd: Arheološki institut, 92–95.

Tejral 2005 – J. Tejral, Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses, in: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*, W. Pohl, P. Erhard (eds.), Vienne: Akademie der Wissenschaften, 103–200.

Томовић, Фидановски 2005 – М. Томовић, С. Фидановски, Локалитети угрожени изградњом аутопута Е–75 на деоници Ниш – БЈР Македонија, у: *Археолошка истраживања Е–75*, ур. М. Брмболић, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 12–47.

Trotter, Gleser 1952 – M. Trotter, G. C. Gleser, Estimation of stature from long bones of American whites and Negroes, *American Journal of Physical Anthropology* 10, 463–514.

Церманови́ћ-Кузмановић 2001 – А. Церманови́ћ-Кузмановић, Касноантичке засведене гробнице из Коловрата, *Зборник Народног музеја у Београду* 17/1, 159–165.

Claus 1987 – G. Claus, Die tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht im frühen Mittelaltern, *Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34/2, 491–603.

Summary: PERICA ŠPEHAR, University of Belgrade,
Faculty of Philosophy, Archaeology Department, Belgrade
NATAŠA MILADINOVIĆ-RADMILOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade
SONJA STAMENKOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

LATE ANTIQUE NECROPOLIS IN DAVIDOVAC–CRKVIŠTE

Key words. – Dardania, necropolis, Late Antiquity, vaulted tombs, rheumatoid arthritis, fluorosis.

In 2012, in the village Davidovac situated in south Serbia, 9.5 km south-west from Vranje, archaeological investigations were conducted on the site Crkvište. The remains of the smaller bronze-age settlement were discovered, above which a late antique horizon was later formed. Apart from modest remains of a bronze-age house and pits, a late antique necropolis was also excavated, of which two vaulted tombs and nine graves were inspected during this campaign.

During the excavation of the northern sector of the site Davidovac–Crkvište the north-eastern periphery of the necropolis is detected. Graves 1–3, 5 and 6 are situated on the north-eastern borderline of necropolis, while the position of the tombs and the remaining four graves (4, 7–9) in their vicinity point that the necropolis was further spreading to the west and to the south-west, occupying the mount on which the church of St. George and modern graveyard are situated nowadays.

All graves are oriented in the direction SW–NE, with the deviance between 3° and 17°, in four cases toward the south and in seven cases toward the north, while the largest part of those deviations is between 3° and 8°.

Few small finds from the layer above the graves can in some way enable the determination of their dating. Those are two roman coins, one from the reign of emperor Valens (364–378), as well as the fibula of the type *Viminacium–Novae* which is chronologically tied to a longer period from the middle of the 5th to the middle of the 6th century, although there are some geographically close analogies dated to the end of the 4th or the beginning of the 5th century.

Analogies for the tombs from Davidovac can be found on numerous sites, like in Sirmium as well as in Mačvanska Mitrovica, where they are dated to the 4th–5th century. Similar situation was detected in Viminacium, former capital of the roman province of Upper Moesia. In ancient Naissus, on the site of Jagodin Mala, simple rectangular tombs were distributed in rows, while the complex painted tombs with Christian motifs were also found and dated by the coins to the period from the 4th to the 6th century. Also, in Kolovrat near Prijepolje simple vaulted tombs with walled dromos were excavated.

During the excavations on the nearby site Davidovac–Gradište, 39 graves of type Mala Kopašnica–Sase dated to the 2nd–3rd century were found, as well as 67 cist graves, which were dated by the coins of Constantius II, jewellery and buckles to the second half of the 4th or the first half of the 5th century. Based on all above mentioned it can be concluded that during the period from the 2nd to the 6th century in this area existed a roman and late antique settlement and several necropolises, formed along an important ancient road *Via militaris*, traced at the length of over 130 m in the direction NE–SW.

Data gained with the anthropological analyses of 10 skeletons from the site Davidovac–Crkvište don't give enough information for a conclusion about the paleo-demographical structure of the population that lived here during late antiquity. Important results about the paleo-pathological changes, which do not occur often on archaeological sites, as well as the clearer picture about this population in total, will be acquired after the osteological material from the site Davidovac–Gradište is statistically analysed.

Табла I – Реуматоидни артритис на: 1) вратним пршљеновима; 2) на доњим окрајцима радијуса; 3) костима шака; 4) постериорној страни леве пателе и 5) костима стопала

Plate I – Rheumatoid arthritis on: 1) the cervical vertebrae; 2) the lower ends of radiuses; 3) the hand bones; 4) the posterior side of the left patella and 5) the foot bones

Табла II – Fluorosis на: 1) зубима мандибуле; 2) на горњем окрајку десног фемура и 3) пателама; 4) cribra femora; 5) срасли преломи ребара и 6) субпериостални хематом на левој тибији

Plate II – Fluorosis on: 1) mandibular teeth; 2) the upper end of the right femur and 3) patellae; 4) cribra femora; 5) healed fractures of ribs and 6) subperiostal hematoma on the left tibia

СОФИЈА ПЕТКОВИЋ, Археолошки институт, Београд
АЛЕКСАНДАР КАПУРАН, Археолошки институт, Београд

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НАЛАЗИШТА ГАМЗИГРАД – *ROMULIANA* 2007–2008. ГОДИНЕ

УДК: 902.2(497.11)"2007/2008" ; 904"652"(497.11)
DOI: 10.2298/STA1363287P
Кратко саопштење
(претходно)

e-mail: spetkovi@ai. ac.rs

Примљено: 29. јануар 2013.
Прихваћено: 23. април 2013.

Апстракт. – У чланку су приказани резултати систематских археолошких ископавања 2007–2008. године на локалитету Гамзиград – *Felix Romuliana* у југоисточном делу утврђене царске палате, на Сектору терми. Настављено је истраживање касноантичког хоризонта живота (из последње четвртине IV и прве половине V века) и хоризонта изградње Галеријеве палате с краја III – почетка IV века, као и старијег римског хоризонта живота, представљеног великом грађевином јавног карактера из III века. Такође, у једној сонди су истражени праисторијски културни слојеви, који су претходили римском насељу, све до културно-стерилног слоја, здравице.

Кључне речи. – Источна Србија, Зајечар, Гамзиград, систематска ископавања, касноантички период, *Felix Romuliana*, терме, портик, праисторија.

Систематска ископавања на археолошком налазишту Гамзиград – *Romuliana* настављена су 2007. и 2008. године на Сектору терми у југоисточном делу утврђене палате, у оквиру Дугорочног плана археолошких истраживања (2005–2009. године), сачињеног према потребама заштите Ромулијане као споменика културе од изузетног значаја (Решење МК бр. 633 – 00 – 255/2007 – 03, ОД 07. 03. 2007.).[1]

2007. године радило се у квадратима L"XXIV, M"XXIV, M"XXIII и M"XXII (Пл. 1), отвореним 2005. године, где су ископавања заустављена на нивоу с краја V – почетка VI века (ниво c).

Иако се 2007. године радило са скромним финансијским средствима, у кампањи од 10. септембра до 5. октобра, ископ из 2005. године доведен је на ниво портика старијег утврђења Ромулијане, ниво g.

Ископавањима 2007. године потврђена је стратиграфија културних слојева, констатована ранијим истраживањима на Сектору терми (сл. 1).[2]

– Испод нивоа **c** констатован је моћан **слој D**, дебљине 50–75 cm, који се састоји од грађевин-

[1] Истраживања на Сектору терми вршена су 2004. и 2005. године, а 2006. године није било ископавања, због изостанка финансирања од стране Министарства културе Републике Србије. Археолошку екипу чинили су др Софија Петковић, руководилац археолошких истраживања, Археолошки институт у Београду, мр Маја Живић, кустос Народног музеја у Зајечару, Александар Капуран, М.А, истраживач-сарадник Археолошког института у Београду, Јана Шкундрић и Бранко Алексић, апсолвенти археологије на Филозофском факултету у Београду, Никола Иванковић, апсолвент Архитектонског факултета у Нишу и 12 физичких радника.

[2] Петковић 2008a, 61; Петковић 2008b, 64–67.

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту: *Романизација, урбанизација и трасформација урбаних центара цивилног, војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (бр. 177007), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

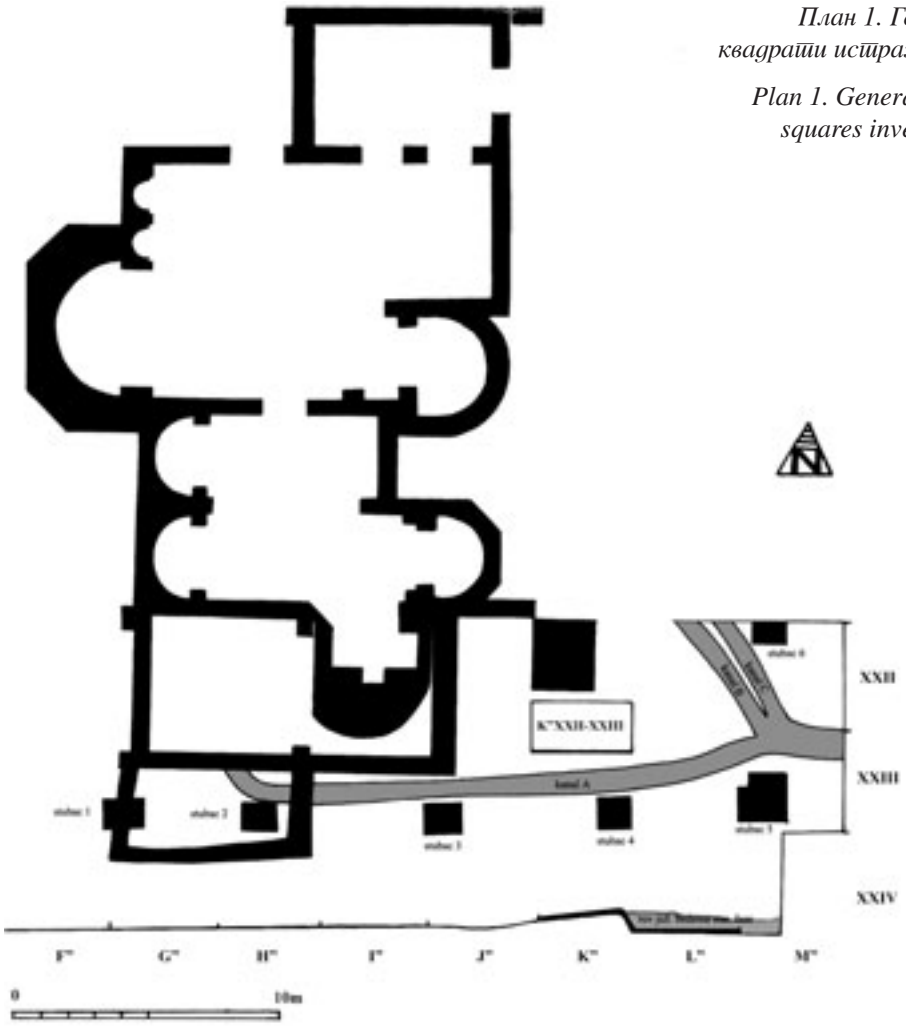

План 1. Генерални план Сектора терми, квадрати истражени 2004, 2005. и 2007. године

Plan 1. General Plan of the Section of thermae, squares investigated in 2004, 2005 and 2007

ског шута, фрагмената тегула, камена и кречног малтера, измешаних са мркожутом глиновитом пескушом и садржи налазе последње четвртине IV–V века;

– **Ниво d** је основа слоја D, а чини га подница од лошег кречног малтера жуте боје у јужном делу кв. M"XXIV, а у кв. M"XXII и северном делу кв. M"XXIII објекат правоугаоне основе, који се пружа у правцу север–југ, димензија 6 x 4,5 m, означен као кућа 1/07. Кућа 1/07 је девастирана у пожару и срушена, што је потврђено стратиграфијом слојева у њеној унутрашњости. Испод урушене кровне конструкције од тегула и имбрекса констатован је прослојак гарежи дебљине 10–15 cm, који је покривао подницу од светложутог набоја. Сачувани делови источног и јужног зида куће (ширине од 65 cm, највеће очуване висине од 40 cm) изграђени су од ломљеног камена и тегула везаних лошим жутим малтером, највероватније су носили горње делове грађевине од плетера и набоја или дрвета. У кући 1/07 нађено је више керамичких посуда, које је могуће реконструисати – лонци, зделе, поклопци, један крчаг, затим керамички жишци, од којих један са два горионика, дворедни чешаљ од јелењег рога профилисаних краћих страна, дршка ножа и богато украшена пиксида од истог материјала, бронзане крстообразне фибуле и фибуле са посувраћеном стопом, више комада бронзаног новца царева Валентинијанске династије, гвоздени предмети и алатке, фрагменти стаклених посуда и сл. Покретни налази се могу датовати у распону од последње четвртине IV до средине V века;

– **Ниво d_1** чини малтерна подница у кући 1/07, која припада старијој фаза овог објекта, а покривена је подницом од жутог набоја (ниво d);

Сл. 1. Јужни профил у кв. L”–M”XXIV

Fig. 1. The south section in squares L”–M”XXIV

Сл. 2. Северни профил сонде у кв. K”XXII–XXIII

Fig. 2. The north section in squares K”XXII–XXIII

– **Ниво d_2** најстарији је малтерни под у кући 1/07, покривен млађом малтерном подницом (ниво d_1) и нивелацијом од жутог песка и ситног шљунка. Налази из нивелације најстаријег нивоа у кући 1/07 се, такође, датују у последњу четвртину IV – прву половину V века;
– **Слој E,** дебљине 15–40 cm, чини тамномрка земља са шутом и прослојком гарежи при дну слоја, која садржи налазе друге половине, односно последње трећине IV века;
– **Ниво e** је малтерни ниво, констатован у свим истраженим квадратима јужно и источно од Галеријевих терми. На овом нивоу, уз источни профил кв. M”XXIII, констатована је елипсаста основа пећи 1/07, док је у кв. M”XXII констатована пећ 2/07 са правоугаоном основом поплочаном тегулама, димензија 1 x 0,75 m, највероватније ковачка пећ. У кв. L”–M”XXIV у основи су констатовани трагови 8 кружних дирека (a–h), пречника од 15 до 40 cm, распоређени у три реда у правцу исток–запад, чинећи основу димензија 7 x 3 m, која можда представља остатке неке надстрешнице. Са нивоа е укопане су у кв. L”XXIV јама 1/07 и јама 2/07, које су, осим грађевинског шута, садржале малу количину археолошких налаза (углавном уломака керамичких посуда) из IV века;
– **Слој F,** просечне дебљине око 30 cm, чини супструкција нивоа **e** од ломљеног камена и крупнијег шљунка измешаног са кречним малтером и, местимично, нивелациони слој црвномрке пескуше, а садржи археолошке налазе (углавном уломке керамичких и стаклених посуда) с краја III и из прве половине IV века;
– **Ниво f** је малтерна подница млађег утврђења на Гамзиграду, односно Галеријеве утврђене палате, у кв. K”–L”–M”XXIV и кв. M”XXII–XXIII од коте 184,75 m на западу до коте 184,55 m на истоку (просечна кота 184,64 m). Дуж јужног профила кв. L”–M”XXIV констатован је укоп испуњен гаром, ситнијим грађевинским шутом и црвномрком пескушом, темељни укоп или укоп од вађења јужног бедема старијег утврђења на Гамзиграду, у коме је нађена већа количина археолошких налаза, уломака керамичких и стаклених посуда, металних и коштаних предмета и бронзаног новца друге половине III века (сл. 4). У кв. K”XXIV, на овом нивоу откривен је део веће пећи кружне основе, пречника око 3 m, чија јужна половина залази у јужни профил квадрата, пећ 3/07. Ова пећ обнављана је више пута, што се манифестује прослојцима пепела и запечене земље у пресеку дна. Горња конструкција пећи 3/07 потпуно је уништена нивелацијом терена за ниво e, а оскудни налази керамике не могу ближе одредити њену функцију;
– **Слој G** чини нивелациони слој тамномрке и жутомрке глиновите земље са ситнијим грађевинским шутом (фрагментима опеке и умрвљеним малтером) и траговима гарежи. У кв.

Сл. 3. Остаци фреске in situ у полукружној ниши на западном зиду аподитеријума Галеријевих терми

Fig. 3. The remains of fresco in situ in semicirkular niche on the western wall of apodyterium of Galerius' bath

M"XXII–XXIII овај слој је нивелација интензивног грађевинског шута, која је уједно супструкција нивоа f. Археолошки налази из слоја G припадају другој половини III – првој половини IV века и праисторијском периоду (млађе гвоздено доба);

– **Ниво g** чини малтерна подница портика дуж јужног и источног бедема старијег утврђења, тзв. старије грађевинске фазе Галеријеве палате, и ниво жутомрког набоја са умрвљеним малтером. На овом нивоу, поред остатака зиданих стубаца јужног портика, откривених 2004–2005. године (ступци 1–4),[3] на граници између кв. M"XXIV и M"XXIII констатован је угаони стубац (стубац 5), у виду латиничног слова L, а уз северни профил кв. M"XXII, стубац источног портика (стубац 6). Ступци су зидани тегулама везаним кречним малтером. Косо засечене ивице спољних тегула, којима је зидан стубац 5, дају естетски ефекат пирамидалног лица (сл. 5). Приликом изградње млађе фазе палате, оба ступца (стубац 5 и 6) правилно су срушена, готово одсечена, на истој нивелети, а затим прекривена супструкцијом од трпанца и новом малтерном подницом (ниво f). Са нивоа g укопани су водоводни канали A и B, као и одводни канал C, истражени 2004–2005. године.[4] Ове године је у кв. M"XXIII откривен спој поменутих канала, као и одводни канал D, који је спроводио вишак воде из водовода (канали A–B) и отпадне воде (канал C), кроз источни бедем, ван утврђења. На самом споју поменутих канала, констатован је *oculus* покривен већим каменим блоком, који се могао померати. Канал D, ширине 0,80 m, покривен је на исти начин као одводни канал C, крупнијим ломљеним каменоми фрагментима тегула, везаним хидрауличним кречним малтером. Овај канал можда представља главни канализациони одвод утврђења старије фазе (*cloaca*). Уз источни профил кв. M"XXII, у близини ступца 6, констатовани су и остаци зида неке грађевине, срушене приликом изградње Галеријеве утврђене палате (сл. 5).

---

[3] Петковић 2008a, 61, Сл. 3, 5 и 6; Петковић 2008b, 65–66, Сл. 1, 3, и 5.

[4] Петковић 2008a, 62, Сл. 6; Петковић 2008b, 66, Сл. 1, 3, 4 и 5.

[5] Капуран 2008, 247–251, Сл. 1, 3 и 4.

Археолошким истраживањима 2007. године у југоисточном делу утврђене палате *Felix Romuliana* констатована је велика разлика у нивелети основа стубаца јужног портика старијег и млађег утврђења, која износи 1,89 m. Такође, чини се да постоји велика разлика између нивелете улаза у југоисточну кулу старије фортификације, кулу V и источног портика из исте фазе. Ову недоумицу око хронологије старије и млађе фортификације Ромулијане могла би да разреше будућа ископавања планирана у оквиру систематских археолошких радова, пре свега отварање ископа ка јужном и источном бедему и истраживање југоисточног угла утврђења, односно старије квадратне куле V и млађе полигоналне куле 5.

Током кампање 2007. године на Сектору терми отворена је и сонда на граници квадрата K"XXII и K"XXIII, правца исток–запад, димензија 4 x 2 m, да би се утврдила стратиграфија најстаријих слојева и нивелета културно стерилног слоја, здравице (Пл. 1).

У овој сонди констатована је следећа стратиграфија културних слојева (сл. 2):[5]

– **Слој G,** мркожута глиновита земља са умрвљеним малтером (у просеку до коте 184,53 m), садржи оскудне римске налазе и фрагменте керамике, који се могу датовати у дакогетски културни круг;
– **Слој H,** зеленкастожута глина, (у просеку на котама од 184,53 m до 184,18 m), у коју су укопани римски водоводни канал A и јаме са нивоа e (јама 1/05, 2/05, 1/07, 2/07), а од налаза преовлађује праисторијска керамика старијег и млађег гвозденог доба и велика количина уситњеног црвенкастог кућног лепа;
– **Слој I,** зеленкастомрка глина (у просеку на котама од 184,18 m до 183,97 m), која садржи мало фрагмената керамичких посуда старијег и млађег гвозденог доба;
– **Културно стерилан слој, здравица**, жута глина, која почиње од коте 184,00 m, на западу, односно коте 183,60 m, на истоку сонде.

Слојеви H и I косо се спуштају од запада ка истоку, где се завршавају на нивоу здравице (сл. 2). Од археолошких налаза у оба слоја преовлађују

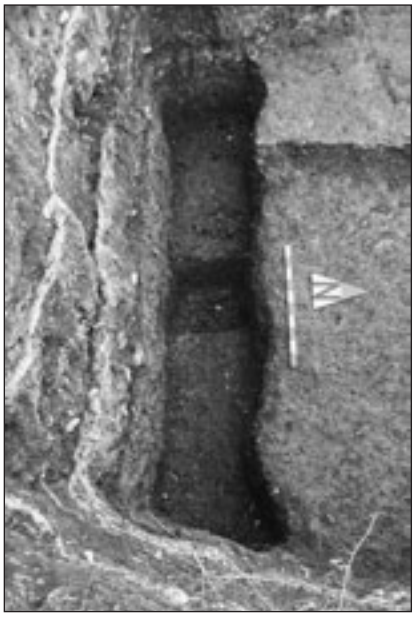

Сл. 4. Део укопа темељног рова јужног бедема старијег утврђења дуж јужног профила кв. L"–M" XXIV, са истока
Сл. 5. Ниво g, југоисточни угао портика старијег утврђења, ступци 4, 5 и 6 и канали A, B, C и D, са југозапада

Fig. 4. A part of the founadation ditch of the south rampart of the earlier fortification, along the south section of squares L"–M" XXIV, from the east
Fig. 5. Horizon d, the southeastern corner of porch of the earlier fortification, pillars 4, 5 and 6 and canals A, B, C and D, from the southwest

фрагменти праисторијске керамике старијег и млађег гвозденог доба. Будући да поменути слојеви прате природан пад терена, приликом ископавања темељних ровова за зидове терми у римском периоду избачена земља је нивелисана у правцу истока. Тада је девастиран и стамбени објекат из млађег гвозденог доба, чије остатке у виду мањих и већих комада лепа садржи слој Н.

Земља кориштена за нивелацију терена у југоисточном делу утврђења можда потиче и из ископа темељних ровова јужног бедема и квадратних кула старије фазе утврђења. Затрпани део темељног рова јужног бедема, откривен у кв. M"–L"XXIV (сл. 4), садржао је у својој испуни и већу количину атипичне керамике из старијег гвозденог доба.

Наведени подаци указују на то да је акад. Д. Срејовић исправно сматрао југоисточни део Галеријеве палате и простор на левој обали Драгановог потока ван утврђења локацијом праисториског насеља из гвозденог доба, које припада периоду VII века п.н.е.

2008. године су настављена систематска археолошка ископавања на Сектору терми у југоисточном делу утврђене палате.[6]

Иако се и ове године радило са скромним финансијским средствима, у кампањи која је трајала од 21. јула до 21. августа, односно 28 радних дана, добијени су значајни резултати, који осветљавају историју и градитељство на Гамзиграду у времену од почетка 3. до краја 5. века.

С обзиром на ограничена финансијска средства,[7] одлучено је да се у оквиру терми сондажно истраже остаци старије грађевине, откривени археолошким ископавањима 2002. године у аподитеријуму и 2005. године испод темеља судаторијума и тепидаријума Галеријевог купатила. Такође, у циљу конзервације и презентације Галеријевих терми, истражена је апсидална просторија уз западни зид аподитеријума, тзв. „Галеријева свлачионица", за коју је 2005. године констатовано да је у потпуности запуњена грађевинским шутом, са видљивим остацима обрушеног зиданог свода (сл. 6).

Археолошким ископавањима утврђено је да је апсидална просторија у ствари базен са хладном водом, *frigidarium*, обнављан у два наврата. Нађена су три малтерна нивоа, дна базена, од којих је најмлађи на коти 186,50 m, старији украшен мозаиком од белих, црних и сивих камених тесера, на коти 186,30 m, а најстарији са траговима оштећеног, малтерног дна на коти 185,95 m (сл. 7).

Сл. 6. Апсида тзв. „Галеријеве свлачионице" западно од аподитеријума терми пре ископавања, са деловима обрушеног свода, са југоистока

Fig. 6. The apse of the so called "Galerius' dressing room" to the west from apodyterium before the excavations, with the part of collapsed vault, from the east

Најмлађи малтерни ниво постављен је непосредно изнад дна базена украшеног мозаиком, док је између њега и најстаријег нивоа констатован нивелациони слој тамно–мрке земље са траговима гарежи, дебљине око 30 cm, који је садржао мању количину фрагмената керамичких посуда III–IV века, атипичних фрагмената стаклених посуда и прозорског стакла, угљенисаног дрвета и животињских костију. Такође, две фазе адаптације фигидаријума констатоване су и на источном зиду просторије, према аподитеријуму (сл. 8).

У грађевинском шуту, који је испуњавао апсидалну просторију, осим велике количине камених мозаичких тесера, констатоване су и коцкице од стаклене пасте тамноплаве и златне боје, које можда указују на украс зиданог свода фригидаријума.

---

[6] Археолошку екипу су чинили: Др Софија Петковић, руководилац истраживања, Археолошки институт у Београду, Мр Маја Живић, кустос Народног музеја у Зајечару, Александар Капуран М.А., Археолошки институт у Београду, Бојана Илијић, кустос Завичајног музеја у Књажевцу, Соња Дамњановић, Милена Муминовић и Никола Пашић, студенти археологије на Филозофском факултету у Београду. На ископавањима је радило и 10 физичких радника.

[7] Од тражених 4 000 000 динара за реализацију Плана археолошких истраживања на Ромулијани, од Министарства културе Републике Србије добијено је 800 000 динара, са којима су у периоду од 21. 07. до 06.09. 2008. реализована међународна српско–немачка истраживања на Ромулијани – *extra muros* и, делимично, систематска истраживања на Сектору терми.

Сл. 7. Фригидаријум западно од аподитеријума Галеријевих терми, са југоистока

Fig. 7. Frigidarium to the west from apodyterium of Galerius' bath, from the southeast

Сл. 8. Фригидаријум западно од аподитеријума Галеријевих терми, са југозапада

Fig. 8. Frigidarium to the west from apodyterium of Galerius' bath, from the southwest

На источном зиду, уз југоисточни угао базена фригидаријума, нађени су остаци керамичке водоводне цеви, која је зазидана приликом најмлађе фазе обнове.

Такође, уз југоисточни угао апсиде, на јужном зиду је констатован правоугаони отвор за водоводну или одводну цев, која недостаје, а одговара најмлађем малтерном нивоу у фригидаријуму.

У најмлађој фази обнове, постављени су камени блокови, којима је формирано степениште од два степеника према аподитеријуму и према самом базену, а у унутрашњим угловима апсидалне просторије, уз њен источни зид, призидани су ступци од ломљеног камена везаног кречним малтером (дим: 0,65 x 0,40 m), носачи унутрашњих степеника (сл. 8).

Најстарији малтерни ниво у истраженој апсидалној просторији, могао је припадати просторији старије грађевине испод терми, која је, с обзиром на правоугаону основу испод апсиде фригидаријума, видљиву уз њен спољни зид, могла бити квадратне основе (Пл. 2).

Приликом чишћења источног зида апсидалне просторије, уз североисточни угао, на западном зиду аподитеријума, константоване су две полукружне нише. Јужна ниша, ближа поменутом зиду, очишћена је од шута и том приликом су на њеном зиду, *in situ* констатовани остаци полихромне фреске сликане црном, тамноцрвеном, наранџастом и плавом бојом на окер основи. У перспективи представљено квадратно поље уоквирено је врежама и фигуралним мотивима (?) црвене и плаве боје (сл. 3).

У јужној просторији Галеријевих терми отворена је дијагонално постављена сонда 1/08, правца северозапад–југоисток, димензија 7,80 x 2 m (Пл. 2).

У овој сонди, испод северног зида јужне просторије терми, од коте 185,90 m, констатован је зид старије грађевине, правца исток–запад, очуван у темељној зони и једном реду тесаника, везаних кречним малтером у надземној зони. Темељ, дебљине 0,90 m, носио је зид дебљине 0,65 m. Дно темеља је на коти 184,60 m. Овај старији зид послужио је као фундамент преградног зида између јужне просторије са хипокаустом и тепидаријума Галеријевих терми. Темељ западне фасаде терми уклопљен је са поменутим старијим зидом у северозападном углу јужне просторије терми.

Уз југоисточну страну сонде, откривен је део полукружно закривљеног зида старије грађевине у темељној зони, на коти 185,80 m, са остацима једног реда тесаника надземног дела зида. На основу откривеног дела зида, није било могуће реконструисати његову функцију.

На правцу зида откривеног у сонди 1/08, дуж спољне стране западне фасаде терми, отворена је сонда 2/08, правца север–југ, димензија 3 x 2 m (Пл. 2). У овој сонди откривен је наставак поменутог зида, ка западу, где је у западном профилу ископа Сектора терми исти очуван у надземном делу у висини око 1 m.

План 2. Генерални план Сектора терми 2008. године, сонде 1–5

Plan 2. General Plan of the Section of thermae in 2008, probes 1–5

Сл. 9. Сонда 2/08, зид старије грађевине и водоводна цев испод западне фасаде Галеријевих терми, са северозапада

Сл. 10. Сонда 3/08, просторија старије грађевине на простору тепидаријума Галеријевих терми, са истока

Fig. 9. Probe 2/08, the wall of the earlier building and ceramic water pipe under the west façade of galerius' bath, from the northwest

Fig. 10. Probe 3/08, a room of the earlier building below tepidarium of Galerius' bath

Сл. 11. Сонда 4/08, зид источне фасаде старије грађевине испод калдаријума и на простору између калдаријума и фригидаријума Галеријевих терми, са севера
Сл. 12. Сонда 4/08, зидови старије грађевине у темељној зони калдаријума и фригидаријума Галеријевих терми, са североистока

Fig. 11. Probe 4/08, wall of the eastern façade of the earlier building under caldarium and in the space between caldarium and frigidarium of Galerius' bath, from the north
Fig. 12. Probe 4/08, the walls of the earlier building in the foundation of caldarium and frigidarium of Galerius' bath, from the northeast

Међутим, испод западне фасаде терми и на откривеном делу у сонди 2/08, зид је очуван у темељној зони и једном реду тесаника, као и у сонди 1/08. Евидентно је овај зид послужио као фундамент терми, а на њему је подигнут и пиластар западне фасаде. Овај пиластар негирао је керамичку водоводну цев, која се пружа у правцу север–југ, а лежи на описаном зиду старије грађевине. Овај водовод представља међуфазу између старије грађевине и изградње јужне просторије терми и може се довести у везу са водоводним каналом А, истраженим 2004–2005. године на простору јужно и југоисточно од Галеријевог купатила (сл. 9).[8]

У сонди 2/08, осим фрагмената праисторијске керамике, готово да није било археолошких налаза.

Простор улаза из тепидаријума у судаторијум је за потребе конзерваторских радова сондиран 2005. године, када је откривен старији зид правца исток–запад и зид правца север–југ, као и њихов спој, угао. На овом простору отворена је сонда 3/08, димензија 3,85 x 3,85 m, до улаза у калдаријум Галеријевих терми (Пл. 2).

У овој сонди откривена су три зида, која чине просторију са ојачањима на југозападном и северозападном углу. Просторија је припадала старијој грађевини и пружала се испод калдаријума све до источне фасаде терми. Јужни зид ове просторије у ствари је наставак зида правца исток–запад, откривеног у сондама 1/08 и 2/08. Западни зид просторије је један од преградних зидова у оквиру старије грађевине, а ојачан је великим каменим квадерима на јужном и северном крају у време изградње Галеријевих терми, највероватније да би носио ступце или стубове неког портала (улаза у калдаријум ?) или галерије првог спрата (сл. 10).

У културним слојевима у сонди 3/08 нађено је мало фрагмената римске и праисторијске керамике, те неколико уломака стакла.

Дуж источне фасадае Галеријевих терми, од југоисточног зида калдаријума до североисточног

[8] Петковић 2008a, Сл. 5 и 6; Петковић 2008b, Сл. 1, 3 и 5.

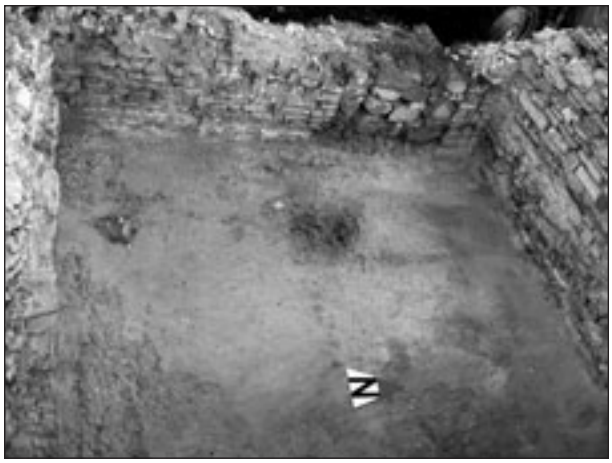

Сл. 13. Сонда 5/08, унутрашњост источног ризалита пилона старије грађевине са зазиданим улазом на западном зиду, са истока
Сл. 14. Сонда 5/08, унутрашњост источног ризалита пилона са зазиданим прозорима на јужном зиду, са севера

Fig. 13. Probe 5/08, inside of the east tower of pylon of the earlier building, with the walled entrance on the west wall, from the east
Fig. 14. Probe 5/08, inside of the east tower of pylon of the earlier building, with the walled windows on the south wall, from the north

зида фригидаријума, отворена је сонда 4/08, правца север–југ, димензија 9,5 x 1,5 m (Пл. 2).

Јужни крај сонде ослањао се на северну страну остатака подијума, старијег од Галеријевих терми, откривеног 2005. године.[9] Испод источне фасада терми откривен је зид старије грађевине, који је послужио као фундамент Галеријевог купатила. Овај зид, који чини источну фасаду старије грађевине, има малу девијацију ка западу у односу на правац север–југ (северсеверозапад–југоисток), у темељној зони је ширине од 1,20 m, а у надземном делу, очуваном у једном или два реда тесаника 0,90 m (сл. 11). На простору између калдаријума и фригидаријума Галеријевих терми овај зид је знатно оштећен. Међутим, апсида фригидаријума лежи на његовом делу, који је најбоље очуван у надземном делу (круна зида на коти 185,50 m) (сл. 12).

Северни зид калдаријума фундиран је на северном зиду просторије старије грађевине, откривене у сонди 3/08, такође, јужни зид фригидаријума је фундиран на зиду старије грађевине, који се пружа у правцу исток–запад, а само део источног зида терми, између ова два базена, лежи на новоизграђеном темељу. Круне зидова старије грађевине налазе се на котама 185,00 m–185,50 m, док им је дно темеља у просеку на коти 184,50 m (Пл. 2, сл. 12).

У првом слоју испод нивоа Галеријеве фазе градње (слој G) у сонди 4/08 нађени су фрагменти керамичких и стаклених посуда III–IV века, делови мермерних оплата, мозаичких камених и стаклених коцкица и уломци прозорског стакла. У слојевима који следе (слојеви H и I) јавља се праисторијска керамика гвозденог и бронзаног доба.

Западно од Галеријевих терми отворена је сонда 5/08, правца исток–запад, димензија 14 x 5 m, која је обухватила раније делимично истражену тзв. „Касноантичку грађевину са портиком“. Наиме, претпоставили смо да је поменута грађевина у ствари део старије грађевине, негиране изградњом Галеријевих терми, делом истражене у сондама 1/08–4/08. На то су указивали њени зидови видљиви у западном профилу ископа Сектора терми и њен портик, уз који је накнадно уклопљен јужни портик теменоса „Великог храма“. Такође, реконструкција плана њене основе са портиком и пилоном, који је фланкиран ризалитима квадратне основе (5 x 5 m), и великим средишњим атријумом, око кога су распоре-

[9] Петковић 2008b, 66, Сл. 2.
[10] Petković 2011, 174–186, Pl. 4.

ђене мање просторије, од којих су неке констатоване у сондама 3/08 и 4/08, указивао је на ову могућност. При томе, зид правца исток–запад, делимично откривен у сондама 1/08–4/08, највероватније представља јужну фасаду ове грађевине (Пл. 2).[10]

Прво је очишћен и докопан до пода од квалитетног белог кречног малтера источни ризалит пилона. Тада је констатовано да су у касноантичком периоду зазидана врата (ширине 1,2 m) на његовом западном зиду и два прозора (ширине 0,5 m) на јужном зиду (сл. 13–14). У слоју мрке земље изнад малтерне поднице нађена је велика количина делова фрески, сликаних широким дијапазоном боја (жута, наранџаста, црвена, пурпурна, љубичаста, плава, тиркизна, зелена, окер, смеђа, црна и бела). Такође, на источном зиду констатована је малтерна подлога за фреске, што значи да су зидови ове просторије били богато украшени. Оскудни налази из слоја мрке земље изнад пода могу се датовати у III–IV век.

Јужно од источног ризалита пилона на коти 187,70 m констатован је ниво од мрког набоја са траговима већих дирека (**ниво a**), који је део поднице средњевековне куће 1/08.

На простору јужно од пилона и у западном ризалиту пилона констатован је ниво црвеномрког набоја са траговима паљевине на котама 187,70 m (на западу) – 187,40 m (на истоку), означен као **ниво b**. Одговарајући **слој B** који га прекрива садржи измешане средњевековне (X–XI в.) и рановизантијске (VI в.) налазе.

Ископавањима на простору између ризалита констатовано је да је у VI веку портал пилона зазидан великим каменим блоковима у техници сувозида (сл. 15). Тако је негиран сам пилон, као и портик ове грађевине. Са овом фазом градње може се повезати апсида базилике, сада обрушена, а откривена 80-их година прошлог века западно од Галеријевих терми (Пл. 2). Она је била изграђена у истој техници као поменути зид који је затворио пилон.

У западном ризалиту испод нивоа **b**, црвеномрког набоја, следи слој жутомрке земље (**слој C**), који садржи рановизантијске налазе VI века. Овај слој покрива **ниво c**, квалитетну малтерну подницу жућкастобеле боје. У овој фази обнове грађевине са пилоном, на западном зиду западног ризалита пробијена су врата, док су стара врата на јужном зиду зазидана још у претходном, касноантичком периоду.

Сл. 15. Сонда 5/08, источни ризалит и унутрашњи улаз пилона зазидан сувозидом, са запада
Сл. 16. Сонда 5/08, ниво c у западном ризалиту пилона, са пробијеним улазом на западном зиду и зазиданим улазом на јужном зиду, са североистока

Fig. 15. Probe 5/08, the east tower of pylon and the inner gate of pylon, closed with a drywall, from the west
Fig. 16. Probe 5/08, horizon c inside the west tower of pylon, with the breached entrance on the west wall and walled entrance on the south wall, from the northeast

Сл. 17. Сонда 5/08, ниво с, сувозид паралелан са западним зидом западног ризалита пилона, са југа
Сл. 18. Сонда 5/08, пилон са ризалитима старије грађевине, са југа

Fig. 17. Probe 5/08, horizon c, a drywall parallel to the west wall of the west tower of pylon, from the south
Fig. 18. The pylon with towers of the earlier building, from the south

Пошто је малтерна подница била веома оштећена дуж јужног зида западног ризалита, овде је начињен њен пресек и пресек слоја испод ње (**слој D**) у правцу исток–запад, све до следећег нивоа од набоја, са интензивним траговима пањевине (**ниво d**). Констатовано је да су врата на јужном зиду западног ризалита зазидана са овог нивоа (сл. 16).

У слоју D нађени су археолошки налази датовани у другу половину IV – прву половину V века, бронзани новчићи IV века, а на самом поду керамичке посуде *in situ*, што указује да је грађевина обновљена на нивоу d страдала у пожару, када је и напуштена на дуже време.

Паралелно са западним зидом западног ризалита пилона констатован је зид од ломљеног камена и тегула везаних глином, који се пружао све до јужног портика теменоса „Великог храма“, на чијем је простору крајем 80-их година прошлог века истражен део рановизантијске грађевине, тзв. „блатаре“ (сл. 17).[11] На овом ступњу истражености тешко је рећи којој фази градње припада овај зид, односно да ли припада рановизантијском или средњевековном периоду.

Археолошка ископавања су 2008. године завршена на нивоу III века (нивоу прве фазе грађевине са пилоном) у самом пилону између ризалита и у источном ризалиту, док је истраживање западног ризалита планирано за наредну кампању (сл. 18).

По завршетку ископавања у кампањи 2008. године јако оштећени зидови ризалита пилона су прелиминарно конзервирани, док су сонде 1/08–4/08 затрпане ситном ризлом до нивоа пода Галеријеве градње. Такође, извршена је конзервација зидова фригидарујума западно од аподитеријума терми и начињена је заштитна конструкција за прелиминарно конзервирану фреску у полукружној ниши.[12]

[11] Документација Археолошког института. Такође, захваљујем се др Ђорђу Јанковићу на усменом обавештењу о истраживању овог објекта.

[12] Конзерваторске радове извео је Републички завод за заштиту споменика културе из Београда, под руководством г. Бране Стојковић-Павелке. Прелиминарну конзервацију фреске извео је г. Владимир Рашић, конзерватор-саветник Републичког завода за заштиту споменка културе.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Капуран 2008 – А. Капуран, Прилог праисторијској стратиграфији Феликс Ромулијане у светлу нових налаза (A Contribution to Praehistoric Stratigraphy of Felix Romuliana in the Light of New Finds), Гласник Српског археолошког друштва 24/2008, 245–264.

Петковић 2008a – С. Петковић, Ископавања на локалитету Гамзиград – *Romuliana*, 2004. године (Archaeological Excavation in Gamzigrad – *Romuliana,* 2004), Археолошки преглед, нова серија, 2/3 (2004/2005), Београд 2008, 61–63.

Петковић 2008b – С. Петковић, Ископавања на локалитету Гамзиград – *Romuliana*, 2005. године (Archaeological Excavation in Gamzigrad – *Romuliana,* 2005.), Археолошки преглед, нова серија, 2/3 (2004/2005), Београд 2008, 64–67.

Petković 2011 – S. Petković, Roman Settlement on Gamzigrad Prior to the Imperial Palace *Felix Romuliana*, *Starinar LXI/ 2011,* 171–190.

Summary:

SOFIJA PETKOVIĆ, Institut of Archaeology, Belgrade
ALEKSANDAR KAPURAN, Institut of Archaeology, Belgrade

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT GAMZIGRAD – *ROMULIANA* IN 2007–2008

Key words. – Eastern Serbia, Zaječar, Gamzigrad, systematical excavations, Late Roman period, *Felix Romuliana*, thermae, porch, prehistory.

Systematical archaeological excavations at the site Gamzigrad – *Felix Romuliana* continued in 2007–2008 in the south-eastern part of the fortified imperial palace, in the section of the *thermae* according to the plan of archaeological research for this site (2005–2009).

In 2007, squares L"XXIV, M"XXIV, M"XXIII and M"XXII, which were investigated in 2005 to the horizon c, dated to the end of the 5th and the beginning of the 6th centuries, were completely excavated to the level of the porch of the earlier fortification of Romuliana (Plan 1).

The stratigraphy of the cultural layers in these squares is as follows (Fig. 1):

– Below horizon c there is a layer of construction rubble mixed with brownish-yellow, clay like, sandy soil, 50–75 cm thick, comprising the finds dated in the last quarter of the 4th–5th centuries, **layer D**;
– The level of layer D is **horizon d,** where a structure destroyed in a conflagration, **house 1/07,** was discovered in squares M"XXII and M"XXIII. It could be dated, on the basis of the preserved household (pottery, metal and antler items, coins, etc.), from the last quarter of the 4th to the middle of the 5th century;
– **Horizon d 1** is a mortar floor discovered beneath horizon d, which presents the earlier phase of house 1/07;
– **Horizon d 2** is the earliest mortar floor inside the house 1/07, covered with a later mortar floor (horizon d 1) and a levelling layer of yellow sand and gravel, which comprises the finds dating also to the last quarter of the 4th to the middle of the 5th centuries;
– **Layer E,** 15–40 cm thick, is below horizon d, comprising dark brown soil with rubble and lenses of soot at the bottom, together with finds dated to the second half of the 4th century;
– **Horizon e** is covered with layer E, and spread across all the squares which were investigated to the south and to the east of Galerius' bath, where 8 large postholes, which outlined a space 7 x 3 m large and probably some kind of porch, were found along with two furnaces and two pits;
– **Layer F**, about 30 cm thick, is the substructure of horizon e and it comprises crushed stone and pebbles mixed with lime mortar, and in places has a levelling of reddish-brown sand. Finds here were dated to the end of the 3rd and the first half of the 4th centuries;
– **Horizon f** is a mortar floor of the later fortification of *Felix Romuliana* at a level of 184.75 m in the west and 184.55 m in the east (an average level of 184.64 m), which was interrupted by a trench running in an east–west direction along the southern section of squares L"–M"XXIV.

The trench was filled with soot, small rubble and reddish-brown sand and comprised a large amount of artifacts, such as pottery and glass fragments, metal and bone items and coins dated to the second half of the 3rd century (Fig. 4).

– **Layer G** consists of dark brown and yellowish-brown clay with small rubble and soot. It was a levelling layer above the intense construction rubble from the previous horizon and a substructure of horizon f. This layer comprised archaeological finds dated to the end of the 3rd and the first half of the 4th centuries and to the prehistoric period (Early Iron Age);
– **Horizon g** is a mortar floor of the porch of the southern and eastern rampart of the earlier fortification of *Romuliana.* 4 pillars of the eastern porch (pillars 1–4, discovered in 2004–2005), a corner pillar in an L-shape (pillar 5) and one pillar of the southern porch (pillar 6) have been ascertained. From this level the water and sewage canals were dug (Fig. 5).

In squares K"XXII–XXIII a trench, measuring 4 x 2 m, in an east–west direction, was opened which aimed to investigate the layers beneath the Roman horizon g. The stratigraphy in this trench is as follows:

– **Layer G** at a level of about 184.53 m;
– **Layer H,** about 35 cm thick, is greenish-yellow clay in which Roman canals were buried, comprising the fragments of the Early and Late Iron Age pottery and fragments of reddish rammed earth (Fig. 2);
– **Layer I,** about 20cm thick, is greenish-brown clay, comprising the scarce fragments of the Early and Late Iron Age pottery;
– **Virgin soil** consists of yellow clay starting from a level of 184.00 m in the west and of 183.60 m in the east.

In 2008, the remains of an earlier building were discovered beneath the floor of the *apodyterium* of Galerius' bath found in 2002 and below the foundation of the *sudatorium* and the *tepidarium* of the same structure, which were found in 2005. Also, for the purposes of conservation and restoration of the *thermae*, an apsidal room next to the west wall of the apodyterium, so called "Galerius' dressing room", was completely filled with construction rubble, among which was found a part of an abraded vault (Fig. 6).

Excavations proved that the apsidal room had been a pool with cold water, a *frigidarium*, which was twice renovated and was decorated with mosaic made of black, white and grey stone cubes (Fig. 7). The phases of reconstruction of the *frigidarium* could also be noticed in its eastern wall (Fig. 8). Also in the rubble inside the pool, glass mosaic cubes of deep blue and golden colours were discovered, indicating the decoration of the vault. In the latest phase, two pillars were constructed to carry the stairs made of stone slabs (Fig. 8). The earliest phase of this room, which had a rectangular layout and a mortar floor, could be part of the building dating back to before Galerius' bath (Plan 2).

During the cleaning of the eastern wall of the *frigidarium,* a semicircular niche with a fresco decoration of geometrical and figural motives, painted in black, dark red, orange and blue on an ochre surface, was discovered (Fig. 3).

Under Galerius' bath, a large earlier building was investigated (trenches 1–5/08). Only its foundation zone is preserved. The walls of the Imperial bath were founded on the earlier walls, which were 0.65 m thick and had foundations which were 0.90 m thick (Plan 2).

The pilaster of the west faēade of the *thermae* was also founded on the earlier wall, but it destroyed a water canal (canal A discovered inside the south room of Galerius' bath in 2004), which was constructed after the earlier structure and before the Imperial bath (Fig. 9).

It is interesting that the part of the earlier building to the west of the *thermae* was not demolished during the construction of the Imperial residence. It was adapted and incorporated into the plan of the fortified palace.

The original construction was a large public building, probably the *principia*, with a row of rooms around a large courtyard, the *atrium*. The entrance, which had a porch and a pylon with two square towers and thresholds made of stone slabs, was in the north. (Figs. 10–14) Previously, this building was mistakenly dated to the 4th–5th centuries, because it had been reused in Late Roman and Early Byzantine periods. (Figs. 15–18) However, based on the results of the new research, it could be dated to the 3rd century.[1]

[1] See: Petković 2011.

МИЛОРАД СТОЈИЋ
Археолошки институт, Београд

ОДГОВОР НА ПРИЛОГ: *О НЕОЛИТСКОЈ АУТЕНТИЧНОСТИ НАЛАЗА ИЗ БЕЛИЦЕ*, Д. АНТОНОВИЋ И С. ПЕРИЋА*

e-mail: milestojic@gmail.com

DOI: 10.2298/STA1363301S
Примљено: 30. јануар 2013.
Прихваћено: 23. април 2013.

Апстракт. – У часопису *Старинар,* LXII/2012, објављен је прилог *О Неолитској аутентичности налаза из Белице*, чији су аутори Драгана Антоновић и Славиша Перића, којим се оспорава „неолитска“ провенијенција налаза из поменутог села, а повод су била два моја објављења чланка и, претпостављам, најава публиковања рукописа моје монографије у Тибингену: *Белица, највећи групни налаз култноументичке пластике из неолита*. Већ од апстракта, закључно са библиографијом, изнесен је низ неистина а ниједан доказ да налаз из Белице није „неолитски аутентичан“. У међувремену, обављене су археометријске и остале релевантне експертизе, хемијске анализе, AMS пробе и огледи који су потврдили „неолитску аутентичност“ налаза из Белице.

Кључне речи. – археометерија, експертизе, експеримент, AMS пробе, аутентичност.

У прошлом броју *Старинара* (LXII/2012) објављен је прилог *О Неолитској аутентичности налаза из Белице*, чији су аутори Драгана Антоновић и Славиша Перића (у даљем тексту А–П), којим се оспорава „неолитска“ провенијенција налаза из поменутог села, а повод су била два објављена чланка, чији сам ја аутор, и, претпостављам, најава публиковања рукописа моје монографије у Тибингену: *Белица, највећи групни налаз култноументичке пластике из неолита*.[1] Већ од апстракта, закључно са библиографијом, изнесен је низ потпуних неистина а ниједан доказ да налаз из Белице није „неолитски аутентичан“, с очитим покушајем да се, на тај начин, оспори неолитска оригиналност налаза из поменутог села. У међувремену, познати стручњаци из Београда, Хајделберга, Тибингена, Леобена, Берлина, Познања и Софије обавили су минералошке, остеолошке, педолошке, стилске, типолошке, археометријске и остале релевантне експертизе, радиокарбонско датовање, експерименте и хемијске анализе, који су потврдили „неолитску аутентичност“ налаза из Белице, а објављене су делимично на Homepage Универзитета у Тибингену (http://www.ufg.uni-tuebingen.de/juengere-urgeschichte/forschungsprojekte/aktuelle-forschungsprojekte/belica/authentizitaet-der-funde.html).[2]

Ипак, А–П превршили су сваку меру помињући „неолитску превару“ и покушавајући да направе аналогију између налаза из Белице, једног од налаза-

[1] Антоновић и Перић 2012.

[2] Поменути прилози публиковаће се у целини у посебном поглављу у поменутој монографији.

* Редакција часописа *Старинар* не стоји иза текста Милорада Стојића, „Одговор на прилог: о неолитској аутентичности налаза из Белице, Д. Антоновић и С. Перића“, али га објављује у интегралном облику као одговор на критички осврт аутора Д. Антоновић и С. Перића, објављеном у претходном броју *Старинара*. Ова одлука је донета на састанку редакције одржаној 27. марта 2013. године.

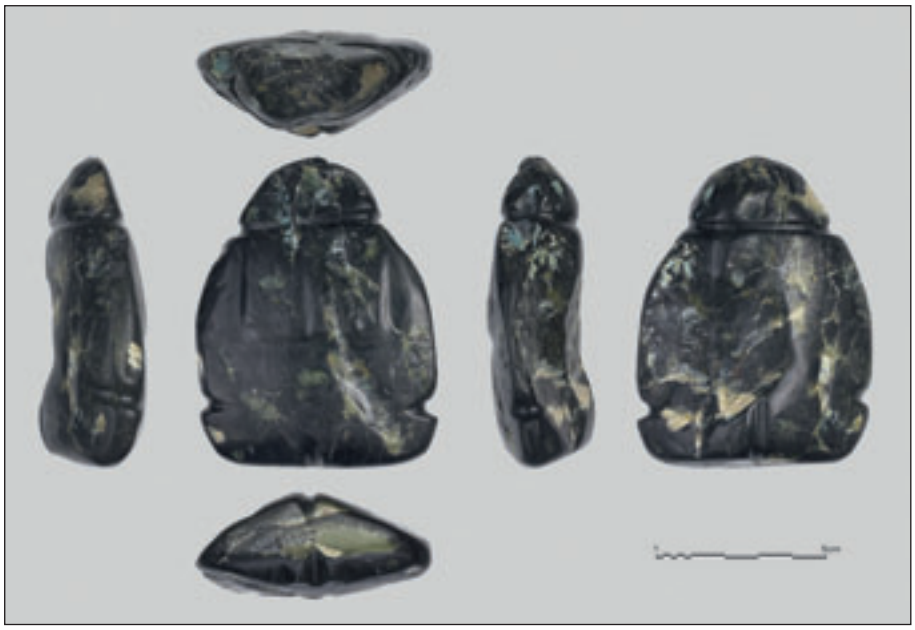

Сл. 1. Гиноморфна фигурина од серпентинита

Fig. 1. Gynomorphic figurine of serpentine

ча извесног броја фигурина из тог села и мене као посебно акцентованог археолога, који се тим налазом бавио, с једне стране, и, с друге стране, познате „Јапанске палеолитске преваре… (која је показала) … на шта су све спремни људи жељни славе по сваку цену… Вест о томе како је археолог аматер … пунио јапанске музеје фалсификованим палеолитским налазима потресла… до те мере да је професор Мицуо Кагава, који је тесно сарађивао са Фуђимуром био осумњичен за учешће у превари, извршио самоубиство“.[3] Тај покушај да се моје активности на презентацији налаза из Белице изједначе са поменутим неморалним и морбидним примером из Јапана и порука како да, према сценарију А–П, изађем из настале ситуације, недвосмислене су.

* * *

Регуларна заштитна археолошка ископавања на локалитету Појате–Појила у Белици обављена су 2002. године (цео процес археолошких ископавања је технички, фото и геодетски документован, а израђен је и ситуациони план на коме је убициран истражени објект).[4]

У вези са тврдњама да је „…у сумњиву неолитску провенијенцију налаза из Белице поверовао мали број стручњака“ и „…није изазвала пажњу стручњака“ истичем да до објављивања прилога А–П није било покушаја оспоравања аутентичности налаза из Белице у научној и стручној литератури, као и чињеницу да је још пет стручњака, међу којима је и аутор највеће студије о антропоморфној неолитској пластици (Свенд Хансен), „поверовало“ у „неолитску провенијенцију“ налаза из Белице.[5]

Констатација А–П да „Фигурина од црног камена… усамљени налаз такве врсте…“ (Сл. 1); тип фигурине богиње која придржава рукама дојке, међутим, једна је од најраспрострањенијих гиноморфних представа у неолиту у Грчкој, Кипру, Малој Азији, Блиском и Средњем Истоку.[6]

---

[3] Да би читалац овог текста могао да упореди наводе из прилога *О неолитској*… којима се оспорава „неолитска аутентичност налаза“ са доказима да они нису истинити, износим (са коментарима или без њих) доказе према редоследу навода (под наводницама) у поменутом прилогу А–П.

[4] Стручну екипу, осим потписаног, сачињавали су: Александар Капуран, дипломирани археолог, Градимир Сабљић, дипломирани инжењер геодезије, Милосав Брајковић, професионални фотограф Завичајног музеја у Јагодини, и Живота Милановић, спољни сарадник Завичајног музеја у Јагодини. Археолошким ископавањима присуствовао је др Бранислав Цветковић, директор Завичајног музеја у Јагодини.

[5] Антоновић и Перић 2012, 257–258. Ветнић 1989; Tasić 2002; Hansen 2007, 128–129; Стојић – Јацановић 2008, 373–376, уредник Славиша Перић; Перић (Соња) 2009.

[6] Наводим само ограничени број аналогија за фигурине поменутог типа: Dikaios1953, Plate XCV/680; Müller-Karpe 1968, Tafel: 61/A–51, 111/28, 138/E–4; Höckmann1968, Tafel 7/85a; Hansen 2008, Tafel: 11/4, 15/2, 20/1, 29/1, II/5–6, 42, 43/6, 44/1, 3–5, 67/3, 68/4, 86/1, 90/2, 92/1, 108/9 итд.

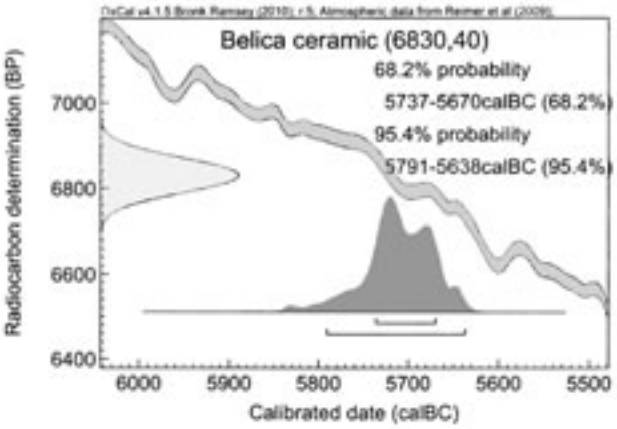

Сл. 2. Радиокарбонска детерминација

Fig. 2. Radiocarbon test

У напомени 1, А–П негирају да предмети потичу из неолита: „Аутори овог текста верују да је реч о погрешно датованим објектима, предметима савремене провенијенције који су нађени на неолитском локалитету“. У наставку исте напомене стоји: „… не искључује се и могућност и подвале од стране неког, за сада непознатог, „археолога“ аматера, који је предмете укопао у локалитет с намером да, када једног дана буду нађени, направи пометњу у српској археологији“.[7]

Иначе, аналогије за предмете из Белице постоје на локалитетима у непосредном окружењу, такође од серпентинита, као у Белици,[8] међу којима и у Дреновцу, који, иначе, истражује Славиша Перић. Осим аналогија и радиокарбонско датовање (четири AMS пробе) указује да је у питању налаз из старијег неолита (Сл. 2). У вези са могућношћу које износе А–П да је извесни „археолог аматер… предмете укопао у локалитет… да направи пометњу у српској археологији“ износим шта је, према мом мишљењу, морао да зна и учини „археолог аматер“ да би направио „пометњу у српској археологији“. Како се може замислити да постоји „археолог аматер“ који је у стању да начини 93 предмета (16 предмета од керамике, 66 предмета од камена, 11 предмета од кости) и да их кришом, заједно са керамиком искључиво протостарчевачке културе, деловима жртвеника исте културе, ломљеним каменом и облуцима, „…укопа у локалитет с намером, када једног дана буду нађени, направе пометњу у српској археологији“. Тај „археолог аматер“ је морао добро да се потруди да нађе врсте камена као што су серпентинит и албит, којих нема у басену Белице нити у читавој регији, да нађе кости животиња које су живеле на овим просторима (*Bos/Cervus*) управо у време протостарчевачке културе и да искључиво од њих изради велики број фигурина, затим, да од већ печене земље (како тврде А–П), такође из времена протостарчевачке културе, начини антропоморфне фигурине, да све то смести у јаму коју је претходно ископао на сред сеоског пута и то у самом средишту неолитског локалитета, прекривши их великом количином окера и, да за ту прилику, однекуд донесе земљу посебних карактеристика и специфичног састава и њоме затрпа поменуту јаму. Невероватно је и да „археолог аматер“ у јаму укопа искључиво археолошку грађу која ће и C 14 (AMS) датумима (приближно 6 000 година пре н. е.), још убедљивије оснажити своју темпирану превару. Невероватно је и изузетно знање из археологије и религиозне симболике (посебно о повезаности симболике жене и месеца, као и месеца, жене и змије и слично) и способност „археолога аматера“, да изради такве предмете који се стилски, типолошки, хронолошки, као и својим симболичким значењем потпуно уклапају у културну традицију каменог доба Европе, Мале Азије, Блиског и Средњег Истока. „Археолог аматер“ зна чак и за амбивалентне фигурине из каменог доба, какве су антропоморфне фигурине из Белице (које истовремено приказују и жену и мушкарца, односно мушке и женске симболе, што је, иначе, скорашњи појам у археологији). Уз то, „археолог аматер“, као и чувени др Александар Костић (који је идентификовао ајдотичке фигурине са Лепенског вира), зна како изгледа вулва непосредно уочи порођаја што је, иначе, приказано на свим фигуринама породиља из Белице. Било би право чудо да чак и неко ко је имао намеру да направи „пометњу у српској археологији“ ископа јаму баш у средишњем делу локалитета окруженог ровом пречника приближно 75 m, ширине више од 6 m и испуни је десетинама фигуралних предмета.[9] Ипак, титански напор је морао да направи „археолог аматер“ да оспори резултате археолошких ископавања С. Перића, који су показали да се у Белици налазило „једно мање неолитско насеље“ – „археолог аматер“ је укопао остатке бројних архитектонских

[7] Антоновић и Перић 2012, 258.

[8] Перић 2009, Сл. 31.

[9] Постојање тог рова констатовано је 10 година после открића групног налаза у Белици.

Сл. 3. Геомагнетски снимак локалитета Појате–Појила у Белици који показује приближну површину налазишта и остатке архитектонских објеката, укључујући и кружни ров унутар којег се налазила јама испуњена културноуметничким предметима

Fig. 3. Geomagnetic photo of the site Pojate–Pojila in Belica which shows approximate surface of the site and the remains of architectural objects, including circular trench with the pit, filled up with the cult-artistic objects

објеката на површини већој од 7 ha, и тако Перићево „мање неолитско насеље“ у Белици претворио у велико, једно од највећих протостарчевачких насеља уопште (Сл. 3). Не само да је „археолог аматер“ морао све што је наведено у овом делу текста да зна већ је умео све то да изведе, и то у сва четири аутентична неолитска материјала: камену, кремену, кости и керамици. Вероватно је рачунао и на то да ће једног дана, када „неки археолог жељан славе“ објави само пар илустрација тих предмета, вест о њиховом постојању, као ниједна друга из Србије, обићи целу земаљску куглу (видети на претраживачу *Google: Belica figurines ili Belica hoard*).

„Један од разлога за то што је баш овај локалитет изабран за истраживања био је тај што се управо овом локалитету приписују налази камене пластике за које нема аналогије у оквиру старијег и средњег неолита старчевачког културног круга“.[10]

Како аутори објашњавају супротност између свог става да се ради о (1) „предметима савремене провенијенције…“ као и става (2) да је предмете неки „археолог аматер… укопао у локалитет с намером да, када једног дана буду нађени, направе помињу у српској археологији“ с једне стране, и одлуке С. Перића да управо због тих налаза изабере за истраживања „баш овај локалитет“, с друге стране.[11]

Нетачно је да камена пластика из Белице „нема аналогије“; фигурине од серпентинита нађене су

[10] Антоновић и Перић 2012, 259.

[11] Антоновић и Перић 2012, 259.

[12] McPheron 1988, 325–336, Table 11–11, ij.

[13] Prinz 1988, 255–300, нарочито 255–256, Table: 9.2, 9.3, 9.5, 9.10, 9.11, 9.12, 9.16. 9.17, 9.23; McPheron 1988, 325–336, Table 11–11, ij.

[14] Стојић и Јацановић 2008, Сл. 46; Стојић 2013.

[15] Vasić 2008, Figure 20/9, Figure 21/2, 4.

[16] Стојић 1980, Сл. 7.

[17] Mladenović i Jacanović2002, 36; Stanković 1996, T. I/7; Stanković 1988, 86 (слика горе лево); Srejović i Babović, kat. br. 112–113, 115.

[18] Перић 2009, Сл. 29, 31; Стојић и Јацановић 2008, Сл. 34.

[19] Theocharis 1973, Fig. 266–267; Rodden 1962, Plate XLI/3, Fig. 7 (s1. 2, 4).

[20] Антоновић и Перић 2012, 260.

[21] Антоновић и Перић 2012, 261.

[22] Антоновић и Перић 2012, 261.

у оближњем Дивостину.[12] У Дивостину је, иначе, нађено чак 25 предмета од жадеита и серпентинита, од којих више примерака потиче из протостарчевачког насеља.[13] И из Борђоша потиче фигурина од серпентинита, док је једна камена антропоморфна фигурина протостарчевачке културе нађена у Ђовдину.[14] Са локалитета Велесница у Ђердапу потиче неколико предмета од пешчара и серпентинита који својим обликом и жлебљеним појединостима подсећају на фигурине породиља из Белице.[15]

На шест локалитета протостарчевачке културе у Србији: Буковче, Церовац, Бања, Дивостин, Дрмно, Пољна – нађени су такозвани модели зрна пшенице – фигурине вулви – истоветне каменим фигуринама вулви у Белици. Из старијег неолита у Дреновцу потиче ваза у облику доње половине женског тела на којој је вулва приказана истоветно као на поменутим фигуринама вулви.[16]

Неколико камених предмета из старијег неолита у Србији има сличности са фигуринама у виду лабриса и у облику виолине.[17] Из неолита са територије Србије потиче више минијатурних камених секира, од серпентинита.[18] Известан број секира од серпентинита нађен је у Сесклу и Неа Никомедији.[19]

„Резултати истраживања налазишта Појате–Појила били су у оквирима очекиваних, јер се показало да је на овом месту егзистирало једно мање неолитско насеље.“[20] Супротно изнетом закључку А–П, снимак геомагнетских истраживања показује да се на локалитету Појате–Појила налазило насеље површине већој од 7 ha, да је средишњи део насеља на коме се налазила поменута јама, у пречнику приближно 75 m, био опасан ровом ширине 6 m (Сл. 3). На истом снимку уочавају се остаци већег броја архитектонских објеката.

„… ниједан остеолошки налаз није био погодан за C 14 датовање“.[21] Потпуно је иста ситуација и са коштаним предметима из јаме у Белици (пробе у лабораторијама у Познању и Оксфорду).

„…сеоски пут, излокан је и нераван са двадесетак сантиметара дубоким улегнућима од точкова трактора и без бусења, није одавао утисак да је ту могло бити очувано дно јаме дубине свега десетак центиметара“.[22] Нетачно, доказ: фото-снимци фотографа Милосава Брајковића са археолошких ископавања (Сл. 5–6).

Сл. 4. Панорамски снимак испитивања јаме

Fig. 4. Panoramic photo representing the investigation of the pit

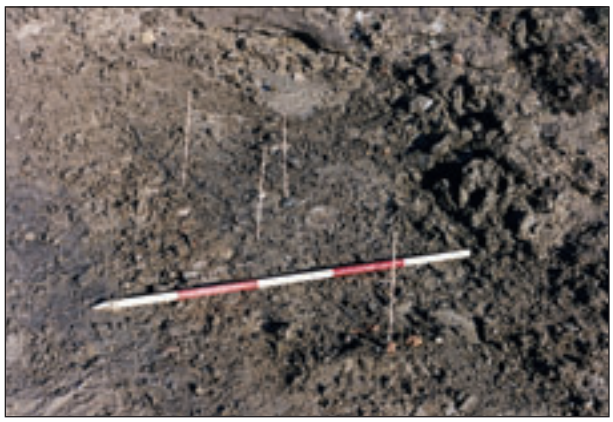

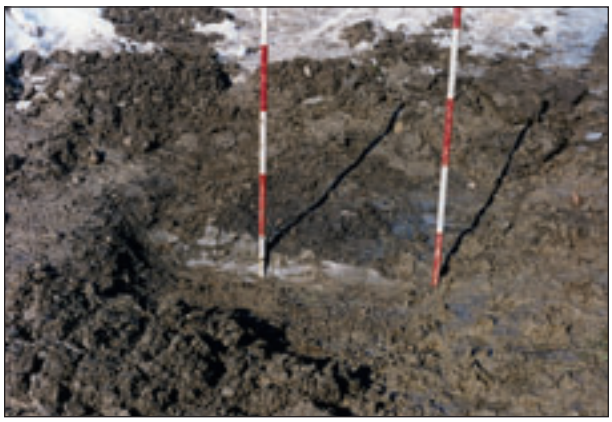

Сл. 5. Основа јаме на којој је нађен већи број предмета од керамике, камена и кости
Сл. 6. Пресек јаме

Fig. 5. The basis of the pit, in which numerous objects of pottery, stone and bone were found
Fig. 6. Cross-section of the pit

Сл. 7. Изглед керамичких предмета непосредно пошто су извађени из јаме
Сл. 8. Изглед камених предмета непосредно пошто су извађени из јаме
Сл. 9. Изглед коштаних предмета непосредно пошто су извађени из јаме

Fig. 7. View of pottery objects, immediately after they were taken from the pit
Fig. 8. View of stone objects, immediately after they were taken from the pit
Fig. 9. View of bone objects, immediately after they were taken from the pit

„Сви налази, а посебно они од камена, толико су исполирани и чисти, односно да их је тешко повезати са археолошким налазима који су 8000 година боравили у земљи.“[23] У каквом су стању нађени предмети сведоче фотографије тек пронађених предмета (Сл. 7–9).

„Камен од кога су прављени предмети је серпентинит, стена која је током неолита ретко коришћена за израду предмета. Углавном је реч о усамљеним налазима, а не о масовној употреби ове стене (напомена: Антоновић, 2003, 29).“ Затим А–П закључују да „…серпентинит у бојама које личе на земљу… није био коришћен нигде на централном Балкану (осим у Белици, и у загради је мишљење аутора чланка)“.[24] С. Перић, иначе, истражује локалитет у Дреновцу, са којег потичу најмање два предмета од серпентинита (објављени су, налазе се на сталној изложбеној поставци у Завичајном музеју у Јагодини).[25] Само, на пример, са локалитета у Дивостину потиче 25 предмета од серпентинита.[26] Пређуткују се уметнички обликовани предмети од серпентинита, слични овима из Белице, Дивостина и Борђоша, предмети у виду секира из Дреновца и Лучице, чак се не помињу ни веома познати фигурални предмети од серпентинита из Неа Никомедије и Хацилара, Тел Савана… Занимљиво је да А – П не помињу ни остале локалитете на „централном Балкану“, међу којима су и они у близини Белице са којих потичу предмети од серпентинита, као што су локалитети Течић, Благотин и Гривац, као ни остале локалитета на „централном Балкану“, а које, иначе, Д. Антоновић уврстила у своју монографију *Неолитска индустрија глачаног камена у Србији*.[27] И констатација аутора тог чланка да је серпентинит у „бојама које личе на земљу“ нетачна је (серпентинит је, иначе, добио назив према свом изгледу који подсећа на кожу змије), јер управо серпентинит од којег су израђени предмети из Белице

[23] Антоновић и Перић 2012, 261.
[24] Антоновић и Перић 2012, 261.
[25] Перић (Соња) 2009, Сл. 31.
[26] Prinz 1988, 255–300, нарочито 255–256, Table: 9.2, 9.3, 9.5, 9.10, 9.11, 9.12, 9.16. 9.17, 9.23.
[27] Antonović 2003, 29.

Сл. 10. a–c) Керамичка гиноморфна фигурина из Белице

Fig. 10. a–c) Ceramic gynomorphic figurine from Belica

су најразличитијих боја. Занимљиво је да А–П не помињу предмете из Белице израђене од кварца, пешчара, амфиболита и албита, који су такође били предмет њихове експертизе, а чије су илустрације, иначе, такође објављене. Доказ да наводи А–П нису тачни пружа литература у којој су објављени предмети од серпентинита у Србији и централном Балкану.[28]

Керамичке фигурине „израђене (су) од недовољно пречишћене земље (?), сасвим супротно од праксе са осталих локалитета централног Балкана“.[29] На основу тога инсинуира се да је „…реч о фигуринама које су резултат механичке обраде већ печене земље, а не о предметима који су свој финални облик добили пре печења, у сировој глини“. Навод из експертизе обављене у Хајделбергу: „Није било потребе да се керамичке антропоморфне фигурине посматрају под микроскопом, јер се и голим оком види да су начињене од глине“ (Сл. 10–11).

„Исти случај је и са коштаним објектима код којих се види накнадна обрада на комаду кости који се дуги низ година налазио у Земљи.“[30] Др Софија Петковић, која је објавила монографију о коштаним предметима, тврди да на „коштаним објектима“ нема трагова накнадне обраде.[31]

„… Живота Милановић, једини налазач ових предмета, …и који је ископавао јаму са групним налазом…“.

Живота Милановић је налазио уметнички обрађене предмете искључиво после проласка булдожера на коловозу који је неколико пута годишње равнат. Нетачно је да је господин Милановић „ископавао“ јаму са групним налазом у Белици, што доказује фото-снимак Милосава Брајковића начињен неколико година пре заштитних ископавања. Тај снимак, такође, показује да јама не представља рецентни укоп.[32]

---

[28] *Старе културе на тлу централне Србије*, 1981, 79, Кат. бр. 19; Prinz1988, 255–300, нарочито 255–256, Table: 9.2, 9.3, 9.5, 9.10, 9.11, 9.12, 9.16. 9.17, 9.23; Antonović 2003, 29; Стојић и Јацановић 2008, сл. 34; Перић (Соња) 2009; Стојић 2013.

[29] Антоновић и Перић 2012, 261.

[30] Антоновић и Перић 2012, 261.

[31] Експертиза др С. Петковић.

[32] Неколико година је Ж. Милановић упозоравао стручњаке у Завичајном музеју у Јагодини да је на коловозу пута уочио кружну површину пречника приближно 1 m, која је својом тамном бојом одударала од остатка површине коловоза и која је указивала на могућност постојања укопа на том месту одакле потичу предмети које је налазио на самом коловозу.

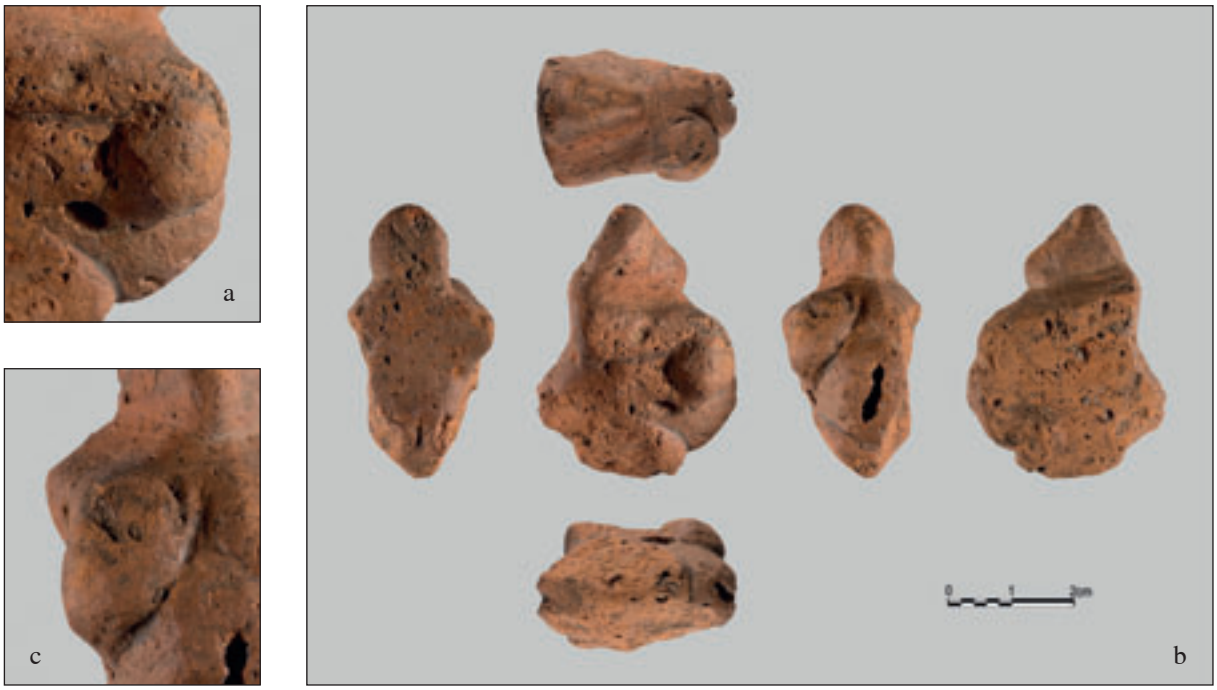

Сл. 11. a–c) Керамичка гиноморфна фигурина из Белице

Fig. 11. a–c) Ceramic gynomorphic figurine from Belica

Нетачно је, такође, да је Живота Милановић „једини налазач ових предмета“ јер известан број предмета, укључујући ту и фигурине типа породиља од серпентинита потичу из две приватне збирке, Светозара Миљковића из Ћуприје и проф. др Зорана Бојанића из Ниша. Известан број предмета нашли су С. Ветнић и М. Стојић приликом својих рекогносцирања.

Тврдња А–П да „паралелне бразде“, онакве какве постоје на површини и у жлебовима на каменим предметима, остају при раду „савремених брусних алата са великим бројем обртаја“ нетачна је.[33] Експертизе стручњака за археометрију помоћу 3Д електронског микроскопа у Институту за геологију у Хајдалбергу и експеримент конзерватора са Универзитета у Тибингену потврђују да је обрада спољне површине и израда жлебова на предметима од серпентинита (експертиза је обављена управо на предметима које су А–П експлицитно означили као примере машинске обраде) обављена типичним неолитским техникама (Сл. 12–13).

„Љубазношћу др Милорада Стојића, археолога коме је Живота Милановић… доносио налазе из Белице и који је ископавао јаму са групним налазом уметничких предмета…“.[34]

Претпостављам, инсинуира се како је постојао неки директан договор између мене и Милановића да ми уступа предмете које нађе на локалитету у Белици. Нетачно је да ми је Ж. Милановић „…доносио налазе из Белице“; Милановић је предмете из Белице увек односио у Завичајни музеј у Јагодини, а ја сам их тек потом преузимао на обраду, о чему постоје реверси.[35] То се догодило и са свим предметима који потичу са ископавања остатка јаме у Белици. Милановић је „…доносио…“ предмете и С. Перићу, међу којима је и једна камена фигурина, али о њима нема података у документацији Завичајног музеја у Јагодини.

„Упркос кратком року на који су предмети били уступљени ради анализе… показало да се ради о предметима који су механички обрађени брусним алатима са великим бројем обртаја у минути“.[36] Нетачно је да сам давао било какав „рок“ за експер-

[33] Антоновић и Перић, 262–263, као и легенда за слику 7.

[34] Антоновић и Перић 2012, 262.

[35] Деловодни број Завичајног музеја у Јагодини 218/02, од 6. 02. 2002. године.

[36] Антоновић и Перић 2012, 262.

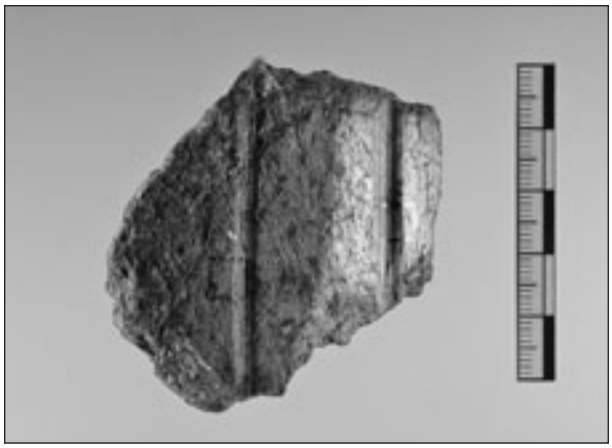

Сл. 12. Предмет од серпентинита из Белице
Сл. 13. Предмет од серпентинита који је израдио конзерватор са Универзитета у Тибингену „техникама уобичајеним за неолит“

Fig. 12. Serpentine object from Belica
Fig. 13. Object of serpentine, made by the conservator from the University in Tübingen, using "techniques characteristic for Neolithic period"

тизе. После обављених својих експертиза Д. Антоновић је саопштила да су предмети израђени на стругу. У међувремену струг је замењен „брусним алатима“.[37]

„Код коштаних предмета је ситуација дискретно другачија. По остацима земље и патине у порама види се да је реч о кости из археолошког слоја, али управо се на таквој површини примећује накнадна обрада…“.[38] На страну што ови коштани предмети не потичу из Белице, већ из Лозовика, и што их никада нисам давао на увид А–П.[39] „Упадљива је разлика у боји између површине предмета и спиралне канелуре, која је светлија од остатка површине“.[40] „За кост је, иначе, карактеристична слојевита структура, где се слојеви разликују по специфичној густини и боји. Кости различитих делова скелета се, наравно, анатомски разликују и по унутрашњој структури, нпр. дуге цевасте кости од костију ребара или кранијума (експертиза др С. Петковић).“

„Ако изузмемо радове М. Стојића (само два у стручној литератури и један у часопису за популаризацију науке), налази из Белице, величани због њихове лепоте, симболике и оригиналности, до сада нису нашли своје место у археолошкој литератури…“.[41] Нетачно је да сам објавио само два рада у стручној литератури; не помиње се прилог у већ помињаној монографији *Пожаревац…* 373–376. Занимљиво је да по ко зна који пут А–П понављају нетачну констатацију да „…налази из Белице нису нашли своје место у археолошкој литератури…“.

„Да је реч о предметима произведеним помоћу алата са великим бројем обртаја у минути, …потписници ових редова знају већ годинама, на шта су у приватним разговорима указивали колегама који су поверовали да су налази из Белице неолитски објекти.“[42] Не само да ми је „указивала“ да су предмети израђени машински већ је Д. Антоновић изнела тврдњу да ће до истог закључка доћи и стручњаци Рударско-геолошког факултета, уколико обаве потребне експертизе. Уместо очекиваног мишљења стручњака са поменутог факултета, Д. Антоновић ми је саопштила да је она лично обавила експертизу.

У прилогу А–П дат је непотпун списак публикованих прилога који се односе на налазе из Белице, с очитим циљем да се докаже како сам једино ја

---

[37] Већ су предочени археометријски резултати испитивања обраде камених предмета, као и резултат експеримента који је имао за циљ да утврди како је обрађивана површина предмета од серпентинита и израда жлебова.

[38] Антоновић и Перић 2012, легенде за слике 8 и 13.

[39] Њихову оригиналност потврдила је експертиза др С. Петковић.

[40] Антоновић и Перић 2012, легенда за слику 13.

[41] Антоновић и Перић 2012, 266.

[42] Антоновић и Перић 2012, 266.

објављивао археолошку грађу из Белице и да сам ја, М. Стојић, једини аутор који верује у њихову аутентичност.[43] Невероватно је, на пример, да С. Перић не зна за прилог Стојић – Јацановић 2008, Уметнички обликовани предмети од камена и кости из старијег неолита у *Пожаревац, Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Браничеву*, Београд–Пожаревац, 373–376, иако је управо С. Перић одговорни уредник те књиге, а Д. Антоновић не зна за предмете од „глачаног камена" (врста предмета за коју је, према сопственом тврђењу, специјалиста) које су објавили Н. Н. Тасић, Соња Перић и остали поменути стручњаци који су публиковали или коментарисали предмете из Белице.[44]

* * *

Покушајем да већ на самом почетку свог прилога успоставе аналогију између актера „јапанске палеолитске преваре", с једне стране, и мене, коме су одредили место међу „људи(ма) жељни(м) славе по сваку цену", с друге стране, А–П су јасно саопштили шта мисле о мотиву мојих активности у вези са налазом из Белице. Неистинита је тврдња А–П да сам само ја писао о налазима из Белице, односно да сам само ја те налазе третирао као неолитске. Иако то није битно кад је у питању расправа о „неолитској оригиналности" налаза из Белице, ипак је чињеница да је о том налазу, осим мене, писало још пет стручњака.

А–П су свој закључак: да предмети из Белице нису „неолитски аутентични" – засновали на премисама (1) да јама са таквим налазима није ни постојала, (2) да су предмети „савремене провенијенције", (3) да их је највероватније израдио неки „археолог аматер с циљем да направи дар-мар у српској археологији", (4) да за њих „не постоје аналогије", (5) да је само налазиште у Белици „једно мање неолитско насеље" и (6) да су „предмети израђени машински" и да на њима постоје трагови брзоротирајућих „брусних алата".

Ниједан од тих закључака А–П није тачан. Да је јама из старијег неолита постојала, потврђује техничка, геодетска и фото-документација са регуларних ископавања, као и хомогеност археолошке грађе протостарчевачке културе. Да предмети нису „савремене провенијенције" већ да потичу из старијег неолита, осим карактеристика археолошке грађе и аналогија, потврђују и четири радиокарбонске пробе. У вези са могућношћу које износе А–П да је извесни „археолог аматер … предмете укопао у локалитет…" да би направио „пометњу у српској археологији" – већ сам дао опширнији коментар. Тврдња А–П да „не постоје аналогије" нетачна је, јер постоје бројне аналогије у Србији, појединим деловима Балканског полуострва, као и у Малој Азији, Блиском и Средњем истоку. Како то потврђују геомагнетска истраживања, протостарчевачко насеље у Белици, супротно од мишљења А–П да је „једно мање неолитско насеље", једно је од највећих насеља из старијег неолита у Србији, које је захватало површину већу од 7 ha. И тврдња А–П да паралелни трагови, онакви какви постоје на површини и у жлебовима на каменим предметима, остају при раду „савремених брусних алата са великим бројем обртаја" нетачни су. Експертизе стручњака за археометрију помоћу 3D електронског микроскопа у Институту за геологију у Хајдалбергу и експеримент конзерватора са Универзитета у Тибингену потврђују да је обрада спољне површине и израда жлебова на предметима од серпентинита (експертиза је обављена управо на предметима које су А–П експлицитно означили као примере машинске обраде) обављена типичним неолитским техникама.

---

[43] Антоновић и Перић 2012, 261.

[44] Ветнић 1989; Tasić 2002; Hansen 2007; Стојић – Јацановић 2008; Перић 2009.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Antonović 2003 – D. Antonović, *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji*, Beograd.

Антоновић и Перић 2012 – Д. Антоновић и С. Перић, О неолитској аутентичности налаза из Белице, *Старинар* LXII/2012, 257–268.

Dikaios 1953 – P. Dikaios, *Khirokiti. Final Report on the excavation of a Neolithic Settlement in Cyprus on behale the depertament of antiquites 1936–1946,* Monograph of the Department of Antiquites of the Government of Cyprus n° 1, Oxford: University Presss, London – New Jork – Toronto.

Hansen 2007 – S. Hansen, *Bilder vom Menschen der Steinzeit, Untersuchungen zur antropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa,* Verlag Philip von Zabern, Mainz.

Höckmann 1968 – O. Höckmann, *Die menschengestaltige Figuralplastik südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit,* Hildesheim.

McPherron 1988 – A. McPherron, 11 Other Artifact Categories, Miscellaneous Small Artifacts, in Alan McPheron and Dragoslav Srejović, *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Narodni muzej Kragujevac and Department of Antropology University of Pittsburg, 325–336.

Mladenović i Jacanović 2002 – B. Mladenović i D. Jacanović, *Naselja Braničeva*, Požarevac.

Müller-Karpe 1968 – H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, Altsteinzeit II, München, C. H. Beck.

Перић 2009 – С. (Соња) Перић, Камен у праисторији, каталог изложбе, Јагодина.

Prinz 1988 – B. Prinz, 9. The Ground Stone Industry from Divostin, in Alan McPheron and Dragoslav Srejović, *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Narodni muzej Kragujevac, Department of Antropology University of Pittsburg, 255–300.

Rodden 1964 – R. J. Rodden, Excavations at the Early Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season), *Proceedings of Prehistoric Society* for 1962 (New Series, Vol. XXVIII), Ed. J. G. D. Clark, 267–288.

Srejović i Babović 1983 – D. Srejovići Lj. Babović, *Umetnost Lepenskog Vira*, Beograd.

Stanković 1988 – S. Stanković, Ornice – Makrešani, *The Neolithic of Serbia*, Belgrade, ed. Srejović D., 86.

Станковић 1996 – С. Станковић, Камени амулети са Благотина, *Гласник САД* 11, 21–26.

Старе културе на тлу централне Србије – каталог изложбе, Kragujevac 1981.

Стојић – Јацановић 2008 – М. Стојић и Д. Јацановић, Уметнички обликовани предмети од камена и кости из старијег неолита, у: *Пожаревац, Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Браничеву*, Београд – Пожаревац, 373–376, уредник С. Перић.

Стојић 2013 – М. Стојић, *Средњи Банат, Археолошка збирка Јоце Бакалова*, Београд – Зрењанин, (монографија припремљена за штампу, уредник С. Перић).

Tasić 2002 – N. N. Tasić, Salt trade in the Neolithic of southeast Europe, in: O. Weller (Hrsg.), *Archeologie du sel: techniques et societes* (Rahden/West), 147–152.

Theocharis 1973 – D. Theocharis (издавач), *Neolithic Greec,* National Bank of Greece.

Vasić 2008 – R. Vasić, Velesnica and the Lepenski Vir culture, in: *The Iron Gates in Prehistory*, 1–15.

Ветнић 1989 – С. Ветнић, Насеља старчевачке културе у горњој Белици код Светозарева, *Гласник САД* 5, Београд 1989, 61–64.

Summary: MILORAD STOJIĆ, Institut of Archaeology, Belgrade

RESPONSE TO THE CONTRIBUTION: *ON NEOLITHIC AUTHENTICITY OF FINDS FROM BELICA* BY DRAGANA ANTONOVIĆ AND SLAVIŠA PERIĆ*

Key words. – archaeometry, expertises, experiment, AMS tests, authencity.

In the last issue of *Starinar* (LXII/2012) a contribution *On Neolithic Authenticity of Finds from Belica* was published. The authors Dragana Antonović and Slaviša Perić (further A–P), dispute the "Neolithic" provenience of finds from the village Belica. The reason is based on two articles published by me and possibly the pending publication in Tübingen of my monograph *Belica, the Greatest Group Find of Neolithic Artistic Cult Sculpture*. A–P based their conclusion that the objects from Belica are not "Neolithic" on the premise that the pit with these objects did not exist, that the objects are of "contemporary provenience", most probably made by "an archeologist-amateur aiming to create confusion in Serbian archaeology", that there are "no analogies for them", that the site in Belica represents "a small Neolithic settlement", that "objects were made mechanically" and that traces of fast revolving "grinding instruments" are visible on them. Also, A–P cite me as the only author to have written about the find from Belica and who believes that the find belongs to the Neolithic period.

Technical, geodetic and photo documentation from systematic excavations, as well as the homogeneity of protostarčevo material confirm the existence of a pit, belonging to early Neolith. Four radiocarbon tests prove, apart from the characteristics of the material and the analogies, that the objects are not "contemporary provenience" but belong to the Early Neolithic period. In connection with the possibility, as A–P state, that "an archaeologist-amateur … dug in the finds in the earth…" aiming to "produce confusion in Serbian archaeology" I cite here what this "archaeologist-amateur" needed to know to do this. He needed to shape artistically 93 objects of four typically Neolithic materials, stone, flint, bone and pottery (16 pottery, 66 stone, 11 bone objects) and to dig them in clandestinely, together with some protostarčevo pottery. He would need to find various types of stone which are not found in the region, such as serpentine and albite, and to make several dozen objects from them; to find animal bones (*Bos/Cervus*), from the protostarčevo period and make a large number of figurines exclusively of this material; then using baked clay (as A–P state), also from the protostarčevo period, make anthropomorphic figurines. He would then have to put all these objects into a pit which he dug out in the centre of the Neolithic site, surrounded by a trench 75 m in diameter and then cover it with a great quantity of ochre. To fill up the pit clay of specific content would have to be transport from somewhere else. He would also need to have excellent knowledge of the religious symbols of Neolith, (particularly the connection of the symbolism of woman and moon, as well as the symbolism of moon, woman, snake etc.), to shape such objects which stylistically, typologically, chronologically and symbolically completely correspond with the cultural tradition of the Stone Age of Europe, Asia Minor, Near and Middle East, including the ambivalent figures (which represent at the same time man and woman, i.e. male and female symbols, otherwise a recent term in archaeology) and to know how the vulva looks immediately before birth which was depicted on all figurines of woman in childbirth in Belica. The statement by A–P that "there are no analogies" is not correct because numerous analogies are known in Serbia and other parts of the Balkan Peninsula as well as in Asia Minor, the Near and Middle East. As geomagnetic investigations confirm, the protostarčevo settlement in Belica, contrary to the opinion of A–P that it is "a small Neolithic settlement", is one of the largest settlements from the Early Neolith in Serbia, covering an area of more than 7 ha. Also the statement, that parallel traces, such as those which exist on the surface and in grooves on the stone objects, are the remains of work with "contemporary grind tools with a large number of rotations" is incorrect. The expertise of professional archeometrologists using a 3D electron microscope in the Institute for geology in Heidelberg and an experiment by conservators from the University in Tübingen confirm that the finish of the outer surface and the finish of grooves on the objects of serpentine (expertise was carried out exactly on objects which A–P explicitly marked as examples of mechanical finish) was done with typical Neolithic techniques. The statement that I was the only one who wrote about the Belica finds and identified them as Neolithic, is also not true. Although it is not important in this discussion about the "Neolithic originality" of the Belica find, the fact is that apart from me five other authors have written on this subject.

---

* The Editorial Board of journal *Starinar* doesn't support the text by Milorad Stojić, "Response to the contribution: on neolithic authenticity of finds from Belica by D. Antonović and S. Perić", but published it in the integral form as response to a critical review by D. Antonović and S. Perić, published in the previous issue of *Starinar*. This decision was taken at a meeting held on 27th March 2013.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Марија Јовановић, ГОСПОДАРИ ГЛИНЕ И ЖИТА
Музеј Војводине, Нови Сад 2011. 183 стране текста са илустрацијама.

У едицији Посебна издања Музеја Војводине објављена је књига Господари глине и жита, која представља пратећу публикацију истоимене изложбе одржане током 2011. у Музеју Војводине. Аутор изложбе и књиге, Марија Јовановић, у најбољем духу културно-историјске археологије обрађује неколико веома битних тема за праисторију централног Балкана: архитектуру, одевање, израду накита, производњу хране, фигуралну пластику. При томе, ауторка се није ограничила само на једну епоху праисторије, већ је поменуте теме обрадила у контексту готово свих познатих праисторијских култура у Војводини. Овако конципирана студија, омогућила је добро сагледавање промена у схватању и третирању поменутих феномена у временском распону од готово пет хиљада година.

Књига има 5 поглавља и богато опремљен каталог. У првом поглављу насловљеном *Господари глине и жита, из живота праисторијских земљорадника у Подунављу* Марија Јовановић је највећу пажњу посветила анализи винчанског насеља на локалитету Гомолава код Хртковаца. Први пут су, на једном месту, дате основе неколико веома добро очуваних објеката из винчанског хоризонта, са планом насеља и предложеним реконструкцијама изгледа кућа. Велика пажња посвећена је анализи структуре насеља, као и тумачењу функције просторија у објектима. Реконструкције кућа и ентеријера, које је израдила архитекта Јермина Станојев, представљају верну реинтерпретацију археолошке интерпретације изгледа винчанских кућа. Сав мобилијар који је пронађен у кућама такође је приказан на реконструкцијама *in situ*. Изузетно занимљивом чини се реконструкција објекта 6, истраженог 1980. године, јер представља до сада непознат тип винчанске куће са просторијама које су постављене по дужој оси објекта. Анализирајући култ и религију у неолитској епохи, Марија Јовановић је овом прилокм први пут публиковала и неколико веома битних налаза из винчанских кућа на Гомолави, пре свега букранионе и антропоморфну пластику, која је приказана у каталогу на крају публикације. Завршне стране поглавља ауторка је посветила анализи одевања у праисторији и могућности реконструкције технологије израде одеће и њеног изгледа.

Након студије Марије Јовановић следе специјалистички текстови и студије пет аутора, који су прилозима из својих ужестручних области додатно осветлили феномене којима се аутор бавио. У другом поглављу „Одевање од неолита до млађег гвозденог доба на тлу Војводине“ ауторке Тамаре Јовановић Шљукић, представљена је технологија израде тканина и начин одевања жена у праисторијском периоду. Овом облашћу бавио се мали број истраживача јер су археолошки налази веома оскудни, недовољно је остатака тканина, одевних предмета и алатки за њихову израду. И поред тога, ауторка је на основу приказа одеће на антропоморфним фигуринама, пронађеног накита и отисака тканине на посудама успела да, бар приближно, реконструише технологију ткања и начин облачења људи у праисторији. Анализу технологије израде тканина прате и атрактивне реконструкције и цртежи праисторијске ношње.

Далибор Недвидек у трећем поглављу *Размена и трговина у праисторији* даје приказ луксузних сировина и предмета, којима се трговало у праисторији: од неолитског накита израђеног од љуштура спондилус шкољки и алатки од опсидијана до протоисторијског новца пронађеног на тлу Војводине. Аутор је у сасвим општим цртама дао и преглед модела трговине у праисторији, чија би додатна елаборација значајно допринела и овако квалитетном тексту.

У четвртом, поетски насловљеном поглављу *Војвођанска праисторија у јесењим бојама*, аутор Александар Медовић, на основу археоботаничких остатака из бронзаног и гвозденог доба са неколико локалитета (Феудвар, Жидовар, Гомолава, градина на Босуту, Опово, Чернок) презентовао је биљне бојадисере који су коришћењи за бојење тканина. Уз врло исцрпне податке о биљкама – бојадисерима и пигментима који се из њих добијају, посебну драж овом поглављу даје и то што је аутор дао и рецепте за фарбање тканина. Такође веома илустративно су приказане биљке, тако да се лако могу препознати и користити у припремању природних боја.

Пето поглавље носи назив *Теґови од астраґала за ткачки разбој* аутора Светлане Блажић и Дарка Радмановића. Ово је први пример употребе астрагала за затезање потке приликом ткања. На основу великог броја астрагала пронађених у гомилама на подовима неолитских кућа на локалитету Гомолава, аутори су с правом закључили да се ради о теговима за разбој. Такође, велики број графикона и илустрација са опредељењем којој животињској врсти астрагали припадају доприносе да се што боље употпуни слика о примени оваквих предмета у ткачкој рединости.

Марија Јовановић и њени сарадници веома успешно су дочарали живот праисторијског човека, његове обичаје, веровања, градитељство, разне занате и њихову практичну примену, почев од неолитске епохе па до почетка историјског доба. Реконструкције насеља, одеће, накита, оружја и других предмета материјалне културе, пред читаоцем су на тренутак дочарали и осветлили веома богату културну баштину праисторијске епохе.

Бисенија ПЕТРОВИЋ, Милош СПАСИЋ

Friedrich Laux, DIE DOLCHE IN NIEDERSACHSEN, Prähistorische Bronzefunde (PBF) VI, Band 14, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2011. 114 страна текста, 12 страна библиографије и регистра, 40 табли са илустрацијама.

О познатој серији „Праисторијски бронзани налази“ у последње време доста је писано. Разлог за то лежи у чињеници да се овај обиман и дугогодишњи пројекат ускоро завршава, те се улаже огроман напор, да пре краја изађе што већи број свезака. У оквиру одељка о бодежима, изашла је током 2011. године већ 14 свеска, чиме је покривена готово читава западна и централна Европа. Придржавајући се добро уходаног система установљеног у оквиру ове едиције, аутор је приказао бодеже са територије доње Саксоније.

У уводном делу аутор даје кратак приказ територије истраживања, њене границе и физичко-географске карактеристике. У наставку следи сажето објашњење критеријума за типолошку класификацију бодежа, које се придржава у овом раду. Највећи проблем, још од прве свеске из ове серије, свакако представља питање разграничења дугих бодежа и кратких мачева, на шта аутор посебно скреће пажњу уз напомену да су прелазни облици сврстани у дуге бодеже уз велику вероватноћу да су већ публиковани у свесци о мачевима у доњој Саксонији (PBF IV/17). Не желећи да се озбиљније бави овом проблематиком, аутор прихвата основне критеријуме разграничења, које је још у другој свесци серије о мачевима дефинисао Петер Шауер (Peter Schauer), а према којима сваки примерак чија је оштрица дужа од 25 cm сврстава у мачеве. Оваква класификација довела је до тога да један број дугих троугаоних бодежа раног бронзаног доба са простора доње Саксоније није уврштен у каталог налаза. Сама типологија заснована је на врсти и облику дршке, са варијететима на основу облика сечива и неких других детаља. Ови наизглед једноставни критеријуми, који би за резултат требало да имају издвајање мањег броја основних типова, заправо указују на много шири проблем. Наиме, већ на први поглед се може констатовати да је аутор издвојио велики број типова са бројним варијантама, тако да испада да готово сваки примерак припада посебном типу или варијанти. Одређена доза слободе коју сваки аутор има приликом формирања каталога и типологије, у овом случају није се показала у потпуности оправданом. Након тринаест монографија из овог серијала било би логично да се аутор у извесној мери ослонио на претходне радове и барем формално повезао исте типове бодежа.

Посебан додатак, који аутор даје уместо закључка, представља прилог о бодежима из женских гробова Штадер (Stader) групе старијег и средњег бронзаног доба на територији доње Саксоније. Монографија Ф. Лаукса није рађена са амбицијом да се постојећи оквир ПБФ серије надогради евентуално неким новим елементима, али и без тога представља веома важно и инструктивно дело за свакога ко се бави овом тематиком.

Драган ЈОВАНОВИЋ

Petr Nóvak, DIE DOLCHE IN TSCHECHIEN, Prähistorische Bronzefunde (PBF) VI, Band 13, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2011. 133 страна текста, 26 страна библиографије и регистра, 83 табли са илустрацијама.

Друга књига из одељка о бодежима у оквиру серије „Праисторијски бронзани налази“, која је изашла у току 2011. године, третира бодеже са територије републике Чешке. Највећи куриозитет везан за ову књигу свакако представља податак да је рукопис предат још давне 1992. године, али је због бројних обавеза тек 2006. године стигла на ред за редактуру и припрему за штампу. У међувремену је рукопис доживео велике промене пре свега у каталошком делу због нових примерака бодежа, што је наравно утицало и на остатак рада. У уводном делу, аутор нас крајње педантно и темељно упознаје са основним чињеницама о самим предметима, али и приликама у бронзаном добу Чешке, посвећујући велику пажњу детаљима. Након историјата истраживања бодежа на територији Чешке републике, чији почеци падају пред крај 19. века, следи мини студија о условима налаза бодежа објављених у овој књизи, у којој се аутор истовремено бави увек занимљивим питањем власништва, али и намене бодежа. Посебан квалитет ове монографије огледа се у чињеници да је П. Новак, основе своје типологије у великој мери базирао на радовима претходних аутора из овог одељка ПБФ серије. Критеријуми за одређивање типова бодежа јасни су и једноставни, уз преузимање већ постојеће типолошке номенклатуре кад год је то било могуће, чиме ова монографија излази ван локалног оквира и значаја. Настављајући у истом стилу аутор нас затим упознаје са хронолошким оквиром и културним манифестацијама на територији Чешке, не пропуштајући прилику да се дотакне и других важних питања попут порекла бодежа, сировина за њихову израду, технолошких процеса.

Главни део монографије представља каталог налаза у коме су сви примерци представљени по већ устаљеној шеми карактеристичној за едицију „Праисторијски бронзани налази“. Похвале изречене на рачун јасно дефинисаних типолошких критеријума, нарочито долазе до изражаја у каталошком делу, чиме се уједно и показује њихова пуна оправданост. Редослед каталошких јединица заснован је најпре на хронолошком принципу, тако да је у првом делу приказан значајан број

енеолитских и бодежа раног бронзаног доба, а тек затим следе бодежи према врсти и облику дршке. Сувишно би и непотребно било расправљати о сваком појединачном типу, али није згорег поменути неке од типова бодежа, који се могу наћи и на нашим просторима. Ту пре свега мислимо на неке од варијанти троугаоних бодежа раног бронзаног доба типа Вресовице – Тешинов, различите варијанте бодежа са плочицом за насађивање дршке и свакако најбројније бодеже са дршком у облику језичка типа Ороци касног бронзаног доба, који се углавном могу наћи на територији Војводине.

У монографији о бодежима на територији чешке републике, која је изашла у оквиру обимне серије „Праисторијски бронзани налази“, аутор П. Новак је на изврстан начин објединио искуство претходних аутора и избегао да понови неке од грешака и пропуста. Имајући у виду да се ради о уско специјализованој тематици, која аутору намеће бројна ограничења, П. Новак је успео, не излазећи из задатих оквира серије, да створи дело вишеслојног карактера. Читаоцу се на лак и једноставан начин презентују све неопходне информације, али се аутор не зауставља на томе већ нас уводи у знатно ширу проблематику, која се тиче бодежа бронзаног доба.

Драган ЈОВАНОВИЋ

Susane Sievers, Otto H. Urban, Peter C. Ramsl (Hg.), LEXIKON ZUR KELTISCHEN ARCHÄOLOGIE, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, Band 73, Lexica und Fachwörterbücher, Verlag der Österreicheischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2012. 2205 страна текста са илустрацијама, подељених у два тома.

Имати пред собом два тома Лексикона келтске археологије, који су приредили С. Сиверс, О. Урбан и П. Рамзл, а публиковала Аустријска академија наука 2012. године, неминовано значи размишљати о дуготрајном и мукотрпном процесу његовог настанка. Остаје отворено питање да ли су његови творци на самом почетку размишљали хоће ли бити у милости богова, или су, као и српски лексикографи Д. Срејовић и А. Церманови́ћ-Кузмановић, свесно ушли у састављање лексикона као у задатак који богови дају онима које мрзе. Историјат настанка келтског лексикона сеже до почетка новог миленијума. Тим од двадесетак колега одлучио је да у оквиру овог пројекта координира више од 300 индивидуалних аутора одредница – релевантних стручњака за келтску археологију из целог света и припадника свих генерација. Језгро координационог тима чиниле су две научне комисије из Центра за европску археологију Бибракте и Радне групе за гвоздено доба Праисторијске комисије Аустријске академије наука. Избор одредница извршен је на основу критеријума који су поштовали уједначену регионалну дистрибуцију и тематску разноврсност, а који су настајали током неколико састанака ових комисија. Фокус интересовања стављен је на европски континент, због чега се свесно ишло ка делимичној искључености Британских острва и Мале Азије; на ове регије односи се мањи број општих и одредница појединачних локалитета и налаза. Овако замашан посао, чију тежину су сигурно осетили сви чланови тима, ипак су изнели појединци. Ентузијасти, без чије енергије и залагања ова изузетна књига не би видела светло дана, били су А. Прајнфалк у првој фази, а од 2007. године П. Рамзл. Као и сваки дуготрајан пројекат, и овај је преживљавао успоне и падове, фазе спорог напредовања и организационих проблема. Протекло је више од две године од прве завршне верзије до праве коначне верзије, али се упорност исплатила. Вишегодишњи рад разултирао је обимним, темељним и веома садржајним делом, којим су С. Сиверс, О. Урбан и П. Рамзл одразили домет келтске археологије на почетку XXI века.

Келтску археологију, како је представља овај лексикон, и како је постулира О. Урбан у истоименој одредници у оквиру које се налазе дефинисана њена основна питања, извори, хронолошки и територијални оквири, карактерише свеобухватан приступ. Знатан број прилога посвећен је општим појмовима друштвених наука, какви су етногенеза, менталитет, акултурација, у домену који обухвата келтску проблематику, са акцентом на специфичним појмовима као што су латенска култура, латенизација или латенски стил. Аутори одредница имали су слободу да кроз своје текстове јасно испоље теоријско-методолошке концепте у чијим оквирима делују. У том смислу не постоји уједначени приступ концепту археолошке културе. За многе ауторе овај културно-историјски концепт није превазиђен, а уредници задржавају археолошку културу као технички термин. В. Салач о култури Билани говори као о археолошкој култури старијег гвозденог доба у средњој Чешкој. На сличан начин гласиначку културу третира П. Поповић или М. Рапи културу Голасека. Термин култура у једном броју случајева замењен је термином група. Са друге стране, Ф. Марзатико културу Фриценс-Санзено дефинише као керамички хоризонт касног гвозденог доба алпске области. Келтским миграцијама посвећене су две одреднице, од којих једна археолошке налазе доводи у корелацију са подацима из историјских извора и поједина збивања фиксира у времену, а друга се бави искључиво историјском интерпретацијом феномена келтских миграција.

Знатан део текста представљају одреднице које третирају одређене локалитете, од којих су неки келтски у ужем смислу, али их знатан број излази из оквира келтске екумене. Такви локалитети заслужили су своје место захваљујући контактима са келтским светом, што је потврђено присуством импорта или материјала инспирисаног келтском уметношћу или другим облицима материјалне културе, или су својим постојањем имали утицаја на збивања у келтској историји.

Лингвистичким објашњењима назива места (суфикси -брива, дунум) дат је важан простор у лексикону, као и објашњењима термина који потичу из историјских извора, као што су варвари, Келти са Јадрана, или однос термина цивитас–пагус–трибус. Постоје и одреднице које се односе на термине из келтских језика (бард, друиди) и оне које се односе на преводе специфичних термина на келтске језике. Тако се у оквиру одреднице „деца“ налази читав спектар термина на ирском, велшком, бретонском, у којима се препознају суптилне разлике у именовању мале деце, дечака, младића, девојака, близанаца, унука. Личним именима и именима из келтске митологије, потврђеним у историјским изворима и епиграфски, такође припада одређени број одредница. Уопште узев, епиграфски споменици солидно су заступљени у овој књизи, као и келтска нумизматика. Знатан број одредница посвећен је религији Келта, како уз анализу космогоније и божанстава поименично, тако и из уопштене или појединачне перспективе светилишта и култних места. Историјским личностима, који су својим животим и делом оставили траг у проучавању Келта, посвећена је пажња, било да су у питању велике војсковође (Александар Велики, Ханибал, Цезар), келтски прваци (Амбиорикс, Боадицеа/Будика) или аутори најважнијих историјских извора (Хекатеј из Милета, Херодот). Интересантно је да, упркос помену у више других одредница, арвернски првак Верцингеторикс није добио одредницу под својим именом, нити је поменут у одредници о Цезару.

Келтским племенима чија су имена историјски потврђена посвећене су одреднице које компаративно износе и податке добијене археолошким истраживањем. За племена која нису тачно убицирана наведене су референце са могућим разрешењем. Етничка слика келтских племена допуњена је прилозима о другим племенима која су важна за келтску историју и културу. Уз Илире, Дачане, Бастарне, појављују се и одреднице као што су етрурско-келтски односи, а ради добре прегледности уведене су и опште географске одреднице (нпр. Алпи, Банат, Карпати, Шкотска) са физичкогеографским карактеристикама у функцији келтске археологије. Стога није јасно зашто географска карта која приказује етничку слику не садржи већи број података којима обилује текст.

Свеобухватност келтске археологије одлично је потврђена великим бројем одредница које се односе на језике и писма. Почевши од опште одреднице „језик“, преко „основног келтског језика“ и „келтских језика“ нижу се одреднице које дају приказе сазнања о лепонтском, лигурском, али и венетском, етрурском и грчком, са својим моделом за писање и нумизматику. Посебно је занимљив прилог П. де Бернардо Стемпел о индогерманско-келтском, са објашњењем и графичким приказом постепеног издвајања келтског из индогерманског језичког подручја.

Општи технички термини, који примену налазе у келтској археологији, такође су добро заступљени. Многи од њих одсликавају различите привредне активности. Отуда прилози о соли, обради дрвета, кости и рога, изради текстила и преради коже, али и о грађевинарству, мостовима, сликарству. Р. Плајнер је дао добар сажет текст о преради гвожђа код Келта, а изузетно корисним се чине прилози са кратким прегледом развоја фибула, мачева, штитова. П. Рамзл је врло сажето, али јасно приказао развој келтских фибула, од познохалштатских Чертоза до фибула каснолатенске схеме. О неким другим сферама живота код Келта говоре текстови о хирургији, офталмологији, али и о музици или елементима који омогућавају реконструкцију физичког изгледа Келта (фризура, панталоне). Одреднице које се односе на орнаменталне технике и мотиве, као што су псеудофилигран, тауширање, инкрустација, или волута, арабеска, лотосов цвет, као и одреднице о конкретним стиловима или појединим налазима свеобухватно покривају широко подручје келтске уметности. Прилози о домаћим животињама, живини, псу, коњу управо третирају присуство њихових иконографских представа у уметности, али и сведочанства из домена археозоологије о доместикацији током гвозденог доба.

Неке од одредница дају разултате најновијих археолошких истраживања мање познатих налазишта и регија, док неке представљају сумирање већ познатих техничких детаља, али и нових података о датовању, пореклу или интерпретацији неких већ веома добро познатих налаза, као што је котао из Гундеструпа.

Дуготрајност процеса писања и прикупљања прилога огледа се у томе што су неке одреднице писане пре више од десет година, па су њихови текстови остали ускраћени за податке из библиографских јединица које су у међувремену публиковане. Као пример за то може се навести одредница о Жидовару, коју је М. Сладић очигледно писао одмах по преузимању обавезе, а свакако пре публиковања монографије о жидоварском благу 2006. године. Вероватно је да су се током времена изгубили и критеријуми за формалну категоризацију одредница, у смислу ограничења броја речи или карактера. Последица је неизбалансираност дужина текстова, тако да понекад значајан локалитет заузима мање простора у односу на мање значајне локалитете или налазе. На задовољство нас чије интересовање на првом месту представљају Источни Келти, може се констатовати да се велики број одредница, иако не и одговарајући број тачака на географској карти келтског света, односи управо на Келте ван матичних територија, посебно на Скордиске и Тауриске. Па ипак, чуди то што је нпр. локалитет Чарнок добио одредницу сличне величине као Бибракте, Манхинг или Хојнебург, а Гомолава или Чуруг чак и знатно веће.

На прегледност лексикона утиче неуједначеност назива одредница. Као пример се може навести случај да се некропола Карабурма налази као Белград-Карабурма, за разлику од одреднице Пећине, Костолац, а да при том нема преусмеравања, какво постоји у већем броју случајева (нпр. Хохдорф је преусмерен на Ебердинген-Хохдорф). Језичка неусклађеност ван оквира немачког језика не може се ставити као суштинска, већ пре као техничка напомена уредницима. Стварање оваквог лексикона је прилика да се фиксира исправно навођење топонима, личних имена и сл., али је, нажалост, вишеструко потврђена несигурна примена дијакритичких знакова, и то не само када су у питању словенски језици. Јужнословенски језици уносе додатну конфузију читаоцу немачког текста двојношћу екавско-ијекавско. Примера ради, иако у самом лексикону постоји одредница Сремска Митровица, у текстовима других одредница појављује се Сријемска Митровица.

Лексикон келтске археологије има веома добар научни апарат. Свака одредница праћена је списком литературе и ауторизована пуним именом. Списак цитираних библио-

графских јединица налази се на крају оба тома лексикона. Уз листу скраћеница налазе се и листе географских одредница и имена поменутих у тексту. Имена аутора могу се пронаћи како на ауторској листи на почетку књиге, тако и у ауторском регистру на крају.

Цитирајући Ј. Филипа, уредници истичу како се енциклопедијски посао никада не завршава, никада није комплетан. Можда је непостојање одредница посвећених Филипу и другим истраживачима који су утемељили келтску археологију један од недостатака које би требало исправити у следећој фази рада. Наиме, најављено је покретање верзије лексикона доступне на интернету, у оквиру које би било омогућено кориговање, употпуњавање и стално освежавање чланака новим подацима. За остварење ове фазе биће потребно време. Без обзира на то, већ сада је пред читаоцима одлично енциклопедијско издање, којим ће се сигурно често и радо користити свако коме је келтска археологија подручје интересовања.

Марија ЉУШТИНА

Đorđe S. Kostić, DUNAVSKI LIMES FELIKSA KANICA, Beograd 2011, издање Археолошког института и Центра за нове технологије Viminacium. 311 страна текста са илустрацијама.

У серији Посебна издања Археолошког инсститутa и Центра за нове технологије Viminacium, публикована је током 2011. године књига *Dunavski limes Feliksa Kanica*. Аутор књиге, Ђорђе С. Костић, научни саветник Балканолошког института САНУ, велики је познавалац Каницових итинерера на читавој територији Србије. Овога пута, усмерио је своју пажњу на Каницова проучавања приобаља Дунава.

У Каницовом изучавању Кнежевине, касније Краљевине Србије важно место заузимало је римско наслеђе. Своја интересовања на плану археологије Каниц је усредсредио на Дунавски лимес и стога је и данас, након више од једног века и бројних разарања како природних, тако и оних узрокованих људским факторима, остао један од најважних извора за проучавање културног наслеђа овог дела Балкана. Ова његова обимна изучавања и опсервације била су основ за многа каснија археолошка истраживања, посебно за обимна археолошка ископавања у оквиру пројекта Ђердап I и Ђердап II, која су трајала од шездесетих до почетка осамдесетих година прошлог века. Сагледавши материјал који нам је оставио у овој области, можемо га слободно уврстити међу најважније проучаваоце античког културног наслеђа на тлу Србије.

Књига *Dunavski limes Feliksa Kanica* је добро осмишљена са јасним и прегледно конципираним садржајем што указује на ауторово темељно познавање Каницових радова проистеклих из његових путовања по Србији. По својој садржини и начину обраде расположивих докумената књига Ђорђа С. Костића је не само извор података, већ у правом смислу приручник за њихово разумевање. Књига је подељена у три целине које одговарају појединачним проблемима.

У уводном поглављу, аутор Ђорђе С. Костић расправља о Каницовим истраживањима на Дунавском лимесу у периоду од 1860. године па све до 1897. године. Упоређујући Каницова истраживања римског наслеђа са радовима његових претходника и савременика, али и делима аутора млађих генерација, могуће је увидети колики је значај Феликса Каница у проучавању културне баштине у Србији. Критички приступ аутора Ђорђа С. Костића неким Каницовим запажањима и закључцима чини ово дело посебно вредним.

У другој целини за коју можемо рећи да је и најважнија, аутор Ђорђе С. Костић нам презентује преводе оригиналних текстова Феликса Каница. Текстови који су приказани у књизи, прикупљени су из најважнијх Каницових радова штампаним у периодичним публикацијама и путописима. Сви ови радови Феликса Каница потом су приказани по локалитетима, од Београда до Радујевца, тако да укупан број археолошких налазишта које помиње Феликс Каниц у својим радовима, а које је овом приликом приредио Ђорђе С. Костић износи деведесет и два.

Ђорђе С. Костић овде наводи и све оне многобројне изворе на које се Каниц позивао, као и радове ауторових савременика. Уз попис Каницових извора за сваки локалитет посебно, Ђорђе С. Костић је приложио и списак најважније литературе, објављене све до данас.

Посебну вредност овог поглавља чини изузетан илустративни део, са цртежима објављеним као литографије у публикованим Каницовим радовима. Визуелни материјал, чине и оригиналне скице и детаљни цртежи, сачувани у његовој оставштини који су сада први пут представљени читалачкој публици.

У последњем поглављу књиге, Ђорђе С. Костић прилаже библиографију радова Феликса Каница о Дунавском лимесу, који прате прилоге из другог поглавља. Ту се налази и попис илустрација, како оних штампаним у бројним радовима Феликса Каница, тако и оних сачуваним у његовој оставштини. У овом завршном делу књиге је и општа литература и речник појмова и личности који се помињу у радовима Каница.

На крају можемо рећи да је књига Ђорђа С. Костића, *Dunavski limes Feliksa Kanica*, изузетно вредно и занимљиво дело о истраживањима античког културног наслеђа у српском Подунављу. У књизи је на свеобухватан начин презентован изузетан материјал са бројним текстовима од којих се многи први пут објављују на српском језику и цртежима и скицама међу којима има и оригиналних који потичу из Каницове оставштине, чинећи на тај начин књигу драгоценом и корисном за све садашње и будуће истраживаче античког наслеђа на тлу Србије. Истовремено, књига може бити под-

стицај за даља проучавања територије Дунавског лимеса употпуњујући на тај начин археолошку карту Србије. Књига о Дунавском лимесу у делима Феликса Каница, представља важан и трајан документ не само за истраживаче овог простора, у првом реду археологе, већ и за све оне заљубљенике у старине којима ће она без сумње бити незаобилазно штиво.

Оливера ИЛИЋ

DIE ANFÄNGE BAYERNS. VON RAETIA UND NORICUM ZUR FRÜHMITTELALTERLICHEN BAIOVARIA, Hrsgb. H. Fehr, I. Heitmeier, Bayerische Landesgeschichte und europäische Regionalgeschichte, Band 1, EOS Verlag St. Ottilien 2012. 663 стране текста са илустрацијама.

Трансформација касноантичког у раносредњовековно друштво представља на територији Западне Европе процес током кога се јављају зачеци држава које су се у мање или више измењеном облику одржале и до данас. Значајно место у истраживању поменуте трансформације заузима и проучавање околности под којима је дошло до формирања Баварске, која данас представља један од најзначајних региона Немачке.

Проучавање преласка из касне антике у рани средњи век на простору Баварске ни у ком случају не представља новину. Наиме, изложба под називом *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tarasilo 488–788*, одржана још 1988. године и пропраћена одговарајућим каталогом са бројним студијама, представљала је у том тренутку завршни корак у расправи о раној историји Баварске, која је интензивно вођена годинама.

Изучавање почетака Баварске, који се везују за период немирног раздобља од 4. до 8. века, доживело је нови полет током наредних четврт века након поменуте изложбе. До помака у истраживању дошло је пре свега захваљујући ископавањима бројних археолошких налазишта, новим теоретским приступима, као и интердисциплинарном проучавању у које су биле укључене различите друштвено-хуманистичке и природне науке.

Управо стога су др Ирмтраут Хајтмајер из Баварског завода за заштиту споменика културе (Bayerische Landesamt für Denkmalpflege) и др Хуберт Фер из Института за историју Баварске при Лудвиг-Максимилијан универзитету у Минхену (Institut für Bayerische Geschichte des LMU München) организовали 2010. године научни скуп посвећен овој теми. Најновији разултати истраживања представљени су том приликом кроз 21 реферат, објављен у монографији која се налази пред нама. Осим њих, као засеба целина публикована су још четири излагања, предочена у оквиру округлог стола посвећеног Регензбургу током раносредњевековног периода. Стога је уочљиво да се књига састоји из два неједнака дела, при чему су у првом, већем, изложене студије везане за проучавање процеса настанка Баварске, док је други део везан за Регензбург као ужу географску целину.

На почетку монографије, после краћег предговора, следи мањи прегледни рад Хуберта Фера и Ирмтраут Хајтмајер, уједно и уредника зборника, у коме је дат пресек стања истражености проблематике настанка Баварске, у периоду који је уследио после објављивања већ помињаног каталога 1988. године. Следи затим рад Михаеле Конрада посвећен проучавању античког наслеђа, које је имало значајну улогу у процесу формирања Баварске, која је обухватила и делове територија некадашњих римских провинција Реције и Норика. Посебну пажњу аутор посвећује наглашавању разлика између њих, будући да се Норик нашао раније у саставу римске државе, те да је био у већој мери романизован. Роналд Штајнахер се пак бави проблемом раносредњовековног етничког идентитета, који је према њему вештачка творевина настала током каснијих епоха, будући да се у тренутку формирања Баварске не може говорити о језички или културно хомогеној групи која је насељава. Јохен Хаберштрох се у свом прилогу критички односи према концепту везивања културе Фриденхајн-Прештовица (*Friedenhain-Přešt'ovice*) искључиво за један етнос. Том приликом он указује и на појаву одређених декоративних елемената на финој керамици из периода сеобе народа, која заслужује посебну пажњу у даљим истраживањима везаним за рани период Баварске. Аутор чији текст следи, Лудвиг Рибекајл, бави се проблемом имена Бајерн (*Baiern*), а посебно термином Бајувари, које по његовом мишљењу више не представља етничку, него војну припадност, и том приликом износи претпоставку да у даљим лингвистичким истраживањима пажњу треба усмерити управо на наставак –*varii*.

Следе затим радови Алхеидиса Пласмана и Брите Кеглер, који се баве анализом историјских података и негирањем досадашњих тумачења на основу којих су одређени кнежеви идентификовани и погрешно опредељени у ране фазе настанка Баварске. Такође, Криста Јохум-Годглик и Андреас Шор покушали су да преко топонима, односно путем ономастичке анализе, дају додатни лингвистички допринос проучавању ове теме. Наредни радови су посвећени представљању резултата археолошких истраживања појединих локалитета, подједнако насеља и некропола, и они потичу из пера Бригите Хас-Берхард, Арна Ретнера, Хуберта Фера, Барбаре Хаусмајер, Јарослава Јирика и Еве Кропф. У наредна два рада, Јозеф Лефел се бави проучавањем економије раних Бајувараца, док Стефан Есдерс проучава војну организацију у пограничним областима Реције. Ирмтраут Хајтмајер се бави моделом настанка и развоја Бајуварског војводства, уочавајући основне елементе који проистичу из касноантичких административних подела. Донекле сличном темом бави се и Филип Депре, који трага за бајуварским принцепсима у Аквитанији током 7. и 8. века. Посебну пажњу добило је питање христијанизације, тј. питање да ли су

и у којој мери Бајуварци били хришћани, којим су се бавили Кристијан Латер и Роман Дојтингер у својим прилозима.

Преостала четири рада мањег обима посвећена су Регензбургу, граду који се развио на месту античког легионарског логора *Castra Regina* и у његовој непосредној околини. Иако се овај град налази на периферији бајуварске територије, његово проучавање је од кључног значаја будући да омогућава увид у (дис)континуитет живота поменутог простора током раносредњовековног периода. Реч је о ауторима Силвији Кодреану-Виндауер, Арну Ретнеру, Волгангу Јанки и Алојзу Шмиту, који су се поменутом проблематиком бавили са историјског и са археолошког аспекта.

Тематски зборник „Die Anfänge Bayerns. Von Raetia und Noricum zur frühmittelalterlichen Baiovaria“ вишеструко је значајан. Најпре због чињенице да представља акумулацију свега што је истраживано у периоду од 25 година након последње велике монографије посвећене једној широкој и битној проблематици преласка из касноантичког у раносредњовековно друштво. Други разлог лежи у чињеници да су кроз овај зборник изложени најновији резултати засновани на интердисциплинарности и примени најновијих метода истраживања, који су поједина ранија тумачења негирали у потпуности или довели под озбиљну сумњу, док су бројни други феномени објашњени на бољи и аргументованији начин.

Иако се настанак Баварске у извесној мери налази изван жиже научног интересовања наше јавности, овај зборник ће бити од велике користи свима који се баве изучавањем касне антике и раног средњег века, нарочито оним истраживачима који проучавају процес преласка друштва из једне у другу епоху. Наиме, он са једне стране омогућава увид у најновију методологију мултидисциплинарних истраживања, док са друге стране пружа податке о процесу формирања једне ипак не тако удаљене области, која се налазила на западним границама словенског културног круга током раносредњовековног периода.

Перица ШПЕХАР

Csanád Bálint, DER SCHATZ VON NAGYSZENTMIKLÓS: ARCHÄOLOGISCHE STUDIEN ZUR FRÜHMITTELALTERLICHEN METALLGEFÄSSKUNST DES ORIENTS, BYZANZ' UND DER STEPPE, Varia Archaeologica Hungarica 16/b, Balassi Kiadó, Budapest 2010. 667 S., 300 Abb.

Чувена остава из Нађсентмиклоша (данас Синиколау Маре у румунском делу Баната) нађена је још 1779. године и без сумње представља један од најзначајнијих скупних археолошких налаза из доба раног средњег века. Предмети из оставе чувају се у Историјско-уметничком музеју у Бечу. Благу, које је из чувене бечке куће изношено само два пута, за потребе изложбе златарства у Будимпешти 1884. године и изложбе аварског злата 2002. године у истом граду, до сада је посвећено неколико монографија, пуно посебних студија и још више осврта из поља археологије, историје уметности и лингвистике.

Претходно обраћање овом налазу из пера једног од највећих мађарских стручњака у области археологије раног средњег века, Чанада Балинта, објављено је управо у луксузном каталогу друге изложбе, под ефектним насловом *Кратак есеј о благу из Нађсентмиклоша* (Bálint 2002). Било ми је занимљиво што је обимно штиво од 22 странице великог формата, са густо распоређеним текстом, насловљено баш на тај начин. Да ли је у неку руку неадекватним насловом заправо био потцртан велики значај налаза којем је посвећен рад? Вероватно да, али је право разрешење мале академске недоумице пружило последње Балинтово издање на ову тему, велика монографија која је предмет приказа. Књига на немачком језику представља интегрални превод монографије која је у истој угледној серији раније објављена на мађарском (Bálint 2004), а поменути есеј је заправо само „кратак“ извод из тог рукописа.

Из основног податка да остава из Нађсентмиклоша броји 23 златне посуде, укупне масе од скоро 10 kg, произилази само најочигледнији разлог њеног честог помињања у литератури. Требало би нагласити да посуде носе различите људске и животињске представе, хришћанске симболе, али и натписе на старотурском (аварском?) језику, од којих су неки рунски, а неки исписани грчким алфабетом. Реч је о сасвим јединственом скупном налазу, састављеном од уникатних комада. Ипак, опште узев, облици посуда, технологија израде, начини украшавања и сами мотиви срећу се на широком простору и у дугом трајању. Притом, различити елементи истих посуда не морају бити једног порекла. Чињеница да уникатни комади носе опште црте, уз то да осим таквих посуда остава не садржи неке друге, типичне налазе, довела је до сасвим различитих – и различито мотивисаних – оцена о њеном пореклу и датовању. На овом месту нема потребе за ближим описивањем посуда, углавном крчага, здела, шоља и др., већ ћемо се задржати на приказивању узорног методолошког поступка и главних закључака Чанада Балинта, као и на расправи о неким важним налазима са нашег подручја које је писац узео у разматрање.

За почетак ваља истаћи да је аутор сагледавању оставе из Нађсентмиклоша приступио на најпотпунији могући начин, третирајући веома широко историјско и географско поље и сва претходна мишљења. Балинт је користио безобалну литературу (S. 631–653), цитирану чак у 1.822 напомене, као и квалитетан илустративни материјал. У највећем броју случајева дате су добро одштампане црно-беле фотографије металних израђевина и њихових детаља. Бројне илустрације распоређене су тачно у 300 прилога.

Након неколико кратких уводних одељака, од којих је један насловљен као „(делимично) субјективан“, Чанад Балинт у основним цртама представља нове налазе и тенденције у проучавањима, археолошким и онима из поља историје уметности, раносредњовековне оставштине западне Азије и Византије, уз терминолошка одређења „сасанидске“, „коптске“ и „раноисламске“ уметности.

Потом је, уз коришћење старих карти и сателитског снимка, прецизно одређено место налаза на обали једног старог рукавца, који је окруживао јужни део савременог насеља, дакле на граници плављења (I, S. 41–48). Иста условљеност подизања старих насеља у Панонској низији, па и авародопских, потврђена је и у другим регионима, укључујући и суседни, српски део Баната (Ivanišević, Bugarski 2008), тако да и ову оставу можемо да сматрамо за насеобински налаз.

У даљем излагању (II) Балинт се осврнуо на друштвено-политичке околности налаза у „(историјској) Мађарској“, које су исходиле традиционалним, дубоко укорењеним „оријенталним“ сагледавањем предмета из оставе. Помиње делимичну изолацију истраживача из земаља источног блока и претежну упућеност на совјетску стручну литературу у другој половини 20. века, као и општије методолошке и терминолошке проблеме изучавања оваквог материјала. У таквом светлу, укратко је приказан кривудави пут који је током прошлог века истраживање блага из Нађсентмиклоша прешло од старе дилеме „Исток или Рим“ до актуелног тумачења „Исток *и* Рим“ (S. 50–53). Бројна претходна мишљења истраживача из разних генерација и школа, писац је изложио на оригиналан, скоро каталошки начин. Према хронолошком начелу, детаљно су представљена писања низа аутора, од Ференца Пулског и Јозефа Хампела, преко Мавродинова, Фетиха, Чалања или Боне, до данашњих ауторитета као што су Фалко Даим и Ева Гарам. Будући да је на тај начин обухваћен труд 34 аутора који су у времену од преко 100 година несвакидашњи налаз осветљавали из различитих углова, било да се ради о стручним или за своја времена преовлађујућим социолошким и/или идеолошким становиштима, нема сумње да је Балинт изабрао добар начин да изложи обимну грађу (S. 59–109).

Следеће велико поглавље (III) посвећено је представљању и сагледавању различитих аргумената који су довели до протобугарске теорије о пореклу блага из Нађсентмиклоша. Испоставља се да лингвистичко упориште, без обзира на то да ли је реч о графичком решењу појединих слова алфабета, рунским урезима или речи *жупан* исписаној грчким словима, није довољно чврсто (S. 111–119). Даље излагање описује пре свега „источну преференцију“ аутора који су нудили овакво разрешење налаза, уз кратак осврт на археолошку грађу, и преплитање различитих културних утицаја са простора средње Азије и источноевропске степе. Археолошку концепцију протобугарског одређења оставе осмислио је још Никола Мавродинов, аутор утицајне монографије о овом благу из 1943. године. Његове главне тезе, како их је Балинт концизно изложио, опет не представљају довољно добро утемељење за такво приписивање, што је потом исцрпно показано, било да је реч о типолошким или орнаменталним полазиштима. Уз то, одговарајућих налаза на матичном протобугарском подручју, једноставно, нема (S. 124–131).

Требало би напоменути да је једна група налаза коју Балинт представља у расправи о раносредњовековном бугарском материјалу, привесци-амулети у облику коња (S. 136–137, n. 503, Abb. 25), заправо знатно млађа. Ови карактеристични налази одређени су као прабугарска оставштина управо од стране Мавродинова, међутим у тој групи донедавно није било стратиграфски одређених примерака (Меламед 1991, 221–222). У новије време, Елица Манева је објавила такав предмет из Водоче, из гроба сасвим јасно датованог у крај 18. и почетак 19. века, помињући још налаз из растурене позне оставе из Кончуља, као и једну скорашњу златарску израђевину из Бугарске (Манева 2007, Кат. бр. 36). У том смислу, ваља поновити да и објављени налази ових амулета из наше земље потичу са активних сеоских гробаља у околини Пожаревца (Иванишевић 1991).

Теорији о старомађарском пореклу блага (IV) дато је знатно мање простора, будући да таква идеја није била нарочито присутна ни у мађарској стручној литератури, док ван Мађарске није имала своје заговорнике. Њен водећи заступник био је познати археолог Ђула Ласло, који ју је, не нарочито убедљиво, бранио на палеографским и нумизматичким основама. Десо Чалањ је покушавао да успостави везу између орнаменталних решења примењених на посудама из Нађсентмиклоша и старомађарских ликовних сцена, опет без одлучујућег упеха. Притом, у старомађарском археолошком материјалу, баш као ни у прабугарском, нема сличног металног посуђа (S. 141–152).

Наредно велико поглавље, посвећено односу налаза из Нађсентмиклоша и источњачке продукције металног посуђа, заузима више од 100 страница књиге (V, S. 153–259). Најпре се расправља о сасанидским израђевинама, где се већ у одељку о сировини наглашава да је Иран сиромашан златом, те да су тамошње посуде прављене од сребра. Сасанидско метално посуђе је сразмерно добро проучено, тако да је Чанад Балинт могао да се позове на постојеће каталоге. Из његових поређења произилази да је само једна посуда из Нађсентмиклоша имала веће сличности, како у облику, тако и у украсу, са овим предлошцима (S. 156–175).

Несасанидска централноазијска продукција металног посуђа, која покрива огромну територију шареноликог етничког и културног састава, настала је из неколико различитих узора и по више показатеља се разликује од ансамбла из Нађсентмиклоша. На овом месту не бисмо потцртавали те разлике, већ једну сличност којој се Чанад Балинт посебно посветио. Реч је, наиме, о карактеристичној декоративној техници пунктирања позадине на којој се развија флорални орнамент. Та техника је била популарна у централној Азији, а примењивала се и у аварском златарству, како на посудама из наше оставе, тако и на знатно чешћим појасним оковима и комадима коњске орме, и касније у старомађарском занатству. Будући да је установио јасне рановизантијске узоре, Балинт нуди такво тумачење утицаја не само за аварске, већ и за старомађарске комаде, што је свакако важан допринос будућим студијама раносредњовековног златарства (S. 176–201).

Раноисламска продукција металног посуђа наследила је сасанидске и византијске традиције. Израђевине у злату биле су знатно ређе од сребрних. Облици, типови и орнаментика посуда само у општим цртама одговарају репертоару из Нађсентмиклоша, без суштинске повезаности. У свом

труду да објасни услове настанка посуда из банатске оставе, Чанад Балинт је прокоментарисао и златне посуде из Кине времена династије Танг. Сем коришћене сировине, других сличности нема. Производња металног посуђа у евроазијским степама, даље, била је знатно сиромашнија и на нижем занатском нивоу. Очигледно је да у турском и хазарском окружењу није било ни потражње ни могућности за развој сопствене културе прављења посуђа од метала (S. 202–211, 217–237, 247). У источним деловима степа појављују се само увезени комади, и то у малом броју, уз једини изузетак великог ансамбла из Кувратовог гроба у Малој Перешчепини (Werner 1984), састављеног углавном од сасанидских, средњоазијских и византијских посуда, уз само две за које је Балинт проценио да представљају израђевине степе (S. 238–247).

У аргументацију о могућем источном пореклу посуда, Балинт уводи и занимљиве покушаје приписивања људских представа на посудама из Нађсентмиклоша појединим антрополошким типовима. Тако је Пал Липтак, познати биофизички антрополог претходне генерације из Мађарске, у једној од монографија посвећених овом налазу утврдио да нпр. представа са посуде бр. 2 припада „туранидној (европидно-монголидној) раси“. Неке друге представе одају други утисак, што Балинт прати и кроз осврт на женске фризуре. Уз претходно, на основу анализе антрополошких типова који су по процени Кинге Ери представљени на посудама средњоазијске производње, аутор је закључио да посуде бр. 2 и 7 нису предмети азијског златарства (S. 212–216; Abb. 70–72). Занимљива посредна аргументација сведочи о великом труду који је уложен у рашчитавање оставе из Нађсентмиклоша. Иако нисам стручан у области биофизичке антропологије, остао бих уздржан кад је реч о приписивању уметничких представа људи конкретним расним типовима, што се посебно односи на мање реалистичне приказе. У комбинацији са другим елементима, као што су фризура, одећа или опрема, расте могућност исправног *приближног* одређења порекла представљених ликова, али не нужно. На овом месту можемо само да се подсетимо тзв. хунске моде међу цариградском омладином у Јустинијаново доба (Prokopije, *Tajna istorija* VII).

Следећи одељак опет упућује на питање „источне преференције“ у археолошким истраживањима Авара, Протобугара и Старих Мађара. Шира верзија тог текста, посвећеног странпутицама у интерпретацији археолошких налаза, доступна је као посебнан чланак на енглеском језику (Bálint 2007).

Све претходне анализе неумитно су водиле поређењима са византијским израђевинама (VI). Као и много тога другог, и производња металног посуђа била је на врхунцу за владе цара Јустинијана, али је свеопшти пад (најкасније) од времена последње трећине 7. века, до којег је дошло из неколико разлога, није мимоишао. Од тада је златарска продукција сведена на минимум, при чему се на металне посуде више не стављају државни печати, док се богате оставе новца и накита више не похрањују. Слично као у анализи сасанидских паралела, Балинт је након примедбе да златне посуде нису коришћене у Византији закључио да само једна посуда типолошки сасвим одговара ромејском златарству, док још три показују мање сличности. Кад је реч о украсима, било да је реч о стакленим умецима, декоративним техникама (тачка–запета) или мотивима, међу којима је често заступљен крст, утицаји су далеко препознатљивији (S. 263–269). Потом се писац веома опширно посветио чувеној раносредњовековној остави из Врапа у Албанији, о којој ће нешто више речи бити касније, а за њом и другој тамошњој „остави“ из Ерзека или, духовито, „Сотбијевом аварском благу.“ Убедљиво је показано да је реч о фалсификату, који је ипак завео многе ауторитете, почев од Јоахима Вернера (S. 274–300).

Установљене су и извесне типолошке везе са металним посудама из Карпатског басена (VII), од којих је најочигледнија, и у неку руку пресудна, она са једним гробним налазом из Аде. Сличности се увиђају и на пољу орнаментални решења, било да је реч о мотивима плетенице, било о фантастичним представама грифона и сл. Балинт је типолошком одређењу и сличностима представа са посуда из оставе са осталом грађом посветио посебно, врло обимно и садржајно поглавље своје монографије (VIII), које отпочиње теоријским уводом и освртом на постојеће типологије сцена на византијском и раноисламском материјалу (S. 325–346). Потом се аутор упустио у темељну анализу свих појединачних представа са посуда (S. 347–414).

Наредно велико поглавље (IX) посвећено је „аварским, односно авародопским“ повезаностима налаза из Нађсентмиклоша. Засебно је анализирана свака посуда, са становишта типолошког одређења, технологије израде и примењених декоративних решења и паралела које проистичу из таквог сагледавања. Закључак овог текста, имајући у виду и све претходно изложено, јесте да је реч о производима аварских златара из времена 7–8. века (S. 540). Да би се приближио прецизнијем датовању налаза, Балинт уводи у разматрање могућа хронолошка одређења група посуда, у које их сврстава најпре по самом облику, потом по натписима и украсима. Нуди се и осврт на претходне покушаје успостављања релативне хронологије налаза (S. 544–582) да би, напослетку, био успостављен и табеларно приказан низ од чак девет фаза који отпочиње посудом бр. 17, рогом који је на основу одговарајућег налаза из Мале Перешчепине датован у средину 7. века, а завршава се боцом бр. 2, која је датована у крај 8. века. Здела слична поменутом налазу из Аде шире је одређена у крај 7. и 8. век (Abb. 283). Чињеница да су неке посуде могле да буду прављене као копије старијих комада у начелу отежава успостављање прецизне хронологије. Ипак, на неким посудама су уочени трагови дужег коришћења, па чак и накнадно стављање дршки на поједине крчаге, док на неколико других посуда нема никаквих трагова употребе.

У последњем поглављу (X) даје се закључно „(културно)историјско“ одређење блага, уз потцртавање јединствености налаза. Према ономе што се зна из писаних извора, узимајући у обзир и заплену огромног аварског блага по рушењу Каганата, ипак би могло да се очекује више сличних остава. Слична ситуација је, могло би се додати, и са налазима златног новца са простора аварске државе (*cf.* Somogyi 1997; 2009). Ако засновано претпоставимо да се неке сличне целине још крију у земљи, ако помислимо и на претапање племените ковине, опет испливава чињеница да су сетови драгоцености попут оног из Нађсентмиклоша били, ако не сасвим усамљени, онда засигурно веома ретки. С једне стране, то би могло да се тумачи аварским обичајима и културом обедовања, али је јасно да нисмо близу коначног одговора ни

на ово питање, ни на шире упитаности о композицији, дистрибуцији и судбини аварског блага (S. 583–595).

Овакво богатство је, у току мирних деценија, на простору југа или истока Каганата, у зони додира са византијским светом, могла да акумулира нека стабилна великашка породица. Жеља наручиоца за оваквим предметима могла би да се тумачи у склопу процеса акултурације, као и приметно присуство хришћанских симбола, чини се не само декоративно. Чанад Балинт сматра да посуде нису правили ромејски златари, с једне стране због нестандардних грчких текстова, а са друге због упадљивог одсуства неких омиљених византијских златарских техника, као што су филигран и гранулација, па обележја хришћанске вере вероватно не би могла да се тумаче као њено учитавање у декоративни репертоар од стране ромејских мајстора. Претходне напомене нас упућују на историјски документовано покрштавање припадника касноаварске елите (S. 596–611). На основу интересантног старотурског натписа на посуди бр. 21, исписаног грчким словима, она је протумачена као својина извесног жупана Бојле (*cf.* Róna–Tas 2002). Коначно, уз разумљиву ограду, Чанад Балинт помишља да је скупоцено посуђе положено у земљу услед Крумовог војног похода. Ако не те, 803, посуде су могле да буду закопане и неколико година раније, током унутрашњих аварских сукоба. Иако је реч само о ваљано заснованим претпоставкама, у овом случају је и такво решење вероватно прецизније од резултата геолошких и C^{14} анализа (S. 627–630).

Иако су ауторови закључци више него добро утемељени, чиме је број недоумица око овог блага значајно умањен, неке неизбежно остају. Утисак да је благо сакупљано током дужег периода ипак нас враћа на питање радионичког порекла посуда. Мислим да не би требало одбацити *могућност* да су неке од посуда из оставе ипак увезене из Византије. Своју ограду темељим и на зделі из Врапа, која ће бити споменута нешто касније, а у том смислу би требало навести и да Фалко Даим допушта да остава заправо представља сачувани остатак похаране централне аварске ризнице (Daim 2003, 516), која је без сваке сумње била састављена из различитих извора, пре свега данка, откупнина и дипломатских дарова.

Приводећи крају приказ, скренуо бих пажњу на још неке налазе које у својој књизи обрађује Чанад Балинт. Махом је реч о предметима од племенитих метала са нашег простора, који у домаћој литератури нису били обрађени у довољној мери. Поред налаза из Нађсентмиклоша, једина преостала касноаварска метална посуда потиче из, по свој прилици, коњаничког гроба на локалитету Циглана Бакош Калман у Ади (S. 316–319). Избор налаза из те целине објављен је још у кратком саопштењу Шандора Нађа (Nagy 1972), а парадигматично је да ретка сребрна посуда није изазвала већу пажњу наших истраживача и да, чак ни у најопштијим цртама, није дефинисана целина из које она потиче. У радовима домаћих аутора нису наведене ни димензије посуде, а у једној књизи се чак тврди да је она била израђена од злата (Petrović 1980, 51). Стога не треба да чуди што темељну публикацију целине из Аде, након скоро пола века од открића, спремају стручњаци из иностранства, Чанад Балинт и Ева Гарам.

Посуда из Аде је мањег, овалног реципијента на који је занитовна дршка у облику преломљеног широког лука (Abb. 216, 217/1). Око кружне рупе за качење на пунктираној дршци развија се стилизовани биљни украс. Примећено је да начин прављења дршке посуде из Аде, баш као и појединих из Нађсентмиклоша и Врапа, представља новину у производњи металног посуђа, због чега су такве дршке опредељене у посебан тип, *Nagyszentmiklós-Ada-Vrap.* По облику и по величини, оне сасвим одговарају широким ушицама канија мачева и сабљи, какве се код Авара појављују крајем 7. века. Тај облик је познат и у централној Азији и на Алтају (Garam 2002, 92, 96, Fig. 20).

Управо је јасан контекст налаза из Аде послужио као једно од упоришта за (касно)аварску атрибуцију оставе из Нађсентмиклоша. Други важан аргумент за овакво приписивање представљају руне урезане на једну посуду из Нађсентмиклоша, које су истоветне рунама са коштане игленице из Сарваша (S. 39; *cf.* Juhász 2004, 19, Taf. IX/67–2, LXIII). Налаз из Сарваша потиче из више него скромне целине, тако да се рунски запис из Нађсентмиклоша, као изразито редак траг аварске писмености, сам по себи не може узети и за статусно обележје, већ на њега треба гледати у културном контексту како га је предложио Чанад Балинт. Имајући у виду и остале предмете из гроба из Аде, Ева Гарам се приближила датовању те целине у последњу трећину 8. и почетак 9. века (Garam 2002, 96). Покојник који је био сахрањен са описаном посудом свакако је био високог ранга. Сребрна посуда из Аде вероватно је имала нижу „хијерархијску“ вредност од златних посуда из Нађсентмиклоша, тако да је могла да припада аварском (војско)вођи нижег ранга од жупана.

Остаје, међутим, проблем са одређењем трећег налаза типа *Nagyszentmiklós-Ada-Vrap*. Поменута остава из Врапа у Албанији довођена је у везу са Бугарима, тачније с покретом одметнутог Кувера и Сермезијанаца пред крај 7. века (Werner 1986). Ипак, датовање појасних налаза из ове оставе, ливених у злату и сребру, с правом је померено у прву трећину 8. века, што би у историјском кључу обесмислило идеју Јоахима Вернера. Притом је оцењено да је скупоцено посуђе из ње делом могло бити црквено (Daim 2003, 510). Захваљујући новијим појасним налазима из Бугарске, који су ближи налазима из Врапа него аварским комадима, оцењено је да је остава из Албаније није аварског порекла, већ да је била састављена од израђевина византијске провинцијске културе на Балкану (S. 282). Док су посуде из Нађсентмиклоша и Аде из јасно дефинисаног аварског круга, сличан налаз из Врапа могао би да представља производ неке радионице са Балканског полуострва која би припадала „једном имитаторском културном кругу са византијским коренима“ (*cf.* Bálint 2003, 59). Ипак се чини да тај проблем није до краја решен, пре свега због малог броја налаза.

У вези са оставом из Врапа, осврнуо бих се на још један предмет са нашег простора. Чанад Балинт је у својој монографији исправно проценио да најсличнији налаз једној од металних посуда из албанске оставе представља бронзани бокал из оставе на локалитету Понтес–Трајанов мост (S. 276, n. 841, 842). Реч је о познатој посуди с грчким натписом из Библије, која је нађена у целини са далеко скромнијим гвозденим оруђем. У односу на стратиграфију културних слојева, остава се јасно датује у крај 10. и можда почетак 11. века (Марјановић–Вујовић 1987, 135–136, Сл. 2, 3). Погрешно пишчево одређење контекста налаза са локалитета Понтес коментарисано је на другом месту у овој свесци *Старина-*

ра. Бокал из Понтеса опомиње нас још једном на проблеме датовања металних посуда, јер су исти облици, па и саме посуде, могли да буду дугог трајања.

Као што гроб из Аде представља једину касноаварску сахрану с налазом металне посуде, тако са нашег простора потиче и једина оновремена новцем датована остава, која се састојала од барем два комада златног накита, наушнице и огрлице, и девет златних абасидских динара. Откривена је 1891. године крај бедема античке Басијане код Доњих Петроваца у Срему. Ни ови налази, смештени у Археолошком музеју у Загребу, нису били целовито обрађени у југословенској стручној литератури, у којој су објављене само наушнице, притом уз погрешно културно и временско одређење (Vinski 1957, 30, Sl. 68; Dimitrijević *et al*. 1962: 76, T. XII/3). Док огрлица не спада у карактеристичан касноаварски накит, наушница у сваком случају представља такву израђевину (n. 1750). Одговарајући комади датују се у другу половину, односно последњу четвртину 8. века и почетак наредног столећа (Garam 1995: 280, Abb. 148/35–37, 254).

Новац из оставе припада раним емисијама калифата. Осим једног динара из средине 8. века, остали комади ове кохерентне скупине махом су били ковани за Мухамеда ал-Махдија у распону од 780. до 785. године, док најпознији комад припада ковању Харуна ар-Рашида из 788/9. године, која se узима за *terminus post quem* полагања оставе (Bartzak 1998, 263–264). Чанад Балинт је то време одредио у 799. годину (S. 600). Питање појаве златног арапског новца 8. века у Војводини је веома интересантно. Примерци из оставе код Доњих Петроваца нису једини такви комади. Док је Небојша Станојев (Станојевић 1987, 130–131) у њима тражио потпору за идеју о сеоби Хазара или неке друге јудеизоване популације на ове просторе, пре свега у Челарево – по мом мишљењу, та сеоба се одиграла касније, по распаду Аварског каганата – прихватљивије тумачење би се тицало, на овом месту без дужег образложења, надрегионалних трговачких веза с краја 8. века (*cf*. Somogyi 2009, 265–267). Чини се да се полако заокружује слика о Срему и јужној Бачкој као периферној зони на коју су се одражавали такви процеси.

У својим разматрањима, Чанад Балинт се приближио закључку да су налази из оставе били у аварском власништву и да су, можда баш као и предмети из Нађсентмиклоша, скривени услед Крумових акција 803. године (S. 602, n. 1757). Особа која је крајем 8. и почетком 9. века имала златан аварски накит и златан новац далеког Калифата могла је да се бави трговином, баш као што је могућ и узрок полагања оставе о којем је размишљао Балинт. На тај начин, налаз из Доњих Петроваца највероватније сведочи како о динамичним економским активностима, тако и о војно-политичкој нестабилности у сумрак Аварског каганата, која је довела и до укопавања блага чија је најновија публикација била тема овог приказа.

* * *

Књига Чанада Балинта о остави из Нађсентмиклоша представља круну вишедеценијског ауторовог бављења фасцинантним скупним налазом и, барем за сада, хвале вредан закључак вековне дискусије о овом ансамблу. Балинтова изузетно широка обавештеност и способност да јасно изложи огромну грађу исходила је, верујем, најпотпунијим приказом раносредњовековне продукције металног посуђа уопште. Већ због тога, његова публикација ће представљати незаобилазно штиво специјалиста из поља археологије и историје уметности раног средњег века и у деценијама које долазе. Напослетку, изразио бих задовољство што је Чанад Балинт пожелео да његова монументална монографија буде приказана (и) у нашој средини, на страницама *Старинара*, што одражава ненаметљиву личну везу писца са српском археологијом раног средњег века, чије је доајене познавао и ценио (*cf*. Bálint 2003, n. 1).

БИБЛИОГРАФИЈА:

Bálint 2002 – Cs. Bálint, A short essay on the Nagyszentmiklós treasure, *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest 2002, 57–80.

Bálint 2003 – Cs. Bálint, Voltak-e Avarok az Adrián? *Memorial de Jovan Kovačević*, Belgrade 2003, 55–60.

Bálint 2004 – Cs. Bálint, *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*, Varia Archaeologica Hungarica 16/a, Budapest 2004.

Bálint 2007 – Cs. Bálint, On 'Orient-preference' in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians, and conquering Hungarians, *Post-Roman Towns, Trade, and Settlement in Europe and Byzantium 1*, Berlin – New York 2007, 545–562.

Bartzak 1998 – A. Bartzak, The Early Abbasid Dinars of the Petrovci Hoard, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s.* XXX–XXXI, Zagreb 1997–1998, 259–271.

Vinski 1957 – Z. Vinski, *Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu*, Situla 2, Ljubljana 1957.

Garam 1995 – É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, Budapest 1995.

Garam 2002 – É. Garam, The connection of Avar Period princely and common grave goods with the Nagyszentmiklós treasure, *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest 2002, 81–112.

Daim 2003 – F. Daim, Avars and Avar Archaeology, an introduction, *Regna and Gentes – The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Leiden – Boston 2003, 463–570.

Dimitrijević *et al*. 1962 – D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, *Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja,* Zemun 1962.

Иванишевић 1991 – В. Иванишевић, Амулети у облику коња из околине Браничева, *Viminacium* 6, Пожаревац 1991, 97–104.

Ivanišević, Bugarski 2008 – V. Ivanišević, I. Bugarski, Western Banat during the Great Migration Period, *The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Lublin 2008, 39–61.

Juhász 2004 – I. Juhász, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyár, FO 68*, Budapest 2004.

Манева 2007 – Е. Манева, *Древниот накит од Македонија – некропола Водоча (XIV – почетокот на XIX век)*, Скопје 2007.

Марјановић-Вујовић 1987 – Г. Марјановић-Вујовић, Pontes – Трајанов мост. Средњовековна остава В, *Ђердапске свеске* IV, Београд 1987, 136–142.

Меламед 1991 – К. Меламед, Амулети-коне, яздени от мъжка глава, *Проблеми на прабългарската история и култура. Трета международна среща по прабългарска археология, Шумен, 1990,* София 1991, 219–231.

Nagy 1972 – S. Nagy, Le cimetière de Vrbas de l'époque avare et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d'Ada, *Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Session scientifique de l'Union Internationale Archéologique Slave, Szeged 27–29 Avril 1971,* Budapest 1972, 111–114.

Petrović 1980 – R. Petrović, *Priručnik za zlatarstvo Avara (567–800)*, Beograd 1980.

Prokopije, *Tajna istorija* – Prokopije iz Cezareje, *Tajna istorija* (prev. A. Vilhar, ur. R. Radić), Beograd 2004.

Róna-Tas 2002 – A. Róna-Tas, The Inscriptions of the Nagyszentmiklós treasure, *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*, Budapest 2002, 120–129.

Somogyi 1997 – P. Somogyi, *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit,* Innsbruck 1997.

Somogyi 2009 – P. Somogyi, Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Eine Bestandsaufnahme 1998–2007, *Acta Archaeologica Carpathica* XLII–XLIII, Kraków 2009, 231–299.

Станојевић 1987 – Н. Станојевић, Насеља VIII–IX века у Војводини, *Рад војвођанских музеја* 30, Нови Сад 1987, 119–146.

Werner 1984 – J. Werner, *Der Grabfund von Malaja Perešcepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, München 1984.

Werner 1986 – J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*, Wien 1986.

Иван БУГАРСКИ

IN MEMORIAM

СЛОБОДАН ДУШАНИЋ
(1939–2012)

Пре више од седамдесет година рођен је Слободан Душанић, наш професор; умро је крајем прошле године. Провео је живот у раду, остављајући иза себе историографско дело високе вредности као и драгоцену успомену на сопствену личност.

Похађајући Класичну гимназију и студирајући Класичну филологију, Слободан Душанић је развио посебна и ретка интересовања за старине, како за језичке, тако и за прошлост уопште. У то време, слушао је предавања Милана Будимира, Милоша Ђурића и Радмиле Шалабалић. Ипак, он није остао филолог у ужем смислу те речи, упркос томе што је на том пољу имао сигурност самосталног суда.

Када се као постдипломац определио за студије античке историје код Фануле Папазоглу, Слободан Душанић је темељио своју одлуку не само на образовању класичног филолога, која је била у сагласју са раним интересовањима понетим из куће; његов отац, Светозар, био је оснивач Музеја наше Цркве, антиквар и нумизматичар. Тако је Слободан Душанић постао асистент на Катедри за историју старог века, обновљеној почетком шездесетих година прошлог века. О тадашњем животу у Семинару ја знам само посредно; овде могу пренети само основни утисак заснован на професоровим сећањима: у Семинару је владала атмосфера посвећена раду. Управо је то окружење, радно и господско, формирало схватања Слободана Душанића о универзитетском животу. Он је знао колико свој напредак дугује – између осталог – таквом стилу семинарског живота који је Фанула Папазоглу увела, и трудио се касније – упркос тешкоћама времена и променама у менталитету – да очува Семинар као место посвећеног рада, и тако пружи прилику млађима да се оплемене.

Магистериј Слободана Душанића тицао се историје једног подунавског панонског града. Како је проучавање епиграфског материјала био готово једини начин да се до резултата дође, он је тада, као млад човек, средином двадесетих година свог живота, овладао епиграфском техником, у широком смислу те речи. Та знања су му била потребна, поготову што је Фанула Папазоглу имала план за издавање горњомезијских натписа. У првој свесци Inscriptions de la Mésie Supérieure која се појавила 1976. године, Слободан Душанић је обрадио епиграфски материјал са Космаја (коментар у овој серији, као што је познато, следи уз сваки објављени натпис), уз опширну уводну историјску студију о римском рударству, становништву (староседеоцима и насељеницима), војсци, топографији, епиграфским карактеристикама натписа на том подручју.

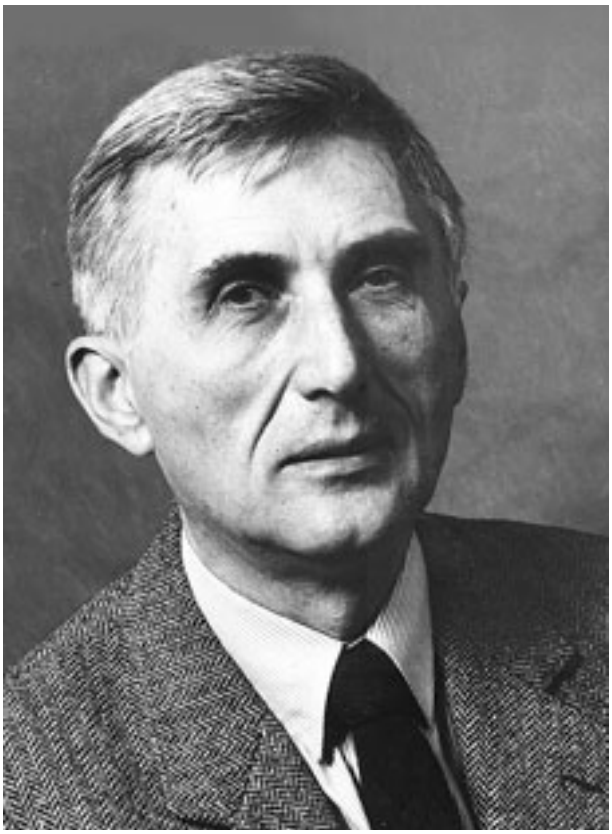

Управо се на примеру ове студије може видети како су се развијале његове историографске идеје, тј. како су настајале од минуциозног проучавања појединачног документа (да останем уз један француски израз), па све до компликоване слике о римском рударству на Космају у Горњој Мезији и у подунавским провинцијама. Тај пут је трајао деценијама. О њему не сведоче само појединачни резултати објављивани у *Старинару* и другим часописима, већ и две мале монографије о римском рударству у Илирику.[1] Рад професора Душанића на овом пољу донео је резултате, као што читаоци *Старинара* знају, који знатно превазилазе оквире у којима се наша наука креће.

Слободан Душанић је доказао да су подунавске провинције биле најважнији извор метала у читавом Царству, да је производња у рудницима подразумевала једну компликова-

ну — релативно централизовану — организацију која је била прави изазов за римски практични империјални приступ. Показао је какав је значај држава поклањала рудницима што се види, на пример, по насељавању перегриног становништва у рудничке области. И, што је још важније, упркос свим ограничењима диктираних рђаво сачуваним изворима па и њиховој оскудности, професор Душанић је описао како је римска држава организовала рудокопе у подунавским провинцијама у територијалном смислу и како је функционисала рудничка администрација. Ти општи закључци о положају рударства до којих је дошао – понављам, увек уз извор – показали су се кључним за тумачења муниципализације, па и (следствено) романизације у подунавским провинцијама.

Друго поље рада професора Душанића које су читаоци *Старинара* могли пратити тицао се римских војних диплома. (Крећи осврт на професорове резултате у проучавању грчких тема остављам за некролог који ће се ове године појавити у *Живој Антици*, часопису у којем је он објављивао неке од радова везаних за ову тему.[2]) И ту је професор годинама градио једну кохерентну представу о војним дипломама и њиховом значењу у животу римске војске и државе. Њих у почетку нису стицали, по автоматизму, сви војници у помоћним одредима након одређеног времена (двадесет пет година за војнике аугзилијарних трупа и двадесет шест или неку више, за морнаре), већ само они који су се посебно истакли. Те ране ране војне дипломе (издавене у епоси последњих царева из Јулијевско-Клаудијевске династије, па донекле и у време првих Флавијеваца) биле су углавном датоване по симболичним данима, уз припадајуће историјске, митолошке, култне алузије. Штавише, по један примерак такве дипломе је био изложен на симболичном месту на римском Капитолу; чак су и сведоци били посебно бирани за ову прилику.[3]

Завршавајући овај кратки преглед посвећен неким аспектима научног рада професора Душанића, могао бих да поновим једно старо запажање да се дела класика више хвале него што се читају. То сигурно важи за професоров опус, макар у нашој средини и нашем времену. Али, то му није никада сметало: био је то дискретан човек који је мислио о важним питањима у сложеним категоријама.

Жарко ПЕТКОВИЋ

---

[1] Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, *ANRW* II 6, 1977, 52–94; Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana. Atti del convergno internazionale Cividele del Friuli, 25–27 settembre 2003*, Pisa 2004, 247–270. Оба чланка су прештампана у: Slobodan Dušanić, Selected Essays in Roman History and Epigraphy, Beograd 2010.

[2] Упореди *Годишњак САНУ* 119 (2012) 615–617.

[3] Наводим важније студије у којима је професор изнео своју, како ју је сам називао, радикалну теорију: Pre Severan Diplomata and the Problem of "Special Grants", *Heer und Integrations-politik. Die Römische Militärdiplome als historische Quelle, Passauer Historischer Forschung 2*, Köln–Wien 1986, 190–240; The Award of the Military Diploma, *Arheološki Vestnik* 33 (1982) 197–232; Three Sidelights on the Early *Diplomata Militaria*, *Die Forschungsbeiträge der Berner Gespräche von 2004* (= MAVORS. Roman Army Researches; Vol. XV), Stuttgart 2007, 55–85; Loci constitutionum fixarum, *Epigraphica* 46 (1984) 91–115. И ови чланци објављени су недавно у зборнику професорових радова, види нап. 1.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

СТАРИНАР / Археолошки институт Београд; уредник Славиша Перић. – Год. 1, бр. 1 (1884) – год. 12, књ. 1/4 (1895) ; нови ред, год. 1, бр. 1 (1906) – год. 4, бр. 2 (1909) ; нови ред, год. 5, бр. 1/2 (1910) – год. 6, бр. 1/2 (1911) ; трећа серија, књ. 1 (1922) – књ. 15 (1940) ; нова серија, књ. 1, год. 1 (1950) – . – Београд : Археолошки институт Београд, 1884–1940; 1950 – (Београд : Алта Нова). – 30 cm.

Годишње
ISSN 0350–0241 = Старинар
COBISS.SR–ID 8111874